

ปรมัตถธรรมสังเขป

โดย สุจินต์ บริหารวนเขตต์

มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา

Dhamma Study and Support Foundation

เลขที่ 174/1 ซ. เจริญนคร 78 บุคคโล ถนนบุรี กทม 10600

โทร 02-4680239 ปณ. บางคอแหลม

บ้านธัมมะ <http://www.dhammadhome.com>

ปรมัตถธรรมสังเขป

ในอดีตสมัย ณ สาลวันอันเป็นที่เวะพักแห่งพวกเจ้ามัลละเมืองกุสินารา พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงดับขันธปรินิพพานระหว่างไม้สาละคู่ หมดโอกาสที่สัตว์โลกจะได้สดับพระธรรมเทศนาจากพระโอรสอีกต่อไป พระผู้มีพระภาคประทานพระธรรมวินัยที่ทรงแสดงแล้ว ไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์เมื่อทรงดับขันธปรินิพพานไปแล้ว°

พุทธบริษัทย่อมถวายความนอบน้อมสักการะพระธรรมอันประเสริฐสุดของพระผู้มีพระภาค ตามความรู้ความเข้าใจในพระธรรมวินัย แม้ผู้ใดเห็นพระวรกายของพระองค์ ได้สดับพระธรรมเทศนาจากพระโอรส หรือแม้ได้จับชายสังฆาฎิตตามพระองค์ไป แต่ไม่รู้ธรรม ไม่เป็นธรรม ผู้นั้นก็หาได้เห็นพระองค์ไม่ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นได้ชื่อว่าย่อมเห็นตถาคต^๒

พระพุทธศาสนา คือ พระธรรมคำสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า มี ๓ ชั้น

๑. **ชั้นปริยัติ** ศึกษาพระธรรมวินัย
๒. **ชั้นปฏิบัติ** เจริญธรรมเพื่อบรรลुธรรมที่ดับกิเลสดับทุกข์
๓. **ชั้นปฏิเวธ** รู้แจ้งธรรมที่ดับกิเลส ดับทุกข์

พระพุทธดำรัสที่ว่า ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าย่อมเห็นตถาคต หมายถึงการเห็นธรรมรู้แจ้งธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ คือ โลกุตตรธรรม ๘ ชั้นปฏิเวธ เป็นผลของการเจริญธรรมชั้นปฏิบัติ การเจริญธรรมชั้นปฏิบัติต้องอาศัยปริยัติ ด้วยเหตุนี้ปริยัติ คือการศึกษาพระธรรมวินัยจึงเป็นสรณะ เป็นที่พึ่ง เป็นทางนำไปสู่พระพุทธศาสนาชั้นปฏิบัติและชั้นปฏิเวธ เป็นลำดับไป

พระธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาค ได้จัดจำสับต่อกันมาโดยมุขปาฐะ คือ การท่องจำจากพระอรหันตสาวกผู้กระทำให้สังคายนาพระธรรมวินัยเป็น ๓ ปีฎก เรียกว่า พระไตรปิฎกการท่องจำได้กระทำให้สับต่อกันมาตราบจนกระทั่งได้จารึกเป็นตัวอักษร พระธรรมวินัยซึ่งพระอรหันตสาวกได้สังคายนาเป็น ๓ ปีฎกนั้น คือ

๑. **พระวินัยปิฎก**
๒. **พระสุตตันตปิฎก**
๓. **พระอภิธรรมปิฎก**

พระวินัยปิฎก เกี่ยวกับระเบียบข้อประพฤติปฏิบัติเพื่อพรหมจรรย์ชั้นสูงยิ่งขึ้นเป็นส่วนใหญ่ พระสุตตันตปิฎกเกี่ยวกับหลักธรรมที่ทรงเทศนาแก่บุคคลต่างๆ ณ สถานที่ต่างๆ เป็นส่วนใหญ่ พระอภิธรรมปิฎกเกี่ยวกับสภาพธรรมพร้อมทั้งเหตุและผลของธรรมทั้งปวง

พระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้ภาคธรรมพร้อมทั้งเหตุและผลของธรรมทั้งปวง พระองค์ทรงแสดงธรรมที่พระองค์ทรงตรัสรู้เพื่ออนุเคราะห์สัตว์โลกตั้งแต่สมัยตรัสรู้ตราบจนถึงสมัยปรินิพพานด้วยพระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณ อันไม่มีผู้ใดเปรียบปาน พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีเพื่อบรรลุธรรมเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงถึงพร้อมด้วยสัมปทา^๓ คือ เหตุสัมปทาผลสัมปทา สัตตูปการสัมปทา

เหตุสัมปทา การถึงพร้อมด้วยเหตุ คือ การทรงบำเพ็ญพระบารมีจนถึงพร้อมเพื่อตรัสรู้ธรรมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ผลสัมปทา การถึงพร้อมด้วยเหตุผล มี ๔ อย่าง คือ

๑. **ญาณสัมปทา** ได้แก่ มัคคญาณ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งพระสัพพัญญุตญาณและพระทศพลญาณ เป็นต้น ซึ่งมีมัคคญาณนั้นเป็นมูล

๒. **ปหานสัมปทา** ได้แก่ ละกิเลสทั้งสิ้นพร้อมทั้งवासนา วาสนา คือ กิริยาอาการทางกายวาจาที่ไม่งามที่ประพุดจินเคยชิน ซึ่งถ้าไม่ใช่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ละไม่ได้

๓. **อานุกาฬสัมปทา** ได้แก่ ความเป็นใหญ่ในการทำให้สำเร็จได้ตามที่ปรารถนา

๔. **รูปกายสัมปทา** ได้แก่ พระรูปสมบัติอันประกอบด้วยพระมหาปฐิสลักษณ์และอนุพยัญชนะ อันเป็นที่เจริญตาเจริญใจของชาวโลกทั้งมวล

เมื่อเหตุ คือ บารมีถึงพร้อมแล้ว ก็ทำให้ถึงพร้อมด้วยผลสัมปทา คือ การตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น มิใช่ทำให้พระองค์พันทุกข์แต่พระองค์เดียว พระบารมีที่ได้ทรงบำเพ็ญมานั้นก็เพื่อการตรัสรู้และบรรลุความเป็นพระสัพพัญญูในธรรมนั้นเพื่อแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ให้พ้นทุกข์เช่นเดียวกันกับพระองค์ ถ้าพระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีเพื่อดับกิเลสพันทุกข์แต่พระองค์เดียวเท่านั้นพระองค์ก็ไม่ทรงพระนามว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะพระพุทธรเจ้านั้นมี ๒ ประเภท คือ

๑. **พระสัมมาสัมพุทธเจ้า**° พระผู้ตรัสรู้ด้วยพระปัญญาอันยิ่งซึ่งจะด้วยพระองค์เองในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนทรงบรรลุความเป็นพระสัพพัญญูในธรรมนั้น และทรงบรรลุความเป็นผู้มีความชำนาญในธรรมที่เป็นกำลังทั้งหลาย

๒. **พระปัจเจกพุทธเจ้า**° ผู้ตรัสรู้ซึ่งจะทั้งหลายด้วยพระองค์เองที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน แต่มิได้บรรลุความเป็นพระสัพพัญญูในธรรมนั้น และไม่ถึงความเป็นผู้ชำนาญในธรรมที่เป็นกำลังทั้งหลาย

ฉะนั้น การบำเพ็ญเหตุ คือ บารมี เพื่อบรรลุธรรมเป็นพระพุทธรเจ้าซึ่งเป็นผลจึงมากน้อยต่างกัน

สัตตูปการสัมปทา คือ การถึงพร้อมด้วยพระอริยสัจและอุตสาหะอุปการะแก่สัตว์โลกเป็นนิมิต แม้ในเหล่าสัตว์ผู้มีความคิด มีท่านพระเทวทัต เป็นต้น ถัดการรอเวลาแก่กล้าแห่งอินทรีย์ของเวไนยสัตว์ผู้มีปัญญูนทรีย์ยังไม่แก่กล้า และพระองค์ทรงแสดงพระธรรมอันจะนำสัตว์ออกจากทุกข์ทั้งปวง โดยมิได้ทรงแบ่งลาภสักการะ เป็นต้น

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงถึงพร้อมด้วยเหตุสัมปทาและผลสัมปทาแล้ว พระองค์ก็ทรงโปรดเวไนยสัตว์ให้พ้นทุกข์เป็นการถึงพร้อมด้วยสัตตูปการสัมปทา การเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น เป็นการถึงพร้อมด้วยสัมปทาทั้งสาม

ด้วยเหตุนี้ พระธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเทศนาจึงเป็นธรรมที่พระองค์ทรงตรัสรู้ การตรัสรู้ธรรมทำให้พระองค์ทรงหมดกิเลส และพระองค์ทรงแสดงธรรมที่พระองค์ทรงตรัสรู้ก็เพื่อปฏิบัติตามหมดกิเลสด้วย

ฉะนั้น พุทธศาสนานิกจึงควรพิจารณาและศึกษาให้รู้ว่าธรรมและความจริงที่พระองค์ตรัสรู้นั้นคืออะไร ความจริงที่พระองค์ทรงตรัสรู้ต่างกับความจริงที่เราคิดนึกหรือเข้าใจอย่างไรบ้าง

ความจริงที่พระองค์ทรงตรัสรู้ และทรงเทศนาสั่งสอนพุทธบริษัทให้เข้าใจและปฏิบัติตามจนเห็นความจริงนั้นๆ ก็คือสิ่งทั้งหลายที่ปรากฏนั้นเป็น ธรรมแต่ละชนิดแต่ละประเภท ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้นเพราะปัจจัยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้นได้ เช่น ความโลภ ความโกรธ ความเสียใจ ความทุกข์ ความสุข ความริษยา ความตระหนี่ ความเมตตา ความกรุณา การเห็น การได้ยิน เป็นต้น ล้วนแต่เป็นสภาพธรรมแต่ละชนิด สภาพธรรมแต่ละชนิดแต่ละประเภทนั้นต่างกัน เพราะเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ กัน

การที่หลงเหลือความโลภ ความโกรธและสภาพธรรมอื่นๆ ที่เกิดขึ้นว่าเป็นตัวตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล นั้น เป็นความเห็นผิดเป็นความเข้าใจผิดเพราะธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปหมดไป เปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลาตั้งแต่เกิดจนตาย การหลงเข้าใจผิดว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคลนั้นก็เพราะไม่รู้ความจริงของธรรมทั้งปวง เมื่อเห็นขณะใดก็ยึดการเห็นซึ่งเป็นสภาพธรรมที่ไต่อินนั้นเป็นตัวตน เป็นเราเห็น เมื่อได้ยึดก็ยึดสภาพธรรมที่ไต่อินนั้นเป็นตัวตน เป็นเราได้ยิน เมื่อได้กลิ่นก็ยึดสภาพธรรมที่ไต่กลิ่นนั้นเป็นตัวตน เป็นเราได้กลิ่น เมื่อได้ลิ้มรสก็ยึดสภาพธรรมที่ลิ้มรสนั้นเป็นตัวตน เป็นเราได้ลิ้มรสเมื่อคิดถึงนึกเรื่องใดก็ยึดสภาพธรรมที่คิดนึกเป็นตัวตน เป็นเรานึกคิด เป็นต้น

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ความจริงของสภาพธรรมทั้งปวงแล้ว พระองค์ก็ทรงเทศนาสั่งสอนพุทธบริษัท ให้รู้ว่าสภาพธรรมทั้งปวงนั้นไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล เป็นปรมัตถธรรม คือ เป็นสภาพธรรมที่มีลักษณะเฉพาะแต่ละอย่างๆ ไม่มีใครเปลี่ยนแปลงลักษณะเฉพาะแต่ละอย่างๆ ไม่มีใครเปลี่ยนแปลงลักษณะของธรรมสภาพนั้น ๆ ได้ ไม่ว่าใครจะรู้หรือไม่ก็ตาม ใครจะเรียกสภาพธรรมนั้นด้วยคำใดภาษาใด หรือไม่เรียกสภาพธรรมนั้นด้วยคำใดๆ เลยก็ตามสภาพธรรมนั้นก็เป็นสภาพธรรมที่ไม่มีใครเปลี่ยนแปลงได้เลย สภาพธรรมใดที่เกิดขึ้น สภาพธรรมนั้นเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป ดังที่พระองค์ได้ทรงแสดงธรรมแก่ท่านพระอานนท์ว่า ° สิ่งใดที่เกิดขึ้นแล้ว มีแล้ว ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว มีความทำลายเป็นธรรมดา

เมื่อความไม่รู้ทำให้เกิดความเข้าใจผิดและยึดถือสภาพธรรมที่เกิดดับว่าเป็นตัวตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคลแล้ว ก็ย่อมทำให้เกิดความยินดีพอใจ หลงยึดถือเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในขสฐาบรรดาศักดิ์ชาติตระกูล วรรณะ เป็นต้น ความจริงนั้นสิ่งที่มองเห็นเป็นเพียงสิ่งต่างๆ ที่ปรากฏทางตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล เป็นสภาพธรรมแต่ละชนิดที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยต่างๆ กัน

การหลงยึดสภาพธรรมทั้งหลายว่าเป็นตัวตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคลนั้น อุปมาเหมือนคนเดินทางในที่ซึ่งย่อมเห็นเหมือนกับว่ามีเงาอยู่ข้างหน้า แต่เมื่อเข้าไปใกล้ เงานั้นก็หายไปเพราะแท้จริงหาเงานั้นไม่ เงาที่เห็นเป็นมายา เป็นภาพลวงตา ฉันทิ การเข้าใจผิดว่าสภาพธรรมทั้งหลายเป็นตัวตน เป็นสัตว์เป็นบุคคลเพราะความไม่รู้ เพราะความจำ เพราะความยึดถือก็ฉันทิ

คำว่า สัตว์ บุคคล หลิง ชาย เป็นต้นนั้น เป็นเพียงคำบัญญัติให้ความหมายของสิ่งที่เห็น ที่ไต่อิน เป็นต้น อีกประการหนึ่ง ย่อมจะเห็นได้ว่าวัตถุสิ่งของต่างๆ เสียงต่างๆ กลิ่นต่างๆ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ดิ่ง ไหว และเรื่องต่าง ๆ นั้นถึงแม้จะวิจิตรสักเพียงใด ก็จะปรากฏให้รู้ไม่ได้ ถ้าไม่มีสภาพธรรมที่เป็นสภาพรู้ ซึ่งได้แก่ การเห็น การไต่อิน การได้กลิ่น การลิ้มรส การรู้เย็น รู้ร้อน รู้อ่อน รู้แข็ง รู้ตัว รู้ดิ่ง รู้ไหว การรู้ความหมายของสิ่งต่างๆ และการนึกคิด

สภาพธรรมที่รู้สิ่งต่าง ๆ เช่น สภาพธรรมที่รู้สี สภาพธรรมที่รู้เสียง สภาพธรรมที่รู้กลิ่น สภาพธรรมที่ลิ้มรส สภาพธรรมที่รู้เย็น รู้ร้อน รู้อ่อน รู้แข็ง รู้ดิ่ง รู้ไหว สภาพธรรมที่รู้ความหมายของสิ่งต่าง ๆ และสภาพธรรมที่คิดนึกเรื่องต่าง ๆ เป็นต้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติเรียกสภาพธรรมรู้สิ่งต่าง ๆ นั้นว่า จิต

ปรมัตถ์ธรรมมี ๔ ประเภท

จิต เป็นสภาพธรรมที่เป็นใหญ่ในการรู้สิ่งที่ปรากฏ เช่น เห็น ไต่อิน เป็นต้น จิตทั้งหมดมี ๘๘ ประเภท หรือ ๑๒๑ ประเภท โดยพิเศษ

เป็นอารมณ์ของจิตที่กำลังนึกคิดขณะนั้นดังนี้ เป็นต้น เมื่อมีจิตก็ต้องมีอารมณ์คู่กันไปทุกครั้ง จิตเกิดขึ้นขณะใด จะต้องรู้อารมณ์ขณะนั้น เมื่อจิตเกิดขึ้นแล้วไม่รู้อารมณ์ไม่ได้ หรือจะมีแต่จิตซึ่งเป็นสภาพรู้โดยไม่มีอารมณ์ซึ่ง เป็นสิ่งที่ถูกรู้ก็ไม่ได้

จิตซึ่งเป็นสภาพธรรมที่รู้อารมณ์นั้นมิใช่มีแต่ในพระพุทธศาสนาหรือเฉพาะมนุษย์เท่านั้น จิตเห็น จิตได้ ยิน เป็นต้นนั้นเป็นปรมัตถธรรม มิใช่เชื้อชาติใด ๆ ทั้งสิ้น การที่บัญญัติว่าเป็นบุคคลนี้เห็น สัตว์นั้น ได้ยิน เป็นต้น ก็โดยอาศัยรูปและการจำ ก็ย่อมจะบัญญัติจิตเห็นจิตเป็นปรมัตถธรรม ไม่ว่าจะเป็จิตเห็นของสัตว์ใดบุคคลใด จิต เห็นที่เกิดขึ้นนั้นก็ต้องเห็นสิ่งที่ปรากฏทางตา จิตได้ยินก็ต้องได้ยินเสียง จิตเห็นจะรู้เสียงไม่ได้ และจิตที่ได้ยิน จะรู้สิ่งที่ปรากฏทางตาไม่ได้ ไม่มีผู้ใดมีอำนาจบังคับบัญชาให้ปรมัตถธรรมเปลี่ยนลักษณะและสภาพของปรมัตถ ธรรมนั้น ๆ เป็นอย่างอื่นได้ จิตซึ่งเป็นปรมัตถธรรมที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น เกิดขึ้นได้เพราะมีเหตุปัจจัยที่ทำให้ เกิดขึ้น เมื่อไม่มีปัจจัยจิตก็เกิดไม่ได้ เช่น เมื่อเสียงไม่เกิดขึ้นกระทบหู จิตได้ยินก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อกลิ่นไม่เกิดขึ้น กระทบจมูก จิตรู้กลิ่นก็เกิดขึ้นไม่ได้ จิตแต่ละประเภทจะเกิดขึ้นได้ ก็เพราะมีปัจจัยที่ทำให้เกิดจิตประเภทนั้น ๆ ฉะนั้น จิตที่เกิดขึ้นจึงต่างกันเป็น ๘๕ ประเภท หรือ ๑๒๑ ประเภท โดยพิเศษ (ซึ่งเรียกว่า ๘๕ ดวงหรือ ๑๒๑ ดวง) และปัจจัยที่ทำให้เกิดจิตประเภทหนึ่ง ๆ นั้นก็ไม่ใช่เพียงปัจจัยเดียวแต่ต้องมีหลายปัจจัย เช่น จิตเห็นเกิดขึ้นเพราะ มีปัจจัย คือตา ซึ่งได้แก่จักขุปสาท และรูป ก็สิ่งที่ปรากฏทางตา เป็นต้น

จิตเป็นปรมัตถธรรมที่ไม่ใช่รูป ปรมัตถธรรมใดไม่ใช่รูป ปรมัตถธรรมนั้นเป็นนามธรรม จิต เจตสิก นิพพานเป็นนามธรรม รูปเป็นรูปธรรม °

เจตสิกปรมัตถ์

ในขณะที่จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้นมีนามปรมัตถ์อีกประเภทหนึ่งเกิดร่วมกับจิตและรู้อารมณ์เดียวกับจิต นามปรมัตถ์นั้นคือเจตสิก เจตสิกได้แก่ ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ ความตระหนี่ ความริษยา ความ เมตตา ความกรุณา เป็นต้น สภาพธรรมเหล่านี้เป็นเจตสิกปรมัตถ์ มิใช่จิตปรมัตถ์

ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ เป็นต้นนั้น เป็นสภาพธรรมที่มีจริง ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่บุคคล เป็นสภาพธรรมที่ต้องเกิดกับจิต ถ้าไม่มีจิต เจตสิกคือ ความโกรธ ความรัก ความทุกข์ เป็นต้นนั้น ก็เกิดไม่ได้ เจตสิกปรมัตถ์มี ๕๒ ประเภทหรือเรียกว่า ๕๒ ดวง เช่น ความโกรธ(โทสะ) ก็เป็นเจตสิก ชนิดหนึ่ง มีลักษณะหยาบกระด้างคูร้าย ความรักก็เป็นเจตสิกชนิดหนึ่ง คือ โลภเจตสิก มีลักษณะยึดติด ไม่สละ และปรารถนาอารมณ์ จะเห็นได้ว่า เจตสิกแต่ละประเภทเป็นสภาพธรรมแต่ละอย่างไม่ใช่สภาพธรรมอย่าง เดียวกัน นอกจากมีลักษณะต่างกัน กิจของเจตสิกแต่ละอย่างก็ต่างกันผลคืออาการที่ปรากฏก็ต่างกัน และเหตุปัจจัย ที่ทำให้เกิดเจตสิกแต่ละประเภทก็ต่างกัน

จิตปรมัตถ์และเจตสิกปรมัตถ์เป็นนามธรรมที่รู้อารมณ์และเกิดร่วมกัน เจตสิกเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับ จิต รู้อารมณ์เดียวกับจิต และเกิดที่เดียวกับจิต คือ จิตเกิดดับที่ไหนเจตสิกก็เกิดดับที่นั่น จิตปรมัตถ์และเจตสิก ปรมัตถ์นั้นไม่แยกกัน คือไม่เกิดดับแต่เพียงปรมัตถ์เดียว จิตเป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกต่าง ๆ ที่เกิดร่วมกับจิตก็รู้อารมณ์เดียวกับจิต แต่มีลักษณะและหน้าที่ในการรู้อารมณ์นั้นต่างกันไปตามลักษณะและ กิจการงานของเจตสิกแต่ละประเภท เพราะเหตุที่จิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้นนั้นมีเจตสิกเกิดขึ้นร่วมด้วยอย่างน้อยต่าง ๆ กัน และเป็นเจตสิกต่างประเภทกันจึงทำให้จิตต่างกันเป็น ๘๕ หรือ ๑๒๑ ประเภท โดยพิเศษ จิตแต่ละประเภทนั้น ไม่เหมือนกัน โดยรู้อารมณ์ต่างกันบ้างโดยทำกิจต่างกันบ้าง โดยเจตสิกที่ร่วมด้วยต่างกันบ้าง เช่น จิตบางดวงมีสิ่ง

ที่ปรากฏทางตาเป็นอารมณ์ จิตบางดวงมีเสียงเป็นอารมณ์ เป็นต้น จิตบางดวงมีโลกเจตสิกเกิดร่วมด้วย จิตบางดวงมีโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วย ดังนี้ เป็นต้น

เมื่อเวไนยสัตว์ฟังพระอภิธรรมก็พิจารณาสภาพปรมาัตถธรรมที่ปรากฏ ด้วยปัญญาที่ได้ อบรมสะสม แล้วในอดีตจึงรู้ความจริงของปรมาัตถธรรมในขณะนั้นได้ ด้วยเหตุนี้ครั้งพุทธกาล เมื่อพระบรมศาสดาทรงแสดงธรรมจบลง จึงมีผู้บรรลุมรรคผลนิพพานเป็นจำนวนมาก เพราะท่านเหล่านั้นฟังพระธรรมเข้าใจและนิพพานเป็นจำนวนมาก เพราะท่านเหล่านั้นฟังพระธรรมเข้าใจและพิจารณาถึงความจริงของสภาพปรมาัตถธรรมที่กำลังปรากฏในขณะนั้น เช่น เมื่อพระองค์ทรงเทศนาว่า จักขุวิญญาณคือ จิตที่ทํากิจเห็นนั้นไม่เที่ยง ท่านเหล่านั้นก็มีสติสัมปชัญญะ รู้สภาพลักษณะของจิตในขณะที่กำลังเห็นนั้น ได้ถูกต้องว่าเป็นสภาพธรรมที่เป็นนามธรรม ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ในขณะที่กำลังได้ยิน ท่านเหล่านั้นก็มีสติสัมปชัญญะรู้ลักษณะของสภาพธรรมในขณะที่กำลังได้ยินนั้น เมื่อปัญญารู้แจ้งลักษณะไม่เที่ยงเกิดดับเป็นทุกข์ของปรมาัตถธรรมที่ปรากฏในขณะนั้นแล้วก็ละลายความยินดีเห็นผิดที่ยึดถือปรมาัตถธรรมเหล่านั้นเป็นตัวตน เที่ยง และเป็นสุข ฉะนั้น ฟังเข้าใจให้ถูกต้องว่าพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้และทรงเทศนาสั่งสอนซึ่งได้รวบรวมบันทึกไว้เป็นพระไตรปิฎกนั้นเป็นเรื่องความจริงของสภาพธรรมทั้งปวง เมื่อศึกษาและเข้าใจปรมาัตถธรรมแล้วก็ควรพิจารณาปรมาัตถธรรมที่กำลังปรากฏ เพื่อรู้แจ้งลักษณะความจริงของ ปรมาัตถธรรมที่กำลังปรากฏนั้น จึงจะละความสงสัยและความไม่รู้ในสภาพลักษณะของปรมาัตถธรรมได้อย่างแท้จริง

การศึกษาเพื่อให้เข้าใจปรมาัตถธรรมนั้น จะต้องพิจารณาถึงเหตุผลจึงจะเข้าใจได้แจ่มแจ้ง เช่น จะต้องรู้ว่าสภาพที่เห็นกับสภาพที่ได้ยินนั้นเหมือนกันหรือไม่ ถ้าเหมือนกัน เหมือนกันอย่างไร ถ้าไม่เหมือนกัน ไม่เหมือนกันอย่างไร สภาพเห็นและสภาพได้ยินเป็นจิตปรมาัตถ์ก็จริง แต่ไม่ใช่จิตเดียวกัน เพราะเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดต่างกัน จิตเห็นนั้นต้องอาศัยสิ่งที่ปรากฏทางตากระทบกับจักขุปสาทเป็นปัจจัยจึงจะเกิดได้ ส่วนจิตได้ยินต้องอาศัยเสียงกระทบกับโสตปสาทเป็นปัจจัยจึงจะเกิดได้จิตเห็นและจิตได้ยินมีกิจต่างกันและเกิดจากปัจจัยต่างกัน

รูปปรมาัตถ์

รูปปรมาัตถ์เป็นสภาวะธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ มีปัจจัยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้นและดับไปเช่นเดียวกันกับจิตและเจตสิก

รูปปรมาัตถ์มี ๒๘ รูป หรือ ๒๘ ประเภท และมีความหมายไม่มีเหมือนที่เข้าใจกันว่า โटะเป็นรูปหนึ่ง แก้อี้เป็นรูปหนึ่ง หนังสือเป็นรูปหนึ่ง อย่างนี้เป็นต้น ในรูปปรมาัตถ์ ๒๘ ประเภทนั้น มีรูปที่จิตรู้ได้ทางตา คือมองเห็นได้เพียงรูปเดียว คือ สิ่งที่ปรากฏทางตาเท่านั้น ส่วนอีก ๒๗ รูปนั้น จิตเห็นไม่ได้แต่รู้ได้ทางอื่นตามประเภทของรูปนั้นๆ เช่น เสียงที่รู้ได้ทางหู เป็นต้น

ถึงแม้ว่าจะเห็นจิตและเจตสิกด้วยตาไม่ได้เช่นเดียวกับรูป ๒๗ รูปที่มองไม่เห็น แต่จิตและเจตสิกก็ไม่ใช่รูปปรมาัตถ์เพราะจิตและเจตสิกเป็นปรมาัตถธรรมที่รู้อารมณ์ ส่วนรูปเป็นปรมาัตถธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ รูปปรมาัตถ์เป็นสังขารธรรม มีปัจจัยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้น รูปๆ หนึ่งอาศัยรูปอื่นเกิดขึ้น ฉะนั้น จะมีรูปเกิดขึ้นเพียงรูปเดียวไม่ได้ ต้องมีรูปที่เกิดพร้อมกันและอาศัยกันเกิดขึ้นหลายรูปรวมกันเป็น ๑ กลุ่มเล็ก ๆ ซึ่งแยกออกจากกันไม่ได้เลย ภาษาบาลีเรียกว่า ๑ กลาป

รูปเป็นสภาพธรรมที่เล็กละเอียดมาก เกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา รูปกลาปหนึ่งเกิดขึ้นจะดับไปเมื่อจิตเกิดดับ ๑๗ ขณะ ซึ่งเป็นไปอย่างรวดเร็วมาก เพราะจิตที่เห็นและจิตที่ได้ยินขณะนี้ ซึ่งเป็นไปอย่าง

รวดเร็วมมาก เพราะจิตที่เห็นและจิตที่ได้ยินขณะนี้ ซึ่งปรากฏเสมือนว่าพร้อมกันนั้นก็เกิดดับห่างไกลกันเกินกว่า ๑๗ ขณะจิต ฉะนั้น รูปที่เกิดพร้อมกับจิตที่เห็นก็ดับไปก่อนที่จิตที่ได้ยินจะเกิดขึ้น

รูปแต่ละรูปเล็กละเอียดมาก ซึ่งเมื่อแตกย่อยรูปที่เกิดดับรวมกันอยู่ออกจนละเอียดยับ จนแยกต่อไปไม่ได้อีกแล้วนั้น ในกลุ่มของรูป (กาลาปหนึ่ง) ที่เล็กที่สุดที่แยกอีกไม่ได้เลยนั้นก็มีรูปรวมกันอย่างน้อยที่สุด ๘ รูป เรียกว่า อวินิพโยครูป ๘ คือ

- มหาภูตรูป (รูปที่เป็นใหญ่เป็นประธาน) ๔ ได้แก่
- ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) เป็นรูปที่อ่อนหรือแข็ง ๑ รูป
 - อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เป็นรูปที่เอิบอาบหรือเกาะกุม ๑ รูป
 - เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) เป็นรูปที่ร้อนหรือเย็น ๑ รูป
 - วโยธาตุ (ธาตุลม) เป็นรูปที่ไหวหรือตั้ง ๑ รูป

มหาภูตรูป ๔ นี้ต้องอาศัยกันเกิดขึ้น จึงแยกกันไม่ได้เลย และมหาภูตรูป ๔ นี้เป็นเป็นปัจจัย โดยเป็นทีอาศัยเกิดของรูปอีก ๔ รูปที่เกิดร่วมกับมหาภูตรูปในกาลาปเดียวกัน คือ

- วิณโณ (แสงสี) เป็นรูปที่ปรากฏทางตา ๑ รูป
- คันโธ (กลิ่น) เป็นรูปที่ปรากฏทางจมูก ๑ รูป
- รสโธ (รส) เป็นรูปที่ปรากฏทางลิ้น ๑ รูป
- โอชา (อาหาร) เป็นรูปที่เป็นปัจจัยให้เกิดรูป ๑ รูป

รูป ๘ นี้แยกกันไม่ได้เลย เป็นกลุ่มของรูปที่เล็กที่สุดที่เกิดพร้อมกันและดับพร้อมกันอย่างรวดเร็ว จะมีแต่มหาภูตรูป ๔ โดยไม่มี อุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด) ๔ รูปนี้ไม่ได้เลย

มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยโดยเป็นทีอาศัยของอุปาทายรูปที่เกิดร่วมกันในกาลาปเดียวกัน แต่แม้ว่าอุปาทายรูปจะเกิดพร้อมกับมหาภูตรูปในกาลาปเดียวกัน แต่อุปาทายรูปก็ไม่ได้เป็นปัจจัยให้มหาภูตรูปเกิด ฉะนั้น มหาภูตรูป ๔ จึงเกิดพร้อมกับอุปาทายรูป โดยมหาภูตรูปเป็นปัจจัย คือเป็นทีอาศัยของอุปาทายรูป และอุปาทายรูปเกิดพร้อมกับมหาภูตรูปโดยอาศัยมหาภูตรูปแต่ไม่ได้เป็นปัจจัยให้มหาภูตรูปเกิด

รูปทั้งหมดมี ๒๘ รูป เป็นมหาภูตรูป ๔ เป็นอุปาทายรูป ๒๔ เมื่อมหาภูตรูป ๔ ไม่เกิด อุปาทายรูป ๒๔ ก็มีไม่ได้เลย

การกล่าวถึงรูป ๒๘ รูปนั้นกล่าวได้หลายนัย แต่จะขอกกล่าวโดยนัยที่สัมพันธ์กัน เพื่อสะดวกแก่การเข้าใจและการจำดังนี้ คือ

กลุ่มของรูปแต่ละกลุ่ม หรือแต่ละกาลาป นั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วยังไม่ดับไปทันที สภาวรูป มีอายุเท่ากับจิตเกิดดับ ๑๗ ขณะ

- เมื่อรูปเกิดขึ้นขณะแรกนั้นเป็น อุปายรูป ๑
- ขณะที่รูปเจริญขึ้นเป็น สันตติรูป ๑

ขณะที่รูปเสื่อมลงเป็น **ชรตารูป ๑**
ขณะที่รูปดับเป็น **อนิจจตารูป ๑**

รวมเป็น ลักษณะรูป ๔

ลักษณะรูป ๔ นี้เป็น **อสถาวรรูป** คือ เป็นรูปที่ไม่มีสภาวะต่างหากเฉพาะของตน แต่สภาวะรูปทุกรูปนั้นย่อมมีลักษณะที่ต่างกันเป็น ๔ ลักษณะ คือ ขณะที่รูปเกิดขึ้นไม่ใช่ขณะที่รูปเจริญขึ้น และขณะที่รูปเสื่อมก็ไม่ใช่ขณะที่กำลังเจริญ และขณะที่ดับก็ไม่ใช่ขณะที่เสื่อม กล่าวได้ว่าอุปจยรูปและสันตติรูปคือขณะที่เกิดแล้วยังไม่ดับ ส่วนชรตารูปและอนิจจตารูปนั้น คือ ขณะที่ใกล้จะดับและขณะดับ

รวมอวินิพโยครูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ เป็น ๑๒ รูป

นอกจากนั้นยังมี

ปริจเฉทรูป คือ **อากาศรูป** ซึ่งคั่นอยู่ระหว่างกลาปทุก ๆ กลาป ทำให้รูปแต่ละกลาปไม่ติดกัน ไม่ว่ารูปจะปรากฏเล็กใหญ่ขนาดใดก็ตาม ให้ทราบว่าอากาศรูปคั่นอยู่ระหว่างทุก ๆ กลาปอย่างละเอียดที่สุด ทำให้รูปแต่ละกลาปแยกออกจากกันได้ถ้าไม่มีปริจเฉทรูปคั่นแต่ละกลาป รูปทั้งหลายก็ติดกันหมดแตกแยกกระจัดกระจายออกไม่ได้เลย แต่แม้รูปที่ปรากฏว่าใหญ่โตก็สามารถแยกย่อยออกได้อย่างละเอียดที่สุดนั้นก็เพราะมีอากาศธาตุคือ ปริจเฉทรูปคั่นอยู่ทุก ๆ กลาปนั่นเอง ฉะนั้นปริจเฉทรูปจึงเป็นอสถาวรรูปอีกรูปหนึ่ง ซึ่งไม่มีลักษณะเฉพาะของตนที่เกิดขึ้นต่างหาก แต่เกิดคั่นอยู่ระหว่างกลาปต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กันนั่นเอง

รวมอวินิพโยครูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ เป็น ๑๓ รูป

ไม่ว่ารูปจะเกิดที่ใด ภพภูมิใดก็ตาม จะเป็นรูปที่มีใจครองหรือไม่มีใจครองก็ตาม จะปราศจากรูป ๑๓ รูปนี้ไม่ได้เลย

ส่วนรูปที่มีใจครอง ซึ่งเป็นรูปของสัตว์ บุคคลต่าง ๆ ในภพภูมิที่มีขันธ ๕ นั้น มีปสาทรูปซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมภูฐาน (ปัจจัย) ดังนี้ คือ

จักขุปสาทรูป	เป็นรูปที่กระทบกับสิ่งที่ปรากฏทางตาได้	๑ รูป
โสตปสาทรูป	เป็นรูปที่กระทบกับเสียงได้	๑ รูป
ฆานปสาทรูป	เป็นรูปที่กระทบกับกลิ่นได้	๑ รูป
ชีวหาปสาทรูป	เป็นรูปที่กระทบกับรสได้	๑ รูป
กายปสาทรูป	เป็นรูปที่กระทบกับเย็นได้ ร้อน (ธาตุไฟ)	๑
	อ่อน แข็ง (ธาตุดิน) ๑ ดิ่งไหว (ธาตุลม)	๑

รวมอวินิพโยครูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ เป็น ๑๘ รูป

รูปที่มีใจครองคือมีจิตเกิดกับรูปนั้น จิตทุกขณะจะต้องเกิดที่รูปตามประเภทของจิตนั้น ๆ คือ จักขุวิญญาณทำกิจเป็นเกิดที่จักขุปสาทรูป โสตวิญญาณทำกิจได้ยินเกิดที่โสตปสาทรูปฆานวิญญาณทำกิจลิ้มรสเกิดที่ชีวหาปสาทรูป กายวิญญาณทำกิจรู้ไผฏฐัพพะ (ธาตุดิน ไฟ ลม) เกิดที่กายปสาทรูป

จิตอื่น ๆ นอกจากนี้เกิดที่รูป ๆ หนึ่ง เรียกว่า **หทยรูป** เพราะเป็นรูปซึ่งเป็นที่เกิดของจิต

รวมอวินิพโยครูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ เป็น ๑๙ รูป

รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมภูฐานทุก ๆ กลาป จะต้องมี **ชีวิตินทรียรูป** เกิดร่วมด้วยทุกกลาป ชีวิตินทรียรูป รักษารูปที่เกิดร่วมกันในกลาปหนึ่ง ๆ ให้เป็นรูปที่ดำรงชีวิต ฉะนั้น รูปของสัตว์บุคคลที่ดำรงชีวิตจึงต่างกับรูปทั้งหลายที่ไม่มีใจครอง

รวมอวินิพโยครูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ ชีวิตินทรียรูป ๑ เป็น ๒๐ รูป

การที่สัตว์บุคคลทั้งหลายโดยทั่วไปต่างกันเป็นหญิงและชายนั้นเพราะภาวรูป ๒ คือ

อิตถิภาวรูป เป็นรูปที่ซึมซาบอยู่ทั่วกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สันฐาน อาการ กิริยา ท่าทางของเพศหญิง

ปุริสภาวรูป เป็นรูปที่ซึมซาบอยู่ทั่วกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สันฐาน อาการ กิริยา ท่าทางของเพศชาย

ในแต่ละบุคคลจะมีภาวรูปหนึ่งภาวรูปใด คือ อิตถิภาวรูป หรือปุริสภาวรูปเท่านั้น และบางบุคคลก็ไม่มีภาวรูปเลย เช่น พรหมบุคคลในพรหมโลก และผู้ที่เป็นกระเทย

รวมอวินิพโยครูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ ชีวิตินทรียรูป ๑ + ภาวรูป ๒ เป็น ๒๒ รูป

การที่รูปของสัตว์บุคคลทั้งหลายเคลื่อนไหวไปได้เพราะมีจิตนั้น ก็จะต้องมีรูปที่เกิดจากจิตเป็นสมภูฐานด้วย เพราะถ้ามีเพียงรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น จะเคลื่อนไหวไปมาทำกิจธุระใด ๆ ไม่ได้เลย การที่รูปร่างกายจะเคลื่อนไหวทำกิจการงานต่าง ๆ ได้นั้น จะต้องมีการรูป ๓ รูป คือ

ลหุตารูป เป็นภาวะที่เบา ไม่นหนักของรูป ดังเช่น อาการของคนไม่มีโรค

มุตตารูป เป็นภาวะที่อ่อน ไม่กระด้างของรูป ดังเช่น หนังที่ย่ำไว้ดีแล้ว

กัมมัณฺญุตารูป เป็นภาวะที่ควรแก่การงานของรูป ดังเช่น ทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว

วิธีการรูป ๓ รูปนี้เป็นอสภาวรูป เป็นรูปที่ไม่มีสภาวะต่างหาก เฉพาะของตน เป็นอาการวิธีการของมหาภูตรูปคือเบา อ่อนและควรแก่การงาน

วิธีการรูป ๓ เป็นรูปที่เกิดภายในสัตว์บุคคลเท่านั้นรูปที่ไม่มีใจครองไม่มีวิธีการรูป ๓ เลย และวิธีการรูป ๓ นี้ไม่แยกกันเลย ในกลาปใดมีลหุตารูป กลาปนั้นก็มิมุตตารูปและกัมมัณฺญุตารูปด้วย นอกจากนั้น เมื่อจิตต้องการเคลื่อนไหวส่วนหนึ่งส่วนใดของร่างกาย ร่างกายส่วนนั้นจะต้องมีการรูปที่เกิดจากอตุ (ความสม่ำเสมอของธาตุเย็นร้อน) เป็นสมภูฐานและมีวิธีการรูปที่เกิดจากอาหาร (โอหารูป) เป็นสมภูฐานด้วย มิฉะนั้นแล้ว แม้จิตต้องการจะเคลื่อนไหว รูปก็เคลื่อนไหวไม่ได้ เช่น ผู้ที่เป็นอัมพาตหรือเคล็ดขัดยอก กระปลกกระเป็ลย เป็นต้น

รวมอวินิพโยครูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ ชีวิตินทรียรูป ๑ + ภาวรูป ๒ + วิธีการรูป ๓ เป็น ๒๕ รูป

รูปที่มีใจครองนั้น เมื่อจิตต้องการให้รูปแสดงความหมายทางกายตามที่จิตรู้ในอาการนั้นขณะใด ขณะนั้นจิตเป็นสมภูฐานให้ กายวิญญูติรูป คือ อาการพิเศษที่มีความหมายของรูปเกิดขึ้นตามที่จิตรู้ในอาการนั้นทางตา หรือทางหน้าหรือท่าทาง เช่น ถลึงตา ยิ้มเยาะ เหยียดหยาม หรือห้ามปราม เป็นต้น เมื่อจิตไม่ต้องการให้รูปแสดงความหมายทางกายวิญญูติรูปก็ไม่เกิด

ขณะใดที่จิตเป็นปัจจัยให้เกิดเสียงทางวาจา ซึ่งเป็นการพูด การเปล่งเสียงให้รู้ความหมาย ขณะนั้นจิตเป็นสมุฏฐาน คือ เป็นปัจจัยให้ วิญญาณจิตรูป เกิดขึ้นกระทบฐานที่เกิดของเสียงต่าง ๆ เช่น ริมฝีปาก เป็นต้น ถ้าจิตวิญญาณจิตรูปไม่เกิด การพูด หรือการเปล่งเสียงต่าง ๆ ก็ไม่มีได้

กายวิญญาณจิตรูปและวจีวิญญาณจิตรูปเป็นอสภารูปที่เกิดและดับพร้อมจิต

รวมอวินิพโยกรูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเจทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ + ชีวิตินทรียรูป ๑ + ภาวรูป ๒ + วิการรูป ๓ + วิญญาณจิตรูป ๒ เป็น ๒๗ รูป

ในบางแห่งจะรวมวิการรูป ๓ และวิญญาณจิตรูป ๒ เป็นวิการรูป ๕

เสียงหรือ สัททรูป ไม่ใช่จิตวิญญาณจิตรูป เสียงเป็นรูปที่กระทบกับโสตปสาทรูป เป็นปัจจัยให้เกิดโสตวิญญาณจิต เสียงบางเสียงก็เกิดจากจิต และบางเสียงก็ไม่ได้เกิดจากจิต เช่น เสียงฟ้าร้อง เสียงลมพายุ เสียงเครื่องดนตรี เสียงกลอง เสียงวิทยุ เสียงโทรทัศน์ เป็นต้น

รวมอวินิพโยกรูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเจทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ + ชีวิตินทรียรูป ๑ + ภาวรูป ๒ + วิการรูป ๓ + วิญญาณจิตรูป ๒ + สัททรูป ๑ เป็น ๒๘ รูป

ในบางแห่งแสดงจำนวนของรูปต่างกัน เช่น ในอัญญาสาธินี รูปกัมมัท ปกิมณกถา แสดงรูป ๒๕ คือ รวมธาตุคิน ๖ พลม เป็นโคภุฐัพพายตนะ (รูปที่กระทบกายปสาท) ๑ รูป รวมกับหทยรูปอีก ๑ รูป จึงเป็นรูป ๒๖

เมื่อรูป ๆ หนึ่งเกิดขึ้นจะเกิดพร้อมกับรูปอีกที่รูป รวมกันเป็นกลาปหนึ่ง ๆ นั้น ย่อมต่างกันไปตามประเภทของรูปนั้น ๆ และการจำแนกรูป ๒๘ รูปมีหลายนัย ซึ่งจะกล่าวถึงพอสมควรในภาคผนวก

นิพพานปรมัตถ์

ปรมัตถธรรมอีกประเภทหนึ่ง คือ นิพพานปรมัตถ์ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า นิพพาน เพราะออกจากตัณหาคือวานะ

นิพพานปรมัตถ์เป็นสภาพธรรมที่ดับทุกข์ จิต เจตสิก รูป เป็นทุกข์เพราะไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไป การที่จะดับทุกข์ได้นั้นจะต้องดับตัณหา เพราะตัณหาเป็นสมุทัย เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นสมุทัยให้เกิดจันท์ ซึ่งได้แก่ จิต เจตสิก รูป การที่จะดับตัณหาได้นั้นก็ด้วยการอบรมเจริญปัญญาจนรู้แจ้งชัดในลักษณะเกิดดับของจิต เจตสิก รูป แล้วละคลายความยินดียึดมั่นเห็นผิดในจิต เจตสิก รูป ได้ด้วยการรู้แจ้งนิพพานจึงเป็นธรรมที่มีจริง เป็นปรมัตถธรรม เป็นสภาพธรรมที่รู้แจ้งได้

นิพพานปรมัตถ์ โดยปริยายแห่งเหตุมี ๒ อย่าง คือ

สตูปาทิสถนิพพานธาตุ ๑

อนูปาทิสถนิพพานธาตุ ๑

คำว่าอุปาทินี้ เป็นชื่อของจันท์ ๕ คือ จิต เจตสิก รูป สตูปาทิสถนิพพาน คือความสิ้นไปของกิเลสทั้งหมด แต่ยังมีจันท์เกิดดับสืบต่ออยู่ อนูปาทิสถนิพพาน คือการดับจันท์ทั้งหมด เป็นการปรินิพพานของพระอรหันต์

คำว่าโดยปริยายแห่งเหตุ คือ การอ้างถึงมีจันท์เหลือและไม่มีจันท์เหลือ ซึ่งเป็นเหตุในการบัญญัตินิพพาน ๒

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้ได้ร่วมพระศรีมหาโพธิ์พระองค์ทรงบรรลุสตูปาทิสถนิพพานธาตุ กิเลสและธรรม (ซึ่งได้แก่จิตและเจตสิกอื่น ๆ) ที่เกิดร่วมกับกิเลสนั้นดับหมดสิ้นและไม่เกิดอีกเลย แต่ยังมีจันท์ คือ จิต

เจตสิก (ที่ปราศจากกิเลส) และรูปเกิดดับสืบต่อกันอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูภิกษุทั้งหลาย กิเลสอุปาทิสถนิพพานเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันต์จีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นรอบแล้วหลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนั้นย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่พึงพอใจและไม่พึงพอใจ ยังเสวยสุขแลทุกขอยู่เพราะความที่อินทรีย์ ๕ เหล่าใดเป็นธรรมชาติไม่บุบสลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านั้นของเธอยังตั้งอยู่นั้นเทียว ดูภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะของภิกษุนั้น นี้เราเรียกว่า สอุปาทิสถนิพพานธาตุ°

อนุปาทิสถนิพพาน คือ นิพพานที่ไม่มีขันธเหลือเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงดับขันธปรินิพพานระหว่างไม้สาละคู่เป็นอนุปาทิสถนิพพาน° ดับขันธหมดสิ้นโดยรอบ ดับสนธิซึ่งภพทั้งหลายโดยประการทั้งปวง ดับจิตเจตสิก รูป ทั้งหมด ไม่มีการเกิดอีกเลย

พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี เป็นพระเสกขบุคคล เพราะยังต้องศึกษาเจริญธรรมยิ่ง ๆ ขึ้น เพื่อดับกิเลสที่เหลืออยู่ให้หมดไป ส่วนพระอรหันต์เป็นพระอเสกขบุคคล เพราะดับกิเลสทั้งหมดเป็นสมุจเฉทได้แล้ว ไม่ต้องศึกษาเพื่อดับกิเลสอีก๒

นิพพานปรมาตถ์ ว่าโดยความแตกต่างแห่งอาการ มี ๓ อย่าง คือ

สุญญตตะ	๑
อนิมิตตะ	๑
อัปปณฺหิตตะ	๑

พระนิพพาน ชื่อว่า สุญญตตะ เพราะเป็นสภาพสุญญจากสังขาร ทั้งปวง ชื่อว่า อนิมิตตะ เพราะไม่มีนิมิตคือสังขารทั้งปวง ชื่อว่า อัปปณฺหิตตะ เพราะไม่มีที่ตั้งคือสังขารทั้งปวง

เมื่อบุคคลมโนสิการสภาพธรรมโดยเป็นสภาพไม่เที่ยงย่อมหลุดพ้นไป (คือรู้แจ้งอริยสัจธรรม) ด้วยอนิมิตตวิโมกข์ เมื่อมโนสิการโดยสภาพเป็นทุกข์ย่อมหลุดพ้นไปด้วยอัปปณฺหิตตวิโมกข์เมื่อมโนสิการโดยสภาพเป็นอนัตตาย่อมหลุดพ้นไปด้วยสุญญตตวิโมกข์

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยอาการ ๔° คือ

๑. ด้วยความเป็นใหญ่ บุคคลเมื่อมโนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง อนิมิตตวิโมกข์ย่อมเป็นใหญ่ เมื่อมโนสิการโดยความเป็นทุกข์ อัปปณฺหิตตวิโมกข์ย่อมเป็นใหญ่ เมื่อมโนสิการโดยความเป็นอนัตตา สุญญตตวิโมกข์ย่อมเป็นใหญ่

๒. ด้วยความตั้งมั่น บุคคลเมื่อมโนสิการโดยความเป็นสภาพ ไม่เที่ยง ย่อมตั้งจิตไว้มั่นด้วยสามารถแห่งอนิมิตตวิโมกข์ เมื่อมโนสิการโดยความเป็นทุกข์ย่อมตั้งจิตไว้มั่นด้วยสามารถแห่งอัปปณฺหิตตวิโมกข์ เมื่อมโนสิการโดยความเป็นอนัตตาย่อมตั้งจิตไว้มั่นด้วยสามารถแห่งสุญญตตวิโมกข์

๓. ด้วยความน้อมจิตไป บุคคลเมื่อมโนสิการโดยความเป็นสภาพที่ไม่เที่ยงย่อมน้อมจิตไปด้วยสามารถแห่งอนิมิตตวิโมกข์ เมื่อมโนสิการโดยความเป็นทุกข์ย่อมน้อมจิตไปด้วยสามารถแห่งอัปปณฺหิตตวิโมกข์ เมื่อมโนสิการโดยความเป็นอนัตตาย่อมน้อมจิตไปด้วยสามารถแห่งสุญญตตวิโมกข์

๔. ด้วยความนำออกไป บุคคลเมื่อมโนสิการโดยความเป็นสภาพที่ไม่เที่ยงย่อมนำออกไปสู่นิพพานอันดับด้วยสามารถแห่งอนิมิตตวิโมกข์ เมื่อมโนสิการโดยความเป็นทุกข์ย่อมนำออกไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับด้วยสามารถแห่งอัปปณฺหิตตวิโมกข์ เมื่อมโนสิการโดยความเป็นอนัตตาย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับด้วยสามารถแห่งสุญญตตวิโมกข์

สังเคราะห์ปรมัตถธรรม ๔

จิต เจตสิก รูป นิพพาน เป็นปรมัตถธรรม เป็นสภาพธรรมที่มีจริง ที่รู้ว่าจิต เจตสิก รูป เป็นสภาพธรรมที่มีจริงเพราะ จิต เจตสิก รูป เกิดดับสืบต่อกัน จึงปรากฏให้รู้ได้เช่น ขณะที่เห็นรูป ได้ยินเสียง และนึกคิด เป็นต้น จิตเกิดดับสืบต่อกันกิจการงานต่าง ๆ เช่น จิตบางดวงเห็นสี บางดวงได้ยินเสียง บางดวงนึกคิด เป็นต้น ทั้งนี้ตามประเภทของจิตและเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดจิตนั้นๆ การเกิดดับสืบต่อกันของจิต เจตสิก รูปนั้น เป็นไปอย่างรวดเร็วมากจนทำให้ไม่เห็นการเกิดดับ ทำให้เข้าใจว่ารูปค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป และทำให้เข้าใจว่าจิตนั้นเกิดขึ้นเมื่อคนหรือสัตว์เกิด จิตนั้นดับเมื่อคนหรือสัตว์ตาย ถ้าไม่ศึกษา ไม่พิจารณา และไม่อบรมเจริญสติ และปัญญาให้รู้ลักษณะของจิต เจตสิก รูปที่กำลังปรากฏ ก็จะ 모르ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม คือ จิต เจตสิก รูป ซึ่งเกิดดับสืบต่อกันอยู่ตลอดเวลา

สภาพธรรมใดที่เกิดขึ้น สภาพธรรมนั้นต้องมีปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น เมื่อไม่มีปัจจัยก็ไม่เกิด ท่านพระสารีบุตรเกิดความเลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธะภาค ก็เพราะได้เห็นท่านพระ อัสสชิซึ่งเป็นภิกษุรูปหนึ่งในภิกษุปัญจวัคคีย์ ท่านพระสารีบุตรเห็นท่านพระอัสสชิมีความน่าเลื่อมใสเป็นอันมากจึงได้ตามท่านพระอัสสชิไป และถามท่านพระอัสสชิว่าใครเป็นศาสดาและศาสดาของท่านสอนท่านว่าอย่างไร ท่านพระอัสสชิตอบว่า

เย ธมมา เหตุปภวา เตสํ เหตุ ตถาคโต (อาห)

เตสญฺจ โย นิโรธ เหวว่าที มหาสมโณติ ฯ

ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงสั่งสอนอย่างนี้

ถ้าพระผู้มีพระภาคไม่ทรงแสดงธรรมที่พระองค์ทรงตรัสรู้พร้อมทั้งเหตุปัจจัยของธรรมนั้นๆ ก็จะไม่มีการรู้ว่ามีธรรมใดเกิดจากเหตุปัจจัยใด ไม่มีผู้ใดรู้ว่าจิตปรมัตถ์ เจตสิกปรมัตถ์ รูปปรมัตถ์ แต่ละประเภทนั้นเกิดขึ้น เพราะมีธรรมใดเป็นปัจจัยพระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้ธรรมทั้งปวง พระองค์จึงได้ทรงแสดงว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้นมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้นจึงเกิดขึ้นและทรงแสดงเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมนั้น ๆ ธรรมทั้งปวงที่เกิดขึ้นนั้นจะเกิดขึ้นโดยไม่มีปัจจัยไม่ได้

ที่กล่าวว่า คนเกิด สัตว์เกิด เทวดาเกิด เป็นต้นนั้น คือ จิต เจตสิก รูป นั่นเอง เมื่อจิต เจตสิก รูปประเภทหนึ่งเกิดขึ้นพร้อมกันกับรูปก็บัญญัติว่าคนเกิด เมื่อจิต เจตสิก เกิดขึ้นพร้อมกันกับรูปของเทวดาก็บัญญัติว่าเทวดาเกิด เป็นต้น การเกิดของคน สัตว์ เทวดา เป็นต้นนั้น ต่างกันเพราะเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดนั้นต่างกัน เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดนั้นมีมากและสลับซับซ้อนมาก แต่ด้วยพระสัพพัญญุตญาณของพระผู้มีพระภาคผู้ทรงตรัสรู้ธรรมทั้งปวง พร้อมทั้งเหตุปัจจัยของธรรมทั้งปวงนั้นพระองค์จึงได้แสดงธรรมตามสภาพความจริงของธรรมแต่ละประเภทว่าธรรมเกิดขึ้น ธรรมนั้นมีปัจจัยทำให้เกิดขึ้นธรรมที่เกิดขึ้นเป็นสังขารธรรม

ที่รู้ว่าว่ามีจิต เจตสิก รูป ก็เพราะว่า เจตสิก รูปเกิดขึ้นและที่จิต รูปเกิดขึ้นก็เพราะมีปัจจัย จิต เจตสิก รูปเกิดขึ้นนั้นก็เพราะมีปัจจัย จิต เจตสิก และรูปเป็นสังขารธรรม

พระธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาคนั้น สมบูรณ์ พร้อมทั้งอรหและพญชชนะ ธรรมข้อใดที่อาจจะมิใช่เข้าใจผิดได้พระองค์ก็ทรงบัญญัติคำกำกับให้ชัดเจนยิ่งขึ้น เพื่อไม่ให้ผู้ใดเข้าใจความหมายของธรรมข้อนั้นผิด เมื่อพระองค์ทรงบัญญัติว่าธรรมที่เกิดขึ้นมีปัจจัยทำให้เกิดขึ้นเป็นสังขารธรรม (ธรรมที่มีสภาพปรุงแต่ง) นั้นเป็นสังขตธรรม (ธรรมที่ปรุงแต่งแล้ว) สังขตธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดับไป^๑ พระองค์ทรงบัญญัติคำว่าสังขต

ธรรมกับคำว่าสังขารธรรม เพื่อให้รู้ว่าธรรมใดที่เกิดขึ้นธรรมนั้นมีปัจจัยทำให้เกิดขึ้น เมื่อปัจจัยดับ ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยนั้นก็ดับไป สังขตธรรมคือธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดับไป ฉะนั้นสังขารธรรมคือธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งนั้นจึงเป็นสังขตธรรม^๒ จิตปรมัตต์ เจตสิกปรมัตต์ รูปมัตต์ เป็นสังขารธรรม เป็นสังขตธรรม

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาฯ สังขารทังปวงไม่เที่ยง
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาฯ สังขารทังปวงเป็นทุกข์
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาฯ ธรรมทังปวงเป็นอนัตตา

สังขารทังปวงไม่เที่ยง

สังขารธรรมทั้งหมดไม่เที่ยง ความเสื่อม ความไม่เที่ยงของรูปธรรมนั้นพอจะปรากฏให้เห็นได้ แต่ความไม่เที่ยงของนามธรรมนั้นรู้ยาก ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสกถาถึงหลาย ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปุณฺชนผู้มีได้สดับจะพึงเบื่อหน่ายบ้าง คลายกำหนดบ้าง หลุดพ้นบ้าง ในร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหากุตทั้ง ๔ นี้ ซ่อนเพราะเหตุไร เพราะว่า ความเจริญก็ดี ความเสื่อมก็ดี การเกิดก็ดี การตายก็ดี ของร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหากุตทั้ง ๔ นี้ย่อมปรากฏ...แต่ปุณฺชนผู้มีได้สดับ ไม่อาจจะเบื่อหน่าย คลายกำหนด หลุดพ้นในจิตเป็นต้นนั้นได้เลย ซ่อนเพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า จิตเป็นต้นนั้นอันปุณฺชนผู้มีได้สดับรวบรวมไว้โดยคตฺหา ยึดถือด้วย ทิฏฐิว่านั่นของเรา นั่นของเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา ดังนี้ ตลอดกาลช้านาน ฯลฯ จิตเป็นต้นนั้นดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ในกลางคืนและในกลางวัน

แม้ว่าจิต เจตสิก รูป จะเกิดดับอยู่ตลอดเวลาที่จักจะรู้และเบื่อหน่าย ละความยินดีคลายยินดีคลายความยึดถือในนามรูปได้การที่จะเบื่อหน่าย ละความยินดี ความยึดถือในรูปนามนั้นต้องพิจารณาเห็นด้วยปัญญา ดังที่ได้ทรงแสดงว่า

๒ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺนํ ทฺวเก เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาฯ
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺนํ ทฺวเก เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาฯ
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺนํ ทฺวเก เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาฯ

เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทังปวงไม่เที่ยง
เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์
เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทังปวงเป็นทุกข์
เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์
เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทังปวงเป็นอนัตตา
เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์
ผู้ใดที่ไม่เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมจนละคลาย ผู้นั้นจะบรรลุนิพพาน^๔
เป็นพระอรหันต์บุคคลไม่ได้ พระอรหันต์บุคคลเห็นความเป็น “พุทธ” ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยเห็นธรรมที่

พระองค์ทรงตรัสรู้ ไม่ใช่เพียง แต่ศึกษาพระธรรมที่พระองค์ทรงเทศนาเท่านั้น พระอริยบุคคลหมดความสงสัยในพระธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสรู้เพราะพระอริยบุคคลได้รับบรรลุธรรมนั้น^๑ และได้ประจักษ์ในความเป็น “พุทธ” ว่า พระธรรมที่พระองค์ทรงแสดงนั้นไม่ใช่โดยคาดคะเน แต่โดยตรัสรู้ที่บังตามความเป็นจริงของธรรมนั้นๆ ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นย่อมเห็นตถาคต^๒ ผู้ใดศึกษาและปฏิบัติเพื่อให้รู้แจ้งธรรมผู้นั้นย่อมสามารถรู้แจ้งธรรมและดับกิเลสเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับ คือ ตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี จนถึงพระอรหันต์^๓

สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

สังขารทั้งปวงเกิดแล้วก็ดับไป ไม่ว่าจะเกิดเป็นจิตประเภทดีหรือจิตประเภทไม่ดี รูปงามหรือไม่งาม เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเหมือนกันหมด การเกิดไม่เที่ยงนี้แหละเป็นทุกข์เพราะไม่ดำรงอยู่ สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์นั้นไม่ใช่แต่เฉพาะทุกข์กายที่เจ็บปวด ป่วยไข้ หรือทุกข์ที่ต้องลำบากเดือดร้อน ทุกข์ที่พลัดพรากจากสิ่งที่รักหรือทุกข์ที่ประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเท่านั้นสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เพราะสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป จึงไม่ควรยึดถือว่าเป็นสุข บางท่านอาจสงสัยว่าจิตที่ผลิตเพิลินยินดีเป็นสุขก็มีเหตุใดจึงถือว่าสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ที่ว่าเป็นทุกข์นั้นเพราะจิตที่เพิลินยินดีเป็นสุขนั้นก็ไม่เที่ยง ฉะนั้น สังขารธรรม คือ จิต เจตสิก รูป ทั้งหมดเป็นทุกข์ เพราะจิต เจตสิก รูป ทั้งหมดไม่เที่ยง

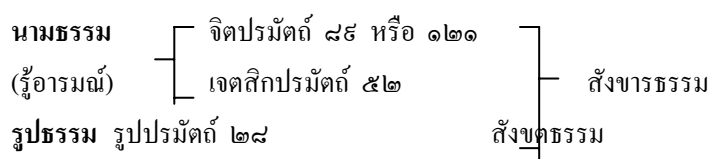
ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

ธรรมทั้งปวง ได้แก่ปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา คือ ไม่ใช่ตัวตนไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของบุคคลใด

นิพพานเป็นปรมัตถธรรม เป็นธรรมที่มีจริง นิพพานไม่ใช่สังขารธรรม เป็นวิสังขารธรรม คือ เป็นธรรมที่ไม่เกิด ตรงกันข้ามกับสังขารธรรม สังขารธรรม คือธรรมที่ไม่เกิดขึ้น ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง

นิพพาน เป็นอสังขตธรรม ไม่ใช่สังขตธรรม^๔ สังขตธรรม คือธรรมที่เกิดดับ อสังขตธรรมคือธรรมที่ไม่เกิดดับ นิพพานไม่มีปัจจัยจึงไม่เกิดดับ

จิต เจตสิก รูป เป็นสังขารธรรม เป็นโลกียะ คำว่าโลกียะ หมายถึงแตกดับทำลาย ส่วนนิพพานเป็นวิสังขารธรรมเป็นโลกุตระ คำว่า โลกุตระ หมายถึง พ้นจากโลก

ขั้นที่ ๕

ขั้นที่ ๕ คือ ^๒รูปขั้นที่ เวทนาขั้นที่ สัญญาขั้นที่ สังขารขั้นที่ วิญญาณขั้นที่

ปรมัตถธรรม ๔ โดยขั้น คือ

จิต	เป็นวิญญาณขั้น
เจตสิก	เป็นเวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น
รูป	เป็นรูปขั้น
นิพพาน	ไม่ใช่ขั้น นิพพานเป็นขั้นวิมุตติ คือ พ้นจากขั้น

คำว่า “ขั้น” หมายถึงสภาพธรรมที่จำแนกเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด ทรมาน ประณีต โกล โกล่ ฉะนั้น ขั้นจึงได้แก่สังขตธรรมซึ่งเป็นธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งเกิดดับ จึงเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นต้น ส่วนอสังขตธรรม คือ นิพพานนั้นเป็นธรรมที่ไม่เกิดไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง จะกล่าวว่าเป็นธรรมเกิดขึ้นแล้วก็ได้ว่าเป็นธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ได้ และเป็นธรรมที่เกิดขึ้นก็ได้ “จะกล่าวว่าเป็นอดีตก็ได้ ว่าเป็นอนาคตก็ได้ ว่าเป็นปัจจุบันก็ได้ เพราะฉะนั้น วิสังขารธรรม คือ นิพพาน จึงไม่ใช่ขั้น เป็นขั้นวิมุตติ คือ พ้นจากขั้น

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงขั้น ๕ และอุปทานขั้น ๕ ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขั้น ๕ และอุปทานขั้น ๕ เธอทั้งหลายจงฟัง ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ขั้น ๕ เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลายรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่โกลหรือที่โกล่นี้เรียกว่ารูปขั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่โกลหรือโกล่ นี้เรียกว่าวิญญาณขั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่าขั้น ๕

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อุปทานขั้น ๕ เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันเป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีตอยู่ในที่โกลหรือโกล่ เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นปัจจัยแก่อุปทานนี้เรียกว่าอุปทานขั้น คือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน...อยู่ในที่โกลหรือโกล่ เป็นไปกับด้วยอาสวะเป็นปัจจัยแก่อุปทานนี้เรียกว่าอุปทานขั้น คือวิญญาณ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่าอุปทานขั้น ๕

ปรมัตถธรรม ๓ เป็นขั้น ๕

จิตปรมัตถ์	๘๑ หรือ ๑๒๑ ประเภท ทุกประเภทเป็นวิญญาณขั้น
เจตสิกปรมัตถ์	๕๒ ประเภท เวทนาเจตสิก ๑ เป็นเวทนาขั้น สัญญาเจตสิก ๑ เป็นสัญญาขั้น เจตสิก ๕๐ เป็นสังขารขั้น
รูปปรมัตถ์	๒๘ ประเภท ทุกประเภทเป็นรูปขั้น

ขั้น ๕ เป็นปรหมัตถธรรม ๓

รูปขั้น	ได้แก่	รูปปรหมัตถ์ ๒๘				
เวทนาขั้น	ได้แก่	เวทนาเจตสิก	๑	ดวง	} เจตสิกปรหมัตถ์ ๕๒	
สัญญาขั้น	ได้แก่	สัญญาเจตสิก	๑	ดวง		
สังขารขั้น	ได้แก่	เจตสิก	๕๐	ดวง		
วิญญาณขั้น	ได้แก่	จิตปรหมัตถ์	๘๕	ดวง		
		หรือ	๑๒๑	ดวง		

คำถามทบทวน

๑. ปรหมัตถธรรมอะไรบ้าง เป็นสังขารธรรม
๒. สังขารธรรม เป็นสังขารขั้น ใ้ใหม่
๓. วิสังขารธรรม เป็นสังขัตธรรม ใ้ใหม่
๔. อสังขัตธรรม เป็นขั้นอะไร
๕. อสังขัตธรรม เป็นโลกียะ หรือ โลกุตตระ
๖. จิต เป็นสังขารขั้น ใ้ใหม่
๗. เจตสิก เป็นสังขารขั้น ใ้ใหม่
๘. เวทนาขั้น เป็นปรหมัตถธรรมอะไร
๙. ขั้นอะไร ไม่ใช้ปรหมัตถธรรม
๑๐. ปรหมัตถธรรมอะไร ไม่ใช้ขั้น

จิตตสังเขปบทที่ ๑

สังยุตตนิกาย สคาถวรรค อันวรรคที่ ๗ จิตตสูตรที่ ๒

(๑๘๐) เทวคานุกถาว่า

โลกอันอะไรย่อมนำไป อันอะไรหนอย่อมเสือกไสไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของ
กรรมอันหนึ่ง คืออะไร

(๑๘๑) พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมเสือกไสไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของกรรมอันหนึ่ง
คือ จิต

แสดงให้เห็นความสำคัญของจิต ซึ่งเป็นธาตุรู้ สภาพรู้ซึ่งยิ่งใหญ่เป็นประธานในการรู้สิ่งที่กำลังปรากฏ ซึ่งไม่เพียงแต่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัสเท่านั้น แต่ยังคงนึกกวีจิตรต่าง ๆ นานา ฉะนั้น โลกของแต่ละคนจึงเป็นไปตามอำนาจจิตของแต่ละคน จิตของบางคนก็สะสมกุศลไว้มาก ไม่ว่าจะเป็นคนใดซึ่งเป็นผู้ที่มากไปด้วยอกุศลกรรม จิตของบุคคลซึ่งสะสมกุศลไว้มากนั้นก็ยังเกิดเมตตา หรือกรุณา หรืออุเบกขาได้ ในขณะที่โลกของคนอื่นเป็นโลกของความชิงชัง ความไม่แจ่มชื่น ความโกรธ ความขุ่นเคืองใจ ฉะนั้น แต่ละคนจึงเป็นโลกของตัวเองแต่ละโลก ทุก ๆ ขณะตามความเป็นจริง

ดูเหมือนว่าเราทุกคนอยู่ร่วมโลกเดียวกัน แต่ตามความเป็นจริงนั้น สิ่งต่าง ๆ ที่เป็นรูปธรรมซึ่งสามารถปรากฏได้ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจนั้น ถ้าไม่มีจิต ซึ่งเป็นสภาพรู้ สิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นก็ย่อมไม่ปรากฏเป็นความสำคัญแต่อย่างใด แต่เพราะจิตรู้สิ่งที่ปรากฏทางตาบ้าง ทางหูบ้าง ทางจมูกบ้าง ทางลิ้นบ้าง ทางกายบ้าง ทางใจบ้าง โลกของแต่ละคนจึงเป็นไปตามอำนาจของจิตของแต่ละคน โลกไหนจะดี โลกที่สะสมกุศลมาก ๆ พร้อมทั้งจะเกิดเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา หรือโลกที่ชิงชัง โกรธแค้น ขุ่นเคือง ซึ่งแม้ว่าจะเห็นบุคคลเดียวกัน รู้เรื่องบุคคลเดียวกัน แต่โลกของแต่ละคนจะเมตตาหรือชิงชังก็ย่อมเป็นไปตามอำนาจจิตของแต่ละคน ซึ่งสะสมมาต่าง ๆ กัน

สิ่งที่ปรากฏทางตาทำให้ดูเหมือนว่า มีผู้คนอยู่ร่วมกันในโลกนี้มากมายตามกาลและเทศะ แต่ถ้าประจักษ์ชัดในลักษณะของธาตุรู้ ซึ่งเป็นสภาพรู้ ซึ่งเกิดขึ้นเป็นสิ่งที่ปรากฏในขณะนั้นจะรู้ว่าชั่วขณะนั้นเป็นเพียงการเห็น เป็นเฉพาะโลกของการเห็น ซึ่งไม่ใช่คน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่วัตถุสิ่งต่าง ๆ เพราะขณะนั้นเพียงเห็น ยังไม่ได้นึกถึงรูปร่าง สันฐาน และเรื่องราวใด ๆ ของสิ่งที่เห็น

ฉะนั้นจึงควรเข้าใจให้ถูกต้องว่าขณะที่คิดว่าเป็นโลก เป็นสัตว์ บุคคล วัตถุสิ่งของต่าง ๆ นั้น เป็นชั่วขณะที่จิตคิดนึกเรื่องสิ่งที่ปรากฏให้เห็น แต่ขณะที่กำลังเห็นเป็นอีกขณะหนึ่ง ไม่ใช่ขณะที่กำลังคิดนึกเรื่องสิ่งที่ปรากฏ แต่ละคนก็มีจิตเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะเดียว ๆ สืบต่อกันไปที่ละขณะจนปรากฏเหมือนกับว่าเป็นโลกที่กว้างใหญ่ มีผู้คนและสิ่งต่าง ๆ มากมาย แต่ที่จะเข้าใจโลกได้จริง ๆ นั้น ต้องรู้ว่าสภาพธรรมปรากฏเพียงแต่ละขณะ

จิตเท่านั้น แต่เพราะการเกิดดับสลับต่อกันอย่างรวดเร็วจึงทำให้ปรากฏเป็นโลกที่เสมือนไม่แตกสลาย เป็นโลกซึ่งปรากฏเสมือนยั่งยืน มีสัตว์ บุคคล วัตถุสิ่งของมากมาย แต่ตามความเป็นจริงนั้น โลกขณะหนึ่ง ๆ ก็คือ การเกิดขึ้นของจิตที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์เพียงชั่วขณะเดียวแล้วก็ดับไป

ในขุททกนิกาย มหานิทเทส ปสูตรตตนิทเทสที่ ๘ ข้อ ๓๑๕ มีข้อความว่า ชื่อว่า “ใจ” ในคำว่า คิดทัญญู ทั้งหลายด้วยใจ ความว่าใจ คือจิตใจ ใจ มานัส หทัย ปันชาระ มนะ มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณ ขันธ มโนวิญญาณ ธาตุที่เกิดแต่ผัสสะ เป็นต้นนั้น

พระผู้มีพระภาคทรงใช้พยัญชนะหลายคำ เพื่อให้เข้าใจลักษณะของจิตซึ่งทุกคนมี แต่เพราะจิตเป็นสภาพรู้ เป็นอาการรู้ จึงยากที่จะรู้ได้ว่า ลักษณะที่เป็นเพียงธาตุรู้เป็นอย่างไร ทั้ง ๆ ที่ทุกคนคงจะเข้าใจความหมายบางประการของจิตที่ว่า “ใจ” ซึ่งทุกคนมี แต่ก็เพียงแต่รู้ว่ามี ซึ่งเมื่อไม่พิจารณาก็ย่อมไม่ทราบว่ามีเมื่อไร และขณะไหนเป็นจิต

ในอัฐธสาลินี อรรถถาธัมมสังคณีปกรณ์ จิตตูปปาตกัณฑ์ อธิบายจิตตนิทเทส มีข้อความว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะจิตเป็นธรรมชาติที่วิจิตร

ธาตุรู้มีมากไม่ใช่อย่างเดียวเลย จิตเป็นธรรมชาติที่วิจิตร ความวิจิตรของจิตปรากฏเมื่อคิดนึกเรื่องต่าง ๆ ซึ่งไม่ว่าใครจะทำอะไรในวันหนึ่ง ๆ นั้น เมื่อพิจารณาแล้วย่อมรู้ว่าเป็นไปตามความวิจิตรของจิตทั้งสิ้น

วันนี้ทำอะไรมาบ้างแล้ว และต่อไปเช่นนี้ พรุ่งนี้จะทำอะไร ถ้าไม่มีจิตก็ทำไม่ได้ เหตุที่ทุกคนมีการกระทำในวันหนึ่ง ๆ ต่าง ๆ กันตามวิถีชีวิตของแต่ละคนนั้น จะเห็นได้ว่าการกระทำทั้งหมดย่อมเป็นไปตามความวิจิตรของจิตของแต่ละคน ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดการกระทำทั้งทางกาย ทางวาจาต่าง ๆ กันในชีวิตประจำวัน จิตเป็นธรรมชาติที่คิด ซึ่งคิดมากเหลือเกิน แต่ละคนก็คิดต่าง ๆ กันไป ในบรรดาผู้ที่สนใจศึกษาธรรมก็พิจารณาธรรมต่าง ๆ กัน ความคิดเห็นในขั้นของการประพฤติปฏิบัติธรรมก็ต่างกัน และแม้แต่ในเรื่องของโลกความเป็นไปในกลุ่มบุคคลแต่ละกลุ่มแต่ละประเทศ ซึ่งเมื่อรวมกันแล้วก็เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ของโลก แต่ละขณะนั้นก็ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปตามความวิจิตรของความคิดของแต่ละบุคคล โลกยุคนี้เป็นอย่างนี้ ตามความคิดของแต่ละบุคคลในยุคนี้ สมัยนี้ แล้วต่อไปโลกจะเป็นอย่างไร พรุ่งนี้จะเป็นอย่างไรมัน ก็ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปตามจิตซึ่งคิดวิจิตรต่าง ๆ นั่นเอง

ด้วยเหตุนี้ จึงเห็นได้ว่า จิตเป็นธรรมชาติที่วิจิตร จิตที่เห็นทางตาเป็นจิตประเภทหนึ่ง ต่างกับจิตที่ได้ยินทางหู ซึ่งเป็นจิตอีกประเภทหนึ่ง และต่างกับจิตที่คิดนึก เป็นต้น

ที่ (จิต) ชื่อว่า “มนะ” เพราะกำหนดรู้อารมณ์

คำว่า อารมมณ (อารมณ์) หรือ อาลมพน หมายถึง สิ่งที่จิตรู้ แต่ถ้าในขณะที่นั้นจิตไม่เกิดขึ้นรู้เสียงนั้น เสียงนั้นก็ไม่มีอารมณ์ ฉะนั้น ไม่ว่าจะมามีสิ่งใดเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย แต่ขณะใดจิตไม่รู้สิ่งนั้น สิ่งนั้นก็ไม่มีอารมณ์

ที่ (จิต) ชื่อว่า “หทย” เพราะความหมายว่าเป็นสภาวะอยู่ภายใน

จิตเป็นภายใน เพราะเป็นสภาพรู้ธรรมที่ปรากฏธรรมเป็นภายนอก เพราะเป็นสิ่งที่จิตกำลังรู้

ฉะนั้น การศึกษาเรื่องจิตจึงเป็นการพิจารณาสภาพธรรมที่กำลังปรากฏในขณะนี้ทั้งภายในและภายนอก จึงจะรู้ลักษณะของจิตได้ จิตมีจริง แต่จิตอยู่ไหน จิตเป็นสภาพธรรมที่เป็นภายใน ในขณะที่เห็น จิตไม่ได้อยู่

ข้างนอก สีสันวิณณะกำลังปรากฏภายนอก จิตเป็นสภาพธรรมที่อยู่ภายใน คือเป็นสภาพธรรมที่กำลังรู้อะไรที่กำลังปรากฏทางตา

การอบรมเจริญปัญญานั้น ต้องรู้ลักษณะของสภาพธรรมตรงตามความเป็นจริงที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้และทรงแสดง ฉะนั้น จิตตามุขสันนาสติปัญญา คือขณะใดที่เห็นแล้วระลึกได้ไม่หลงลืมที่จะพิจารณา ศึกษา สังเกต ค่อย ๆ รู้ขึ้นว่า สภาพเห็นเป็นสภาพรู้ เป็นธาตุรู้สิ่งที่กำลังปรากฏทางตา

ในขณะที่กำลังได้ยินเสียง สติสามารถเกิดขึ้นระลึกได้ว่าสภาพที่กำลังได้ยินเสียงเป็นสภาพรู้ เป็นอาการรู้ เป็นสภาพธรรมซึ่งเป็นภายใน จึงยากที่จะพิจารณาให้รู้ได้ และสภาพที่ได้ยินเสียงนั้น ก็เกิดขึ้นรู้เสียงที่กำลังปรากฏแล้วดับไปทันที จิตซึ่งเป็นสภาพรู้นั้น เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปรวดเร็วมาก เมื่อเข้าใจถูกว่าจิตกำลังเห็น จิตกำลังได้ยิน จิตกำลังคิดนึก เป็นต้น สติปัญญาที่ย่อมเกิดขึ้นระลึกถึงลักษณะของจิตซึ่งเป็นสภาพรู้ เป็นธาตุรู้ในขณะนั้น ๆ ได้

ฉะนั้น การอบรมเจริญปัญญาจึงสามารถรู้ลักษณะของสภาพธรรมตรงกับพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงจนประจักษ์แจ้งอริยสัจธรรม ดับกิเลสได้ เป็นพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ตามลำดับ

ที่ (จิต) ชื่อว่า “ปีณพระ” เพราะความหมายว่าบริสุทธิ์ค้ำนี้ ตรัสหมายเอาภวังคจิต

จิต เป็นสภาพที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทันที การดับไปของจิตดวง(ขณะ)ก่อนเป็นปัจจัยให้ จิตดวง(ขณะ)ต่อไปเกิดขึ้น จิตเห็นเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป จึงไม่มีจิตที่เห็นอยู่ตลอดเวลา และไม่มีจิตที่ได้ยินอยู่ตลอดเวลา ไม่มีจิตที่รู้อะไรที่กระทบสัมผัสกายอยู่ตลอดเวลา และไม่มีจิตที่คิดนึกอยู่ตลอดเวลา ในขณะที่นอนหลับสนิทไม่ฝัน จิตก็เกิดดับรู้อารมณ์สลับต่อกันอยู่เรื่อย ๆ แต่ไม่รู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จิตที่ไม่รู้อารมณ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จิตนั้นเป็นภวังคจิต คือ ดำรงรักษาภพชาติที่เป็นบุคคลนั้นสืบต่อไป วิจารณ์ว่าจิตอื่นจะเกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางตา หรือทางหู หรือทางจมูก หรือทางลิ้น หรือทางกาย หรือทางใจ สลับกันไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะสิ้นสุดการเป็นบุคคลนั้น

ฉะนั้น ที่จิตชื่อว่า “ปีณพระ” เพราะความหมายว่า “บริสุทธิ์” นั้น ตรัสหมายเอาภวังคจิต ซึ่งบริสุทธิ์เพียงชั่วขณะที่ไม่รู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจเท่านั้น ขณะที่หลับสนิททุกคนดูเหมือนบริสุทธิ์ ไม่รู้สึกชอบ ไม่รู้สึกชัง ไม่ริษยา ไม่ตระหนี่ ไม่สำคัญตน ไม่เมตตา ไม่กรุณา เพราะไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่รู้อะไรที่กระทบสัมผัส ไม่คิดนึกใด ๆ ทั้งสิ้น แต่ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จะรู้ได้ว่า จิตไม่บริสุทธิ์ เพราะสะสมกิเลสต่าง ๆ ไว้มาก จึงทำให้เกิดความยินดีพอใจเมื่อเห็นสิ่งที่น่าพอใจ และรู้สึกขุ่นเคืองไม่แจ่มชื่นเมื่อเห็นสิ่งที่ไม่น่าพอใจ

ขณะที่จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจนั้น รู้สึกอย่างไร ความรู้สึกเฉย ๆ ดีใจ เสียใจนั้น ไม่ใช่จิต เป็นเจตสิกประเภทหนึ่งซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติเรียกว่า เวทนาเจตสิก จิตเป็นนามธรรมที่เป็นใหญ่ เป็นประธานในการรู้อารมณ์ แต่จิตไม่ใช่เวทนาเจตสิกซึ่งรู้สึกเฉย ๆ หรือดีใจ หรือเสียใจในอารมณ์ที่กำลังปรากฏสภาพธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้น จะเกิดตามลำพังไม่ได้ ต้องอาศัยสภาพธรรมอื่นเป็นปัจจัยเกิดขึ้นพร้อมกัน จิตต้องเกิดร่วมกับเจตสิก เจตสิกต้องเกิดร่วมกับจิต จิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันนั้น

ดับพร้อมกัน ฐ่อารมณั้เดียวกัน และเกิดดับที่เดียวกัน จิตแต่ละขณะที่เกิดขึ้นมีเจตสิกเป็นปัจจัยเกิดร่วมด้วยต่าง ๆ กัน และกระทำกิจต่าง ๆ กัน ฉะนั้น จิตจึงต่างกันเป็นหลายประเภท

ไม่มีใครชอบขณะที้จิตขุ่นเคือง กระทบกระวาย กระทบกระส่าย โสภเสร่้า เตือ่ดร้อน แต่ชอบขณะที่เป็นสุขสนุกสนานเปลิดเปลิน แต่ขณะที่สนุกสนานรื่นเรึงเปลิดเปลินนั้น จิตก็ไม่มีวิสุทธึ้ เพราะเกิดร่วมกับโลกเจตสิก ซึ่งเป็นสภาพธรรมที้ติดข้อง ปรารธนา พอใจ เปลิดเปลินในอารมณั้ การศึกษาพระธรรมที้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนั้น เพื่อให้สติปัญญาน (คือสติที้) ระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที้ปรากฏและอบรมเจริญปัญญาโดยศึกษา คือพิจารณาสังเกตจนรู้ชัดสภาพธรรมนั้น ถูกต้องตามความเป็นจริงว่า สภาพธรรมใดเป็นกุศล สภาพธรรมใดเป็นอกุศล และสภาพธรรมใดไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล ไม่ว่าจะอกุศลธรรมใด ๆ ขึ้นหยาบหรือละเอียดก็เป็้นอกุศลธรรมทั้งสิ้น ไม่ใช่เป็้นอกุศลธรรมเฉพาะขณะที่โทสะเกิดเท่านั้น

บางท่านถามว่า ทำอย่างไรจึงจะไม่โกรธ

สภาพธรรมทั้งหลายเป็้นอนัตตา โทสะก็เป็้นอนัตตา โทสะเกิดขึ้นเพราะเหตุเป็้นปัจจัย ผู้ที้ดับความโกรธได้เป็้นสมุจเจท โทสเจตสิกไม่เกิดอีกเลยนั้นเป็้นผู้ที่อบรมเจริญปัญญาจนรู้แจ้งอริยสัจจธรรม^๑ ถึงความเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระอนาคามีบุคคล

การรู้แจ้งอริยสัจจธรรม เป็้นพระอริยบุคคลมี ๔ ชั้น

ผู้รู้แจ้งอริยสัจจธรรม ประจักษ์แจ้งสภาพพระนิพพานครั้งเรึงแรก เป็้นพระโสดาบันบุคคล ดับความเห็นผิดและความสงสัยในลักษณะของสภาพธรรมทั้งหลาย เมื่อพระโสดาบันบุคคลเจริญปัญญาขึ้น รู้แจ้งอริยสัจจธรรมประจักษ์แจ้งนิพพานอีกครั้งหนึ่ง ดับความพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โสภฐัพพะ อย่างหยาบเป็้นพระสกทาคามีบุคคล เมื่อพระสกทาคามีบุคคลเจริญปัญญาขึ้น รู้แจ้งอริยสัจจธรรมประจักษ์แจ้งนิพพานอีกครั้งหนึ่ง ดับความยินดีพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โสภฐัพพะ จึงดับโทสะเป็้นพระอนาคามีบุคคล เมื่อพระอนาคามีบุคคลเจริญปัญญาขึ้น รู้แจ้งอริยสัจจธรรมประจักษ์แจ้งนิพพานอีกครั้งหนึ่ง ดับอกุศลธรรมที้เหลืออยู่ทั้งหมดเป็้นพระอรหันต์ เมื่อพระอรหันต์ดับขันธปรินิพพานแล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป

เมื่อเข้าใจแล้วว่า โลกุตตรปัญญาของพระอริยบุคคลแต่ละชั้นดับกิเลสแต่ละชั้นอย่างไร ก็จะต้องศึกษาให้เข้าใจหนทางปฏิบัติที้จะอบรมเจริญปัญญาให้รู้แจ้งสภาพธรรมที้ปรากฏและดับกิเลสได้จริง ๆ ตามที้พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงไว้

แม้พระผู้มีพระภาคจะได้ทรงแสดงลักษณะของจิตในความหมายของคำว่า “ปัญชาระ” แล้ว เพื่อให้เข้าใจลักษณะของ จิตยั้งขึ้น จึงทรงแสดงในความหมายของคำว่า “มนายตนะ”

ที้ (จิต) ชื่อว่า “มนายตนะ” อธิบายในคำว่ามนายตนะนั้น มนะ พึงทราบว่ ายตนะ เพราะความหมายว่ ายตนะคือ เป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิด เป็้นที้ประชุม และเป็นเหตุ จริงคั้งนั้น แม้ผัสสะ เป็้นต้น ย่อมเกิดในมนะนี้ รูป เสียง กลิ่น รส โสภฐัพพะภายนอก ย่อมประชุมที่มนะโดยความเป็นอารมณั้ แม้เพราะความหมายว่ ายตนะ เป็้นเหตุ เพราะเป็้นเหตุแห่งผัสสะ เป็้นต้น โดยอรรถว่ ายตนะเป็้นสหชาตปัจจัย

จิตทุกขณะเป็้นสภาพรู้ เป็้นธาตุรู้ เป็้นอาการรู้ แต่ที้จะเข้าใจลักษณะซึ่งเป็้นอนัตตาของจิตได้ยั้งขึ้น ก็โดยรู้ว่ ายตนะเป็้นมนายตนะ เพราะเป็้นที่อยู่อาศัย เป็้นบ่อเกิด เป็้นที้ประชุมและเป็นเหตุ

ถึงรูปจะมีก็จริง ถึงเสียงจะเกิดขึ้นก็จริง ถึงกลิ่นจะมีปัจจัยเกิดขึ้นก็จริง ถึงรสต่าง ๆ จะมีก็จริง ถึงเย็นหรือร้อนอ่อนหรือแข็งต่าง ๆ จะมีก็จริง แต่ถ้าจิตไม่เกิดขึ้นรู้ ถ้าไม่เป็นที่ประชุมของธรรมเหล่านั้น สิ่งที่ปรากฏทางตาที่ปรากฏไม่ได้ เสียงก็ปรากฏไม่ได้ กลิ่นก็ปรากฏไม่ได้ รสต่าง ๆ ก็ปรากฏไม่ได้ เย็น ร้อน อ่อน แข็งก็ปรากฏไม่ได้ แต่เพราะว่าจิตเป็นสภาพรู้ จึงเป็นที่อาศัย เป็นที่ประชุม เป็นเหตุที่จะให้สภาพธรรมปรากฏ สีสัน วัฒนธรรมข้างหลังไม่ปรากฏ เพราะไม่ได้ประชุม คือ ไม่กระทบกับจักขุปสาท ไม่กระทบกับจิต จิตจึงไม่เกิดขึ้นเห็นสิ่งที่อยู่ข้างหลัง แม้ว่ากรรมเป็นปัจจัยทำให้จักขุปสาทเกิดขึ้นและดับไป ๆ สืบต่ออยู่เรื่อย ๆ ครอบงำที่ยังไม่ดับ แต่จิตที่เห็นก็ไม่ได้เกิดขึ้นตลอดเวลา ฉะนั้นขณะใดที่สีสันวัฒนธรรมปรากฏ ขณะนั้นจิตเป็นนายขณะเป็นที่ประชุมของรูปที่กระทบกับจักขุปสาท ขณะนั้นรูปที่กระทบกับจักขุปสาท ก็เป็นรูปายขณะ จักขุปสาทที่กระทบรูปก็เป็นจักขายขณะ สภาพธรรมใดที่ประชุมรวมกันในขณะนั้น เป็นอายขณะแต่ละอายขณะทั้งสิ้น

เสียงต้องกระทบกับโสตปสาทและกระทบกับจิต จิตจึงเกิดขึ้นรู้เสียงที่ปรากฏได้ ฉะนั้น จิตจึงเป็นนายขณะ เป็นที่ประชุมของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏ

ข้อความในอัญญาสาธิตที่ว่า แม้เพราะความหมายว่า(จิต)เป็นเหตุ คือ เพราะจิตเป็นเหตุแห่งผัสสะ เป็นต้น

ผัสสะเป็นเจตสิกประเภทหนึ่งใน ๕๒ ประเภท ผัสสะเจตสิกเป็นนามธรรมที่กระทบอารมณ์ ขณะที่รูปกระทบกับรูป เช่น ต้นไม้ล้มกระทบพื้นดิน การกระทบกันของต้นไม้และพื้นดินไม่ใช่ผัสสะเจตสิก ขณะที่เสียงกระทบกับโสตปสาท โสตปสาทเป็นรูป เสียงเป็นรูป ถ้าผัสสะเจตสิกไม่เกิดขึ้นกระทบเสียงที่กระทบโสตปสาท จิตได้ยั้งก็เกิดขึ้นไม่ได้เลย

ผัสสะเจตสิก เป็นนามธรรมซึ่งเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต รู้อารมณ์เดียวกับจิต และเกิดที่เดียวกับจิต ฉะนั้นจิตจึงเป็นเหตุแห่งผัสสะ ในกัมมัตถัมมิกัมมัฏฐะ ๕ จิตและเจตสิกต้องเกิดที่รูปใดรูปหนึ่งเสมอ รูปใดเป็นที่เกิดของจิตและเจตสิก รูปนั้นเป็นวัตถุรูป จักขุปสาทเป็นวัตถุรูป เพราะเป็นที่เกิดของจักขุวิญญาณและเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณสภาพธรรมที่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นโดยลำพังอย่างเดียวไม่ได้ แต่จะต้องมีสภาพธรรมอื่นเป็นปัจจัยเกิดร่วมด้วยพร้อมกันในขณะนั้น

สภาพธรรมใดเป็นปัจจัยให้สภาพธรรมอื่นเกิดขึ้นพร้อมกับตน สภาพธรรมนั้นเป็นสหชาติปัจจัย

สห แปลว่า ร่วมกัน พร้อมกัน

ชาติ แปลว่า เกิด

ปัจจัย คือ ธรรมซึ่งอุปการะอุดหนุนให้สภาพธรรมอื่นเกิดขึ้นหรือดำรงอยู่ แสดงว่าสภาพธรรมทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นสังขารธรรมเพราะอาศัยธรรมอื่นเป็นปัจจัยจึงเกิดขึ้น ถ้าปราศจากปัจจัย สภาพธรรมทั้งหลายก็เกิดไม่ได้ และสภาพธรรมซึ่งเป็นสหชาติปัจจัยนั้น ทำให้สภาพธรรมอื่นเกิดขึ้นพร้อมกับตน แต่สภาพธรรมบางอย่างก็เป็นปัจจัยโดยเกิดก่อนสภาพธรรมที่ตนเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น สภาพธรรมบางอย่างก็เป็นปัจจัยโดยเกิดภายหลัง

ฉะนั้น จิตจึงเป็นสหชาติปัจจัยแก่เจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น และเจตสิกก็เป็นสหชาติปัจจัยแก่จิตที่เกิดพร้อมกับเจตสิกนั้น เมื่อผัสสะเจตสิกเกิดขึ้นกระทบอารมณ์ใด จิตที่เกิดพร้อมกับผัสสะเจตสิกนั้น ก็รู้อารมณ์ที่ผัสสะเจตสิกนั้นกระทบ **ไม่ใช่**ว่าผัสสะเจตสิกกระทบอารมณ์หนึ่งแล้วจิตที่เกิดพร้อมกับผัสสะเจตสิกนั้นไปรู้อีก

อารมณ์หนึ่ง ขณะใดที่ผัสสเจตสิกเกิดขึ้นกระทบเสียด โสทวิญญาณจิตที่เกิดพร้อมกับผัสสเจตสิกที่กระทบเสียดนั้น ก็มีเสียดนั้นเป็นอารมณ์

ปรหมัตถธรรมมี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ปรหมัตถธรรมแต่ละอย่างเป็นปัจจัยให้ ปรหมัตถธรรมอื่นที่เป็นสังขตธรรมเกิดขึ้น คือจิตเป็นปัจจัยให้เกิดเจตสิกและเป็นปัจจัยให้เกิดรูป (เว้นบางขณะ) เจตสิกเป็นปัจจัยให้เกิดจิต และเป็นปัจจัยให้เกิดรูป (เว้นบางขณะ) รูปเป็นปัจจัยให้เกิดรูป และเป็นปัจจัยให้เกิดจิต ขณะที่เป็นวัตถุคือเป็นที่เกิดของจิตและขณะที่รูปเป็นอารมณ์ของจิต ตามควรแก่สภาพของปรหมัตถธรรมนั้นโดยปัจจัยต่าง ๆ กัน เช่น สหชาติปัจจัย เป็นต้น

จิตและเจตสิกเป็นสหชาติปัจจัยให้รูปเกิดพร้อมกับจิตทันทีที่จิตเกิดขึ้นในอุปาทกขณะ จิตทุกดวงมี ๓ อนุขณะ (ขณะย่อย) คืออุปาทกขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ลูติขณะ (ขณะยังไม่ดับ) กังคขณะ (ขณะดับ) จิตไม่ได้สั่งให้รูปเกิด จิตตขรูป คือรูปที่เกิดเพราะจิตเป็นปัจจัยนั้น เกิดพร้อมกับจิตทันทีที่จิตเกิดขึ้นในอุปาทกขณะนั่นเอง แต่ทั้งนี้ต้องเว้นปฏิสนธิจิต เพราะในขณะที่ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นนั้นมีแต่กัมมขรูป คือ รูปที่เกิดเพราะกรรมเกิดร่วมด้วย ไม่มีจิตตขรูป เมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้วจิตจึงเป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้นพร้อมกับจิต ตั้งแต่ปฐมภวังค์ คือ ภวังค์ดวงแรกเป็นต้นไป เว้น **ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐** (ปัญจวิญญาณ ๕ x ๒) คือ จิตเห็น ๒ ดวง จิตได้ยิน ๒ ดวง จิตได้กลิ่น ๒ ดวง จิตลิ้มรส ๒ ดวง จิตรู้สิ่งที่กระทบสัมผัสทางกาย ๒ ดวง และจุดจิตของพระอรหันต์ นอกจากนั้นแล้วทุกขณะที่จิตเกิดขึ้นในภุมิที่มีขั้น ๕ มีจิตตขรูปเกิดพร้อมกับอุปาทกขณะของจิตทุกครั้ง

แต่ละบุคคลสะสมสภาพธรรมมาอย่างวิจิตรต่าง ๆ กัน บางคนมีอกุศลมาก แต่ผู้ที่เข้าใจเรื่องการเจริญสติปัฏฐานแล้วอบรมเจริญสติปัฏฐาน อกุศลทั้งหลายก็จะดับไปเป็นบารมีที่อุปการะ เกื้อกูลให้สติระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน จนกระทั่งสามารถประจักษ์แจ้งอริยสัจธรรม ดังกิเลสได้เป็นสมุจเฉทเป็นขั้น ๆ แต่ผู้ที่เริ่มเจริญสติปัฏฐานนั้น สติปัฏฐานยังไม่มีกำลัง ความเป็นตัวตนจึงยังมีกำลังมาก ไม่ว่าในขณะที่เห็น ขณะได้ยิน ขณะรับสัมผัสอรรถกถา ขณะบำเพ็ญกุศลที่ยึดถือสภาพธรรมนั้น ๆ ว่าเป็นเรา เป็นกุศลของเรา

ฉะนั้น จุดประสงค์ของการศึกษาปรหมัตถธรรมเรื่องจิตก็เพื่อเป็นปัจจัยเกื้อกูลให้เข้าใจ ลักษณะของจิตที่กำลังเห็น กำลังได้ยิน กำลังคิดนึก เป็นต้น เพื่อให้สติปัฏฐานเกิดขึ้นระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่เป็นสภาพรู้ ชาติรู้ ที่กำลังรู้สิ่งหนึ่งสิ่งใดที่กำลังปรากฏ

ขณะที่ศึกษาเรื่องจิตก็อย่าเพิ่งคิดว่ารู้ลักษณะของจิตชัดเจนแจ่มแจ้งแล้ว และจุดประสงค์ของการศึกษาเรื่องจิตนั้น ไม่ใช่เพื่อต้องการเป็นผู้ที่มีความรู้เรื่องจิตมาก ๆ แต่เพื่อเป็นสังขารขั้นปฐมแต่งให้สติเกิดขึ้นระลึกรู้สภาพของจิตซึ่งเป็นนามธรรม ซึ่งเป็นชาติรู้ ที่กำลังรู้ในขณะนี้ เพื่อปัญญาที่อบรมเจริญขึ้นแล้วนั้นจะได้คลายการยึดถือสภาพธรรมทั้งหลายเป็นตัวตน

คำถามทบทวน

๑. ภวังคจิต คืออะไร ภวังคจิตรู้อารมณ์ไหม
๒. ขณะใดจิตชื่อว่าปณิหาระ เพราะอะไร
๓. จิต เจตสิก เป็นปัจจัยให้เกิดอะไรบ้าง
๔. รูป เป็นปัจจัยให้เกิดอะไรบ้าง
๕. การรู้แจ้งอริยสัจธรรมเป็นพระอริยบุคคล มีกี่ขั้นอะไรบ้าง
๖. วัตถุรูป คืออะไร

๓. อายตนะ คืออะไร อะไรเป็นอายตนะบ้าง
๔. สหชาติปัจจัย คืออะไร
๕. จิตตชรูป คืออะไร เกิดเมื่อไร ในภุมิที่มีขันธ ๕ จิตใดไม่เป็นปัจจัยให้จิตตชรูปเกิดบ้าง
๑๐. จุดประสงค์ที่ถูกต้องของการศึกษาพระธรรม คืออะไร

จิตตสังเขปบทที่ ๒

คำอธิบาย คำว่า “จิต” ในอัฐุสาลีนี้ จิตอุปาทกัณห์มีต่อไปว่า

จะอธิบายคำว่า “จิตต์” ต่อไป ที่ชื่อว่า “จิต” เพราะอรรถว่า คิด อธิบายว่า รู้แจ้งอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ศัพท์ว่า “จิตต์” นี้ทั่วไปแกจิตทุกดวง ฉะนั้น ในคำว่า “จิตต์” นี้ กุศลจิตฝ่ายโลกีย์ อกุศลจิต และมหา กิริยาจิต จึงชื่อว่า “จิต” เพราะสังสมสันดานของตนด้วยสามารถแห่งขวนวิถิ ชื่อว่า “จิต” เพราะเป็นธรรมชาติอัน กรรมกิเลสสังสมวิบาก อนึ่ง แม้จิตทุกดวงชื่อว่า “จิต” เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควร ชื่อว่า “จิต” เพราะ กระทำให้วิจิตร

ถ้าศึกษาจากตำราหลัง ๆ ที่มีผู้รวบรวมไว้ ก็จะทราบว่าลักษณะของจิต ๖ อย่างที่กล่าวไว้ในตำราหลัง ๆ นั้นมาจากข้อความในอัฐุสาลีนี้ อรรถกถาธรรมสังคณีปกรณ์ ซึ่งอธิบายคำว่า “จิต” ที่สามารถจะแยกออก ได้เป็นข้อ ๆ คือ

ชื่อว่า “จิต” เพราะอรรถว่าคิด อธิบายว่า เพราะรู้แจ้งอารมณ์ ๑

ชื่อว่า “จิต” เพราะสังสมสันดานของตนด้วยสามารถแห่งขวนวิถิ ๑

ชื่อว่า “จิต” เพราะเป็นธรรมชาติอันกรรม กิเลส สังสมวิบาก ๑

ชื่อว่า “จิต” เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควร ๑ (ข้อนี้ ส่วนมากในตำราหลังแยกเป็น ๒ คือ เพราะวิจิตรด้วยอารมณ์ ๑ และเพราะวิจิตรด้วยสัมปยุตธรรม ๑)

ชื่อว่า “จิต” เพราะกระทำให้วิจิตร ๑

ซึ่งก็จะขอกกล่าวถึงตามลำดับ เพื่อที่จะให้เข้าใจลักษณะของจิตตามที่กล่าวไว้ในอัฐุสาลีนี้

ที่ชื่อว่า “จิต” เพราะอรรถว่า “คิด” อธิบายว่ารู้แจ้งอารมณ์

ทุกท่านคิดเสมอ ถ้าสังเกตพิจารณาความคิด ก็จะเห็นได้ว่าช่างคิดเสียจริง และคิดไปต่าง ๆ นานา ไม่มี ทางยุติความคิดได้เลย จนกระทั่งบางท่านไม่อยากจะคิด อยากจะสงบ ๆ คือ หยุดไม่คิด เพราะเห็นว่าเมื่อคิดแล้วก็ เื่อนร้อนใจ เป็นห่วง วิตกกังวล กระสับกระส่าย ด้วยโลภะบ้างหรือด้วยโทสะบ้าง และเข้าใจว่าถ้าไม่คิดเสียได้ก็ จะดี แต่ให้ทราบว่าจิตนั่นเองเป็นสภาพธรรมที่คิด รูปธรรมคิดไม่ได้ เมื่อพิจารณาเรื่องที่จิตคิด ก็จะรู้ได้ว่าเพราะ เหตุใดจิตจึงคิดเรื่องอย่างนั้น ๆ ซึ่งบางครั้งไม่น่าจะคิดอย่างนั้นเลย ตามปกติจิตย่อมเกิดขึ้นคิดไปในเรื่องของสิ่งที่ ปราบกฏทางตาบ้าง ทางหูบ้าง ทางจมูกบ้าง ทางลิ้นบ้าง ทางกายบ้าง ทางใจบ้างอยู่เรื่อย ๆ จนเห็นว่าเป็นเรื่องราว จริงจัง แต่ที่เห็นว่าเป็นเรื่องราวจริงจังทั้งหมดนั้น ก็เป็นเพียงเพราะจิตเกิดขึ้นคิดเรื่องนั้นแล้วก็ดับ ไปเท่านั้นเอง ซึ่งถ้าเพียงจิตไม่คิดถึงเรื่องนั้นก็จะไม่มี

ข้อความในอภิญญาสาธิตินิว่า ที่ชื่อว่า “จิต” เพราะอรธว่า คิธ อธิบายว่า รู้แจ้งอารมณ์

สภาพ “รู้” มีลักษณะต่างกันตามประเภทของสภาพธรรมนั้น ๆ เช่น เจตสิก ก็เป็นสภาพธรรมที่รู้อารมณ์ แต่ไม่เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ เจตสิกแต่ละประเภทเกิดขึ้นพร้อมกับจิต รู้อารมณ์เดียวกับจิต แต่ว่ากระทำกิจเฉพาะของเจตสิกนั้น ๆ เช่น ผัสสเจตสิกเกิดร่วมกับจิต พร้อมกับจิตแต่ผัสสเจตสิกเป็นสภาพธรรมที่รู้อารมณ์ โดยกระทบอารมณ์ ซึ่งถ้าผัสสเจตสิกไม่รู้อารมณ์ก็ย่อมไม่กระทบอารมณ์ แต่ไม่ใช่รู้แจ้งอารมณ์ ปัญญาเจตสิก เป็นสภาพธรรมที่รู้อารมณ์เห็นธรรมถูกต้องตามความเป็นจริง เช่น รู้ลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตน สัตว์บุคคลของสิ่งที่กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ แต่จิตซึ่งเป็นสภาพรู้นั้น มีคำอธิบายว่า รู้แจ้งอารมณ์จึงไม่ใช่การรู้อย่างผัสสะที่กระทบอารมณ์ ไม่ใช่การรู้อย่างสัญญาที่จำพวกลักษณะของอารมณ์ ไม่ใช่การรู้อย่างปัญญา แต่จิตเป็นสภาพที่รู้แจ้งในลักษณะต่างๆ ของอารมณ์ที่ปรากฏสิ่งที่กำลังปรากฏทางตาในขณะนี้ต่างกันใหม่ สภาพธรรมเป็นสังขารธรรม เป็นสิ่งซึ่งพิศุจน์ได้ ขณะนี้เห็นสิ่งเดียว สีเดียวหอมหรือเห็นสิ่งที่กำลังปรากฏเป็นสีต่างๆ อย่างละเอียดจนทำให้รู้ความต่างกันได้ว่า สิ่งที่เห็นนั้นเป็นเพชรแท้หรือเพชรเทียมเป็นต้น จิตเป็นสภาพที่เห็นแจ้ง คือ รู้แจ้งแม้ลักษณะที่ละเอียดต่าง ๆ ของอารมณ์ต่าง ๆ อุปมาเหมือนกระจกเงาที่ใสสะอาดไม่ว่าสิ่งใดจะผ่านก็ย่อมปรากฏเงาในกระจกฉันทันที ขณะนี้จักอุปมาสภาพเป็นรูปซึ่งมีลักษณะประจักษ์พิเศษ สามารถกระทบสิ่งที่ปรากฏทางตา โสตปสาทสามารถกระทบเฉพาะเสียง ฉานปสาทสามารถกระทบเฉพาะกลิ่น ชิวหาปสาทสามารถกระทบเฉพาะรส กายปสาทสามารถกระทบเฉพาะรูปที่กระทบกาย ฉะนั้นไม่ว่าจะเป็นสีสังขารลักษณะอย่างใด ๆ ก็ตาม จะเป็นสีเพชรแท้ เพชรเทียม หยก หิน หรือแม้สีแววตาที่ริษยา ก็ปรากฏให้จิตเห็นได้ทั้งสิ้น ขณะนี้สิ่งที่กำลังปรากฏทางตาปรากฏกับจิตที่รู้แจ้ง ไม่ว่าสิ่งที่ปรากฏนั้นมีลักษณะอย่างไร จิตก็รู้แจ้งในลักษณะที่ปรากฏนั้น ๆ คือเห็นสีสังขารต่าง ๆ ทั้งหมดของสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏ จึงทำให้รู้ความหมาย รู้อุปมาฐานและแนวคิดนี้ถึงสิ่งที่ปรากฏทางตาได้

เสียงที่ปรากฏทางหูเป็นเสียงเดียวกันทั้งหมดหรือต่างกัน เป็นแต่ละเสียงตามปัจจัยที่ทำให้เสียงนั้น ๆ เกิดขึ้น คนมีเท่าไรเสียงของแต่ละบุคคลก็ต่างกันไปตามนั้น จิตรู้แจ้งทุก เสียงที่ปรากฏต่าง ๆ กัน เสียงเยาะเย้ย เสียงประชดถากถางดูหมิ่น เสียงลมพัด เสียงน้ำตก เสียงสัตว์ร้อง สัตว์นานาชนิดก็ร้องต่าง ๆ กัน หรือแม้คนที่เลียนเสียงสัตว์ จิตก็รู้แจ้งของลักษณะของเสียงที่ต่างกัน จิตได้ยินเสียงรู้แจ้ง คือ ได้ยินเสียงทุกเสียงที่ต่างกัน

สภาพธรรมทุกอย่างปรากฏได้ก็เพราะจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น ๆ ที่ปรากฏ จิตที่รู้แจ้งทางจมูกเกิดขึ้นรู้อารมณ์กลิ่นต่าง ๆ ที่ปรากฏ กลิ่นสัตว์ทุกชนิด กลิ่นพืชพันธุ์ดอกไม้ นานาชนิด กลิ่นอาหาร กลิ่นแฉก กลิ่นขมม ถึงไม่เห็นเพียงได้กลิ่นก็รู้ว่าคืออะไร

จิตที่รู้แจ้งทางลิ้นเกิดขึ้นลิ้มรสต่าง ๆ รสอาหารมีมากมาย รสเนื้อ รสผัก รสผลไม้ รสชา กาแฟ รสเกลือ รสน้ำตาล รสน้ำส้ม รสมะนาว รสมะขามเป็นรสที่ไม่เหมือนกันเลย แต่จิตที่ลิ้มรสก็รู้แจ้งรสต่าง ๆ ที่ปรากฏ แม้ว่าจะต่างกันอย่างไรละเอียดเพียงใด จิตก็สามารถรู้แจ้งลักษณะที่ต่างกันอย่างละเอียดนั้นได้ เช่น ขณะชิมอาหาร จิตที่ลิ้มรสรู้แจ้งในรสนั้นก็รู้อย่างชัดรสอะไร จึงต้องปรุงอะไร ใส่อะไร เป็นต้น

จิตที่รู้แจ้งสิ่งที่กระทบสัมผัสกาย รู้แจ้งลักษณะต่าง ๆ ที่กระทบกาย เช่น ลักษณะของ เย็นลม เย็นน้ำ หรือเย็นอากาศ รู้ลักษณะของผ้าไหม ผ้าขนสัตว์ เป็นต้น ที่กระทบกาย

ท่านผู้หนึ่งเล่าให้ฟังว่า ท่านกำลังยืนอยู่ที่ถนนก็เกิดระลึกถึงลักษณะแข็งที่ปรากฏ แล้วต่อไปก็คิดว่าแข็งนี้เป็นถนน แล้วต่อไปก็คิดว่าแข็งนี้เป็นรองเท้า แล้วต่อไปก็คิดว่าแข็งนี้เป็นถุงเท้า นี่เป็นความคิดเรื่องลักษณะแข็งที่

ปรากฏ จิตที่คิดเกิดขึ้นเพราะปัจจัย เมื่อกระทบแข็งจึงคิดว่าแข็งนี่คืออะไร แข็งนี่ถนุน แล้วต่อไปแข็งนี่รองเท้า แล้วต่อไปแข็งนี่ถุงเท้า จะเห็นได้ว่า ไม่มีใครสามารถยับยั้งการคิดนึกเรื่องสิ่งต่างๆ ได้ แต่การที่รู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความจริงได้นั้นต้องเป็นปัญญาที่รู้ว่าจิตเกิดขึ้นรู้แจ้งอารมณ์แต่ละขณะแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว ขณะที่กำลังคิดถึงถนุน รองเท้า ถุงเท้า ไม่ใช่ขณะที่รู้แจ้งลักษณะที่แข็ง

ฉะนั้น การที่ปัญญาจะรู้ชัดในลักษณะของสภาพธรรมตามความจริงนั้น จะต้องรู้ชัดว่าขณะที่คิดไม่ใช่ตัวตน แต่เป็นจิตที่กำลังรู้เรื่องคิด จิตที่คิดไม่ใช่จิตที่เห็น จิตที่รู้อารมณ์ทางตา จิตที่รู้อารมณ์ทางใจตามปกติที่สภาพธรรมปรากฏทางกาย จะเป็นลักษณะทางอ่อนนุ่มหรือแข็งก็ตาม ขณะนั้นยังไม่รู้ว่าเป็นอะไร ถ้าอยู่ในที่มีคบบางท่านก็อาจจะต้องลืมตาเปิดไฟขึ้นดูว่ากำลังกระทบสัมผัสอะไร ฉะนั้น ตามความเป็นจริงแล้วขณะที่จิตรู้แข็งนั้นไม่ใช่จิตคิดนึก ขณะที่จิตกำลังรู้แข็งนั้นไม่มีโลกของถุงเท้า รองเท้า หรือถนุน ไม่มีโลกของสมมติบัญญัติใด ๆ เลย มีแต่สภาพที่กำลังรู้ลักษณะที่แข็ง แม้สภาพที่รู้แข็งนั้นก็ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เป็นเพียงสภาพที่รู้แข็งเกิดขึ้นแล้วดับไป แล้วจิตก็เกิดภายหลังจึงคิดนึกเป็นสิ่งที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เป็นเรื่องราวสมมติบัญญัติของสิ่งที่ปรากฏ จนลืมว่าจิตที่เกิดขึ้นรู้แข็งแล้วสภาพที่แข็งนั้นดับไปแล้ว และจิตที่คิดเรื่องสิ่งที่ยังนั้นก็ดับไป สภาพธรรมทั้งนามธรรมและรูปธรรมเกิดขึ้นและดับไปสลับต่อกัน อย่างรวดเร็ว จึงทำให้ไม่รู้สภาพธรรมทั้งนามธรรมและรูปธรรมนั้นเกิดดับไม่ใช่ตัวตน

จิตเป็นสภาพที่รู้แจ้งอารมณ์ที่ปรากฏ ไม่ว่าจะผ่านทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางใจ เมื่อสัมผัสเจตสิกกระทบอารมณ์ใด จิตก็เกิดพร้อมผัสสะนั้น ก็รู้แจ้งลักษณะต่าง ๆ ของอารมณ์นั้น ฉะนั้น แม้คำว่ารู้แจ้งอารมณ์ซึ่งเป็นลักษณะของจิตซึ่งเป็นสภาพรู้ ก็จะต้องเข้าใจว่า “รู้แจ้งอารมณ์” คือ รู้ลักษณะต่าง ๆ ของอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏ ไม่ว่าจะผ่านทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เมื่อจิต เป็นสภาพที่รู้แจ้งอารมณ์ อารมณ์จึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้จิตแต่ละประเภทเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น ฉะนั้น อารมณ์จึงเป็นอาร์มมณปัจจัย เป็นปัจจัยให้เกิดโดยเป็นอาร์มมณของจิต

จิตแต่ละขณะที่เกิดขึ้นมีปัจจัยอื่นอีกหลายปัจจัย แต่จิตจะเกิดขึ้นโดยไม่รู้อารมณ์ไม่ได้ ฉะนั้น อารมณ์จึงเป็นปัจจัยหนึ่งในหลายปัจจัยที่ทำให้จิตแต่ละขณะเกิดขึ้น

คำถามทบทวน

๑. ผัสสะเจตสิก สัญญาเจตสิก ปัญญาเจตสิก และจิตรู้อารมณ์ต่างกันอย่างไร
๒. อาร์มมณปัจจัย คืออะไร
๓. อะไรเป็นอาร์มมณปัจจัยบ้าง

จิตตสังเขปบทที่ ๓

ประการต่อไป

อีกอย่างหนึ่งเพราะเหตุที่ศัพท์ว่า “จิตต์” นี้ทั่วไปแก่จิตทุกดวง ฉะนั้น ในว่า “จิตต์” นี้กุศลจิตฝ่ายโลกีย์ อกุศลจิต และมหากริยาจิต ชื่อว่า “จิต” เพราะสังสมสันดานของตนเองสามารถแห่งชวนวิถีนั่น

การที่จะเข้าใจอรรถที่ว่า ชื่อว่าจิต เพราะสังสมสันดานของตนเองสามารถแห่งชวนวิถีนั่น จะต้องเข้าใจ เรื่องของจิตซึ่งเกิดดับ ๆ สืบต่อกันอย่างรวดเร็วว่า นามธรรมที่เกิดกับจิตแล้วดับไปแต่ละขณะนั้น สะสมสืบต่อไป จิตขณะหลัง ๆ ที่เกิดดับสืบต่อมานั่นเอง

เมื่อจิตเกิดขึ้นเห็นสิ่งที่ปรากฏทางตา หรือได้ยินเสียงที่ปรากฏทางหู เป็นต้น ตามปกติจะไม่รู้ว่าขณะที่ เห็นหรือได้ยินนั้นเป็นลักษณะของจิต แต่มักจะรู้ว่าขณะใดจิตใจเป็นทุกข์ เศร้าหมองขุ่นมัว ขณะใดจิตใจสบาย แจ่มใส ขณะใดโกรธ ขณะใดเมตตาสงเคราะห์ช่วยเหลือบุคคลอื่น ขณะใดเป็นมิตรไมตรีกับบุคคลอื่น จิตแต่ละ ขณะที่เกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็ว นั่นก็สังสมสันดานของตน คือ ไม่ว่าจะเป็อกุศล อกุศล แต่ละขณะที่เกิดขึ้น แล้วดับไปนั้นเป็นปัจจัยสะสมสืบต่อไปในจิตดวง(ขณะ) ต่อ ๆ ไป เพราะเมื่อจิตดวงหนึ่ง เกิดขึ้นแล้วดับไป การดับ ไปของจิตดวงก่อนเป็นปัจจัยให้จิตดวงต่อไปเกิดขึ้นสืบต่อทันที ฉะนั้น จิตดวงที่เกิดต่อจึงมีสภาพธรรมซึ่งจิตดวง ก่อนสะสมไว้แล้วสืบต่อไปในจิตดวงหลัง ๆ ที่เกิดต่อ ๆ ไปอีกเรื่อย ๆ

แต่ละท่านจะสังเกตได้ว่า แต่ละบุคคลมีอริยาศัยต่าง ๆ กัน มีอุปนิสัยต่าง ๆ กัน ตามการสะสมของจิตแต่ ละขณะซึ่งเกิดดับสืบต่อกัน บางท่านก็เป็นผู้ใฝ่บุญใจกุศลเพราะจิตที่เป็นบุญกุศลนั้น ๆ เป็นปัจจัยสืบต่อ ๆ ไป ข้างหน้า อกุศลก็เช่นเดียวกันไม่ว่าจะเป็นจิตประกอบด้วยโลภะ โทสะ หรือโมหะ เมื่อกุศลจิตประเภทนั้น ๆ ดับ ไปแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้จิตดวงต่อไปเกิดขึ้นสืบต่อสภาพธรรมที่สะสมอยู่ในจิตดวงก่อนต่อไปอีกการที่จิตดวงหลัง เกิดต่อจากจิตดวงก่อนอยู่เรื่อย ๆ นั้น เพราะ จิตทุกดวงเป็นอนันตรปัจจัย คือ เป็นปัจจัยทำให้จิตขณะต่อไปเกิดขึ้น สืบต่อทันทีที่จิตดวงก่อนดับ จิตทุกดวงเป็นอนันตรปัจจัย ทำให้จิตดวงต่อไปเกิดขึ้น เว้นจุดจิตของพระอรหันต์

เท่านั้นที่ไม่เป็นอนันตรปัจจัย เมื่อจุดจิตของพระอรหันต์ดับจึงเป็นปรินิพพาน ไม่มีปฏิสนธิ จิตหรือจิตใด ๆ เกิด
สืบต่ออีกเลย ฉะนั้น ปัจจัยที่กล่าวถึงแล้วจึงมี ๓ ปัจจัย คือ สหชาติปัจจัย อารัมมณปัจจัย และอนันตรปัจจัย

ลักษณะของจิตประการที่ ๒ ข้อความในอัญญาสาธิตินีมีว่า อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ศัพท์ว่า “จิตต์” นี้
ทั่วไปแก่จิตทุกดวง ฉะนั้น ในคำว่า “จิตต์” นี้ กุศลจิตฝ่ายโลกีย์ อกุศลจิต และมหากิริยาจิต จึงชื่อว่า “จิต” เพราะ
ตั้งสมันดานของตนด้วยสามารถแห่งขวนวิติ

ฟังดูเหมือนเป็นเรื่องยากแต่เป็นเรื่องจริงในชีวิตประจำวัน ส่วนมากทุกท่านก็ได้ยินคำว่ากุศลจิต และ
อกุศลจิตอยู่เสมอแต่ยังไม่คุ้นกับมหากิริยาจิตและ “ขวนวิติ” จิตทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นประเภทต่าง ๆ ประการใดก็
ตาม เมื่อจำแนกโดยการเกิด คือ โดยชาติแล้วมี ๔ ชาติ คือ เป็นกุศลจิต ๑ เป็นอกุศลจิต ๑ เป็นวิบากจิต ๑ เป็นกิริยา
จิต ๑ (ภาษาบาลี คือ กุศลจิตต์ อกุศลจิตต์ วิบากจิตต์ กิริยาจิตต์)

ส่วนใหญ่ทุกท่านคุ้นกับคำว่ากุศลจิต และอกุศลจิต แต่ยังไม่คุ้นกับวิบากจิตและกิริยาจิต กุศลจิตเป็นจิต
ที่ดี ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดผล คือ กุศลวิบาก ในอนาคตข้างหน้า เมื่อกุศลจิตและกุศลเจตสิกซึ่งเกิดรวมกันเป็นเหตุดับ
ให้แล้วธรรมที่เป็นกุศลก็สะสมสืบต่อไป เป็นปัจจัยให้จิตและเจตสิกซึ่งเป็นกุศลวิบากจิตและกุศล
วิบากเจตสิกเกิดขึ้นร่วมกันโดยเป็นผลของกุศลนั้น ๆ ในอรรถกถามีข้อความว่าแม้วิบากเจตสิกเกิดร่วมกับจิต แต่
เพราะจิตเป็นประธาน จึงใช้คำว่าวิบากจิตเท่านั้น ซึ่งก็หมายรวมถึงวิบากเจตสิกที่เกิดรวมกันด้วย และแม้คำว่า
จิตตชรูป คือ รูปซึ่งเกิดเพราะจิตเป็นปัจจัยก็เช่นเดียวกัน จิตตชรูปเกิดขึ้นเพราะจิตและเจตสิกซึ่งเกิดร่วมกันเป็น
ปัจจัย แต่ใช้คำว่า “จิตตชรูป” นั้นก็หมายรวมถึง เจตสิกเกิดรวมกับจิตนั้น ๆ ก็เห็นปัจจัยให้รูปนั้นเกิดด้วย ฉะนั้น
เมื่อกล่าวถึงวิบากจิตก็หมายรวมถึงวิบากเจตสิกที่เกิดรวมด้วย

อกุศลจิตเป็นสภาพธรรมที่เป็นโทษ เป็นสภาพธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดผลที่เป็นทุกข์ ไม่น่าพอใจ คือ
อกุศลวิบากจิตต่าง ๆ นอกจากกุศลจิตและอกุศลจิตและวิบากจิตแล้ว ก็เป็นจิตอีกประเภทหนึ่ง คือ กิริยาจิต ซึ่งไม่
เป็นเหตุที่จะให้เกิดวิบาก จึงไม่ใช่กุศลจิต และไม่ใช่วิบากจิตด้วยเพราะกิริยาจิตไม่มีผลของกุศลจิตหรืออกุศลจิต

จิตทั้งหมดจำแนกเป็นชาติหนึ่งชาติใด ๔ ชาติ คือ เป็นกุศลหรืออกุศล หรือเป็นวิบาก หรือเป็นกิริยา ถ้า
ไม่ศึกษาให้ละเอียดขึ้นก็ไม่รู้ว่าขณะไหนเป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต เช่น ขณะปฏิสนธิซึ่งเป็นจิตขณะ
แรกที่เกิดขึ้นในภพนี้ในชาตินี้ ที่ทุกท่านมีชีวิตอยู่ในขณะนี้ ก็เพราะปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นนั้น ไม่ได้กระทำความใด ๆ
ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ปฏิสนธิเป็นวิบากจิตซึ่งเกิดขึ้นเพราะกรรมใดกรรมหนึ่งเป็นปัจจัย แม้ว่ากรรมที่ได้
กระทำแล้วในแต่ละภพชาติจะมากมายเพียงใดก็ตาม กรรมเป็นปัจจัยให้ปฏิสนธิจิตหรือวิบากจิตใดเกิดขึ้น กรรม
นั้นเป็นกัมมปัจจัยแก่ปฏิสนธิจิตและวิบากจิตนั้น ถ้าเกิดในภูมิมนุษย์เป็นสุคติภูมิก็ต้องเป็นผลของกุศลกรรมจิตที่
ปฏิสนธิก็เป็นกุศลวิบาก ถ้าเกิดในอบายภูมิ คือ เกิดในนรกหรือเกิดเป็นเปรต เกิดเป็นอสุรกาย เกิดเป็นสัตว์
เดรัจฉาน ก็เป็นผลของอกุศลกรรม จิตที่ปฏิสนธิในอบายภูมิเป็นอกุศลวิบาก

เมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว กรรมนั้นไม่ได้เพียงทำให้ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นเท่านั้น เมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว
กรรมเดียวกันที่เป็นปัจจัยให้ปฏิสนธิจิตเกิดนั้นก็กัมมปัจจัย ทำให้วิบากจิตดวงต่อไปเกิดขึ้นทำให้บังคลิศจิต
ต่อจากปฏิสนธิจิต ปฏิสนธิจิต คือ จิตที่ทำให้สืบต่อจากจุดจิต (จิตขณะสุดท้ายของชาติก่อน) ทันทที่จุดจิตของชาติ
ก่อนดับ กรรมหนึ่งที่ได้กระทำแล้วก็เป็นปัจจัยให้ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นเป็นจิตขณะแรกในชาตินี้สืบต่อจากจุดจิตของ
ชาติก่อนแล้วก็ตามไป และกรรมเดียวกันนั้นเป็นปัจจัยให้วิบากจิตดวงต่อไปเกิดขึ้นกระทำบังคลิศจิตคือกิจดำรง
ภพชาติ ที่เป็นบุคคลนี้สืบต่อไปจนกว่าจะจุติ คือเคลื่อนจากภพภูมินี้ สิ้นสุดสภาพที่เป็นบุคคลในชาตินี้ และใน
ระหว่างที่ยังไม่จุติ กรรมอื่น ๆ ก็เป็นปัจจัยให้วิบากจิตต่าง ๆ เกิดขึ้นรู้อารมณ์ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

“กุศล” คือ สภาพธรรมที่ดำรงไม่เป็นโทษภัย บางท่านเข้าใจว่า ท่านสามารถจะทำกุศลได้เฉพาะเวลาที่ มีทรัพย์สิ้นเงินทองเท่านั้น แต่ลืมความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ถึงแม้ไม่มีเงินแต่มีสิ่งของที่พอจะแบ่งปันเจือจานสละให้ เพื่อช่วยเหลือบุคคลอื่น ๆ ได้ ท่านจะสละให้เพื่อช่วยเหลือคนอื่นได้ไหม ถ้าสละให้ไม่ได้ขณะนั้นเป็นกุศลหรือ อกุศล ผู้ที่ไม่รู้ว่ากุศลจิตเป็นจิตที่ดำรงไม่มีโทษก็อาจจะคิดเศร้าหมองใจว่า ท่านขาดเงิน ท่านทำบุญไม่ได้ แต่ ความจริงนั้นถึงแม้ว่าไม่มีเงินที่จะทำทานกุศล ก็มีกุศลอื่นอีกหลายประการที่กระทำได้ เช่นขณะที่รู้สึกเป็นมิตร ไม่ตรีกับบุคคลอื่น มีจิตอ่อนโยน พูดคำที่อ่อนหวานด้วยใจจริง ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เจือจาน ขณะนั้นเป็นกุศล เป็นสภาพธรรมที่ไม่เป็นโทษภัยใด ๆ เลย

ขณะที่มีมานะสำคัญตนว่าสูงกว่า ดีกว่า เก่งกว่าบุคคลอื่น หรือแม้ว่ามีแบ่งแยกเป็นเราเป็นเขา ไม่ ช่วยเหลือ ไม่เอื้อเฟื้อเจือจาน ขณะนั้นเป็นอกุศลจิตเป็นจิตที่ไม่ดำรง เป็นสภาพธรรมที่เป็นโทษ

เมื่อเข้าใจลักษณะของกุศลจริง ๆ ก็เจริญกุศลทุกประการได้ แม้ว่าไม่มีทรัพย์สิ้นเงินทองที่จะให้ ก็ยังมี สิ่งอื่นเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งพอที่จะสละให้ได้ ถ้าสละให้ไม่ได้จริง ๆ เพราะเป็นคนที่ยังหวงของ แต่ก็คิดอยากให้ออกไป หรืออยากหมกคิเลสเป็นพระโศดบัน จะสละสิ่งของให้ผู้อื่นได้บ้างไหม แต่ละบุคคลสะสมกุศลและอกุศลมาต่าง ๆ กัน ฉะนั้น จึงควรพิจารณาจิตของตนเองว่าเป็นผู้ที่ยังหวงสิ่งของมาก หรือว่าเริ่มสละสิ่งของให้เป็นประโยชน์ แก่คนอื่น ๆ บ้าง ที่ละเล็กน้อยจนเป็นอุปนิสัยเป็นปัจจัยที่มีกำลัง ทำให้ละคลายการยึดถือนามธรรมและรูปธรรม เป็นตัวตน จนปัญญาที่อบรมเจริญคมกล้าแล้วนั้นรู้แจ้งนิพพานได้ ผู้ที่คิดว่าอยากหมกคิเลสนั้น เวลากิเลสเกิดขึ้นก็ ยังพอใจที่จะให้กิเลสนั้นมีอยู่ เช่น ขณะที่มีความสำคัญตน ความริษยา แม้ผู้ใดจะบอกให้ละคลายเสีย ควร ยินดีกับความสุขของบุคคลอื่น หรือควรมีเมตตาแม้ในบุคคลที่เลวร้าย ท่านจะกระทำได้ไหม ผู้ที่มีฉันทะ คือ พพอใจที่จะโกรธ ดูหมิ่น ถู้อวด ริษยาก็ย่อมไม่สามารถที่จะกระทำได้ ฉะนั้น การละกิเลสจึงไม่ใช่สิ่งที่กระทำได้ ทันที จะต้องค่อย ๆ เป็นไป ค่อย ๆ อบรมเจริญปัญญาให้เกิดขึ้นทีละเล็กทีละน้อย ผู้ที่ต้องการดับกิเลสจริง ๆ รู้ว่า จะต้องอบรมเจริญกุศลทุกประการ ไม่ใช่บำเพ็ญทานอย่างเดียวแล้วยังหวงเก็บอกุศลอย่างอื่นไว้ บางท่านก็อยาก สงบเพราะรู้สึก ว่าวัน ๆ หนึ่งกระสับกระส่าย กระวนกระวายมาก คิดเรื่องนั้นก็โกรธ คิดเรื่องนั้นก็ขุ่น มีแต่เรื่อง เดือดร้อนรำคาญใจ เพราะไม่ได้พิจารณาจิตในขณะนั้น แต่พิจารณาบุคคลซึ่งท่านโกรธ เมื่อพิจารณาบุคคลอื่น ในทางที่ทำให้เกิดอกุศล จิตก็ย่อมจะกระสับกระส่ายกระวนกระวายเดือนร้อน เมื่อรู้ว่าการกำลังเดือนร้อน ก็อยากจะ สงบ แต่ไม่รู้ว่าการไม่โกรธขณะนั้นก็ไม่เดือดร้อน ขณะโกรธไม่สบายใจ เดือดร้อนใจ กังวลใจนั้นเป็นกุศลเป็น สภาพธรรมที่เป็นโทษ

ฉะนั้น ถ้าขณะใด โกรธแล้วระลึกได้ พิจารณาบุคคลอื่นในทางที่ทำให้เกิดเมตตาบ้าง กรุณาบ้าง มุทิตา บ้าง อุเบกขาบ้าง ก็ย่อมสงบได้ทันที เพราะขณะที่จิตมีเมตตา หรือกรุณา หรือมุทิตา หรืออุเบกขา ปราศจากโลภะ โทสะ โมหะ จึงสงบ กุศลจิตทุกขณะสงบ ฉะนั้น เมื่อต้องการดับกิเลสจึงต้องเจริญกุศลทุกประการ ไม่ใช่เพียง ทานกุศลเท่านั้น

ข้อความในอัฐรสานี อรรถกถาธรรมสังคณีปกรณ์จิตตูปปาตกัณฑ์ แสดงลักษณะของจิตประการที่ ๒ ว่าอีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุว่าศัพท์ว่า จิตต์ นี้ ทั่วไปแก่จิตทุกดวง ฉะนั้น ในคำว่า “จิตต์” นี้ กุศลจิตฝ่ายโลกีย์ อกุศลจิต และมหาภิริยจิตจึงชื่อว่า “จิต” เพราะสังสมสันดานของตนเองด้วยสามารถ แห่งชวนวิถิ

คำว่า “สันดาน” ในภาษาไทยมาจากภาษาบาลี ว่า “สันดาน” หรือ “สันตติ” ซึ่งหมายถึงการเกิดดับสืบ ต่อกัน จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตรู้สิ่งที่กระทบสัมผัสเป็นวิบากจิต ไม่ใช่กุศลจิตและไม่ใช่อกุศล

จิต จึงไม่สังสมสันดาน จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตรู้สิ่งที่กระทบสัมผัสของอดีตกรรม เมื่อกรรมใดสุกงอมพร้อมที่จะให้ผล คือประกอบพร้อมด้วยปัจจัยต่าง ๆ เช่น เห็น ได้ยิน เป็นต้น วิชาจิตไม่สังสมสันดาน เพราะวิชาจิตแต่ละขณะเกิดขึ้นเพราะกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่สะสมมาแล้วนั้นเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น เมื่อวิชาจิตเกิดขึ้นและดับไปแล้วก็ไม่เป็นเหตุให้วิชาใด ๆ เกิดขึ้นเลย

เพื่อที่จะเข้าใจลักษณะของจิตประการที่ ๒ ที่ว่า กุศลจิตฝ่ายโลกีย์ อกุศลจิต และมหากิริยาจิต จึงชื่อว่าจิต เพราะสังสมสันดานของตนด้วยสามารถแห่งชวนวิธินั้น ก็จะต้องเข้าใจวิถีจิตก่อนว่า วิถีจิต คือจิตประเภทไหนเกิดขึ้นเมื่อไร และจะต้องเข้าใจ ชวนวิธิตี่เป็นขณะที่เกิดสังสมสันดานของตนซึ่งเป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง และสำหรับพระอรหันต์ก็เป็นมหากิริยาจิต เพราะถึงแม้ว่าเป็นพระอรหันต์แล้วก็เป็นพระอรหันต์ที่มีกาย วาจา ใจต่าง ๆ กันตามการสังสมสันดานของตน

ฉะนั้น จึงต้องเข้าใจความหมายของวิถีจิตก่อนว่า วิถีจิต คือจิตที่ไม่ใช่ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต จิตใดก็ตามที่ไม่ใช่ปฏิสนธิจิต ภวังคจิตและจุติจิตแล้ว เป็นวิถีจิตทั้งหมด ในชาติหนึ่งปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นขณะเดียวคือ ขณะที่ทำปฏิสนธิกิจสืบต่อจากจุติจิตของชาติปางก่อน เพียงขณะเดียวเท่านั้น ที่เป็นปฏิสนธิจิต ขณะที่จิตทำปฏิสนธิกิจนั้นไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่รู้สิ่งที่กระทบสัมผัสใด ๆ ทั้งสิ้น ปฏิสนธิเป็นวิชาจิตเป็นผลของกรรม ปฏิสนธิจิตที่เกิดในภูมิมนุษย์เป็นกุศลวิชาจิต เป็นผลของกุศลกรรม

เมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว กรรมไม่ได้ให้ผลเพียงให้ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นเท่านั้น แต่เป็นปัจจัยให้วิชาจิตประเภทเดียวกันเกิดขึ้นทำให้ภวังคจิตสืบต่อดำรงภพชาติของการเป็นบุคคลนั้นจนกว่าจะจุติ

ขณะที่ยังไม่จุตินั้น ภวังคจิตเกิดดับ ๆ กระทบกิจสืบต่อดำรงความเป็นบุคคลนั้นไว้ ในขณะที่ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส และไม่คิดนึก ฉะนั้นขณะใดที่เป็นปฏิสนธิจิต ภวังคจิตและจุติจิต ขณะนั้นไม่ใช่วิถีจิต ขณะหลับสนิทไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่ได้กระทบสัมผัส ไม่ได้คิดนึก ภวังคจิตเกิดดับสืบต่อกันไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะฝันหรือตื่นขึ้น เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส คิดนึก อารมณ์ต่าง ๆ ในโลกนี้ ขณะที่วิชาจิตเกิดขึ้นทำปฏิสนธิกิจ ภวังคจิตและจุติกิจนั้น อารมณ์ต่าง ๆ ในโลกนี้ไม่ปรากฏเลย โลกนี้จะเป็น โลกมนุษย์ ลักษณะอย่างไร ไม่ปรากฏทั้งสิ้น ถ้าขณะนี้ใครกำลังหลับก็จะไม่รู้ไม่เห็นเลยว่า ในที่นี้มีใครบ้าง มีเสียงอะไรบ้าง มีกลิ่นอะไรบ้าง เย็นร้อนประการใด โลกนี้ไม่ปรากฏกับปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิตเลย เมื่อไม่หลับก็ เมื่อไม่หลับก็จำเรื่องโลกนี้ จำบุคคลต่างๆ เรื่องราวต่างๆ ในโลกนี้ แต่ขณะหลับสนิทเป็นภวังคจิต ตัดขาดจากอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏในโลกนี้ทั้งหมด ไม่รู้ตนเองเป็นใคร อยู่ที่ไหน เกี่ยวข้องเป็นญาติกับใคร มีทรัพย์สมบัติศรัทธาบรรดาศักดิ์ สุข ทุกข์ อย่างไร

ขณะที่เห็นไม่ใช่ภวังคจิต เป็นวิถีที่เกิดขึ้น เห็นสิ่งที่ปรากฏทางตา จิตใดก็ตามซึ่งเกิดขึ้นเห็นหรือรู้หรือยินดีพอใจในสิ่งที่กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ จิตขณะนั้น ๆ เป็นวิถีจิต ขณะได้ยินเสียงแล้วพอใจ หรือไม่พอใจเสียง ขณะนั้นไม่ใช่ภวังคจิต ขณะนั้นเป็นวิถีจิตจิตทุกขณะที่เกิดขึ้นรูปร่างที่ปรากฏทางตาเป็นจักขุทวารวิถีจิต จิตทุกขณะที่เกิดขึ้นรู้เสียงทางหูเป็นโสตทวารวิถีจิต จิตทุกขณะเกิดขึ้นรูรสทางลิ้นเป็นชิวหาทวารวิถีจิต จิตทุกขณะที่เกิดขึ้นรูอารมณ์ทางใจเป็นมโนทวารวิถีจิต

นามธรรมที่เกิดดับเป็นปรกติในชีวิตประจำวัน เป็นภวังคจิตที่เกิดสลับกับวิถีที่เกิดขึ้นรูอารมณ์ทางทวารต่างๆ

เมื่อปฏิสนธิในภุมิที่มีชั้น ๕ คือ ในภุมิที่มีทั้งรูปชั้นและนามชั้น กรรมเป็นปัจจัยทำให้กัมมรูป คือ จักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป เป็นต้น เกิดดับสืบต่อดำรงสภาพที่ไม่ใช่บุคคลที่ตาบอด หูหนวก เป็นต้น แต่ขณะใดกรรมที่ไม่เป็นปัจจัยให้จักขุรูปเกิด บุคคลนั้นก็ตาบอดไม่เห็นอะไรเลย ฉะนั้น จิตเห็น และจิตอื่นๆ ทุกขณะจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยปัจจัยที่ทำให้เกิดจิตนั้นๆ ขณะที่วิถีจิตยังไม่เกิดขึ้นนั้นภวังคจิตเกิดดับสืบต่อกันอยู่เรื่อยๆ

เมื่อรูปใดเกิดขึ้นกระทบกับปสาทรูปใด และกระทบภวังค์ วิถีจิตจะเกิดขึ้นทันทีไม่ได้ แต่เพื่อกำหนดให้รู้ว่ารูปเกิดขึ้นกระทบภวังคจิตขณะใด จึงบัญญัติภวังคจิตที่รูปเกิดขึ้นกระทบนั้นว่า “อดีตภวังค์” คือ เป็นภวังค์ที่เหมือนกับภวังค์ก่อนๆ แม้ว่าจะเกิดขึ้นเร็วมาก แต่จิตก็เกิดดับเร็วกว่ารูปสภาวะรูปหนึ่งเกิดดับเท่ากับจิตเกิดดับ ๑๗ ขณะ ฉะนั้นอดีตภวังค์ คือ ขณะที่รูปเกิดกระทบกับปสาทรูปและกระทบกับภวังค์ขณะนั้น ทั้งนี้ เพื่อให้รู้ว่ารูปที่กระทบปสาทรูปและกระทบกับอดีตภวังค์นั้นจะดับเมื่อไร เพราะรูปหนึ่งมีเพียงอายุจิตเกิดดับ ๑๗ ขณะเท่านั้น เมื่ออดีตภวังค์ดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้ภวังคจิตดวงต่อไปไหว เป็น “ภวังคขณะ” ซึ่งยังเป็นภวังคจิตอยู่ เพราะวิถีจิตจะเกิดขึ้นก่อนกระแสของภวังค์ทันทีไม่ได้ เมื่อภวังคขณะดับไปแล้ว ภวังคจิตที่เกิดต่อเป็น “ภวังคปัจเจก” คือ เป็นภวังคจิตที่ตัดกระแสของภวังค์เพราะเป็นภวังคจิตดวงสุดท้ายของกระแสภวังค์ เมื่อภวังคปัจเจกดับไปแล้ว วิถีจิตจึงเกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางตา หรือทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจได้

วิถีจิตทุกขณะที่ยู่อารมณ์ทางตาเป็นจักขุทวารวิถีจิต เพราะ

รูปรารมณ (สิ่งที่ปรากฏทางตา) ที่กระทบจักขุปสาทและยังไม่ดับ

วิถีจิตทุกขณะที่ยู่อารมณ์ทางหูเป็นโสตทวารวิถีจิต เพราะ

รัศทัตารมณ (เสียง) ที่กระทบกับโสตปสาทและยังไม่ดับไป

วิถีจิตทุกขณะที่ยู่อารมณ์ทางจมูกเป็นฆานทวารวิถีจิตเพราะ

รัศนธารมณ (กลิ่น) ที่กระทบกับฆานปสาทและยังไม่ดับไป

วิถีจิตทุกขณะที่ยู่อารมณ์ทางลิ้นเป็นชิวหาทวารวิถีจิต

เพราะรูสารมณ (รส) ที่กระทบชิวหาปสาทและยังไม่ดับไป

วิถีจิตทุกขณะที่ยู่อารมณ์ทางกายเป็นกายทวารวิถีเพราะ รูโผฐัพพารมณ (เย็นหรือร้อน อ่อนหรือแข็ง ตึงหรือไหว) ที่กระทบกับกายปสาทและยังไม่ดับไป

วิถีจิตทุกขณะทางใจซึ่งเป็นมโนทวารวิถีจิตนั้น ยู่อารมณ์ได้ทุกอารมณ์ คือ รูรูป เสียง กลิ่น รส โผฐัพพะ ต่อจากวิถีจิตที่รูทางปัญจทวาร และรูธรรมารมณ คือ อารมณ์ที่สามารถรู้ได้เฉพาะทางใจ คือ มโนทวาร ทวารเดียวเท่านั้น

อารมณ์ทั้งหมดจำแนกเป็น ๖ อารมณ์ ซึ่งจิตรูได้ทาง ๖ ทวาร ดังนี้ คือ

รูปรารมณ จิตรูได้ทางจักขุทวารและทางมโนทวาร

รัศทัตารมณ จิตรูได้ทางโสตทวารและทางมโนทวาร

รัศนธารมณ จิตรูได้ทางฆานทวารและทางมโนทวาร

รูสารมณ จิตรูได้ทางชิวหาทวารและทางมโนทวาร

โผฏฐัพพารมณ

จิตรู้ได้ทางกายทวารและทางมโนทวาร

ธัมมมารมณ

จิตรู้ได้ทางมโนทวารเพียงทวารเดียว

มโนทวารวิถิจิตรู้อารมณได้ทั้ง ๖ อารมณ แต่ธัมมมารมณันรู้ได้เฉพาะมโนทวารวิถิจิตเท่านั้น
จิตทุกดวงเกิดขึ้นกระทำกิจหนึ่งกิจใดแล้วดับไป คือปฏิสนธิจิตทำปฏิสนธิกิจสืบต่อจากจิตจิตชาติก่อน
เพียงหนึ่งขณะเท่านั้น ภวังคจิตทุกดวงทั้งอดีตภวังค ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเจตะ ทำ
ภวังคกิจสืบต่อดำรงภพชาตินั้นไว้ เมื่อภวังคุปัจเจตะดับไปแล้ว วิถิจิตดวงแรกที่เกิดต่อจาก ภวังคุปัจเจตะ
นั้น กระทำอวัชชนกิจ แปลโดยศัพท์ว่า ราพึงถึงอารมณที่ปรากฏที่ทวาร คือ รู้อารมณที่กระทบทวาร ชื่อว่าอ
วัชชนะเพราะอรธรวานำออกไปสันดาน(การเกิดดับสืบต่อ) อันเป็นภวังค คือ น้อมไปสู่อารมณที่กระทบทวาร
ถ้าเป็นทางปัญจทวาร คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ปัญจทวารอวัชชนจิต ซึ่งเป็นจิตดวงหนึ่ง
(ประเภทหนึ่ง) เกิดขึ้นทำอวัชชนกิจ ราพึงถึงอารมณที่กระทบทวารหนึ่งทวารใดใน ๕ ทวาร แต่จิตขณะนั้นยัง
ไม่เห็น ยังไม่ได้ยิน ยังไม่ได้กลิ่น ยังไม่ได้ลิ้มรส ยังไม่รู้สิ่งกระทบสัมผัสกาย ถ้าเป็นทางมโนทวาร คือ ทางใจ
ซึ่งไม่ใช่ทางจักขุปสาท โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท มโนทวารอวัชชนจิต ซึ่งเป็นจิตอีกดวง
หนึ่ง (ไม่ใช่ปัญจทวารอวัชชนจิต) เกิดขึ้น ทำอวัชชนกิจ เฉพาะทางมโนทวารทวารเดียวเท่านั้น

ตัวอย่าง เมื่อรสเกิดขึ้นกระทบกับชิวหาปสาทและกระทบกับภวังคเป็นอดีตภวังคดับไป ภวังคจลนะเกิด
ต่อแล้วดับไป ภวังคุปัจเจตะเกิดต่อแล้วดับไป ปัญจทวารอวัชชนจิตเกิดต่อ ราพึง คือ รู้อารมณกระทบชิวหา
ทวารแต่ยังไม่ได้ลิ้มรสนั้น อุปมาเหมือนขณะที่รู้ว่ามิแวกมาที่ประตูแต่ยังไม่เห็นแวก จึงยังไม่รู้ว่าเป็นใคร
เพียงแต่รู้ว่ามิแวกมาเท่านั้น ทุกคนย่อมมิแวกไปมาหาสู่ เวลาคิดถึงแวกก็มักจะคิดถึงคน แต่ความจริงแวกคือ
อารมณต่างๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นเอง ขณะเห็นสิ่งที่ปรากฏทางตา สิ่งที่ปรากฏทางตา สิ่ง
ที่ปรากฏทางตาเป็นแวก ขณะได้ยินเสียง เสียงเป็นเสียง ขณะไม่ได้ยินเสียงปรากฏ แวกทางหูจึงยังไม่มา ขณะที่
รสปรากฏ รสเป็นแวกที่ปรากฏทางลิ้นชั่วขณะแล้วก็ดับไป ขณะใดที่อารมณปรากฏทางทวารใด ขณะนั้น
อารมณนั้นก็เป็นแวกของทวารนั้น ชั่วระยะเวลาสั้นที่สุดแล้วก็ดับหมดสิ้นไปไม่กลับมาอีกเลยสังสารวัฏฏ์
ผู้ใหญ่บางท่านรู้สึกเหงา เพราะระหว่างที่ยังไม่ใช่ผู้สูงอายุ ท่านพบปะบุคคลมากหน้าหลายตา รื่นเริงสนุกสนาน
กับญาติมิตรสหาย แต่เมื่อสูงอายุขึ้นแล้ว แวกซึ่งเป็นบุคคลต่างๆ ในความรู้สึกของท่านก็ลดน้อยลง เมื่อถาม
ท่านผู้สูงอายุว่าท่านของอะไรมากที่สุด บางท่านก็บอกว่าท่านชอบคน คือชอบให้คนมาหา พูดคุยกันเพิลิดเพิลิน
แต่ความจริงทุกคนมิแวกทุกขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และตามธรรมดาอันนั้นพอแวกมา โลกมุ
ลจิตก็เกิดขึ้นยินดีพอใจในสิ่งที่กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย นั้นๆ

แวกมีหลายประเภท ถ้าเป็นโจรผู้ร้าย ก็ไม่มีใครต้องการแวกประเภทนั้น แต่ถ้าเป็นญาติมิตรสหายก็ร
อว่าเมื่อไรจะมา แต่ความจริงอารมณต่างๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กายเป็น เพียงรูปธรรม ไม่มีเจตนาร้าย
กับใคร เพราะรูปธรรมไม่ใช่สภาพรูป ฉะนั้น แวกที่จะเป็นโจร หรือจะเป็นญาตินั้น ในขณะไหน ในอารมณใด
ที่ปรากฏแล้วยินดี พอใจ ดิดข้องในอารมณนั้น โจรก็อยู่ที่นั่นเพราะความยินดีพอใจดิดข้องเป็นอกุศลกรรม
อกุศลกรรมไม่เป็นมิตรกับใครกุศลกรรมเป็นเสมือนญาติสนิทที่คอยอุปการะเกื้อกูล ช่วยเหลือไม่ว่าในยามใด
ทั้งสิ้น ฉะนั้น จึงต้องรู้ลักษณะของจิตที่ต่างกัน คือ อกุศลจิตเป็นโทษ เป็นโจร ไม่ใช่มิตร

เมื่อคิดถึงโจรผู้ร้ายข่มกั้วและไม่อยากให้เป็นแวกเลย แต่โจรคืออกุศลจิตซึ่งเป็นสาเหตุให้มีแวกที่
เป็นในวันหน้าส่วนกุศลจิตก็เปรียบเสมือนญาติมิตรซึ่งเป็นเหตุนำมาซึ่งญาติมิตรสหายในวันหน้าด้วย

ฉะนั้น รูปธรรมจึงไม่ใช่สภาพรู้จึงไม่มีเจตนาใด ๆ ทั้งสิ้น เสียงที่ปรากฏไม่ใช่สภาพรู้ที่ต้องการให้ใครได้ยินหรือว่าไม่ต้องการให้ใครได้ยิน ไม่เลือกที่รักมักที่ชังว่าให้คนนี้ได้ยิน เสียงเป็นรูปธรรมที่เกิดขึ้นตามปัจจัยที่ทำให้เกิดเสียงนั้น และแล้วแต่ว่าโสทปสาทของใครจะกระทบกับเสียงใด บางคนนอนหลับสนิทไม่ได้ยินเสียงฟ้าร้องดังลั่นสนั่นน่านักแล้ว เสียงฟ้าร้องนั้นไม่ใช่แขกของบุคคลนั้น แต่เป็นแขกของคนที่เหมาะสมเหตุที่ทำให้โสทปสาทกระทบกับเสียงนั้น ฉะนั้น ขณะที่อารมณ์ใดเกิดขึ้นเป็นแขกของบุคคลใดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ย่อมเป็นไปตามเหตุ ปัจจัย คือ กรรมที่บุคคลนั้นสะสมมาเป็นปัจจัยให้วิบากจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น ๆ

ฉะนั้น แยกที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กายนั้น ก็เป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งเกิดขึ้นชั่วขณะแล้วดับไปไม่กลับมาอีกเลย หาใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน วัตถุสิ่งใดไม่ และในวันหนึ่งๆ ก็ไม่มีใครรู้เลยว่า แยกไหนจะมาทางใด และเมื่อไร

ขณะที่จิตกำลังรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ขณะนั้นเป็นวิถิจิต ปัญจทวารวิชชจิตเป็นวิถิจิตแรกที่เกิดต่อจากกวางคุปัจเฉทะ ปัญจทวารวิชชจิตทำอวิชชกิจ คือ เพียงรู้ว่าอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใดกระทบทวารหนึ่งทวารใดใน ๕ ทวาร จึงไม่ใช่จิตที่ทำการเห็น ฯลฯ วิถิจิตอื่นๆ จะเกิดขึ้นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ไม่ได้เลย ถ้าปัญจทวารวิชชจิตไม่เกิดขึ้นแล้วดับไปก่อน ฉะนั้นปัญจทวารวิชชจิตแรกที่ทางทวารหนึ่งทวารใดใน ๕ ทวาร เมื่อจิตดวงนี้กระทำกิจนี้ได้ ๕ ทวาร จึงชื่อว่าปัญจทวารวิชชจิต (ปัญจ + ทวาร + อวิชช) ถ้าแยกเป็นแต่ละทวาร คือ ขณะที่เกิดทางจักขุทวารก็เป็นจักขุทวารวิชชณะ ขณะที่เกิดทางหูก็เป็นโสตทวารวิชชณะ ขณะที่เกิดจากทางจมูกก็เป็นฆานทวารวิชชณะ ขณะที่เกิดทางลิ้นก็เป็นชีวาทวารวิชชณะ ขณะที่เกิดทางกายก็เป็นกายทวารวิชชณะ

แต่เมื่อจิตดวงนี้กระทำอวิชชกิจได้ ๕ ทวารจึงเรียกรวมว่า ปัญจทวารวิชชจิต

สำหรับวิถิจิตที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ต่างๆ ทางใจนั้นก่อนที่วิถิจิต คือ กุศลจิตหรืออกุศลจิต เป็นต้น จะเกิดขึ้นก็คิดเรื่องราวต่างๆ ก็จะต้องมีอวิชชจิต คือ รู้อารมณ์ที่กระทบทางใจนั้น ชื่อว่ามโนทวารวิชชจิต มโนทวารวิชชจิตเป็นวิถิจิตดวงแรกที่เกิดทางมโนทวาร ถ้ามโนทวารวิชชจิตไม่เกิด วิถิจิตต่างๆ จะเกิดขึ้นรู้อารมณ์ คือ ทางมโนทวารไม่ได้ มโนทวารวิชชกิจได้เฉพาะทางมโนทวาร ทวารเดียวเท่านั้น

ฉะนั้น วิถิจิตที่ทำอวิชชกิจ ๖ ทวาร จึงมี ๒ ดวง คือ ปัญจทวารวิชชจิต ๑ ดวง ทำอวิชชกิจทาง ๕ ทวารมโนทวารวิชชจิต ๑ ดวง ทำอวิชชกิจเฉพาะทางมโนทวารทวารเดียว

ขณะนี้ปัญจทวารวิชชจิตใหม่ มี ถ้าไม่มีก็ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้รส ไม่รู้สิ่งที่กระทบสัมผัสกาย

ขณะนี้มโนทวารวิชชจิตใหม่ มี เมื่อวิถิจิตทางปัญจทวาร ทวารใดทวารหนึ่งเกิดรู้อารมณ์แล้วดับไปแล้วกวางคุปัจเฉทะก็เกิดคั่นหลายขณะ แล้วมโนทวารวิถิจิตก็เกิดขึ้นสืบต่อรู้อารมณ์นั้นต่อทางใจอีก คืออาศัยใจ (กวางคุปัจเฉทะจิต) เป็นมโนทวารเกิดขึ้น รู้อารมณ์เดียวกับจิตที่รู้อารมณ์ทางปัญจทวารที่ดับไปแล้วนั้นซ้ำอีก

ขณะหลับสนิทไม่รู้รู้อารมณ์ทางทวารหนึ่งทวารใดเลยนั้นมิปัญจทวารวิชชจิตใหม่ ไม่มี มิมโนทวารวิชชจิตใหม่ ไม่มี ขณะไม่หลับแต่ไม่รู้รู้อารมณ์ทางทวารใดทวารหนึ่งเลยขณะนั้นมีปัญจทวารวิชชจิตใหม่ ไม่มี มิมโนทวารวิชชจิตใหม่ ไม่มี ถ้าเช่นนั้น ขณะนั้นเป็นจิตอะไร เป็นกวางคุปัจเฉทะที่กั่นระหว่างจิตที่รู้อารมณ์ทางปัญจทวารและวิถิจิตที่รู้อารมณ์ทางมโนทวาร

ทางปัญญาทวารมีวิถิจิต ๗ วิถील้าดับ

เมื่อวิถิจิตที่ ๑ คือ ปัญญาทวารวิชชจิตเกิดขึ้นทำอวิชชนกิจแล้วดับไปเป็นปัจจัยให้จิตดวงที่ ๒ เกิดขึ้น คือ

ถ้าเป็นทางตา จักขุวิญญาณจิตที่เกิดขึ้นทำทัศนกิจ คือ กิจเห็น ๑ ขณะแล้วดับไป

ถ้าเป็นทางหู โสตวิญญาณจิตเกิดขึ้นทำสวนกิจ คือ กิจได้ยิน ๑ ขณะแล้วดับไป

ถ้าเป็นทางจมูก ฆานวิญญาณจิตเกิดขึ้นทำขายนกิจ คือ กิจได้กลิ่น ๑ ขณะแล้วดับไป

ถ้าเป็นทางลิ้น ชิวหาวิญญาณจิตเกิดขึ้นทำสาขนกิจ คือ กิจลิ้มรส ๑ ขณะแล้วดับไป

ถ้าเป็นทางกาย กายวิญญาณจิตเกิดขึ้นทำผัสสนกิจ คือ กิจรู้อารมณ์ที่กระทบกาย ๑ ขณะแล้วดับไป

เมื่อปัญญาทวารวิชชจิตดับไปจิตอื่นนอกจากวิญญาณจิต ๕ ดวงนี้จะเกิดต่อไปไม่ได้เลย

ปัญญาทวารวิชชจิตเป็นวิถิจิตที่ ๑ จักขุวิญญาณหรือโสตวิญญาณ หรือ ฆานวิญญาณ หรือชิวหาวิญญาณ หรือ กายวิญญาณ เป็นวิถิจิตที่ ๒ เมื่อจิตหนึ่งจิตใดในปัญญาวิญญาณจิต ๕ ดวงนี้ดับไปแล้ว วิถิจิตที่ ๓ เป็นสัมปฏิจฉันนจิตเกิดขึ้นทำปฏิจันนกิจ คือ รับอารมณ์นั้นต่อจากปัญญาวิญญาณ เมื่อสัมปฏิจฉันนจิตดับไปแล้ว วิถิจิตที่ ๔ เป็นสันตிரณจิต เกิดขึ้นทำสันตிரณกิจ คือ พิจารณาอารมณ์นั้น ๑ ขณะแล้วดับไป วิถิจิตที่ ๕ คือ โวภูฐัพพนจิต (ได้แก่มนทวารวิชชจิตที่เกิดขึ้นทำโวภูฐัพพนกิจทางปัญญาทวาร) เกิดขึ้นเป็นชวนปฏิปาทกะทำการกำหนด คือ กระทำทางให้กุศลจิตฝ่ายโลกีย์ หรืออกุศลจิต หรือมหากิริยาจิตเกิดต่อ

เมื่อโวภูฐัพพนจิตดับไปแล้ว วิถิจิตที่ ๖ คือ กุศลจิตฝ่ายโลกีย์ หรืออกุศลจิต หรือมหากิริยาจิตประเภทใดประเภทหนึ่งเกิดขึ้นทำชวนกิจ ๗ ขณะ จึงสั่งสมสันดาน ตามข้อที่ว่า ในคำว่า “จิตต์” นี้ กุศลจิตฝ่ายโลกีย์ อกุศลจิต และมหากิริยาจิต ชื่อว่า “จิต” เพราะสั่งสมสันดานของตนด้วยสามารถแห่งชวนวิถิ

การเกิดขึ้นเป็นไปของวิถิจิตตามลำดับแต่ละขณะที่รู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นเป็นจิตนิยาม เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใครเลย

วิถิจิตที่ ๑ คือ ปัญญาทวารวิชชจิต เกิดขึ้น ๑ ขณะแล้วดับไป ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัย

วิถิจิตที่ ๒ คือ วิญญาณจิตเกิดขึ้น ๑ ขณะ

วิถิจิตที่ ๓ คือ สัมปฏิจฉันนจิตเกิดขึ้น ๑ ขณะ

วิถิจิตที่ ๔ คือ สันตிரณจิตเกิดขึ้น ๑ ขณะ

วิถิจิตที่ ๕ คือ โวภูฐัพพนจิตเกิดขึ้น ๑ ขณะ

วิถิจิตที่ ๖ คือ กุศลจิตฝ่ายโลกีย์ หรืออกุศลจิต หรือมหากิริยาจิตเกิดขึ้นทำชวนกิจ ๗ ขณะ ก็เป็นไปตามปัจจัย ที่ชวนวิถิสั่งสมสันดานตนเพราะเป็นวิถิจิตที่เกิดดับซ้ำกันถึง ๗ ขณะ ผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันต์นั้น จิตที่ทำงานกิจเป็นกุศลจิต หรืออกุศลจิต แต่ผู้ที่เป็นพระอรหันต์ดับกิเลสหมดสิ้นแล้วจึงไม่มีทั้งกุศลจิตและอกุศลจิต ฉะนั้น มหากิริยาจิตจึงทำงานกิจเมื่อพระอรหันต์ไม่มีกุศลจิตและอกุศลจิต พระอรหันต์จึงมีแต่วิบากจิตและกิริยาจิต กิริยาจิตมีหลายประเภท วาระใดที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้โผฏฐัพพารมณ์และคิดนึก ชวนวิถิของพระอรหันต์เป็นมหากิริยาจิต คือ เป็นจิตที่รู้อารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

เพียงเห็นขณะหนึ่งแล้วยินดีพอใจสิ่งที่เห็น อกุศลจิตที่เป็น โลภมูลจิตก็เกิดขึ้นทำชวนกิจ ๗ ขณะ ซึ่งเท่ากับ ๗ เท่าของจักขุวิญญาณจิตซึ่งเกิดขึ้นเห็นเพียงขณะเดียวเท่านั้น นี่คือการสะสมอกุศลซึ่งทุกคนกำลังเป็นอยู่ตามความเป็นจริงในชีวิตประจำวัน ฉะนั้น การดับกิเลสจึงไม่ง่าย และไม่ใช่ว่าไม่ต้องรู้อะไรเลย ผู้ที่เข้าใจว่าจะดับกิเลสได้ง่าย ๆ นั้น ควรรู้ความจริงที่สะสมอวิชชา โลกะ โทสะ และกิเลสอื่น ๆ ไว้ ๗ เท่าของจักขุวิญญาณ

โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน วาระหนึ่ง ๆ ผู้ที่หวังรอว่าเมื่อไรจะรู้แจ้งอริยสัจธรรม นั้น ไม่ได้คิดนึกถึงเหตุและผลตามความเป็นจริงที่ได้สะสมมาในสังสารวัฏฏ์ว่าจะต้องอบรมเจริญปัญญาเร่งชำระ ในลักษณะของสภาพของสภาพธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงยิ่งขึ้นจนรู้แจ้งอริยสัจธรรม จึงจะดับกิเลสได้ เป็นลำดับขั้น

ขณะที่กำลังฟังหรือศึกษาเรื่องของจิตนั้น ถ้าสติปัญญานระลึกรู้สภาพธรรมที่กำลังปรากฏขณะนั้นกำลัง ปฏิบัติคืออบรมเจริญหนทางที่จะทำให้รู้แจ้งพระนิพพาน ซึ่งเป็นสภาพธรรมที่ดับกิเลสได้ ขณะใดที่สติไม่ระลึกรู้ ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง ขณะนั้นถึงแม้ว่าเป็นกุศล ก็ไม่ใช่หนทางดับกิเลส ซึ่งข้อความในอัญญา สาลินี จิตตูปปาทกัณฑ์ อธิบายคำว่า อายคามี ว่า

อกุศลและกุศลที่ไม่ใช่มีคัค ชื่อว่า **อายคามี** เพราะอรรถว่า ไปก่อธรรมที่เป็นเสมือนช่างอิฐก่อกำแพง ฉะนั้นขณะใดที่ไม่ระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามความเป็นจริง ไม่ว่าจะ เป็นอกุศลใดๆ ก็ สะสมก่อสร้างภพชาติเหมือนช่างอิฐที่ก่อกำแพงด้วยอิฐที่แผ่นซ้อนทับกันจนกระทั่งเป็นกำแพง แต่ขณะใดที่ สติระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง ขณะนั้นเป็นมีคัคเป็น **อปยคามี** เพราะอรรถว่า ไม่ไปก่อ ธรรมที่เป็นไปนั้นแหละเหมือนบุรุษหรืออิฐก่อทับกันไว้ ฉะนั้น ขณะนี้กำลังเป็นบุรุษหรืออิฐ หรือกำลังเป็นช่างก่ออิฐ

วิธีจิตที่ ๑ คือ อาวัชชนจิต สังสมสันดานไม่ได้เพราะเกิด ๑ ขณะ

วิธีจิตที่ ๒ คือ วิญญานจิต สังสมสันดานไม่ได้เพราะเกิด ๑ ขณะ

วิธีจิตที่ ๓ คือ สัมปฏิจฉันนจิต สังสมสันดานไม่ได้เพราะเกิด ๑ ขณะ

วิธีจิตที่ ๔ คือ สันตிரณจิต สังสมสันดานไม่ได้ เพราะเกิด ๑ ขณะ

วิธีจิตที่ ๕ คือ โวภูฏัพพนจิต สังสมสันดานไม่ได้เพราะเกิด ๑ ขณะ (หรือแม้ว่าเกิด ๒-๓ ขณะ เมื่อรูป ดับก่อนชวนวิธีจิตเกิด)

วิธีจิตที่ ๖ คือ ชวนจิต สังสมสันดานเพราะเกิดดับสืบต่อซ้ำ ๆ กัน ๗ ขณะตามปกติ ในระหว่างสลบชวน จิต จะเกิดดับสืบต่อซ้ำกัน ๖ ขณะ ในขณะที่ก่อนจะจุติ ชวนจิตจะเกิดดับสืบต่อซ้ำกัน ๕ ขณะเพราะชวนจิตเกิดดับ สืบต่อซ้ำกันถึง ๗ ขณะ ซึ่งมากกว่าวิธีจิตอื่น ๆ ฉะนั้น ชวนวิธีจิตจึงสังสมสันดานของคน

คำถามทบทวน

๑. อนันตรปัจจุจยคืออะไร
๒. จิตและเจตสิกมีกี่ชาติ อะไรบ้าง
๓. วิธีจิตคืออะไร จิตขณะใดไม่ใช่วิธีจิต
๔. อตีตภวังค์ คืออะไร
๕. ขณะไม่หลับมีภวังคจิตไหม
๖. ปัญจทวารวิธีจิต รู้อารมณ์อะไร ทางทวารไหน
๗. มโนทวารวิธีจิต รู้อารมณ์ทางทวารไหน
๘. จิตรู้ธรรมารมณ์ได้ที่ทวาร
๙. ปัญจทวารวัชชนจิตทำกิจอะไร ทางทวารไหน
๑๐. มโนทวารวัชชนจิตทำกิจอะไร ทางทวารไหน

บทที่ ๔

เมื่อเห็นแล้วเกิด โลภะยินดีพอใจในรูปารมณ์ที่กำลังปรากฏดูเหมือนไม่เป็นโทษ เพราะดูเป็นแต่เพียงความพอใจธรรมดา ๆ แต่ให้รู้ว่าแม้โลภะธรรมดา ๆ ขณะนั้นก็ป็นธรรมที่เป็นโทษให้ผลเป็นทุกข์ โดยค่อย ๆ สะสมทุกข์ขึ้นทีละเล็กทีละน้อย ไม่ว่าทุกข์จะปรากฏทันทีที่มีโลภะความพอใจเพียงเล็กน้อย แต่เมื่อใดโลภะความพอใจมีกำลังมากถึงขั้นเป็นนิวรณ์ธรรมกุ่มรมจิต ขณะนั้นลักษณะอาการของสภาพธรรมที่หนักเพราะเป็นอกุศล กระสับกระส่ายไม่สงบก็ปรากฏ

ฉะนั้น จะเห็นได้ว่า ตั้งแต่ต้นจนถึงหลับนั้นชวนวิถีสังสมสันดานที่เป็นกุศลมากหรือเป็นอกุศลมาก แล้วจะทำอย่างไรดี ทุกท่านกำลังกินยาพิษ ถ้ารู้ก็ควรแสวงหายาที่จะแก้ยาพิษ ถ้าไม่รู้ก็ยังคงกินยาพิษ สะสมยาพิษ ซึ่งย่อมให้ผลเป็นโทษภัยทีละเล็กทีละน้อยเรื่อย ๆ ยาที่จะแก้พิษนั้นมีขนาดเดียวเท่านั้น คือ อบรมเจริญสติปัญญา ขณะใดสติปัญญาไม่เกิด ไม่มีหนทางที่จะพ้นจากการสะสมของอกุศล เพราะกุศลอื่น ๆ ก็เกิดน้อย เมื่อ อบรมเจริญสติปัญญา สติปัญญาเกิดแทนอกุศลได้ เพราะโง่เขลาวิถิจิตเป็นอนันตปัจจัยกระทำทางให้ กุศลเกิดตามการสะสม กุศลจิตก็เกิดพร้อมด้วยสติที่ระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏได้

เพราะชวนวิถิจิตซึ่งเป็นกุศลและอกุศลเกิดดับสะสมมาเรื่อย ๆ สืบต่อกัน จึงเป็นปัจจัยให้แต่ละบุคคลมี อธิษฐานต่าง ๆ กัน แม้พระอรหันต์ทั้งหลายก็มีอธิษฐานไม่เหมือนกัน การสะสมของจิตของแต่ละบุคคลละเอียดมาก ฉะนั้น พระอรหันต์ทั้งหลายจึงมีอธิษฐานต่าง ๆ กัน เป็นเหตุทักกะ คือ เป็นผู้เลิกละในทางต่าง ๆ กัน เช่น ท่านพระสารีบุตรเป็นเหตุทักกะในทางปัญญา ท่านพระมหาโมคคัลลานะเป็นเหตุทักกะในทางอิทธิปาฏิหาริย์ ท่านพระมหากัสสปะเป็นเหตุทักกะในการรักษาธาตุคงค์และสรรเสริญธาตุคงค์ ท่านพระอนุรุทธะเป็นเหตุทักกะในทางจกฺกปฏิบัติ การสั่งสมของชวนวิถิจิตซึ่งต่างกันไปในกุศลจิตและอกุศลจิตฉันใด ในทางกิริยาจิตของพระอรหันต์ทั้งหลายก็ต่างกันไปฉนั้น ฉะนั้นทุกคนคิดไม่เหมือนกันเลย พุดได้ไม่เหมือนกันเลย การกระทำทางกาย ทางวาจา ย่อมไม่เหมือนกันเลยตามการสะสม

การสะสมกุศล อกุศล และมหาภิรียาฝ่ายโลกีย์ด้วยสามารถแห่งชวนวิถิจิตนั้นสะสมไปทุกขณะ จนกระทั่งทำให้เกิดเป็นอุปนิสัยต่าง ๆ การกระทำกิริยาอาการทางกาย ทางวาจาต่าง ๆ บางท่านที่เห็นพระอรหันต์ก็ยิ่งดูหมิ่นโดยสันนิษฐานตามอาการที่ปรากฏภายนอก เช่น วัสสการ พราหมณ์มหาอำมาตย์ของแคว้นมคธเห็นท่านพระมหากัจจนะลงจากภูเขา ก็กล่าวว่า ท่านผู้นี้มีอาการเหมือนลิง การสั่งสมของชวนวิถิจิตของวัสสการพราหมณ์ทำให้สำคัญคุณ แม้ว่าพระผู้มีพระภาคตรัสให้วัสสการพราหมณ์ขอให้ท่านพระมหากัจจนะอดโทษให้ แต่มานะความสำคัญคุณที่สะสมมาก็ทำให้วัสสการพราหมณ์ไม่สามารถจะกระทำเช่นนั้นได้ แม้พระผู้มีพระภาคจะทรงพยากรณ์ว่า เมื่อวัสสการพราหมณ์สิ้นชีวิตลงจะต้องเกิดเป็นลิงในป่าไผ่ วัสสการพราหมณ์ก็ให้คนไปปลุกกล้วยและอาหารของลิงไว้พร้อมที่จะไปเกิดเป็นลิงในป่าไผ่นั้น

ฉะนั้น จึงควรเห็นโทษของการสะสมอกุศล เพราะถึงแม้ว่าจะเป็นพระอรหันต์แล้ว การสะสมของจิตแต่ละขณะโดยความสามารถของขวนวิธซึ่งเกิดดับสลับต้อซ้ำกันถึง ๗ ครั้งนั้น ก็ทำให้แต่ละบุคคลมีกาย มีวาจาต่าง ๆ กันเป็นवासนา คำว่า “वासนา” หมายถึงความประพฤติดังกายวาจาที่สะสมมาจนชิน “वासนา” ที่ใช้กันในภาษาไทยหมายถึงความเป็นใหญ่เป็นโตต่าง ๆ แต่ “वासนา” ในพระพุทธศาสนา หมายถึงการสั่งสมของอกุศลจนกระทั่งเป็นความประพฤดิที่เคยชินเป็นอาการที่ปรากฏทางกาย ทางวาจา ผู้ที่ละ “वासนา” ได้มีบุคคลเดียวเท่านั้น คือ พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต์ทั้งหลายดับกิเลสได้หมดสิ้น ไม่มีเชื้อของกิเลสใด ๆ เหลืออยู่เลย แต่ภระนั้นก็ยังละवासนาไม่ได้ เพราะสะสมเนิ่นนานมาในสังสารวัฏฏ์ด้วยสามารถแห่งขวนวิธ

วิธิจิตทางปัญจทวารมี ๗ วิธ

วิธิจิตที่ ๑ คือ อวิชขณวิธ ได้แก่ ปัญจทวารวิชขณจิต

วิธิจิตที่ ๒ คือ ทวิปัญจวิญญานจิต ดวงหนึ่งดวงใด คือ จักขุวิญญาน หรือ โสทวิญญาน หรือมานวิญญาน หรือชีวหาวิญญาน หรือกายวิญญาน

วิธิจิตที่ ๓ คือ สัมปฏิจฉันนจิต เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากทวิปัญจวิญญานจิตดวงหนึ่งดวงใดที่ดับไป

วิธิจิตที่ ๔ คือ สันตึรณจิต พิจารณาอารมณ์

วิธิจิตที่ ๕ คือ โวภูฏัพพนจิต ทำกิจกระทำทางให้กุศลจิต หรืออกุศลจิต หรือกิริยาจิต (เฉพาะพระอรหันต์) เกิดต่อ

วิธิจิตที่ ๖ คือ ขวนวิธิจิต โดยศัพท์ “ขวนะ” แปลว่า เล่นไปคือ ไปอย่างรวดเร็วในอารมณ์ด้วยกุศลจิต หรืออกุศลจิตหรือกิริยาจิต (เฉพาะพระอรหันต์)

วิธิจิตที่ ๗ คือ ตทาลัมพนวิธ หรือตทารัมมณวิธ ตทาลัมพนวิธจิตเกิดขึ้นกระทำกิจรับรู้อารมณ์ต่อจากขวนวิธิจิต เมื่ออารมณ์นั้นยังไม่ดับไป เพราะรูป ๆ หนึ่งมีอายุ ๑๗ ขณะจิต คือ

ขณะที่รูปเกิดขึ้นกระทบทวารและกระทบตติภวังค์เป็นขณะจิตที่ ๑

ภวังคจลนะ เป็นขณะจิตที่ ๒

ภวังคุปัจเฉทะ เป็นขณะจิตที่ ๓

ปัญจทวารวิชขณะ เป็นขณะจิตที่ ๔

(ทวิ) ปัญจวิญญาน เป็นขณะจิตที่ ๕

สัมปฏิจฉันนนะ เป็นขณะจิตที่ ๖

สันตึรณะ เป็นขณะจิตที่ ๗

โวภูฏัพพนนะ เป็นขณะจิตที่ ๘

ขวนะที่ ๑ เป็นขณะจิตที่ ๙

ขวนะที่ ๒ เป็นขณะจิตที่ ๑๐

ขวนะที่ ๓ เป็นขณะจิตที่ ๑๑

ขวนะที่ ๔ เป็นขณะจิตที่ ๑๒

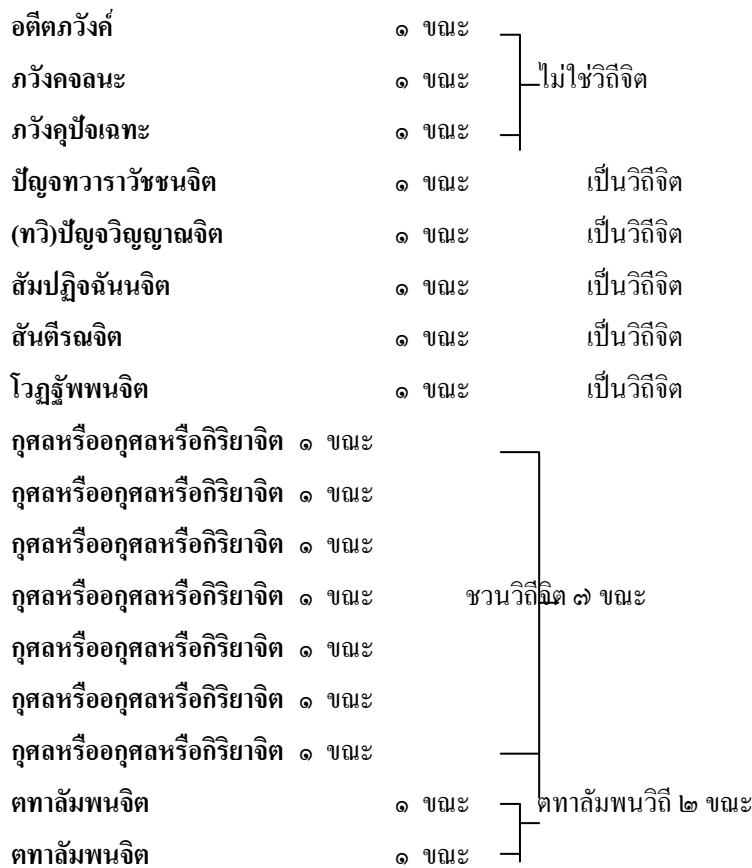
ขวนะที่ ๕ เป็นขณะจิตที่ ๑๓

ขวนจิต ๗ ขณะ

ชวนะที่ ๖ เป็นชวนะจิตที่ ๑๔
 ชวนะที่ ๗ เป็นชวนะจิตที่ ๑๕

รวมเป็นอายุของรูปที่เกิดตั้งแต่อดีตภวังคจิตถึงชวนะจิตดวงสุดท้ายเป็น ๑๕ ชวนะ รูปจึงยังไม่ดับ อายุของรูปยังเหลืออีก ๒ ชวนะจิต วิชาของผู้ที่เป็นกามบุคคลนั้น เมื่อชวนะจิตแล่นไปในรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะแล้ว แต่รูปนั้นยังไม่ดับ การสะสมของกรรมในอดีตที่ข่องอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ ย่อมเป็นปัจจัยให้วิบากจิตเกิดขึ้นเป็นตทาลัมพนวิถิจิตรับรู้อารมณ์นั้นต่ออีก ๒ ชวนะ ตทาลัมพนวิถิจิตที่กระทำกิจรู้ อารมณ์ต่อจากชวนะวิถินั้นเป็นวิถิจิตสุดท้ายที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางทวารหนึ่ง ๆ และต่อจากวิถิจิตสุดท้ายทางทวารหนึ่ง ๆ แล้ว ภวังคจิตก็เกิดดับสืบต่อไปจนกว่าวิถิจิตวาระต่อไปจะเกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางทวารใดทวารหนึ่ง ชวนะใดที่เป็นภวังคจิต โลกนี้ไม่ปรากฏ ความทรงจำทั้งหมดเกี่ยวกับเรื่องราวของบุคคลต่าง ๆ เหตุการณ์ต่าง ๆ ในโลกนี้ไม่ปรากฏเลย ชวนะที่นอนหลับสนิทเป็นภวังคจิต โดยตลอดนั้นไม่มีความรู้ ความจำใด ๆ เรื่องโลกนี้เลย และเมื่อจิตเกิดกระทำกิจเคลื่อนจากความเป็นบุคคลนี้ ปฏิสนธิจิตก็เกิดต่อ และวิถิจิตที่จะเกิดต่อไปก็เป็นเรื่องของโลกอื่นต่อไป แต่เมื่อจิตยังไม่เกิด แม้ว่าภวังคจิตจะไม่รู้เรื่องราวต่าง ๆ ของโลกนี้เลย แต่เมื่อใดวิถิจิตเกิดขึ้นก็ยังไม่ได้ที่จะรู้อารมณ์ของโลกนี้ คือ สี เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และเรื่องราวต่าง ๆ ของโลกนี้ต่อไปอีก

ลำดับการเกิดของวิถิจิตทางปญจทวารมี ๗ วิถี ดังนี้

อายุของสภาวะรูป ๑ รูปเท่ากับการเกิดดับของจิต ๑๗ ขณะ

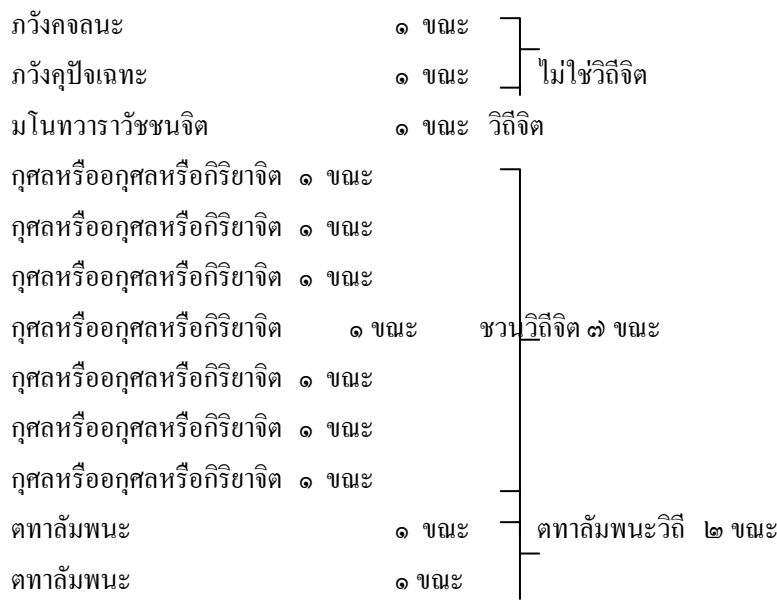
เมื่อวิจิตรเกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางปัญจทวาร ซึ่งเป็นปสาทรูป ทวารหนึ่งทวารใดดับไปแล้ว กวังคจิตก็เกิดดับสืบต่อกันแล้วต่อจากนั้นมโนทวารวิจิตร คือ จิตที่อาศัยใจ (กวางคฺปิยเจตฺต) เป็นทวารรู้อารมณ์ก็เกิดขึ้น รู้อารมณ์เดียวกับวิจิตรทางปัญจทวารที่เพิ่งดับไปแล้วนั้นในวาระหนึ่ง ๆ วิจิตรที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางมโนทวารนั้นไม่มากเท่ากับวิจิตรที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางปัญจทวาร และทางมโนทวารนั้นเมื่ออารมณ์ไม่ได้กระทบกับจักขุปสาธ เป็นต้น จึงไม่มีอดีตกวางคฺ แต่ก่อนที่มโนทวารวิจิตรจะรำพึงถึงอารมณ์ที่วิจิตรรู้ทางปัญจทวารแล้วดับไปนั้น กวางคฺจะจะต้องเกิดขึ้นไหวตามอารมณ์นั้นแล้วดับไป แล้วกวางคฺปิยเจตฺก็เกิดขึ้นแล้วดับไป ต่อจากนั้นมโนทวารวิจิตรจึงเกิดขึ้น เป็นมโนทวารวิจิตรที่ ๑ จิตที่ทำอวัชชกิจทางมโนทวารนั้นไม่ใช่ปัญจทวารวิจิตร ปัญจทวารวิจิตรทำอวัชชกิจได้ทางปัญจทวารเท่านั้น ทำอวัชชกิจทางมโนทวารไม่ได้เลย จิตที่ทำอวัชชกิจทางมโนทวารมี ๑ ดวง คือ มโนทวารวิจิตร ทำกิจรำพึงถึงอารมณ์ทางมโนทวาร คือ นึกถึงอารมณ์ทางมโนทวาร ในวันหนึ่ง ๆ ที่คิดนึกเรื่องต่าง ๆ นั้น ขณะที่คิดนั้นจิตไม่รู้อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งทางตา หู จมูก ลิ้น กายลหฺ เมื่อกวางคฺเกิดขึ้นแล้วดับไป กวางคฺปิยเจตฺก็เกิดต่อแล้วดับไป แล้วมโนทวารวิจิตรก็เกิดขึ้นเป็นมโนทวารวิจิตรที่ ๑ เมื่อมโนทวารวิจิตรดับไปแล้ว สำหรับผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันต์ กุศลจิต หรืออกุศลจิต ซึ่งเป็นขบวนการวิจิตรก็เกิดดับสืบต่อซ้ำกันโดยเป็นจิตประเภทเดียวกันทั้ง ๑๗ ขณะ เมื่ออกุศลขบวนการวิจิตรหรืออกุศลขบวนการวิจิตรดับไปแล้ว ถ้าเป็นอารมณ์ทางใจที่ปรากฏชัดเจน ตทาลัมพนวิจิตรก็เกิดต่ออีก ๒ ขณะ ฉะนั้น วิจิตรที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางมโนทวาร จึงมีเพียง ๓ วิจิตรเท่านั้น คือ

วิจิตรที่ ๑ เป็นอวัชชวิจิตร ๑ ขณะ

วิจิตรที่ ๒ เป็นขบวนการวิจิตร ๑๗ ขณะ

วิจิตรที่ ๓ เป็นตทาลัมพนวิจิตร ๒ ขณะ

ลำดับการเกิดขึ้นของวิจิตรทางมโนทวารมี ๓ วิจิตร ดังนี้

ขณะเห็นสิ่งที่กำลังปรากฏทางตา วิถีจิตที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่ยังไม่ดับทางจักขุทวารนั้นเป็นจักขุทวารวิถีทั้งหมดทั้ง ๗ วิถี เพราะต้องอาศัยจักขุทวารจึงเกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่กำลังปรากฏทางตาซึ่งยังไม่ดับ

ขณะที่กำลังได้ยินเสียง วิถีจิตที่เกิดขึ้นรู้เสียงที่ยังไม่ดับทางโสตทวารทั้ง ๗ วิธินั้นก็เป็นโสตทวารวิถีทางจุก ทางลิ้น ทางกาย โดยนัยเดียวกัน

การรู้อารมณ์ทางปัญจทวารแต่ละทวารและแต่ละวาระนั้น มีวิถีจิตเกิดมากน้อยต่างกันเป็น ๔ วาระ คือ โมฆวาระ โกฎฐัพพนวาระ ชวนวาระ ตทาลัมพนวาระ

วาระ คือ วิถีจิตซึ่งเกิดดับสลับต่อกันโดยรู้อารมณ์เดียวกันและทางทวารเดียวกัน ซึ่งบางวาระวิถีจิตเกิดทั้ง ๗ วิถี บางวาระวิถีจิตเกิด ๖ วิถี บางวาระวิถีจิตเกิด ๕ วิถี บางวาระวิถีจิตไม่เกิดเลยมีแต่อดีตภวังค์และภวังคฺจนะเท่านั้น คือเมื่อรูปกระทบปสาทและกระทบอดีตภวังค์นั้น อดีตภวังค์ดับไปแล้ว ภวังคฺจนะก็ยังไม่เกิดจึงเป็นอดีตภวังค์เกิดดับอีกหลายขณะ แล้วภวังคฺจนะจึงเกิดไหวขึ้นแล้วดับไป ๆ หลายขณะ เมื่ออารมณ์ คือ รูปที่กระทบปสาทนั้นใกล้จะดับจึงไม่เป็นปัจจัยให้วิถีจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น เมื่อวิถีจิตไม่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่กระทบปสาท จึงเป็นโมฆวาระ เช่น ขณะนอนหลับสนิทถูกปลุกเขย่าแล้วก็ยังไม่ตื่น เขย่าแรง ๆ ก็ยังไม่ตื่นอีก ขณะนั้นเป็นโมฆวาระ เพราะอาวัชชนจิตไม่เกิด มีแต่อดีตภวังค์และภวังคฺจนะ เมื่อวิถีจิตไม่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่กระทบจึงเป็น “โมฆวาระ และอารมณ์นั้นก็เป็นอติปริตตารมณฺ์ คือ เป็นอารมณ์ที่เล็กน้อยที่สุดเพราะเพียงกระทบปสาทรูปและภวังค์ แต่ไม่ทำให้วิถีจิตได้เลย

บางวาระ เมื่ออดีตภวังค์เกิดและดับไปแล้วหลายขณะ ภวังคฺจนะก็เกิดและดับไปหลายขณะ ภวังคฺปิฏเจตฺทะก็เกิดแล้วดับไป ปัญจทวารอาวัชชนจิตเกิดแล้วดับไป ปัญจวิญญาณจิตดวงใดดวงหนึ่งเกิดแล้วดับไป สัมปฏิจนฺันจิตเกิดแล้วดับไป สันตฺริณจิตเกิดแล้วดับไป โกฎฐัพพนจิตเกิดแล้วดับไป ๒-๓ ขณะ รูปก็ดับไป ชวนจิตจึงเกิดไม่ได้ วาระนั้นจึงเป็น “โกฎฐัพพนวาระ” เพราะวิถีจิตสิ้นสุดลงที่โกฎฐัพพนจิตสภาพธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริงเป็นอย่างนี้ ฉะนั้น เมื่ออารมณ์กระทบปสาทแต่ละวาระนั้น **ไม่ว่าวิถีจิตจะต้องเกิดดับสลับต่อไปตลอดทั้ง ๗ วิถี** เมื่อวิถีจิตไม่เกิดเลยก็เป็นโมฆวาระ เมื่อวิถีจิตสิ้นสุดที่โกฎฐัพพนะก็เป็นโกฎฐัพพนวาระ อารมณฺ์ของโกฎฐัพพนวาระเป็นปริตตารมณฺ์ คือ เป็นอารมณ์ของวิถีจิตเพียงเล็กน้อย โดยเป็นอารมณ์ของวิถีจิตเพียง ๕ วิถีจิตเท่านั้น

ส่วนวาระใดที่เมื่อโกฎฐัพพนจิตดับไปแล้ว ชวนจิตเกิดดับสลับต่อกัน ๗ ขณะแล้วอารมณ์ก็ดับ ตทาลัมพนวิถีจิตเกิดไม่ได้ การรู้อารมณ์ของวิถีจิตวาระนั้นเป็น “ชวนวาระ” เพราะมีวิถีจิตเพียง ๖ วิถี คือ ถึงชวนวิถีเท่านั้นแล้วรูปก็ดับไป เมื่อวิถีจิตสิ้นสุดลงที่ชวนวิถี การรู้อารมณ์วาระนั้นจึงเป็นชวนวาระ อารมณฺ์ของชวนวาระเป็นมหันตารมณฺ์ คือ เป็นอารมณ์ที่ชัดเจน ทำให้กุศลจิตหรืออกุศลจิตหรือมหากิริยาจิต(ของพระอรหันต์) เกิดได้

ส่วนวาระใดที่ชวนจิตเกิดดับ ๗ ครั้งแล้วอารมณ์ยังไม่ดับจึงเป็นปัจจัยให้ตทาลัมพณวิถิเกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่ยังไม่ดับนั้นอีก ๒ ขณะ การรู้อารมณ์ของวิถิจิตวาระนั้นจึงเป็น “ตทารัมมณวาระ หรือ ตทาลัมพณวาระ” เพราะวิถิจิตสิ้นสุดลงที่ตทาลัมพณะอารมณ์ของตทาลัมพณวาระเป็นอติมหันตารมณ์ คือ เป็นอารมณ์ที่ชัดเจนมาก เพราะแม้ชวนวิถิจิต ๗ ขณะดับไปแล้วอารมณ์ก็ยังไม่ดับ จึงเป็นปัจจัยให้ตทาลัมพณวิถิจิตเกิดได้

การรู้อารมณ์ทางมโนทวารวิถิมิเพียง ๒ วาระเท่านั้น คือ ชวนวาระและตทาลัมพณวาระ

อารมณ์ของชวนวาระทางมโนวาระ เป็น อวิชิตารมณ์ เพราะเป็นอารมณ์ที่ชัดเจนน้อยกว่าตทาลัมพณวาระ

อารมณ์ของตทาลัมพณวาระทางมโนวาระเป็น วิชิตารมณ์ เพราะเป็นอารมณ์ที่ชัดกว่าชวนวาระ

ทวาร ๖

ทวาร คือ ประตูหรือทางที่จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์อื่นที่ไม่ใช่อารมณ์ของภวังคจิต ฉะนั้นทวารจึงเป็นทางรู้
อารมณ์ของวิถิจิต ทวารมี ๖ เป็นรูป ๕ ทวารและเป็นนาม ๑ ทวาร คือ

จักขุทวาร	ได้แก่	จักขุปสาทรูป	๑
โสตทวาร	ได้แก่	โสตปสาทรูป	๑
ฆานทวาร	ได้แก่	ฆานปสาทรูป	๑
ชีวาทวาร	ได้แก่	ชีวาทปสาทรูป	๑
กายทวาร	ได้แก่	กายปสาทรูป	๑
มโนทวาร	ได้แก่	ภวังคูปัจเจทจิต (ที่เกิดก่อนมโนทวารวิชชจิต)	๑

วัตถุ ๖

รูปซึ่งเป็นที่เกิดของจิตในภูมิที่มีขั้น ๕ นั้น มี ๖ รูป เรียกว่า วัตถุรูป ๖ คือ

จักขุปสาทรูป ๑ เป็นจักขุวัตถุ

เป็นที่เกิดของจักขุวิญญาณจิต ๒ ดวง

โสตปสาทรูป ๑ เป็นโสตวัตถุ

เป็นที่เกิดของโสตวิญญาณจิต ๒ ดวง

ฆานปสาทรูป ๑ เป็นฆานวัตถุ

เป็นที่เกิดของฆานวิญญาณจิต ๒ ดวง

ชีวหาปสาทรูป ๑ เป็นชีวหาวัตถุ
เป็นที่เกิดของชีวหาวิญญานจิต ๒ ดวง

กายปสาทรูป ๑ เป็นกายวัตถุ
เป็นที่เกิดของกายวิญญานจิต ๒ ดวง

หทยรูป ๑ เป็นหทยวัตถุ
เป็นที่เกิดของจิตอื่นทั้งหมดในภูมิที่มีขั้น ๕ เว้นเฉพาะทวีปญจวิญญานจิต ๑๐ ดวงเท่านั้น

ฉะนั้น ปสาทรูป ๕ จึงเป็นทั้งทวาร ๕ และวัตถุ ๕ ดังนี้ คือ

จักขุปสาทรูป เป็นจักขุทวารของ จักขุทวาราวชชนจิต จักขุวิญญานจิต สัมปฏิจฉันนจิต สันตிரณจิต ไวกุฐัพพนจิต ชวนจิต ตทาลัมพนจิต ซึ่งรูปรูปารมณที่กระทบจักขุปสาทรูปนั้นและ รูปารมณนั้นยังไม่ดับไป แต่จักขุปสาทรูปนั้นเป็นจักขุวัตถุคือเป็นที่เกิดของจักขุวิญญานจิต ๒ ดวงเท่านั้น ส่วนวิถีจิตอื่น ๆ ในวาระเดียวกันนั้น คือ จักขุทวาราวชชนจิตสัมปฏิจฉันนจิต สันตிரณจิต ไวกุฐัพพนจิต ชวนจิตตทาลัมพนจิต เกิดที่หทยวัตถุ

โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป ก็โดยนัยเดียวกัน
ส่วนหทยรูปนั้นเป็นวัตถุ คือ เป็นที่เกิดของจิต แต่ไม่เป็นทวารเลย

คำถามทบทวน

๑. เพราะเหตุใดวิถีจิตทางมโนทวารจึงน้อยกว่าวิถีจิตทางปัญจทวาร
๒. โลกมูลจิตเกิดได้ที่ทวาร
๓. ปัญจทวาราวชชนจิต และมโนทวาราวชชนจิตเกิดได้ที่ทวาร
๔. โมฆวาระ ไวกุฐัพพนวาระ ชวนวาระ ตทาลัมพนวาระ คืออะไร
๕. อวิภูตารมณและวิภูตารมณ คืออะไร
๖. ปฏิสนธิจิตในภูมิที่มีขั้น ๕ เกิดที่รูปอะไร
๗. อกุศลจิตในภูมิที่มีขั้น ๕ เกิดที่รูปอะไร
๘. กิริยาจิตในภูมิที่มีขั้น ๕ เกิดที่รูปอะไร
๙. โสตทวารวิถีจิต เกิดที่รูปอะไรบ้าง
๑๐. เจตสิกในภูมิที่มีขั้น ๕ เกิดที่รูปอะไรบ้าง

บทที่ ๕

การเกิดดับสืบต่อกันของจิตและวิถีต่าง ๆ นั้นเป็นชีวิตปกติประจำวัน แต่เมื่อมีศัพท์ธรรมที่แสดงลักษณะและกิจของจิตต่าง ๆ ก็ทำให้สงสัย เพราะไม่เข้าใจความหมายของศัพท์นั้น ๆ แต่ศัพท์นั้น ๆ ล้วนแสดงลักษณะของสภาพธรรมต่าง ๆ ในชีวิตปกติประจำวันนั่นเอง ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายจึงไม่ได้อยู่ในหนังสือตำรา แต่เป็นชีวิตจริง ๆ แต่ละขณะที่กำลังเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส คิดนึก ขณะนี้ทุกท่านกำลังเห็น รู้แล้วว่าเป็นวิถีจิตซึ่งมี อวิชชาจิต จักขุวิญญานจิต สัมปฏิจฉันนจิต สันตிரณจิต ไวกุฐัพพนจิต ชวนจิต เกิดดับสืบต่อกันที่ละขณะ ความเข้าใจพระธรรมย่อมเตือนให้ระลึกว่าชวนวิถีจิตที่เกิดในวาระที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น เป็นต้นนั้นเป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งเกิดดับสั่งสมสืบต่อสันดานตนเอง

การศึกษาเรื่องชาติทั้ง ๔ ของจิต คือ จิตเกิดขึ้นเป็นกุศล ๑ เป็นอกุศล ๑ เป็นวิบาก ๑ เป็นกิริยา ๑ จึงทำให้รู้ว่าจิตขณะใดเป็นเหตุที่จะให้เกิดผลคือวิบากจิตข้างหน้า และจิตขณะใดเป็นวิบากคือผลของเหตุที่ได้กระทำแล้วในอดีต ฉะนั้น การศึกษาเรื่องจิตซึ่งเป็นวิถีจิตและจิตที่ไม่ใช่วิถีจิตนั้น จะต้องรู้ด้วยว่าจิตนั้น ๆ เป็นชาติอะไร เช่น ปฏิสนธิจิต เป็น วิบากจิต ซึ่งเป็นผลของกรรมหนึ่งในกรรมทั้งหลายที่ได้กระทำแล้วในอดีต เป็นปัจจัยทำให้ปฏิสนธิจิตเกิดสืบต่อจากจุดจิตของชาติก่อน ปฏิสนธิจิตเป็นวิบากจิตที่ทำให้กิจปฏิสนธิในภพหนึ่งชาติหนึ่งเพียงชั่วขณะเดียว จะทำกิจปฏิสนธิในชาตินั้นอีกไม่ได้เลย ทำได้เพียงชั่วขณะแรกขณะเดียวที่เกิดต่อจากจุดจิตของชาติก่อนเท่านั้น แล้วปฏิสนธิจิตก็ดับไปไม่ยั่งยืนเลย

เมื่อปฏิสนธิจิตซึ่งเป็นชาติวิบากดับไปแล้ว ปฏิสนธิจิตนั้นเป็นอนันตรปัจจัยทำให้จิตดวงต่อไปเกิดสืบต่อจากปฏิสนธิจิตทันที จิตที่เกิดต่อจากปฏิสนธิจิตนั้นทำกวางคกิจ จึงไม่ใช่วิถีจิต กวางคจิตเป็นวิบากจิต ฉะนั้นกรรมจึงไม่ได้เป็นปัจจัยเพียงให้ปฏิสนธิจิตเกิดแล้วดับไปเท่านั้น แต่กรรมยังทำให้วิบากจิตเกิดขึ้นทำกวางคกิจสืบต่อ และกวางคจิตดวงแรกที่เกิดสืบต่อจากปฏิสนธิจิตนั้นชื่อว่า **ปฐมกวางค์** ส่วนกวางค์ดวงต่อ ๆ ไปจนถึงจุดจิตนั้นไม่จำเป็นต้องนับเลย

กวางคจิตเกิดดับสืบต่อกันไปเรื่อย ๆ จนกว่าวิถีจิตจะเกิด วิถีจิตแรกที่เกิดก่อนวิถีจิตอื่น ๆ คือ จิตที่ทำอวิชชาจิต ได้แก่อวิชชาจิต ๒ ดวง คือ ปัญจทวารวิชชาจิตทำอวิชชาจิตทางปัญจทวารหนึ่งดวง และมโนทวารวิชชาจิตทำอวิชชาจิตทางมโนทวารหนึ่งดวง จิตที่ทำอวิชชาจิตทั้ง ๒ ดวงนี้เป็นกิริยาจิต คือ ไม่ใช่กุศลจิต ไม่ใช่ชอกุศลจิต และไม่ใช่วิบากจิต เพราะจิต ๒ ดวงนั้นรู้ได้ทั้งอิฏฐารมณ์ คือ อารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ และอนิฏฐารมณ์ คือ อารมณ์ที่น่าพอใจ ถ้าเป็นวิบากจิตแล้ว อกุศลวิบากรู้ได้แต่อนิฏฐารมณ์ และกุศลวิบากก็รู้ได้แต่อิฏฐารมณ์เท่านั้น

ข้อความในอัฐุสตานี แสดงลักษณะของกิริยาจิตว่าเป็นเพียงการกระทำ และแสดงลักษณะของกิริยาจิตที่ต่างกันโดยกิจว่า

ในอัฐุสาลีนิอรรถกถาธรรมสังคณีปกรณ์ อุปมาการเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ของวิถิจิตทางปัญญาทวารว่า พระราชาองค์หนึ่งบรรทมหลับอยู่บนแท่นบรรทม มหาดเล็กคนหนึ่งถวายนวดพระยุคลบาทอยู่ นายทวารคนหนึ่ง ยืนอยู่ที่พระทวาร ทหารยาม ๓ คนยืนเรียงลำดับอยู่ ที่นั้นยังมีคนบ้านนอกคนหนึ่ง ถือเครื่องราชบรรณาการมา เคาะประตูเรียก นายทวารทวารทวารไม่ได้ยินเสียง มหาดเล็กผู้ถวายนวดพระยุคลบาทจึงให้สัญญาณ นายทวารทวารทวารจึงเปิดประตูด้วยสัญญาณนั้น ทหารยามคนที่หนึ่งรับเครื่องราชบรรณาการส่งให้คนที่สอง คนที่สองส่งให้คนที่สาม คนที่สามทูลเกล้าฯ ถวายพระราชา พระราชาเสวย คำอุปมาเปรียบเทียบแสดงให้เห็น วิถิจิต ที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์แต่ละขณะว่า ขณะที่อารมณ์กระทบกับจักขุปสาท เปรียบเหมือนคนบ้านนอกที่ถือเครื่องบรรณาการมาเคาะที่พระทวาร มหาดเล็กที่ถวายงานนวดพระยุคลบาทของพระราชา คือ **ปัญญาทวารวิชชคณิต** เป็นขณะที่รู้ว่า มีแขกมาเคาะที่ทวาร จึงให้สัญญาณคือรับรู้อารมณ์ที่กระทบ แล้วก็ดับไป **จักขุวิญญาณจิต** ก็เกิดขึ้นสืบต่อทำกิจเห็นที่จักขุปสาท แล้วต่อจากนั้นทหารยามคนที่หนึ่งคือ **สัมปฏิจฉันนจิต** ก็รับเครื่องราชบรรณาการส่งให้คนที่สอง คือ **สันตிரณจิต** คนที่สองส่งให้คนที่สามคือ **โวกุฐัพพนจิต** คนที่สามทูลเกล้าฯ ถวายพระราชาคือ **ชวนจิต** พระราชาได้เสวยเครื่องราชบรรณาการคือ **อารมณ์นั้น**

มีคำอธิบายว่า ข้อเปรียบเทียบนั้นแสดงเนื้อความอะไรแสดงเนื้อความว่า **อารมณ์มีกิจ คือ หน้าที่เพียงกระทบปสาทเท่านั้น** คนบ้านนอกไม่ได้เข้าไปเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน แต่เครื่องราชบรรณาการส่งต่อจากคนที่หนึ่ง-สอง-สาม แล้วจึงถึงพระราชา

และ**จักขุวิญญาณจิตเท่านั้นที่กระทำกิจเห็นอารมณ์ที่กระทบทวาร** อารมณ์สามารถเพียงกระทบปสาทรูปเท่านั้นแต่ว่าจิตเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์สืบต่อกันโดยอารมณ์ไม่ได้ข้ามพ้นหรือล่วงล้ำปสาทเข้าไปสู่ที่อื่นเลย

เมื่อพิจารณาคำอุปมานี้ก็เข้าใจการเปรียบวิถิจิตที่เกิดขึ้น ทำกิจแต่ละขณะว่า จักขุวิญญาณจิตกระทำกิจเห็นที่จักขุปสาทรูปซึ่งเป็นจักขุทวาร เหมือนนายทวารที่เปิดประตูที่ทวาร สัมปฏิจฉันนจะเป็นทหารยามคนที่หนึ่งที่รับเครื่องราชบรรณาการส่งให้คนที่สอง เพราะเมื่อจักขุวิญญาณจิตกระทำกิจเห็นแล้วก็ดับไป จักขุวิญญาณจิตจะกระทำกิจรับอารมณ์อย่างสัมปฏิจฉันนจะไม่ได้ เพราะว่จักขุวิญญาณจิตกระทำที่สนทนกิจได้อย่างเดียว คือ เห็นที่ทวารคือที่ปสาทรูปเท่านั้น แต่สัมปฏิจฉันนจิตเป็นคฤหาชทหารยามคนที่หนึ่งที่ทำการรับอารมณ์ แล้วส่งให้ทหารยามคนที่สองคือสันตริณะ ซึ่งพิจารณาอารมณ์แล้วส่งต่อให้โวกุฐัพพนจิตตัดสินใจ แล้วส่งต่อให้พระราชาคือชวนวิถิจิตทำกิจเสวย คือ เสพเครื่องราชบรรณาการนั้น

ฉะนั้น ที่ใช้คำว่า เสพหรือเสวย ก็เพื่อให้เข้าใจจริง ๆ ในลักษณะของกุศลจิต หรืออกุศลจิตที่กระทำชวนกิจทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ชวนวิถิจิตเป็นจิตที่เสพอารมณ์ด้วยโลภะ โทสะ โมหะ หรือด้วยกุศล หรือด้วยกิริยาจิตของพระอรหันต์ ชวนจิตกระทำกิจแล่นไปในอารมณ์โดยไม่ใช่เห็น ไม่ใช่รับ ไม่ใช่พิจารณา ไม่ใช่ตัดสิน เพราะจิตที่เกิดก่อนได้กระทำกิจเหล่านั้นไปหมดแล้ว จึงเป็นปัจจัยให้กุศลจิต หรืออกุศลจิต หรือกิริยาจิตเกิดขึ้นเสพ คือ แล่นไปในอารมณ์นั้นถึง ๗ ขณะ ชวนวิถิจิตจึงเป็นวิถิจิตที่เสพอารมณ์จริง ๆ ถ้าเป็นโมฆวาระ แม้เสียงกระทบ โสตปสาทแต่ก็ไม่ได้ยิน หรือถ้าเป็นโวกุฐัพพนวาระ กุศลจิต อกุศลจิต กิริยาจิตก็ไม่เกิด จะเสพอารมณ์นั้นได้ไหม ในเมื่อชวนวิถิจิตไม่เกิด แต่เมื่อชวนวิถิจิตเกิดจึงเสพอารมณ์นั้น โดยเป็นจิตประเภทเดียวกัน เกิดดับสืบต่อซ้ำกันถึง ๗ ขณะ แล้วแต่ว่าจะเป็นกุศลชวนวิถิจิตหรืออกุศลชวนวิถิจิตหรือกิริยาชวนวิถิจิต

การที่ชวนวิถิจิตเกิดดับเสพอารมณ์ซ้ำถึง ๗ ขณะนั้นเป็นไปโดยปัจจัย คือ ชวนวิถิจิตขณะที ๑ เป็นอาเสวนปัจจัยให้ชวนวิถิจิตขณะที ๒ เกิดขึ้นเสพอารมณ์นั้นซ้ำอีก และชวนวิถิจิตขณะที ๒ ก็เป็นอาเสวนปัจจัยให้ชวนวิถิจิตขณะที ๓ เกิดขึ้นเสพอารมณ์นั้นซ้ำอีกเรื่อยไป จนถึงชวนวิถิจิตขณะที ๗ จึงไม่เป็นอาเสวนปัจจัย อาเสวน

ปัจจัย คือ อกุศลชวนวิถิจิต กุศลชวนวิถิจิต หรือกิริยาชวนวิถิจิตที่ทำให้จิตชาติเดียวกันเกิดขึ้นทำชวนกิจซ้ำอีก จึงมีกำลังทำให้อกุศลจิตและกุศลจิตเป็นกัมมปัจจัยให้วิบากจิตซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นในอนาคต และเป็นอุปนิสัย ปัจจัย ให้อกุศลชวนวิถิและกุศลชวนวิถิและกิริยาชวนวิถิเกิดขึ้นอีกในอนาคต การตั้งสมอกุศลประเภทต่าง ๆ มากมายหนาแน่นพอกพูนขึ้นนั้น ทำให้ทันทีที่ลืมตาขึ้นเห็นแล้วก็หลงเลย ขณะที่ เป็นภวังคจิตนั้นไม่รู้อารมณ์ทาง ตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เพราะถ้าคิดนึกหรือฝันก็เป็นมโนทวารวิถิจิต ไม่ใช่ภวังคจิต ฉะนั้น ตลอดเวลาที่เป็นภวังคจิตนั้นไม่รู้อารมณ์ใด ๆ ของโลกนี้เลย โลกนี้ไม่ปรากฏเลย แต่แม้กระนั้นในขณะนั้นก็มี อนุสัยกิเลส ไม่ใช่ว่าเมื่อไม่รู้อารมณ์ใด ๆ ในโลกนี้แล้วจะไม่มีการเกิดสิ่งนี้เพราะกิเลสมี ๓ ชั้น คือ

- อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่สะสม นอนเนื่องอยู่ในจิต
- ปริยภูฐานกิเลส เป็นกิเลสอย่างกลางที่เกิดร่วมกับชวนวิถิจิต
- วิติกมมกิเลส เป็นกิเลสอย่างหยาบที่เกิดร่วมกับชวนวิถิจิต

ฉะนั้น แม้จิตซึ่งไม่ใช่ชวนวิถิจิตก็มีอนุสัยกิเลส เว้นจิตของพระอรหันต์เท่านั้นที่ไม่มีกิเลสใด ๆ เลย ทั้งสิ้น

ฉะนั้น ให้ทราบว่า ขณะใดที่วิถิจิตเกิดขึ้นเห็นสิ่งที่ปรากฏทางตา ได้ยินเสียงที่ปรากฏทางหู ได้กลิ่นทาง จมูก ลิ้มรสทางลิ้น กระทบสัมผัส โสภณัฐพะทางกาย หรือคิดนึกเรื่องราวต่าง ๆ ทางใจ ขณะนั้นชวนวิถิจิตก็สั่งสม สันดานตนเพิ่มขึ้น ทั้งที่เป็นอกุศลและกามาวจรกุศล และกามาวจรกิริยาชวนวิถิ

วาระหนึ่ง ๆ ที่เห็น	วิถิจิตทั้ง ๗ วิถิ	เป็นจักขุทวารวิถิ
วาระหนึ่ง ๆ ที่ได้ยิน	วิถิจิตทั้ง ๗ วิถิ	เป็นโสตทวารวิถิ
วาระหนึ่ง ๆ ที่ได้กลิ่น	วิถิจิตทั้ง ๗ วิถิ	เป็นฆานทวารวิถิ
วาระหนึ่ง ๆ ที่ลิ้มรส	วิถิจิตทั้ง ๗ วิถิ	เป็นชิวหาทวารวิถิ
วาระหนึ่ง ๆ ที่รู้โสภณัฐพะ	วิถิจิตทั้ง ๗ วิถิ	เป็นกายทวารวิถิ
วาระหนึ่ง ๆ ที่คิดนึก	วิถิจิตทั้ง ๗ วิถิ	เป็นมโนทวารวิถิ

คำถามทบทวน

๑. วิถิจิตใดทางปัญจทวารและทางมโนทวารเป็นวิบากจิตบ้าง
๒. ผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันต์มีกิริยาจิตกี่ดวง
๓. พระอรหันต์มีกิริยาจิตที่ไม่ใช่ชวนวิถิกี่ดวง
๔. อาสวณปัจจัย คืออะไร
๕. จิตขณะใดเป็นอาสวณปัจจัย

บทที่ ๖

จิต ๘๘ ดวง จำแนกออกเป็น ๔ ชาติ คือ

เป็น	กุศล	๒๑	ดวง
เป็น	อกุศล	๑๒	ดวง
เป็น	วิบาก	๓๖	ดวง
เป็น	กิริยา	๒๐	ดวง

เมื่อศึกษาเรื่องชาติของจิต ก็จะได้รู้ว่าแต่ละบุคคลมีจิตประเภทใดบ้าง ดังนี้ คือ

ปุถุชน มีจิต ๔ ชาติ คือ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา

พระโสดาบันบุคคล มีจิต ๔ ชาติ คือ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา

พระสกทาคามีบุคคล มีจิต ๔ ชาติ คือ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา

พระอนาคามีบุคคล มีจิต ๔ ชาติ คือ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา

พระอรหันต์ มีจิต ๒ ชาติ คือ วิบาก กิริยา

เมื่อรู้ว่าจิตแต่ละดวงเป็นชาติอะไร คือเป็นกุศล หรือ อกุศล หรือวิบาก หรือกิริยา ยังจะต้องรู้จักการทำงานของจิตแต่ละดวงนั้นด้วยว่าจิตนั้นทำกิจอะไร ฉะนั้น จิตจึงมีชื่อตามกิจของจิตนั้นด้วย เช่น ขณะปฏิบัติสมาธิเป็นวิบากจิต เป็นผลของกรรม จิตที่ทำกิจปฏิบัติในสุคติภูมิเป็นกุศลวิบาก คือ เป็นผลของกุศลกรรม จิตที่ทำกิจปฏิบัติในทุคติภูมิในอบายภูมิเป็นอกุศลวิบาก คือเป็นผลของอกุศลกรรม

แต่กุศลวิบากจิตและอกุศลวิบากจิตไม่ได้กระทำให้ปฏิบัติกิจทุกดวง ฉะนั้น เฉพาะกุศลวิบากจิตและอกุศลวิบากจิตที่ทำปฏิบัติกิจเท่านั้น ที่ชื่อว่า “ปฏิบัติจิต”

กุศลวิบากจิตและอกุศลวิบากจิตใดทำวัฏสงสาร กุศลวิบากจิตและอกุศลวิบากจิตนั้น ก็ชื่อว่า “ภวังคจิต”

จักขุวิญญาณจิตเป็นวิบากจิตที่ทำปฏิสนธิกิจไม่ได้ ทำวังคกิจไม่ได้ทำแต่ “ทัตสนธิ” เท่านั้น ที่ชื่อว่า “จักขุวิญญาณจิต” เพราะเป็นจิตที่รู้แจ้ง คือ เห็นอารมณ์ที่ปรากฏโดยอาศัยตา ฉะนั้น จึงเรียกชื่อจิตตามประเภทของจิตที่รู้แจ้งอารมณ์ทางทวารด้วย

ถาม ทำไมจิตจึงมี ๔ ชาติ ไม่ใช่ ๕ ชาติ คือควรจะเป็นกุศลจิตชาติ ๑ เป็นอกุศลจิตชาติ ๑ เป็นกุศลวิบากจิตชาติ ๑ เป็นอกุศลวิบากจิตชาติ ๑ เป็นกิริยาจิตชาติ ๑ รวมเป็น ๕ ชาติ

ตอบ ที่สงสัยว่า ทำไมจึงไม่มีจิต ๕ ชาติ ในเมื่อเหตุมี ๒ ชาติ คือ อกุศลเป็นเหตุ ๑ กุศลเป็นเหตุ ๑ ฉะนั้นวิบากจิตก็ควรมี ๒ ชาติด้วย คือ น่าจะมีอกุศลวิบากชาติ ๑ และกุศลวิบากชาติ ๑ แต่ที่จิตมี ๔ ชาตินั้นก็เพราะเหตุว่า วิบากจิตเองนั้น ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมชาติที่เลว ปานกลาง หรือประณีต แต่จิตที่เป็นอกุศล และกุศลนั้น ต่างกันโดยประการต่าง ๆ เช่น ต่างกันโดยความวิจิตรของอกุศลธรรมหรือกุศลธรรมในขณะนั้น ๆ ซึ่งเป็นไปทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทาง ต่างกันโดยกรรมที่เป็นขั้นทานก็มี ขั้นศีลก็มี ขั้นอบรมเจริญปัญญาเช่นขั้นฟังธรรม ขั้นแสดงธรรม ขั้นอบรมเจริญกุศลที่เป็นความสงบระงับกิเลสเป็นสมถภาวนา และขั้นเจริญสติปัญญาซึ่งเป็นการอบรมเจริญวิปัสสนาภาวนา และต่างกันโดยทวาร เช่น เป็นการกระทำโดยกาย หรือโดยวาจา หรือโดยใจ และยังต่างกันด้วยอธิบดี คือ สภาพธรรมที่เป็นสัมปยุตตธรรมที่เป็นใหญ่ หรือโดยเจตสิกที่เกิดร่วมด้วยต่าง ๆ กัน

ฉะนั้น จะเห็นได้ว่า สภาพธรรมที่เป็นเหตุ คืออกุศลและกุศลนั้นมีประเภทต่าง ๆ มากมาย แต่ว่าความต่างทั้งปวงเหล่านั้นไม่มีในวิบากจิต วิบากจิตเป็นเพียงผลของกรรมที่ได้กระทำแล้ว ซึ่งเมื่อกรรมสุกงอมพร้อมด้วยโอกาสปัจจัยก็ทำให้วิบากจิตเกิดขึ้น ทำกิจปฏิสนธิ กิจวังค์ หรือกิจอื่น ๆ ที่รู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

ขณะเห็นในขณะนี้จักขุวิญญาณจิต เป็นวิบากจิตเกิดแล้วเพราะอดีตกรรมเป็นปัจจัย แต่วิบากจิตที่เห็นจะเป็นเหตุให้เกิดวิบากอีกไม่ได้

ขณะกำลังได้ยิน คือ ขณะที่จิตกำลังรู้เสียงนั้นเป็นวิบากจิตแต่ว่าโสทวิญญาณจิตคือจิตที่ได้ยินเสียงนั้นจะเป็นเหตุให้เกิดวิบากไม่ได้

เมื่อวิบากจิตไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบากจิต และไม่สามารถที่จะยังการกระทำทางกาย วาจา ใจ ๆ ให้เกิดขึ้น และวิบากจิตต่างไม่ประกอบด้วยธรรม เช่น กรุณาเจตสิก มุทิตาเจตสิก และวิริยเจตสิก ๑ (คือ สัมมาวาจาเจตสิก สัมมากัมมันตเจตสิก สัมมาอาชีวะเจตสิก) ฉะนั้น วิบากจิตเองไม่ชื่อว่าเป็นธรรมชาติที่เลว ปานกลาง ประณีต แต่วิบากแห่งกรรมเลวจัดเป็นแล้ว วิบากแห่งกรรมปานกลางจัดเป็นปานกลาง วิบากแห่งกรรมประณีตจัดเป็นประณีต

เมื่อวิบากเป็นแต่เพียงธรรมซึ่งเป็นผลของเหตุที่เป็นอกุศลหรือกุศล แต่ตัววิบากเองไม่ชื่อว่าเป็นสภาพธรรมที่เลว ปานกลาง ประณีต และไม่เป็เหตุที่จะให้เกิดวิบาก ฉะนั้นจึงรวมเป็นชาติวิบาก ๑ ชาติ เพราะไม่

ปัญญาเพื่อตัดเยื่อใย และการยึดมั่นในสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ซึ่งจะทำให้กุศลน้อยลงเมื่อรู้ว่าสภาพธรรมทุกอย่างปรากฏเพียงชั่วขณะที่วิถีจิตเกิดขึ้นเท่านั้นเอง และเมื่อจิตใดเกิดขึ้นแล้วดับไป จิตนั้นก็ดับไปจริง ๆ รูปใดเกิดแล้วดับไป รูปนั้นก็ดับไปจริง ๆ รูปที่ปรากฏทางตาเมื่อครุ่นคิดหาคจริง ๆ วิถีจิตแต่ละขณะทางตาเมื่อครุ่นคิดหาคจริง ๆ เสียงที่ปรากฏทางหูก็ดับหาคจริง ๆ ได้ยินก็ดับหาคจริง จิตทุกขณะและรูปทุกรูปเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปจริง ๆ แต่ตราบใดที่ยังไม่ประจักษ์การเกิดดับของนามธรรมและรูปธรรมจริง ๆ ก็ยังไม่เข้าถึงอรรถ คือความหมายของคำว่า “ดับ” เพราะยังไม่ประจักษ์การดับ เช่น เวลานี้ถ้าจะกล่าวว่าจะกัญญญาณจิตดับ สัมปฏิจันนจิตดับ สันตริณจิตดับ ชวนจิตดับ ตทาลัมพนจิตดับ แต่ก็ยังไม่ประจักษ์การดับไปของสภาพธรรมใด ๆ เลย ฉะนั้น จึงต้องอบรมเจริญปัญญาจนกระทั่งสามารถประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมจริง ๆ แต่ถึงแม้ว่าปัญญานั้นยังไม่เกิดการฟังพระธรรมและการพิจารณาให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องละเอียดยิ่งขึ้นก็จะเป็นประโยชน์เกื้อกูล เป็นปัจจัยโดยเป็นสังขารขั้นต้น ประดุจให้สติปัญญาเกิดขึ้น ระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังเกิดดับ และปัญญานี้เอง คือ ค่อย ๆ ศึกษาพิจารณาจนเพิ่มความรู้ลักษณะของสภาพธรรมทั้งหลายที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนขึ้นทีละเล็กทีละน้อย

ในอัฐสาลินี อตีตติกะ อธิบายอดีตธรรม (๑๐๔๔) กล่าวถึงลักษณะของธรรมที่เป็นอดีตล่วงไปแล้ว มีข้อความว่า

คำว่า “ล่วงไปแล้ว” คือ ล่วงไปแล้ว ๓ ขณะ ทั้งอุปาทกขณะคือขณะที่เกิด จิตិขณะคือขณะที่ตั้งอยู่ และภังคขณะคือขณะที่ดับ

จิตดวงหนึ่ง ๆ มีอายุสั้นมากเหลือเกิน คือ เพียงเกิดขึ้นตั้งอยู่ แล้วก็ดับไป จิตทุกดวงจึงมีอนุขณะ ๓ ขณะ คือ

- อุปาทกขณะ เป็นขณะที่เกิด ไม่ใช่ขณะที่ตั้งอยู่ ไม่ใช่ขณะที่ดับ
- จิติขณะ เป็นขณะที่ตั้งอยู่ ไม่ใช่ขณะที่เกิด ไม่ใช่ขณะที่ดับ
- ภังคขณะเป็นขณะที่ดับ ไม่ใช่ขณะที่เกิด ไม่ใช่ขณะที่ตั้งอยู่

จิตขณะที่เกิดขึ้นแล้ว กำลังตั้งอยู่ ยังไม่ชื่อว่าเป็นอดีตสำหรับจิติขณะ แต่เป็นอดีตแล้วสำหรับอุปาทกขณะ

เมื่อศึกษาต่อไปเรื่องรูปก็จะรู้ว่า รูปที่เกิดเพราะกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นเป็นกัมมชรูป เกิดทุกขณะของจิต คือ เกิดขณะอุปาทกของจิต เกิดขณะจิติขณะของจิต เกิดขณะภังคของจิตทุกดวง เว้นไม่เกิดก่อนจิติขณะ ๑๗ ขณะ ฉะนั้น รูปที่เกิดเพราะกรรมเป็นสมุฏฐานจึงดับหมดพร้อมกับจิติขณะ ทำให้สิ้นสุดความเป็นบุคคลในชาตินั้นทั้ง ๕ ขั้น

รูปที่เกิดเพราะจิตเป็นสมมุติฐานเป็นจิตตชรูป เกิดพร้อมกับอุปาทาขณะของจิต (เว้นปฏิสนธิจิต ๑ ดวง ทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ ดวง อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง และจุติจิตของพระอรหันต์ ๑ ดวง)

รูปที่เกิดเพราะธาตุ คือ ธาตุไฟที่เหมาะสมเป็นสมมุติฐานนั้นเป็นธาตุชรูป เกิดในฐิติขณะของธาตุชรูปซึ่งเป็นสมมุติฐานนั้น

รูปที่เกิดเพราะอาหารเป็นสมมุติฐานเป็นอาหารชรูป เกิดในฐิติขณะของโอหารูปในอาหารที่บริโภคเข้าไป เมื่อโอหารูปในอาหารนั้นซึมซาบแล้ว

จิตเกิดดับอย่างรวดเร็ว ฉะนั้น ขณะทั้ง ๓ ก็หมดไปอย่างรวดเร็วด้วย แต่กรรมใดซึ่งเป็นอดีต คือ “ล่วงไปแล้ว” นั้น ล่วงไปแล้วทั้ง ๓ ขณะ ไม่เหลือทั้งอุปาทาขณะ ฐิติขณะและกวางขณะ

คำอธิบายต่อไปมีว่า

คำว่า “ดับแล้ว” คือ ถึงความดับแล้ว เหมือนไฟดับดับแล้ว ไม่มีอีก

คำว่า “ปราศไปแล้ว” คือ ถึงความปราศไปแล้วหรือไปปราศแล้ว เหมือนคนตายที่ปราศไปแล้ว ไปปราศแล้ว ไม่เหลือเลย นั่นคือลักษณะของความดับ

คำว่า “แปรไปแล้ว” คือ ถึงความแปรไปด้วยการละปกติ ปกติ คือ มี แต่แปรไปด้วยการละปกติ คือ ไม่มี

คำว่า “อสังคตแล้ว” ด้วยอรรถว่า ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ กล่าวคือ ความดับ

“อทุกตฺถกตา” แปลว่า ถึงความดับสูญแล้ว ทรงเพิ่มบทด้วย อุปสรรค คือ ไม่เพียงแต่ใช้คำว่าดับ ยังเพิ่มบทด้วยอุปสรรค คือ ให้รู้ถึงความดับสูญแล้ว ไม่เหลือจริง ๆ คำว่า “เกิดขึ้นแล้วปราศไป” คือ บังเกิดแล้วปราศไป ไม่ใช่ไม่มี มีเพราะเกิดขึ้น แต่เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ปราศไปแล้วสูญจริง ๆ ไม่เหลือเลย **กรรมส่วนที่ล่วงไปแล้วเหล่านั้น อะไรบ้าง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ** ซึ่งเป็นสังขตกรรมและเป็นขั้น ๕ ดังนี้ คือ

รูปขั้น รูปทุกรูป เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

เวทนาขั้น ความรู้สึกทุกอย่าง คือ เวทนาเจตสิกเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

สัญญาขั้น สภาพจำ คือ สัญญาเจตสิก เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

สังขารขั้น ได้แก่ เจตสิก ๕๐ ประเภทซึ่งปรุงแต่ง เช่น โลภะ โทสะ อิศสา มัจฉริยะศรัทธา วิริยะ และปัญญา เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

วิญญาณขั้น คือ จิตทุกดวง เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

เมื่อทุกสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นสังขตธรรม เป็นขั้นหนึ่งขั้นใดใน ๕ ขั้น ดับไปทุกขณะ ๆ อย่างนี้ ยิ่งอาลัย ยิ่งยึดถือ ยิ่งผูกพันขั้นไหนบ้างไหม ในเมื่อทุกขั้นเกิดแล้วก็ดับไป ๆ สูญไปด้วย ไม่ใช่ดับแล้วยังมีเหลือ แต่ว่าดับสูญไป ปรากฏไปโดยไม่เหลือเลย

เพียงขั้นการอ่าน การฟัง ดับกิเลสไม่ได้เลย ยังอยู่เต็มทีเดียว ฉะนั้น จึงต้องพิจารณาให้เข้าใจเพื่อเป็นสังขารขั้นปรุงแต่งให้สติระลึกรู้ สังกต พิจารณารู้อะไรที่ได้ยิน ได้ฟังเข้าใจแล้วนั้น จนกว่าจะประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมที่เกิดขึ้นปรากฏและดับไป จึงจะละการยึดถือสภาพธรรมว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตนได้

ในวันหนึ่ง ๆ เคยชอบสิ่งที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เคยยึดถือว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรา เป็นสมบัติของเรา แท้ที่จริงทุกอย่างปรากฏขณะที่เป็นวิถิจิตเท่านั้นเอง สภาพธรรมใดที่เป็นวิบาก ก็เป็นผลของกรรม จะมีบ้านเรือน ทรัพย์สมบัติ เสื้อผ้าอาภรณ์มากมายอย่างไร ประณีตสวยงามอย่างไร วิบากจิต ซึ่งเป็นผลของอดีตกรรมก็เพียงเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น ๆ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย เพียงชั่วขณะที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่ยั่งยืนเลย เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ๆ แล้วก็ไม่มีใครรู้ว่ากรรมใดจะให้ผลในขณะต่อไป เพราะเหตุว่าทุกคนมีทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรมในอดีตที่ได้กระทำแล้ว เมื่อพร้อมด้วยปัจจัยที่กรรมใดจะให้ผลเป็นวิบากใดเกิดขึ้น วิบากนั้นก็เกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางตาบ้าง ทางหูบ้าง ทางจมูกบ้าง ทางลิ้นบ้าง ทางกายบ้าง ทางใจบ้าง เท่านั้นเอง

การศึกษาพิจารณาเรื่องความไม่เที่ยงของสภาพธรรมย่อมเป็นวิริยารัมภกถา ที่จะทำให้สติระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏ แล้วศึกษาพิจารณาจนกว่าจะรู้อารมณ์ลักษณะของสภาพธรรมที่ไม่ใช่ตัวตน เป็นเพียงนามธรรมและรูปธรรมแต่ละลักษณะที่กำลังปรากฏทางตา หรือทางหู หรือทางจมูก หรือทางลิ้น หรือทางกาย หรือทางใจ

เมื่อเข้าใจถูกต้องในลักษณะของสภาพธรรม ขวนวิถิที่เป็นกุศลจิตก็เพิ่มขึ้น แต่ถ้าไม่ฟัง ไม่ศึกษาให้เข้าใจเรื่องของสภาพธรรมเลย ก็ไม่รู้ว่าขณะใดเป็นวิบากซึ่งเป็นผลของอดีตกรรม ขณะใดเป็นขวนวิถิจิตที่สั่งสมสันดานที่เป็นอกุศลหรือกุศล เมื่อไม่รู้ก็ไม่เห็นโทษของอกุศล และไม่อบรมเจริญกุศล สังสารวัฏฏ์ก็ย่อมจะต้องยืดยาวต่อไป ในวันหนึ่ง ๆ นั้นอกุศลจิตเกิดมากหรือกุศลจิตเกิดมาก ฉะนั้น ผลข้างหน้าจะเป็นกุศลวิบากมากหรืออกุศลวิบากมาก ซึ่งทุกท่านก็ย่อมพิจารณารู้อารมณ์สภาพธรรมที่เกิดกับท่านได้ในชีวิตประจำวันตามความเป็นจริง

สรุปกิจของจิต

กิจของจิตมี ๑๔ กิจ คือ

๑. ปฏิสนธิกิจ คือ กิจสืบต่อจากจุติกิจ

จิตที่ทำปฏิสนธิกิจ ได้แก่ วิบากจิต ๑๕ ดวง คือ

กามาวจรวิบาก	๑๐	ดวง
รูปาวจรวิบาก	๕	ดวง
อรูปราวจรวิบาก	๔	ดวง

๒. ภวังคกิจ คือ กิจดำรงภพชาติ

จิตที่ทำภวังคกิจ ได้แก่ วิบากจิต ๑๕ ดวง คือ วิบากจิตประเภทใดทำปฏิสนธิกิจ วิบากจิตประเภทเดียวกันนั้นก็เกิดขึ้นทำภวังคกิจต่อจากปฏิสนธิจิตที่ดับไปแล้ว จนกว่าวิถิจิตจะเกิดทางทวารใดทวารหนึ่ง และเมื่อวิถิจิตทางทวารนั้นดับไปแล้ว ภวังคจิตก็เกิดสืบต่อทุกครั้ง จนกว่าจะจุติ

๓. อาวัชชนกิจ คือ กิจนึกถึงอารมณ์ที่กระทบทวาร

เป็นวิถิจิตขณะแรกที่เกิดขึ้นทางหนึ่งทางใดใน ๖ ทวาร จิตที่ทำอาวัชชนกิจเป็นกิริยาจิต ๒ ดวง คือ

ปัญจทวารวัชชนจิต	๑	ดวง
มโนทวารวัชชนจิต	๑	ดวง

๔. ทัสสนกิจ คือ กิจเห็น

จิตที่ทำทัสสนกิจ ได้แก่ วิบากจิต ๒ ดวง คือ

จักขุวิญญาณ	อกุศลวิบาก	๑	ดวง
จักขุวิญญาณ	กุศลวิบาก	๑	ดวง

๕. สวณกิจ คือ กิจได้ยิน

จิตที่ทำสวณกิจ ได้แก่ วิบากจิต ๒ ดวง คือ

โสตวิญญาณ	อกุศลวิบาก	๑	ดวง
โสตวิญญาณ	กุศลวิบาก	๑	ดวง

๖. ฆายนกิจ คือ กิจได้กลิ่น

จิตที่ทำฆายนกิจ ได้แก่ วิบากจิต ๒ ดวง คือ

ฆานวิญญาณ	อกุศลวิบาก	๑	ดวง
ฆานวิญญาณ	กุศลวิบาก	๑	ดวง

๗. สายนกิจ กิจลิ้มรส

จิตที่ทำสายนกิจ ได้แก่ วิบากจิต ๒ ดวง คือ

ชีวาหาวิญญาณ	อกุศลวิบาก	๑	ดวง
ชีวาหาวิญญาณ	กุศลวิบาก	๑	ดวง

๘. ผุสสนกิจ คือ กิจรู้อารมณ์ที่กระทบกาย

จิตที่ทำกุศลสมาธิ ได้แก่ วิบากจิต	๒	ดวง	คือ
กายวิญญาณ	อกุศลวิบาก	๑	ดวง
กายวิญญาณ	กุศลวิบาก	๑	ดวง

๘. สัมปฏิจฉันทนกิจ คือ กิจรับอารมณ์ต่อจากทวิปัญจวิญญาณ

จิตที่ทำสัมปฏิจฉันทนกิจ ได้แก่ วิบากจิต	๒	ดวง	คือ
สัมปฏิจฉันทน	อกุศลวิบาก	๑	ดวง
สัมปฏิจฉันทน	กุศลวิบาก	๑	ดวง

๑๐. สันตிரณกิจ คือ กิจพิจารณาอารมณ์ที่ปรากฏทางทวาร ๕

จิตที่ทำสันตிரณกิจ ได้แก่ วิบากจิต	๓	ดวง	คือ
อุเบกขาสันตிரณ	อกุศลวิบาก	๑	ดวง
อุเบกขาสันตிரณ	กุศลวิบาก	๑	ดวง
โสมนัสสันตிரณ	อกุศลวิบาก	๑	ดวง

๑๑. โวฏฐัพพนกิจ คือ กิจตัดสินอารมณ์ให้ชวนวิถิจิตประเภทหนึ่งประเภทใดเกิดทางปัญจทวาร

จิตที่กึ่งนี้ ได้แก่ กิริยาจิต ๑ ดวง คือ มโนทวารวิชชนจิต

๑๒. ชวน คือ กิจเล่นไปในอารมณ์ หรือเสพอารมณ์

จิตที่ทำชวนกิจมี ๕๕ ดวง คือ			
อกุศลจิต	๑๒	ดวง	
อเหตุกะ (หสิตตูปปาตจิต)	๑	ดวง	
กามาวจรกุศลจิต		๘	ดวง
กามาวจรกิริยาจิต	๘	ดวง	
รูปาวจรกุศลจิต		๕	ดวง
รูปาวจรกิริยาจิต		๕	ดวง
อรูปราวจรกุศลจิต		๔	ดวง
อรูปราวจรกิริยาจิต	๔	ดวง	
โลกุตตรจิต		๘	ดวง

๑๓. ตทาสัมพนกิจ คือ กิจรู้อารมณ์ต่อจากชวนกิจ

จิตที่ทำตทาสัมพนกิจ ได้แก่ วิบากจิต	๑๑	ดวง	คือ
สันตிரณจิต	๓	ดวง	
กามาวจร สเหตุก กุศลวิบาก	๘	ดวง	

๑๔. จูติกิจ คือ กิจเคลื่อนจากภพชาติ เมื่อจิตเกิดทำกิจเคลื่อนจากภพชาติดับไปแล้ว ก็สิ้นชีวิต หมดสภาพความเป็นบุคคลนั้นโดยสิ้นเชิง

จิตที่ทำจูติกิจ ได้แก่ วิกากจิต ๑๕ ดวง ประเภทเดียวกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิตนั่นเอง เมื่อวิกากจิตประเภทใดทำปฏิสนธิกิจ วิกากจิตประเภทเดียวกันนั้นเองก็ทำภวังคกิจและจูติกิจ

รวมจิต ๘๕ ดวง ทำกิจ ๑๔ กิจ

ปฏิสนธิจิตประมวลมาซึ่งนามธรรมและรูปธรรมทั้งหลายซึ่งมีปัจจัยทำให้เกิดขึ้นเป็นไปในภพชาติหนึ่ง ๆ ตามกำลังและประเภทของปฏิสนธิจิตนั้น ๆ

จิตที่ทำปฏิสนธิกิจในกามภูมิ ๑๑ ได้แก่ กามาวจรวิกากจิต ๑๐ ดวง คือ

อุเบกขา สันติริณ	อกุศลวิกาก	๑	ดวง
อุเบกขา สันติริณ	กุศลวิกาก	๑	ดวง
กามาวจร สเหตุกกุศลวิกาก (มหาวิกาก)		๘	ดวง

อุเบกขา สันติริณ อกุศลวิกาก ๑ ดวง เป็นผลของอกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำปฏิสนธิกิจในอบายภูมิ ๔ คือ เกิดในนรก เกิดเป็นเปรต เกิดเป็นอสุรกาย เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน

อุเบกขา สันติริณ กุศลวิกาก ๑ ดวง เป็นผลของกุศลกรรมอย่างอ่อนไม่มีกำลัง จึงทำปฏิสนธิกิจในมนุษย์และสวรรค์ชั้นต้น คือ สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา โดยมีอกุศลกรรมเบียดเบียน ทำให้เป็นบุคคลพิการ บ้า ไข้ บอดหนวก เป็นต้น ตั้งแต่กำเนิด

มหาวิกาก ๘ ดวง ทำปฏิสนธิกิจในภูมิมนุษย์และสวรรค์ ๖ ภูมิต่าง ๆ กัน ตามกำลังและความประณีตของกุศลกรรมนั้น ๆ

รูปาวจรวิกากจิต ๕ ดวง ทำปฏิสนธิกิจในรูปพรหม ๑๕ ภูมิ ตามขั้นของรูปาวจรกุศล นั้น ๆ ซึ่งเป็นเหตุ

อรุปาวจรวิกากจิต ๔ ดวง ทำปฏิสนธิกิจในอรุปพรหม ๔ ภูมิ ตามขั้นของอรุปาวจรกุศลนั้น ๆ ซึ่งเป็นเหตุ

สำหรับจิตที่ทำตทาลัมพนกิจ ๑๑ ดวงนั้น เกิดต่อจากกามชวนวิถีในกามภูมิเท่านั้น ไม่เกิดในภูมิที่สูงกว่านี้ คือ ไม่เกิดในรูปพรหมภูมิ และอรุปพรหมภูมิเลย

จิตที่ทำได้ ๕ กิจ มี ๒ ดวง คือ อุเบกขา สันติริณ อกุศลวิกาก ๑ ดวง และอุเบกขา สันติริณ กุศลวิกาก ๑ ดวง

จิตที่ทำได้ ๔ กิจ มี ๘ ดวง คือ มหาวิบากจิต ๘ ดวง

จิตที่ทำได้ ๓ กิจ มี ๕ ดวง คือ รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง และอรูปรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง

จิตที่ทำได้ ๒ กิจ มี ๒ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง และโสมนัส สันติธรรม กุศลวิบากจิต ๑ ดวง

จิตที่เหลือทำได้กึ่งเดียว เฉพาะกิจของตน ๆ

คำถามทบทวน

๑. ตทาลัมพณจิตเป็นชาติอะไร เป็นผลของกรรมอะไร
๒. กัมมชรูปเกิดขณะใดบ้าง และเว้นไม่เกิดเมื่อไร
๓. จิตตชรูปเกิดเมื่อไร เว้นไม่เกิดขณะไหนบ้าง
๔. อกุศลจิตทำกิจอะไร
๕. จิตที่ทำชวนกิมมีกัชาติ
๖. กุศลจิต กิริยาจิต ทำตทาลัมพณกิจได้ไหม
๗. อุเบกขาสันติธรรมจิต ทำกิจได้กึ่งกิจ อะไรบ้าง
๘. โสมนัสสันติธรรมจิต ทำกิจได้กึ่งกิจ อะไรบ้าง
๙. พระอรหันต์มีจิตกัชาติ
๑๐. ผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันต์มีจิตกัชาติ

บทที่ ๗

ลักษณะของจิตที่ได้กล่าวถึงแล้วประการที่ ๑ คือ จิต เป็นสภาพรู้แจ้งอารมณ์ ข่อมจะเกื้อกูลให้สติเกิด ระลึกรู้ลักษณะของจิตในขณะที่กำลังเห็น หรือกำลังได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้โผฏฐัพพะ และพิจารณารู้ว่าสภาพรู้นั้นเป็นจิต ไม่ใช่ตัวตนเพราะจิตเป็นสภาพที่รู้แจ้งสิ่งที่กำลังปรากฏนั้น

ลักษณะของจิตประการที่ ๒ คือ ชื่อว่าจิต เพราะสังสมสันดานของคนด้วยสามารถแห่งชวนวิถิ ซึ่งก็รู้ได้ว่าที่แต่ละบุคคลมีอุปนิสัยต่าง ๆ กันนั้น เพราะสังสมโลกะ โทสะ โมหะมาก หรือว่าสะสมกุศลกรรมประเภทใดมากจึงทำให้แต่ละบุคคลมีอัธยาศัยต่าง ๆ กัน

ลักษณะของจิตประการที่ ๓ ชื่อว่าจิต เพราะเป็นธรรมชาติอันกรรมกิเลสสังสมวิบาก เมื่อเข้าใจเรื่องจิตแล้วก็จะเข้าใจสภาพที่เป็นสังสารวัฏฏ์ คือการเกิดขึ้นวนเวียนไปเป็นกิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์ วิปากวัฏฏ์ได้ เพราะเหตุว่า ชื่อว่า จิต เพราะเป็นธรรมชาติอันกรรมกิเลสสังสมวิบาก

กุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นเป็นชวนวิถิและดับไปแล้วนั้น สะสมสืบต่อไปในจิตขณะต่อไป เพราะแม้ว่าจิตจะเกิดขึ้นแล้วดับไป แต่การดับของจิตดวงก่อนเป็นปัจจัยให้จิตดวงต่อไปเกิดขึ้น ฉะนั้น จิตดวงต่อไปที่เกิดขึ้นจึงสืบต่อทุกอย่างที่สะสมอยู่ในจิตดวงก่อน เพราะจิตที่เกิดขึ้นสืบต่อนั้นเกิดขึ้นเพราะจิตดวงก่อนเป็นปัจจัย ฉะนั้น อกุศลชวนวิถิจิตและกุศลชวนวิถิจิตที่สังสมสันดานจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิบากได้

สังสารวัฏฏ์ มี ๓ อย่าง คือ กิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์ วิปากวัฏฏ์

กิเลสวัฏฏ์ เกิดขึ้นวนเวียนทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ และสังสมสันดานสืบต่อเป็นเหตุให้กระทำกัมมวัฏฏ์ คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรม ทางกาย วาจา ใจ **กัมมวัฏฏ์** เป็นปัจจัยให้เกิด **วิปากวัฏฏ์** และเมื่อวิบากจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายนั้นก็ไม่ว่าปราศจากกิเลสวัฏฏ์อีก เพราะยังมีความยินดีในสิ่งที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เมื่อมีกิเลสก็เป็นเหตุให้กระทำกรรมที่เป็นอกุศลกรรมบ้าง กุศลกรรมบ้าง อกุศลกรรมและกุศลกรรมนั้นก็เป็นที่เกิดอกุศลวิบากจิตและกุศลวิบากจิต ไม่รู้จบ ตราบใดที่ปัญญาไม่ได้อบรมจนเจริญคมกล้าสามารถประจักษ์แจ้งอริยสังขารธรรมสังสารวัฏฏ์ทั้ง ๓ คือ กิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นวนเวียนไปเรื่อย ๆ

ปฏิจจสมุปบาท คือ ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นนั้นก็เป็นกิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร (กิเลสวัฏฏ์เป็นปัจจัยให้เกิดกัมมวัฏฏ์) สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ (กัมมวัฏฏ์เป็นปัจจัยให้เกิดวิปากวัฏฏ์)

อวิชชา คือ โมหะเจตสิก เป็นอกุศลธรรมที่ไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง เป็นกิเลสวัฏฏ์ที่เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร

สังขารที่เป็นผลของอวิชชา มี ๓ คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อนัญญาภิสังขาร

ปุญญาภิสังขาร ได้แก่ เจตนาที่กระทำกุศลกรรมที่เนื่องกับรูป คือกามาวจรกุศลกรรมและ รูปาวจรกุศลกรรม

อปุญญาภิสังขาร ได้แก่ เจตนาที่กระทำอกุศลกรรม

อนัญญาภิสังขาร ได้แก่ เจตนาที่เป็นอรุปาวจรกุศลกรรม คือ อรูปฌานกุศล ๔

ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อนัญญาภิสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ คือ ปฏิสนธิในภูมิต่าง ๆ ตามควรแก่เหตุ คือ กรรมนั้น ๆ

ฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาท ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง คือ สภาพธรรมที่เกิดขึ้นเป็นไปแต่ละขณะนี้เอง ไม่ว่าจะทรงแสดงโดยนัยใด เช่น ทรงแสดงโดยนัยของปรมัตถธรรม ๔ โดยนัยของอริยสังขาร ๔ หรือโดยนัยของปฏิจจสมุปบาท

กาลสมบัติห้ามไว้ ย่อมไม่ให้ผลมีอยู่ ๑

กัมมสมทานฝ่ายบาปบางอย่าง

ปโยคสมบัติห้ามไว้ ย่อมไม่ให้ผลมีอยู่ ๑

แสดงว่าเมื่อบุคคลใดถึงพร้อมด้วยคติสมบัติ อุประิสมบัติ กาลสมบัติ หรือปโยคสมบัติ อกุศลกรรม
บางอย่างย่อม ไม่มีโอกาสให้ผล

ส่วนอกุศลกรรมบางอย่าง

อาศัยคติวิบัติ ย่อมให้ผลมีอยู่ ๑

ส่วนอกุศลกรรมบางอย่าง

อาศัยอุประิวิบัติ ย่อมให้ผลมีอยู่ ๑

ส่วนอกุศลกรรมบางอย่าง

อาศัยกาลวิบัติ ย่อมให้ผลมีอยู่ ๑

ส่วนอกุศลกรรมบางอย่าง

อาศัยปโยควิบัติ ย่อมให้ผลมีอยู่ ๑

ทางฝ่ายกุศลกรรม ๘ ประการ คือ เมื่อบุคคลใดถึงพร้อมด้วยคติวิบัติ ๑ อุประิวิบัติ ๑ กาลวิบัติ ๑
ปโยควิบัติ ๑ กุศลกรรมบางอย่างย่อมไม่มีโอกาสให้ผล และกุศลกรรมที่จะให้ผลได้นั้นต้องอาศัย คติสมบัติ ๑
อุประิสมบัติ ๑ กาลสมบัติ ๑ ปโยคสมบัติ ๑

**คติสมบัติ คือ การเกิดในภพภูมิที่ดี เป็นสุคติภูมิ คติวิบัติ คือ การเกิดในภพภูมิที่ไม่ดีเป็นทุคติภูมิ เป็น
อบายภูมิ**

ทุกท่านจะต้องปฏิสนธิทันทีที่จุดจิตดับ แต่ไม่มีใครรู้ว่า “คติ” คือที่ ๆ จะไปนั้นจะเป็นสุคติ หรือทุคติ
บางท่านปรารถนาที่จะเกิดในสกุลซึ่งไม่มีสุราขมา แต่เมื่อจุดจิตยังไม่เกิดก็ไม่รู้ว่าก่อนจุดจิตจะเกิดนั้นจะมีชว
นวิถึอะไร ๆ เกิดบ้าง เมื่อจุดจิตเกิดและดับไปแล้วก็ไม่รู้ว่ากรรมใดจะให้ผลทำให้ปฏิสนธิในภูมิใด

ถ้ากุศลกรรมให้ผลทำให้ปฏิสนธิในสุคติภูมิ เป็นคติสมบัติ กุศลกรรมที่ทำให้ปฏิสนธิในสุคติภูมินั้น
ย่อมประมวลมาซึ่งกรรมต่าง ๆ ในสังสารวัฏฏ์ที่กระทำไว้แล้วที่ควรแก่การเป็นปัจจัยให้วิบากจิตต่าง ๆ เกิดขึ้นรู้
อารมณ์ที่เป็นอิฏฐารมณ์นำรึนรมย์ตามฐานะของปฏิสนธิจิตนั้น ๆ แต่เนื่องจากอกุศลกรรมในอดีตก็ได้กระทำไว้
ด้วย ฉะนั้น ทุกคนจึงไม่ได้มีแต่อิฏฐารมณ์เท่านั้น ขณะใดอกุศลกรรมให้ผล ขณะนั้นวิบากจิตก็รู้อารมณ์ที่เป็น
อนิฏฐารมณ์ทางตา หรือทาง หรือทางจมูก หรือทางลิ้น หรือทางกาย ถึงแม้ว่าทุกท่านจะมีทั้งกุศลกรรมและ
อกุศลกรรม แต่การที่แต่ละกรรมจะให้ผลได้นั้นก็ต้องขึ้นอยู่กับคติสมบัติ หรือคติวิบัติ

นอกจากนั้นยังขึ้นอยู่กับอุประิ **อุประิ คือ ธรรมชาติทรงสภาพของทุกข์ สำหรับอุประิสมบัติและอุประิวิบัติ
คือ ส่วนประกอบต่าง ๆ ของร่างกายซึ่งเมื่อเกิดเป็นมนุษย์เป็นสุคติภูมิแล้วก็ตาม แต่อกุศลกรรมที่ได้กระทำแล้ว ก็**

เป็นปัจจัยให้เป็นผู้ที่พิกลพิการมีอวัยวะไม่สมประกอบเป็นอุปวิบัติเป็นปัจจัยให้อุศลกรรมมีโอกาสให้ผลได้มากกว่ากุศลกรรม

นอกจากนั้น กรรมที่ได้กระทำแล้วในอดีตจะต้องอาศัยกาลสมบัติเป็นปัจจัยด้วยจึงจะให้ผลได้ ในกาลสมัยที่ข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ดี ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว ข้าวไม่ยาก หมาไม่แพง ในขณะที่บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข สมบูรณ์พร้อมทุกประการ ในขณะที่นั้นกุศลกรรมก็เป็นปัจจัยให้วิบากจิตเกิดขึ้นรู้อิฏฐารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย แต่ถ้าเป็นกาลวิบัติ ยุคใดสมัยใดที่บ้านเมืองเดือดร้อนวุ่นวาย ข้าวยากหมาแพง กุศลกรรมก็ไม่เป็นปัจจัยให้วิบากจิตเกิดขึ้น รู้อารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ได้เท่ากับในสมัยที่เป็นกาลสมบัติ ในยุคนี้สมัยนี้คนดีที่ไม่ได้กระทำความดีออกเนื้อร้อนใจให้ใครเลย ก็ยังได้รับวิบัติถึงเจ็บปวดหรือสิ้นชีวิตได้เพราะเป็นกาลวิบัติ แม้ว่าจะได้สะสมกุศลกรรมมาแล้ว แต่เมื่อเป็นกาลวิบัติ บ้านเมืองระส่ำระสาย อุศลกรรมที่ได้กระทำแล้วในอดีตก็เป็นปัจจัยให้อุศลวิบากจิตเกิดขึ้นเป็นผลของกุศลกรรมนั้น

นอกจากนั้น กรรมใด ๆ ที่จะให้ผลหรือไม่ให้ผลนั้นยังต้องอาศัยปโยคสมบัติหรือปโยควิบัติ “**ปโยคสมบัติ**” คือ ความสามารถในการพากเพียรประกอบกิจการงาน ด้วยการพิจารณาอย่างฉลาด กิจการงานทุกอย่าง แม้แต่การโจรกรรมก็ต้องอาศัยความรอบรอบ คิลปะ ความชำนาญ และความสามารถในการที่จะทำกิจการงานนั้น ๆ ให้สำเร็จ ความสามารถกระทำกิจการงานต่าง ๆ ได้สำเร็จเป็นปโยคสมบัติ ไม่ว่าจะเป็อกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็ตาม ไม่ว่าจะอาชีพใดกิจการงานใดก็ต้องกระทำด้วยปโยคสมบัติ คือ พร้อมด้วย ความชำนาญ ความสามารถ จึงจะสำเร็จได้ตามต้องการ อกุศลกรรมที่ได้กระทำแล้วยังไม่ถึงพร้อมด้วยปัจจัยที่จะทำให้อุศลวิบากจิตเกิดขึ้น เพราะขณะนั้นบุคคลนั้นยังประกอบด้วยปโยคสมบัติ ความสามารถในการงานนั้นอยู่ และถึงแม้ว่าจะเป็นคนดีแต่ขาดคิลปะความรู้ความสามารถในการประกอบอาชีพในธุรกิจกิจการงาน ก็เป็นปโยควิบัติ จึงไม่เป็นปัจจัยให้อุศลวิบากเกิดขึ้น เพราะขาดปโยคสมบัติ

ฉะนั้น เรื่องของผลซึ่งจะต้องเกิดจากเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยละเอียดพร้อมทั้งปัจจัยต่าง ๆ ที่จะทำให้ผลนั้น ๆ เกิดขึ้นด้วย ซึ่งก็เป็นเรื่องของอนัตตาทั้งหมดไม่ใช่เป็นตัวตนที่คิดเอาเองว่าจะบันดาลทุกอย่างให้เกิดขึ้นได้ตามความต้องการ จิตทุกขณะที่เกิดขึ้นต้องประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ แม้ขณะที่กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมจะให้ผลก็ต้องประกอบด้วยคติสมบัติหรือคติวิบัติ อุปธิสมบัติ หรืออุปธิวิบัติ กาลสมบัติ หรือกาลวิบัติ ปโยคสมบัติหรือปโยควิบัติ

การเข้าใจเรื่องเหตุ เรื่องผล เรื่องกิเลส เรื่องกรรม เรื่องวิบาก ย่อมเป็นปัจจัยที่จะทำให้ได้รับทุกข์จากสังสารวัฏฏ์น้อย นอกจากนั้นจะต้องเข้าใจวิถีจิตว่าในขณะที่เห็นวาระหนึ่ง ๆ นั้น วิบากจิต เช่น จักขุวิญญาณที่กำลั้งเห็นก็ดี สัมปฏิจันนจิตซึ่งรับอารมณ์ต่อจากจักขุวิญญาณก็ดี สันตริณจิตซึ่งพิจารณาอารมณ์ต่อจากสัมปฏิจันนจิตก็ดี วิบากจิตทั้งหมดไม่สามารถจะกระทำกรรมใด ๆ ได้เลย ขณะที่ทำกุศลกรรมประเภทหนึ่งประเภทใด ขณะนั้นเป็นกุศลชวณวิถีจิต ขณะที่ได้ยินเสียงที่น่าพอใจ โสตวิญญาณวิบากจิตก็เพียงเกิดขึ้นได้ยินแล้วสัมปฏิจันนจิตก็รับเสียงนั้นต่อแล้วสันตริณจิตก็พิจารณาเสียง วิบากจิตกระทำกุศลกรรม อกุศลกรรม อะไร ๆ ไม่ได้เลย

ขณะที่กลิ่นที่กระทบจมูก ฆานวิญญาณวิบากจิตก็เกิดขึ้นรู้กลิ่นนั้น สัมปฏิจันนจิตรับรู้กลิ่นนั้น สันตริณจิตพิจารณากลิ่นนั้น แต่ทำกรรมใด ๆ ไม่ได้ ทำให้รูปเคลื่อนไหวใด ๆ ไม่ได้เลย

ขณะที่กำลังพูด เดิน ยกมือ เคลื่อนไหวทำกิจการงานใด ๆ นั้น ไม่ใช่วิบากจิตที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้โผฏฐัพพะ แต่เป็นชวณวิถีซึ่งเป็นปัจจัยให้รูปเคลื่อนไหวไปด้วยกุศลจิตหรืออกุศลจิต ฉะนั้น จิตที่กระทำกรรม

ใด ๆ จึงไม่ใช่วิบากจิต ขณะที่บริโภคอาหาร จิตที่เห็นเป็นวิบากจิต จิตที่พอใจในอาหารที่เห็นเป็น โลกมูลจิต จิตที่ ลิ้มรสเปรี้ยวหรือหวานเป็นวิบากจิต จิตที่ทำให้รูปเคลื่อนไหวไปตักอาหารหรือเคี้ยวกลืนด้วยความพอนั้นเป็น โลกมูลจิต สติสามารถจะเกิดขึ้นระลึกถึงลักษณะของจิตแต่ละประเภทได้ตามความเป็นจริง ฉะนั้นจึงไม่ใช่หณี โลกะ แต่ต้องรู้โลกะตามความเป็นจริงจึงจะละโลกะได้ ตั้งแต่เกิดมาก็มีปัจจัยทำให้โลกะเกิดขึ้นเป็นปกติ ประจำวัน ขณะที่ประกอบการทำงานอาชีพ ส่วนใหญ่ก็เป็นโลกะ ในวันหนึ่ง ๆ นั้น โลกะเกิดมากทีเดียว แต่กุศล จิตก็มีปัจจัยที่จะเกิดได้เมื่อเห็นประโยชน์ของกุศลจิต ในขณะที่รับประทานอาหาร เมื่อโลกชวนวิถิเกิดแล้วดับไป ชวนวิถิวาระหลังจากนั้นเป็นกุศลโดยระลึกถึงลักษณะของจิตที่ยินดีพอใจในอาหารขณะนั้นก็ได้ หรือสติอาจจะ เกิดขึ้นระลึกถึงลักษณะของรูปธรรมที่อ่อนหรือแข็ง เย็นหรือร้อน ดิ่งหรือไหว หรือรสเปรี้ยว หวาน เค็มที่ ปรากฏก็ได้

การอบรมเจริญสติปัญญาทำให้รู้สภาพของจิตได้ แม้ในขณะที่ยังไม่มีอาการกระทำใด ๆ ทางกาย ทาง วาจาเลย เช่น สติสามารถระลึกได้ว่าจิตที่เห็นไม่ใช่จิตที่ยินดีพอใจในสิ่งที่ปรากฏ เป็นต้น

ลักษณะของจิตประการที่ ๓ ที่ว่า ชื่อว่า จิต เพราะเป็นธรรมชาติอันกรรมกิเลสสังสมวิบาก

กิเลสเป็นสภาพธรรมที่ไม่บริสุทธิ์ เสราห์หมอง “เสราห์หมอง” คือ ไม่ผ่องแผ้ว ไม่บริสุทธิ์ เช่น ขณะที่เกิด ความยินดี ความติดข้องต้องการ ขณะที่กำลังอยากได้สิ่งหนึ่งสิ่งใดนั้นสบายใจหรือไม่สบายใจ ถ้าไม่สบายใจ ไม่ เกิดโลกะ จะสบายใจกว่านั้น เพราะไม่ต้องหลงยึดติด ไม่ต้องติดข้อง ไม่ต้องคิดอยากได้ แต่ขณะที่กำลังติดข้อง อยากได้นั้น อวิชาไม่สามารถจะเห็นได้ว่า ขณะนั้นเป็นสภาพธรรมที่เสราห์หมอง ไม่บริสุทธิ์ ไม่สบายใจ เตือนครั้นแล้วเพราะความติดข้องต้องการ ไม่ว่าจะเกิดความพอใจสิ่งหนึ่งสิ่งใด ขณะนั้นก็มีความติดข้อง เป็น ความเสราห์หมอง เป็นความเดือดร้อน เป็นอกุศลธรรม และบางทีบางท่านก็เข้าใจว่าเป็นศรัทธา ซึ่งถ้าสติปัญญา ไม่เกิด ปัญญาไม่พิจารณา จะไม่รู้ว่าเป็นโลกะซึ่งเป็นอกุศล หรือว่าเป็นศรัทธาซึ่งเป็นกุศล

ในชีวิตประจำวันของบรรพชิตและคฤหัสถ์ ผู้ที่ยังมีกิเลสอยู่จะพ้นไปจากโลกะไม่ได้เลย ขณะที่พอใจ สิ่งที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เป็นโลกะสำหรับคฤหัสถ์นั้นใด บรรพชิตผู้ที่ยังมี กิเลสอยู่ก็ฉนั้น

กิเลสที่เกิดขึ้นแต่ละขณะนั้น เมื่อขณะใดมีกำลังแรงกล้าก็เป็นอกุศลกรรมทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ถ้าไม่มีกิเลสอกุศลกรรมทางกาย ทางวาจาก็เกิดขึ้นไม่ได้เลย และเมื่อได้กระทำกรรมไปแล้ว แม้ว่าจิตและเจตสิก ซึ่งเกิดร่วมกันกระทำกรรมนั้น ๆ สำเร็จไปแล้ว ดับไปแล้วก็ตาม แต่การสะสมของกรรมที่สืบต่ออยู่ในจิตทุก ๆ ขณะที่เกิดขึ้นดับสืบต่อกันไปเรื่อย ๆ นั่นก็เป็นกัมมปัจจัย คือ เป็นสภาพธรรมที่ทำให้ผล คือวิบากจิตและเจตสิก เกิดขึ้น ฉะนั้น จึงต้องรู้ว่าขณะใดเป็นกิเลส ขณะใดเป็นกรรม ขณะใดเป็นวิบาก จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิต ลิ้มรส จิตรู้โผฏฐัพพะเป็นวิบากจิต เป็นผลของกรรม ทุกคนอยากให้เห็นแต่สิ่งที่น่าพอใจแม้เห็นแล้วเท่าไร ๆ ก็ ไม่พอ แม้ว่าจะมีจักขุปสาทซึ่งเกิดเพราะกรรมเป็นปัจจัย แต่อารมณ์ที่กระทบกับจักขุปสาทและปรากฏแก่จักขุ วิญญาณนั้น ข้อมแล้วแต่กัมมปัจจัย เมื่ออกุศลกรรมเป็นปัจจัยก็ทำให้จักขุวิญญาณกุศลวิบากเกิดขึ้นเห็นสิ่งที่น่า พพอใจ ขณะใดที่ได้ยินเสียงที่น่าพอใจก็เป็นผลของกุศลกรรม ขณะใดที่ได้ยินเสียงที่น่าไม่พอใจก็เป็นผลของ อกุศลกรรม ขณะนี้และขณะต่อไปจะเป็นกุศลวิบากหรืออกุศลวิบากก็ข้อมแล้วแต่ว่ากุศลกรรมหรืออกุศลกรรมจะ เป็นปัจจัยให้วิบากนั้น ๆ เกิดขึ้นทางทวารใด

ปัจจัยใหญ่ ๆ ที่ทำให้สภาพธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นนั้นมี ๒๔ ปัจจัย กรรมเป็นปัจจัยให้วิบากเกิดขึ้น ฉะนั้นกรรมจึงเป็นกัมมปัจจัย เป็นปัจจัยหนึ่งใน ๒๔ ปัจจัย ขณะเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้โผฏฐัพพะนั้น เป็นวิบากจิตและวิบากเจตสิกซึ่งเกิดขึ้นเพราะกัมมปัจจัย ไม่มีใครบังคับกาลให้เกิดขึ้นตามใจชอบได้ เช่น ขณะนี้เห็นแล้ว ได้ยินแล้ว ใครจะไม่ให้เห็น ไม่ให้ได้ยินได้บ้าง ในเมื่อเห็นเกิดขึ้นแล้วเพราะกรรมเป็นปัจจัยและได้ยินก็เกิดขึ้นแล้วเพราะกรรมเป็นปัจจัย

จิตและเจตสิกที่กำลังรู้อารมณ์ที่ปรากฏ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย เป็นวิบากเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกัน วิบากจิตเป็นปัจจัยแก่วิบากเจตสิก และวิบากเจตสิก ก็เป็นปัจจัยแก่วิบากจิต โดยเป็น วิปากปัจจัย คือ ต้องเกิดเป็นวิบาก เป็นอย่างอื่นไม่ได้ ทั้งจิตและเจตสิกเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นวิบากทั้งสองอย่าง และเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันจึงต่างก็เป็นวิปากปัจจัยของกันและกัน

รูปที่เกิดขึ้นเพราะกรรมเป็นปัจจัยนั้น เป็นผลของกรรมแต่ไม่ใช่วิบาก เพราะรูปไม่ใช่นามธรรม รูปไม่ใช่สภาพรู้ รูปจึงไม่เป็นวิบาก วิบากต้องเป็นนามธรรมซึ่งเป็นสภาพรู้เท่านั้น

ลักษณะของจิตประการที่ ๓ คือ ชื่อว่า “จิต” เพราะเป็นธรรมชาติอันกรรมกิเลสตั้งสมวิบาก

เรื่องของอดีตกรรมเป็นเรื่องที่รู้ได้ยาก เพราะเป็นการกระทำที่สำเร็จแล้ว เสร็จสิ้นแล้วในอดีต แต่เป็นปัจจัย คือ ทำให้เกิดวิบากจิตและเจตสิกในปัจจุบัน ฉะนั้น จึงควรที่จะได้พิจารณาให้เข้าใจสภาพธรรมที่เป็นวิบากให้ละเอียดขึ้นว่าสภาพธรรมที่เป็นวิบากนั้น ได้แก่ นามธรรม คือ จิต เจตสิกซึ่งเกิดขึ้นเพราะกรรมที่ได้กระทำแล้วเป็นปัจจัย

โดยทั่วไป เมื่อประสบเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็มักจะพูดกันว่าเป็นกรรมของคนนั้น ซึ่งถ้าจะให้เข้าใจถูกต้อง ๆ ก็ควรจะพูดว่าเป็นผลของกรรมที่บุคคลนั้นได้กระทำแล้ว ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจชัดเจนขึ้นว่าขณะใดเป็นผลของกรรม และขณะใดเป็นกรรม เพราะถ้าพูดกันสั้น ๆ ว่าเป็นกรรมของคนนั้น ผู้ซึ่งไม่คุ้นเคยกับเหตุของผลของสภาพธรรม ก็อาจจะเข้าใจคลาดเคลื่อนผิดไปได้โดยอาจจะถือเอาวิบากนั่นเองเป็นกรรม

เมื่อได้ศึกษาและเข้าใจเรื่องของจิตซึ่งเป็นสภาพธรรมอันกรรมกิเลสตั้งสมวิบาก ก็จะช่วยให้เข้าใจสภาพธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงยิ่งขึ้น คือ ถ้าปราศจากทวาร ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเป็นทางรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ก็ย่อมจะไม่มีวิบากจิตในชีวิตประจำวันเกิดขึ้นรับผลของกรรม ขณะที่เห็นเป็นวิบากเป็นผลของกรรม แม้ว่าไม่ได้ประสบอุบัติเหตุหรือได้ลาภยศอื่นใดก็ตาม ขณะได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัสเป็นปกติในชีวิตประจำวันนั้น เป็นผลของอดีตกรรมที่ได้กระทำแล้วทั้งสิ้น วิบากจิตไม่ใช่เฉพาะขณะเจ็บไข้ได้ป่วย ได้ลาภหรือเสื่อมลาภ ได้ยศหรือเสื่อมยศเท่านั้น และสติสามารถระลึกสภาพธรรมที่เป็นวิบากได้ในขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้โผฏฐัพพะ ในชีวิตประจำวัน

วิบากจิตย่อมเกิดขึ้นเป็นผลของกัมมปัจจัยที่ได้กระทำแล้วซึ่งยากแก่การที่จะรู้ได้ว่า วิบากจิตที่เกิดขึ้นแต่ละทวารนั้นเป็นผลของอดีตกรรมอะไร เช่น วิบากจิตที่ได้ยินเสียงเด็กเล่นฟุตบอลนั้นเป็นผลของอดีตกรรมอะไร เรื่องของกรรมเป็นเรื่องที่รู้ได้ยาก เพราะเป็นอนินทรีย์ คือ เป็นสิ่งที่ไม่ควรคิด กรรมที่ได้กระทำแล้วเป็นเหตุในอดีตซึ่งแม้จะได้กระทำมานานแล้วในสังสารวัฏฏ์ก็ยังเป็นปัจจัยให้เกิดวิบากจิตได้ ฉะนั้น ถ้าใครคิดเดาว่าเห็นสิ่งนี้เป็นผลของกรรมอะไร ได้ยินเสียงนั้นเป็นผลของกรรมอะไร ก็จะไม่พ้นจากความไม่รู้และวุ่นวายใจ เพราะคิดเดาในสิ่งซึ่งไม่อาจมีปัญญาขั้นที่จะรู้จริงได้ แต่วิบากซึ่งเป็นผลของกรรมก็กำลังมีปรากฏให้รู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย

ในจิตตานุปัสสนาสติปัญญา สภาพของจิตประเภทที่ ๑ คือ สราวจิต สติเกิดขึ้นระลึกรู้สภาพจิตที่ประกอบด้วยระลึกรู้ความยินดีพอใจติดข้อง ซึ่งเกิดขึ้นเป็นปกติธรรมดา เมื่อสติปัญญาไม่เกิด ก็จะไม่รู้เลยว่า เมื่อเห็นสิ่งใด โลกมูลจิตซึ่งเป็นจิตที่ยินดีพอใจสิ่งที่เห็นนั้นก็เกิดสืบทอดอย่างรวดเร็ว การที่จะดับกิเลสได้นั้น ปัญญาจะต้องรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏตามปกติตามความเป็นจริง คือ รู้สภาพที่ต่างกันของวิบากจิตซึ่งเป็นผลของอดีตกรรม และกุศลจิต อกุศลจิตซึ่งเป็นกิเลสหรือกรรมปัจจุบันอันจะเป็นปัจจัยให้เกิดวิบากจิตในอนาคต ฉะนั้น การรู้ลักษณะของวิบากจิตนั้นจึงไม่ใช่รู้เพียงหยาบ ๆ เมื่อมีอุบัติเหตุ มีโรคภัยไข้เจ็บ มีลาภหรือเสื่อมลาภ ได้ยศหรือเสื่อมยศ แต่ต้องรู้ว่าวิบากจิตคือขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้โผฏฐัพพะ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ในชีวิตประจำวัน

เมื่อรู้ว่า วิบากจิตที่เกิดขึ้นนั้นเป็นผลของกรรมของตนเอง แล้วจะโกรธหรือโทษคนอื่นใหม่ว่าผู้หนึ่งผู้นี้ทำให้เป็นอย่างนี้

ในพระไตรปิฎก มีเหตุการณ์ในชีวิตของคนที่ได้รับวิบากต่าง ๆ กันตามยุคสมัยนั้น สมัยนี้ก็มีเหตุการณ์ต่าง ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าแต่ละบุคคลย่อมได้รับวิบาก คือ ผลของอดีตกรรมโดยไม่คาดคิดว่าจะเป็นอย่างใด เช่น ตึกที่หลังพังลงมาทับเจ้าของบ้านตาย ไม่ต้องอาศัยลูกระเบิด ไม่ต้องถูกคนอื่นยิงหรือทำร้าย แต่อดีตกรรมที่ได้กระทำแล้วเป็นปัจจัยให้ได้รับผลของกรรมทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ฉะนั้น จึงไม่ควรโกรธหรือโทษผู้อื่น แต่ควรที่สติจะระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่เป็นวิบากจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคล ตัวตนจริง ๆ จึงจะรู้ได้ว่าขณะนั้นเป็นผลของอดีตกรรมไม่ใช่ขณะที่เป็นโลกะ โทสะ โมหะ หรือกุศลซึ่งเป็นเหตุปัจจุบันที่จะให้เกิดผลในอนาคต

ทั้งวัตถุภายนอกและทั้งรูปกายที่ปรากฏให้เห็นว่าสูง ต่ำ ดำ ขาวต่าง ๆ นั้น ก็ปรากฏชั่วขณะที่กระทบกับจักขุปสาทเท่านั้น ถ้าไม่มีตาหรือไม่เห็นก็จะไม่นึกถึงรูปร่างสัณฐาน สูง ต่ำ ดำ ขาวซึ่งยึดถือว่าเป็นร่างกายของเราเลย

ฉะนั้น รูปร่างกายของตนเองและวัตถุภายนอกทั้งหมด ตามความจริงนั้นไม่ใช่ของใครเลย เป็นเพียงสิ่งที่ปรากฏชั่วขณะที่จักขุวิญญาณเกิดขึ้นแล้วดับไปอย่างรวดเร็วเท่านั้นเอง

เสียงที่ปรากฏเมื่อกระทบหูก็เช่นเดียวกัน เป็นเพียงสิ่งที่ปรากฏเมื่อกระทบหูแล้วก็ดับไปหมด ไม่ใช่ของใครเลยทั้งสิ้น การระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมตามปกติ ตามความเป็นจริงจะทำให้ละคลายการยึดถือสภาพธรรมทั้งหลายทั้งปวงว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตนได้

ชั่วขณะที่เห็นครั้งหนึ่ง ได้ยินครั้งหนึ่ง ได้กลิ่นครั้งหนึ่ง ลิ้มรสครั้งหนึ่ง รู้สิ่งที่กระทบสัมผัสครั้งหนึ่ง หรือคิดนึกต่าง ๆ นั้นเป็นสภาพธรรมที่มีจริง เป็นสติปัญญาให้ปัญญาศึกษา รู้ลักษณะของสภาพธรรมนั้นตามความเป็นจริงได้ว่าไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนใด ๆ เลย

ลองพิจารณาคุทรย์สมบัติที่เข้าใจว่ามีมากนั้น ถ้าไม่เห็นทรัพย์สมบัตินั้นเลย ก็เพียงแค่คิดเท่านั้นว่ามีทรัพย์สมบัติต่าง ๆ มากแต่เมื่อไม่เห็น ไม่ได้กระทบสัมผัสทรัพย์สมบัตินั้น ๆ เลย จะมีประโยชน์อะไรจากทรัพย์สมบัตินั้น ๆ ไหม เมื่อรู้ลักษณะของสภาพปรมัตถธรรมซึ่งไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนจริง ๆ แล้วก็รู้ว่าทุกคนเสมอกัน คือ จักขุวิญญาณเกิดขึ้นขณะใดก็เห็นสิ่งที่ปรากฏแล้วก็ดับไป จักขุวิญญาณและสิ่งที่ปรากฏให้เห็นจึงไม่ใช่สมบัติของใครทั้งสิ้น ฉะนั้น จึงไม่ควรยึดถือสิ่งใดว่าเป็นเรา หรือของเรา ทุกคนเท่ากัน โดยสภาพที่เป็นปรมัตถธรรมเหมือนกัน แต่กิเลสที่ยึดถือสภาพธรรมว่าเป็นเราหรือของเรานั้นย่อมต่างกัน

ท่านที่เขยิบคืนในทรัพย์สมบัติมากน้อยของท่านนั้น เริ่มรู้สึกหรือยังว่าท่านไม่มีทรัพย์สมบัติใด ๆ เลย เพราะจักขุวิญญาณเกิดขึ้นเห็นแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว ถ้าจักขุวิญญาณไม่เกิดขึ้นทรัพย์สมบัติของท่านอยู่ที่ไหน เมื่อทรัพย์สมบัติเป็นเพียงสิ่งที่จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเห็นชั่วขณะ แล้วจะยึดถือว่าเป็นทรัพย์สมบัติของท่านได้อย่างไร ในเมื่อสิ่งที่ปรากฏนั้นไม่สามารถจะเข้ามาสู่ตัวของท่านได้เลย เพียงสามารถปรากฏเมื่อกระทบจักขุทวารหรือจักขุปสาทเท่านั้น

เสียง กลิ่น รส และ โผฏฐัพพะก็เช่นเดียวกัน มีเพียงชั่วขณะที่กระทบสัมผัสเท่านั้น จึงไม่ควรที่จะยึดถือสภาพธรรมนั้น ๆ ว่าเป็นเราหรือว่าเป็นของเรา

ถึงแม้ว่าทุกท่านอยากจะมีทรัพย์สมบัติมาก ๆ ให้เท่า ๆ กัน ให้เหมือน ๆ กัน แต่ตามความเป็นจริงนั้น ผลที่ปรากฏในปัจจุบันเกิดจากเหตุในอดีต ฉะนั้น จึงไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร วิชาภ คือผลของกรรม ในขณะที่เพียงเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส ซึ่งไม่มีผู้ใดสามารถพยากรณ์ได้ว่า ขณะที่เห็น หรือได้ยิน เป็นต้น แต่ละวาระนั้นเป็นผลของกรรมอะไร

ข้อความในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ทุคตปิณฑาสกั อปัณณกวรรคที่ ๑ อจินติตสูตร ข้อ ๗๗ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ ประการนี้ อันบุคคลไม่ควรคิด เมื่อบุคคลคิดพึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้า เตือดร้อน อจินไตย ๔ ประการเป็นไฉน ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พุทธวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งปวง ๑ ฌานวิสัยของผู้ได้ฌาน ๑ วิชาภแห่งกรรม ๑ ความคิดเรื่องโลก ๑ ดูกร ภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ ประการนี้แล ไม่ควรคิด เมื่อบุคคลคิดพึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็น เตือดร้อน

ขณะนี้กำลังเห็นเป็นวิชาภจิตทางตา สติสามารถระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรม คือ นามธรรมซึ่งเป็นสภาพรู้และรูปธรรม คือ สิ่งที่กำลังปรากฏเท่านั้น จะรู้เกินไปจนกระทั่งว่ากำลังเห็นเดี๋ยวนี้เป็นผลของอดีตกรรมอะไรในชาติไหน ย่อมไม่สามารถที่จะรู้ได้ แต่ในขณะที่กำลังเห็นนั้นสติปัญญาสามารถระลึกได้และปัญญาสามารถรู้ชัดได้ว่าขณะที่เห็นซึ่งเป็นวิชานั้นไม่ใช่ขณะที่พอใจหรือไม่พอใจซึ่งเป็นอกุศลที่เกิดขึ้นต่อจากขณะที่เห็น

อนึ่ง จิตแม้ทุกดวง ชื่อว่า “จิต” เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควรด้วยอำนาจแห่งสัมปยุตธรรม วิจิตร คือต่าง ๆ กันไปตามสัมปยุตธรรม คือ เจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมด้วย เป็นการสังสมของแต่ละบุคคล ฉะนั้น ที่จะให้ทุกคนมีความคิดอย่างเดียวกัน นับถือลัทธิศาสนาเดียวกัน จึงเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้เลย เพราะแม้รูปร่างกายก็ไม่เหมือนกัน ความคิดนึกก็ย่อมไม่เหมือนกัน ความเห็น ความเชื่อต่าง ๆ ก็ย่อมไม่เหมือนกัน แม้ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงปรินิพพาน พระผู้มีพระภาคเองก็ไม่ทรงสามารถโปรดให้บุคคลทั้งหลายมีความเห็นถูกได้ทุก คน ผู้ที่สั่งสมเหตุปัจจัยมาแล้วมีโอกาสที่วิชาภจิตและกุศลจิตจะเกิดขึ้นได้ ยิน ได้ฟัง ได้ศึกษา ได้พิจารณาพระธรรมซึ่งพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงนั้น เมื่อได้ยิน ได้ฟัง แล้วก็ควรจะพิจารณาใคร่ครวญ สอบสวน ให้รอบคอบละเอียดขึ้น และอบรมเจริญปัญญาจนสามารถรู้ลักษณะของสภาพธรรมตามตรงที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้

ความเห็นผิดนั้นไม่ได้มีแต่ในลัทธิอื่น แม้ผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาก็ประพฤติปฏิบัติต่าง ๆ กันตามความคิดความเข้าใจ ซึ่งสะสมมาต่าง ๆ กัน ในสมัยหลังการสังคายนาครั้งที่ ๒ ภิกษุชาววัชชีผู้เป็นต้นเหตุให้กระทำการสังคายนาครั้งที่ ๒ นั้น ก็ได้ตั้งนิกายต่าง ๆ ตามความเห็นของตน เช่น นิกายหนึ่งมีความเห็นว่าผู้ใดก็ตามที่จะบรรลุมรรคผล รู้แจ้งนิพพาน ต้องเปล่งวาจาว่าทุกขัหนอ ๆ การเข้าใจหนทางประพฤติปฏิบัติ

ผิดพลาดคลาดเคลื่อนนั้นนับมีมาตั้งแต่สมัยโบราณ ฉะนั้น สมัยนี้ทุกท่านจึงจะต้องศึกษาและพิจารณาโดยละเอียด เพราะผู้ที่รู้แจ้งอริยสัจธรรมสมัยนี้ไม่ใช่อุคฆฏิกัญญบุคคลหรือวิญญิตัญญบุคคล แต่ผู้ที่รู้แจ้งอริยสัจธรรมในสมัยนี้ได้ก็นับเป็นเนยบุคคล และผู้ที่ไม่สามารถจะรู้แจ้งอริยสัจธรรมได้ แม้ว่าจะได้ฟังธรรมมาก อ่านธรรมมาก สนทนาธรรมมาก กล่าวธรรมมาก ก็ยังเป็นปทปรมบุคคล

ฉะนั้น พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงพระมหากรุณาแสดงโดยตลอด ๔๕ พรรษานั้น ก็เพื่อทรงอนุเคราะห์ผู้ที่เป็เนยบุคคลและปทปรมบุคคล ทุกท่านจึงต้องศึกษาให้รู้จริง ๆ ว่า การรู้แจ้งอริยสัจธรรมนั้น คือรู้อะไร และหนทางที่จะรู้การเกิดขึ้นและดับไปของธรรมที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ได้จริง ๆ นั้น ต้องอบรมเจริญอย่างไร จึงจะเป็นผู้ที่เข้าใจประโยชน์อย่างแท้จริงของการศึกษาว่า เพื่อเกื้อกูลให้สติระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้และทรงพระมหากรุณาแสดงไว้โดยละเอียด แม้แต่ลักษณะของจิตที่ได้กล่าวถึงแล้วและจิตซึ่งกำลังเห็นก็เป็นสติปัญญา เป็นสภาพธรรมที่ปัญญาสามารถจะอบรมเจริญขึ้นจนประจักษ์แจ้งสภาพที่เป็นอนัตตา เกิดขึ้นและดับไปในชีวิตประจำวัน ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน วัตถุสิ่งใด ๆ เลย

คำถามทบทวน

๑. กัมมปัจจัย คืออะไร
 ๒. วิปากปัจจัย คืออะไร
 ๓. รูปซึ่งเกิดเพราะกรรมเป็นปัจจัยนั้น เป็นวิปากไข่มุขเพราะอะไร
- ° นิตานกถา กถาวัตถุปกรณ์ฐกถา

บทที่ ๘

ลักษณะของจิต ๔ ประการ คือ

๑. ที่ชื่อว่า “จิต” เพราะเป็นสภาพธรรมที่รู้แจ้งอารมณ์
๒. ที่ชื่อว่า “จิต” เพราะสังสมสันดานของตนด้วยสามารถแห่งขวนวิธ
๓. ที่ชื่อว่า “จิต” เพราะเป็นสภาพธรรมอันกรรมกิเลสสังสมวิบาก
๔. อนึ่ง จิตแม้ทุกดวงชื่อว่า “จิต” เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควรโดยอำนาจแห่งสัมปยุตตธรรม

วิจิตร คือ ต่าง ๆ ไม่เหมือนกัน และที่วิจิตร คือ ต่าง ๆ กันนั้น โดยอำนาจแห่งสัมปยุตตธรรม

ต้องมีเหตุที่ทำให้จิตต่างกัน ฉะนั้น อะไรเป็นเหตุให้จิตต่างกัน จิตเป็นสังขารธรรม เป็นสภาพธรรมที่เกิดขึ้นโดยมีเจตสิกเป็นปัจจัยปรุงแต่ง เจตสิกเป็นปรมัตถธรรมอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเกิดพร้อมจิตดับพร้อมจิต รู้อารมณ์เดียวกับจิต และเกิดที่เดียวกับจิต ฉะนั้น เจตสิกซึ่งเป็น สัมปยุตตธรรมที่เกิดกับจิตนั่นเองทำให้จิตต่าง ๆ กันไป

จิตของแต่ละท่านต่างกันมากตามที่สะสมมาในอดีต จึงเป็นเหตุให้ผล คือ วิบากในปัจจุบันนี้ต่างกัน ไม่ว่าจะมีส่วนบุคคลมากน้อยสักเท่าไรในโลก ก็ย่อมต่างกันไปตามกรรม ตามความวิจิตรของเหตุ ตั้งแต่รูปร่างหน้าตาจนกระทั่งถึงการได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ สุข ทุกข์ สรรเสริญ นินทา ซึ่งล้วนแต่เป็นผลซึ่งเกิดจากเหตุในอดีตที่ต่างกัน เหตุในอดีตทำให้ผลในปัจจุบันต่างกันตั้งแต่เกิดจนสิ้นชีวิต ไม่มีใครรู้ว่าแต่ละคนจะจากโลกนี้ไปวันไหน เวลาใด โดยอาการอย่างไร นอกบ้านหรือในบ้าน บนบก ในน้ำ หรือกลางอากาศ ด้วยโรคภัยไข้เจ็บหรืออุบัติเหตุอย่างใดก็ไม่มีใครสามารถจะรู้ได้ ซึ่งก็ย่อมเป็นไปตามกรรมที่ได้กระทำแล้ว และไม่ใช่วิบากในปัจจุบันเท่านั้นที่ต่างกัน แม้เหตุ คือ ความวิจิตรของจิตซึ่งเป็นเหตุในปัจจุบันชาตินี้ก็ยิ่งต่างกันอีก จึงทำให้วิบาก คือ ผลข้างหน้าที่จะเกิดขึ้นนั้นต่างกันออกไปอีกด้วย

ความวิจิตร คือ ความต่างกันของจิตนั้นไม่มีที่สิ้นสุดตามสัมปยุตตธรรม คือ เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย ฉะนั้น จึงควรเข้าใจความหมายของสัมปยุตตธรรม ปรมัตถธรรมมี ๔ คือ จิตปรมัตถ์ ๑

เจตสิกปรหมัตถ์ ๑ รูปปรหมัตถ์ ๑ นิพพานปรหมัตถ์ ๑ จิตและเจตสิกเป็นสภาพธรรมซึ่งเกิดร่วมกัน พร้อมกัน ปราศจากกันไม่ได้ แยกกันไม่ได้ เมื่อเกิดขึ้นพร้อมกันแล้วก็ดับพร้อมกัน รู้อารมณ์เดียวกัน เกิดที่รูปเดียวกัน (ในภูมิที่มีขั้น ๕) นั่นคือลักษณะที่เป็นสัมปยุตตธรรม

ในอัฐสาลินี จิตตูปาทกัณฑ์ มีข้อความว่า จริงอยู่เมื่อรูปธรรมและอรูปธรรมเกิดร่วมกัน รูปย่อมเกิดร่วมกับรูปแต่ไม่เกี่ยวข้อง ไม่สัมปยุตต์กัน อรูปก็เหมือนกันคือเกิดร่วมกับรูปแต่ไม่เกี่ยวข้อง ไม่สัมปยุตต์กัน และรูปก็เกิดร่วมกับรูปแต่ไม่เกี่ยวข้อง ไม่สัมปยุตต์กัน ส่วนอรูปโดยนิยามที่เดียวเกิดร่วมกับอรูป เกี่ยวข้องและสัมปยุตต์กันทีเดียว

ที่ทรงแสดงลักษณะของสัมปยุตตธรรมไว้โดยละเอียดก็เพื่อให้ประจักษ์ชัดจริง ๆ ว่า นามธรรมไม่ใช่รูปธรรมนั่นเอง ขณะที่ศึกษาและฟังพระธรรมนั้นเป็นสังขารชั้นที่ก็จะค่อย ๆ ประจักษ์สติปัญญา จนกว่าสติปัญญาจะเกิดระลึกพิจารณารู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมแต่ละลักษณะ จนกว่าลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมจะปรากฏโดยสภาพที่แยกขาดจากกันไม่สัมปยุตต์กัน แม้ว่าเกิดร่วมกัน

ฉะนั้น สัมปยุตตธรรมจึงเป็นลักษณะของนามธรรม คือ จิตและเจตสิกที่เกิดดับพร้อมกันและรู้อารมณ์เดียวกัน

นี่เป็นความต่างกันของนามธรรมและรูปธรรม เพราะว่ารูปธรรมเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกันจริง แต่รูปธรรมไม่ใช่สภาพรู้ รูปไม่รู้อารมณ์เลย รูปทุกรูปที่เกิดร่วมกันจึงไม่เป็นสัมปยุตตธรรม เพราะสภาพธรรมที่เป็นสัมปยุตตธรรมนั้นต้องเป็นสภาพธรรมที่ร่วมกันสนิทโดยเป็นนามธรรมซึ่งเป็นธาตุรู้ที่เกิดพร้อมกัน รู้อารมณ์เดียวกัน ดับพร้อมกัน และเกิดดับที่เดียวกัน

ลักษณะของจิตประการที่ ๔ คือ จิตแม้ทุกดวง ชื่อว่าจิตเพราะเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควรโดยอำนาจแห่งสัมปยุตตธรรม

เจตสิกทั้งหมดมี ๕๒ ประเภท แต่ว่าจิตดวงหนึ่ง ๆ ไม่ได้ประกอบด้วยเจตสิกพร้อมกันทั้ง ๕๒ ประเภท จึงทำให้จิตต่าง ๆ กันไปตามเจตสิกพร้อมกันทั้ง ๕๒ ประเภท จึงทำให้จิตต่าง ๆ กันไปตามเจตสิกที่เกิดร่วมด้วยมากน้อยต่าง ๆ กันตามจำนวนและประเภทของจิตเหล่านั้น จิต ๘๘ ดวงซึ่งต่างกันนั้น จำแนกออกเป็นประเภทของชาติ คือ สภาพของจิตที่เกิดขึ้นนั้นต่างกันเป็น ๔ ชาติ คือ เป็นกุศลจิต ๑ เป็นอกุศลจิต ๑ เป็นวิบากจิต ๑ เป็นกิริยาจิต ๑ ในวันหนึ่ง ๆ นั้นมีกุศลจิตบ้าง อกุศลจิตบ้าง วิบากจิตบ้าง และกิริยาจิตบ้าง จิตซึ่งจำแนกเป็นชาติต่าง ๆ นั้นเป็นไปตามสภาพของจิต ไม่ใช่เป็นชาติชั้นวรรณะ เช่น ชาติไทย จีน แยก แต่สภาพจิตที่เป็นกุศลนั้น ไม่ว่าจะเกิดกับใคร ที่ไหน ขณะใด จิตนั้นก็เป็นกุศล และจิตที่เป็นอกุศลนั้นไม่ว่าจะเกิดกับใคร จะเป็นสมณะชีพรามณ์ ชาติ ชั้น วรรณะ ผิวพรรณใด จิตที่เป็นอกุศลก็ต้องเป็นอกุศล เปลี่ยนสภาพไม่ได้ นี่คือสภาพของปรหมัตถธรรม เมื่อจิตประกอบด้วยสัมปยุตตธรรม คือเจตสิกที่เป็นอกุศล จิตจึงเป็นอกุศล เมื่อจิตประกอบด้วยโสภณเจตสิก จิตจึงเป็นกุศล หรืออกุศลวิบาก หรือโสภณกิริยาตามชาติของจิต

ในอัฐสาลินี จิตตูปาทกัณฑ์ มีข้อความว่า ก็แลพระผู้มีพระภาคเมื่อทรงจำแนกธรรมเป็นแผนก ๆ แล้ว ทรงยกบัญญัติขึ้นตรัส ทรงทำสิ่งที่ทำได้ยาก น้ำหรือน้ำมันหลายชนิดที่ใส่ลงไปกวนในภาชนะเดียวกันตลอดวัน เมื่อมองดู ดมกลิ่น หรือลิ้มรส ก็อาจรู้ได้ว่าต่างกันเพราะสี กลิ่นและรสต่างกัน แม้จะเป็นได้ถึงอย่าง

นั่น การเช่นนั้นท่านก็พูดว่าทำได้ยาก แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงจำแนกธรรม คือจิตและเจตสิกในอารมณ์เดียวกัน คือรูปารมณ์เดียวกันเหล่านี้ก็ออกเป็นแผนก ๆ แล้วยกบัญญัติขึ้นตรัส ชื่อว่า ทรงทำสิ่งที่ทำได้ยากยิ่งนักนามธรรมเป็นสภาพที่ละเอียดยิ่งกว่ารูปที่ละเอียด แต่แม้กระนั้น พระผู้มีพระภาคก็ทรงจำแนกลักษณะของนามธรรมแต่ละชนิดไว้โดยลักษณะที่ปรากฏ โดยกิจ (วิโส) โดยอาการที่ปรากฏ (ปัจจุปัฏฐาโน) และโดยเหตุใกล้ (ปทัฏฐาโน) ให้เกิดนามธรรมประเภทนั้น ๆ

จิตเป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้ ในอัฐสาธินี จิตอุปาทกัณฑ์ กล่าวว่า จิตเป็นภูมิ คือเป็นที่เกิดของสัมปยุตตธรรม เช่น ความรู้สึกเป็นสุข ถ้าไม่มีจิต ความรู้สึกเป็นสุขก็จะมีไม่ได้ เพราะไม่มีที่ตั้ง ไม่มีที่เกิดของความรู้สึกเป็นสุข แต่ขณะใดที่สุขเวทนาเกิด ขณะนั้นจิตเป็นภูมิ เป็นที่ตั้ง เป็นที่อยู่อาศัยของสุขเวทนาที่เกิดกับจิตนั้น ฉะนั้น จิตจึงเป็นภูมิเป็นที่อยู่อาศัยของสัมปยุตตธรรม คือ สุขเวทนาและเจตสิกอื่น ๆ

จิตจำแนกออกโดยชาติ มี ๔ ชาติ คือ อกุศลจิต กุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต ไม่ว่าจะกล่าวถึงจิตอะไร จำเป็นที่จะต้องรู้ว่าจิตนั้น ๆ เป็นชาติอะไร คือ เป็นอกุศล หรือกุศล หรือวิบาก หรือกิริยา สำหรับวิบากจิตซึ่งเป็นผลของกรรมนั้น เมื่อกรรมมี ๒ ประเภท คือ กุศลกรรม ๑ อกุศลกรรม ๑ วิบากจิตจึงมี ๒ ประเภท คือ กุศลวิบากจิต ๑ และอกุศลวิบากจิต ๑

เมื่อกล่าวถึงจิตซึ่งเป็นผลของอกุศลกรรมนั้นต้องใช้คำว่าอกุศลวิบากจิต อย่างกล่าวอย่างสั้น ๆ ว่าอกุศล เพราะอกุศลวิบากจิตเป็นผลของอกุศลกรรม และกุศลวิบากจิตเป็นผลของกุศลกรรม กุศลวิบากจิตไม่ใช่กุศลจิต อกุศลวิบากจิตไม่ใช่อกุศลจิต และจิตอีกประเภทหนึ่ง คือ กิริยาจิตนั้นไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่วิบาก เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยอื่นซึ่งไม่ใช่กัมมปัจจัย กิริยาจิตไม่เป็นเหตุที่จะทำให้เกิดวิบากใด ๆ เลย กิริยาจิตส่วนมากเป็นกิริยาจิตของพระอรหันต์ พระอรหันต์ดับอกุศลกรรมและกุศลกรรมหมดสิ้น จึงยังคงมีแต่วิบากจิตซึ่งเป็นผลของอดีตกรรมและกิริยาจิตเท่านั้น

นอกจากทรงแสดงสภาพของจิตและเจตสิกโดย ชาติ ๔ คือ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา แล้ว พระผู้มีพระภาคยังทรงจำแนกธรรมโดยนัยอื่น คือ โดยธรรมหมวด ๓ ได้แก่

กุสลา ธรรมา	ธรรมที่เป็นกุศล ๑
อกุสลา ธรรมา	ธรรมที่เป็นอกุศล ๑
อพยาkata ธรรมา	ธรรมที่เป็นอพยากตะ ๑

อพยากตธรรม คือ ปรมัตถธรรมใด ๆ ทั้งหมดที่ไม่ใช่กุศลธรรมและอกุศลธรรม ฉะนั้น เมื่อจำแนกจิตและเจตสิกโดยธรรม ๓ หมวด คือ กุศลธรรม อกุศลธรรมและอพยากตธรรม จิตและเจตสิกที่เป็นอพยากตธรรม ก็ได้แก่วิบากจิตและวิบากเจตสิก กิริยาจิตและกิริยาเจตสิก เมื่อจำแนกปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน โดยประเภทของกุศลธรรม อกุศลธรรมและอพยากตธรรมนั้น

กุศลจิตและเจตสิก เป็น	กุศลธรรม
อกุศลจิตและเจตสิก เป็น	อกุศลธรรม
วิบากจิตและเจตสิกเป็น	อพยากตธรรม
กิริยาจิตและเจตสิกเป็น	อพยากตธรรม
รูปทุกรูป เป็น	อพยากตธรรม

คำถามทบทวน

๑. รูปเป็นสัมปยุตตธรรมกับนามได้ไหม
๒. รูปเป็นสัมปยุตตธรรมกับรูปได้ไหม
๓. สิ่งปรากฏทางตา เป็นกุศลธรรม หรืออภัยกตธรรม เพราะเหตุใด
๔. จิตเห็น เป็นกุศลธรรม หรืออกุศลธรรม หรืออภัยกตธรรม เพราะเหตุใด
๕. นิพพาน เป็นกุศลธรรม ใช่ไหม
๖. จิตประเภทใดไม่มีชาติ
๗. จิตเป็นสัมปยุตตธรรมกับอะไร ขณะไหน
๘. จิตดวงหนึ่งเป็นสัมปยุตตธรรมกับจิตอีกดวงหนึ่งได้ไหม
๙. อกุศลธรรมเป็นสัมปยุตตธรรมกับกุศลธรรมได้ไหม
๑๐. นิพพานเป็นสัมปยุตตธรรมกับอะไร

บทที่ ๕

จิต ๘๘ ดวงซึ่งต่างกันนั้น จำแนกโดยประเภทของภูมิ คือระดับขั้นของจิตเป็น ๔ ภูมิ คือ

กามาวจรภูมิ	๑
รูปาวจรภูมิ	๑
อรุฬาวจรภูมิ	๑
โลกุตตรภูมิ	๑

จิตที่เป็นกามาวจรภูมิ ได้แก่ กามาวจรจิต ๕๔ ดวง ในอภิญญาสาธิต จิตอุปปาตภังค์ อธิบายความหมายของกามาวจรจิต ๔ นัย มีข้อความว่า

นัยที่ ๑ บทว่า กามาวจร ได้แก่ จิต อันนับเนื่องในกามาวจรธรรมทั้งหลาย คือ เป็นจิตที่อยู่ในขั้นของกาม (คำเต็ม คือ กามาวจร แต่ตัดบทหลังออกเหลือเพียงกามเท่านั้นได้) โดยท่องเที่ยวอยู่ในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ จึงเป็นจิตขั้นกาม เป็นกามาวจรจิต

ทุกขณะในชีวิตประจำวันเป็นกามาวจรจิต เมื่อไม่ใช่จิตระดับอื่นที่ละเอียดกว่า ประณีตกว่าขั้นกาม เมื่อใดที่อบรมเจริญกุศลจิตที่สงบขึ้นโดยมีรูปเป็นอารมณ์ จนจิตสงบมั่นคงขึ้นถึงขั้นอัปนาสมาธิ เป็นฌานจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ ขณะนั้นก็ป็นรูปาวจรภูมิหรือรูปาวจรจิต พ้นจากระดับของกาม และเมื่อจิตสงบมั่นคงกว่านั้นอีก โดยเป็นจิตที่สงบแนบแน่นในอารมณ์ที่พ้นจากรูปก็เป็นอรุปาวจรจิต และจิตที่ละเอียดประณีตกว่าอรุปาวจรจิต คือ โลกุตตรจิตซึ่งประจักษ์แจ้งลักษณะของนิพพานจึงเป็นโลกุตตรภูมิ ฉะนั้น จิตจึงต่างกันโดยภูมิ คือ จิต ๘๘ ดวง จำแนกเป็น

กามาวจรจิต	๕๔	ดวง
รูปาวจรจิต	๑๕	ดวง
อรุปาวจรจิต	๑๒	ดวง
โลกุตตรจิต	๘	ดวง

ขณะใดที่ไม่ใช่รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต ขณะนั้นต้องเป็นกามาวจรจิต

ชื่อว่า “กาม” เพราะอรรถว่า อันสัตว์ใคร่ กามมี ๒ อย่างคือ กิเลสกาม ๑ วัตถุกาม ๑

กิเลสกาม ได้แก่ ฉันทราคะ คือ โลกเจตสิก ซึ่งเป็นสภาพธรรมที่ยินดี พอใจติดข้องในอารมณ์

วัตถุกาม คือ สภาพธรรมซึ่งเป็นที่ตั้งของความยินดี ความพอใจ ความปรารถนา ฉะนั้น วัตถุกาม ได้แก่ วัฏฏะ ซึ่งเป็นไปในภูมิทั้ง ๓ คือ ทั้งกามภูมิ รูปภูมิ และ อรูปภูมิ เพราะไม่พ้นจากการเป็นวัตถุที่ยินดีพอใจของกิเลสกาม ตราบใดที่ยังดับโลภะไม่ได้ก็ยังมิวัตถุกาม คือ สภาพธรรมซึ่งเป็นที่ยินดี พอใจของกิเลสกาม

กามาวจรจิตซึ่งยินดี พอใจ ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ นั้นเหนียวแน่นมาก แม้ว่ารูปจะปรากฏเพียงชั่วขณะทีเล็กน้อยเหลือเกิน คือ ชั่วขณะที่กระทบจักขุปสาทคือตา เสียงก็ปรากฏเพียงชั่วขณะที่เล็กน้อยเหลือเกิน คือ ชั่วขณะที่กระทบกับโสตปสาท กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ก็เช่นเดียวกัน ล้วนเป็นปริตตธรรม คือ เป็นสภาพธรรมที่ปรากฏเพียงเล็กน้อยแล้วก็ดับไป แต่จิตก็ยินดีพอใจติดข้องในปริตตธรรมนั้นอยู่เสมอ เพราะการเกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็วของปริตตธรรมนั้น ๆ จึงดูเหมือนไม่ดับไป

ความเพลิดเพลินยินดีพอใจในกามอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะไม่หมดสิ้น แม้ว่ารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะนั้น ๆ จะดับไปแล้ว แต่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอื่น ๆ ก็เกิดสืบต่อทำให้เกิดความหลงติดยินดีพอใจในรูป เสียง ฯลฯ สืบต่อกันอยู่เรื่อย ๆ เมื่อเห็นรูปใดก็ตามซึ่งเป็นที่พอใจแล้ว ก็อยากจะเห็นอีกบ่อย ๆ เมื่อได้ยินเสียงที่พอใจแล้วก็อยากได้ยินเสียงนั้นอีก กลิ่น รส โผฏฐัพพะก็เช่นเดียว เมื่อบริโภครสใดที่พอใจแล้วก็อยากบริโภครสนั้นซ้ำ ๆ อีก ความยินดีพอใจติดข้องในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเกิดขึ้นเป็นประจำทุกวันซ้ำแล้วซ้ำอีกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจนั่นเอง

เมื่อชอบสิ่งใดก็อยากจะเห็นสิ่งนั้นอยู่ตลอดเวลาได้ไหม ไม่ได้เพราะสังขารธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเป็นธรรมดา เมื่อรสอร่อยเกิดขึ้นปรากฏ ความพอใจก็อาศัยลิ้นเกิดขึ้น ขณะนั้นความพอใจทางตา หู จมูก กายไม่เกิดขึ้น เมื่อเกิดความพอใจในกลิ่นที่ปรากฏ ขณะนั้นความพอใจทางตา หู ลิ้น กาย ก็ไม่เกิด

เพราะจิตเกิดขึ้นที่ละขณะเท่านั้น จะมีจิต ๒ ดวงเกิดขึ้นพร้อมกันไม่ได้เลย ทุกคนพอใจในสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏ สลับกันทางตาบ้าง ทางหูบ้าง ทางจมูกบ้าง ทางลิ้นบ้าง ทางกายบ้าง ทางใจบ้าง ไม่ใช่พอใจเฉพาะในสิ่งเดียว เสียงเดียว กลิ่นเดียว รสเดียว และโณภูฏัพพะเดียวเท่านั้น ทั้งนี้เพราะความพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะสะสมสืบต่ออยู่เรื่อย ๆ ตั้งแต่อดีต ปัจจุบัน และต่อไปในอนาคต

ฉะนั้น กามาวจรจิต คือ จิตชั้นกามที่ท่องเที่ยวไปในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ เป็นจิตที่ยินดีพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ เป็นจิตที่ไม่พ้นจากรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ บางท่านก็บอกว่า ทำบุญแล้วอยากเกิดในสวรรค์ สวรรค์ก็ไม่พ้นจากรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ แต่เป็นกามอารมณ์ที่ประณีตกว่ากามอารมณ์ในโลกมนุษย์

ฉะนั้น ตั้งแต่เกิดจนตาย ขณะใดที่จิตสงบไม่ถึงขั้นอัปปนาสมาธิ คือ ไม่เป็นฌานจิต และไม่เป็นโลกุตตรจิต ขณะนั้นก็เป็ กามาวจรจิต ขณะหลับและตื่น เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส คิดนึกต่าง ๆ นั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนเลย แต่เป็นจิตชั้นกามคือกามาวจรจิตทั้งสิ้น

ผู้ที่ไม่ใช่พระอนาคามีพระและอรหันต์นั้น ยังมีความพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ แสดงว่าความพอใจในกามอารมณ์ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นละได้ยากเพียงใด และถึงแม้ว่าจะอบรมเจริญความสงบถึงขั้นฌานจิตและเกิดในพรหมโลก ก็ยังละความยินดี พพอใจ ในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ไม่ได้เป็นสมุจเฉท เมื่อยังไม่ใช่พระอนาคามีบุคคล ก็ยังต้องกลับมาสู่ความเป็นอย่างนี้ คือ เป็นผู้นิยมพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ฉะนั้น จึงไม่ควรประมาทกิเลส และจะต้องเข้าใจสภาพธรรมตรงตามความเป็นจริง ตามเหตุผล จึงจะสามารถอบรมเจริญปัญญาที่ดับกิเลสได้จริง ๆ เป็นสมุจเฉท

บทว่า กามาวจร ได้แก่อันนั้นเนื่องในกามาวจรธรรม ข้อความในอัฐฐสาลินี แสดงว่า ภูมิของกามาวจรธรรมนั้น เบื้องต่ำตั้งแต่เวเงินรกขึ้นมา เบื้องบนตั้งแต่เทวดาชั้นปรนิมมิตตวสวัตติงมา ภูมิเหล่านี้เป็นภูมิของกามอารมณ์ทั้งหมด

ส่วนคำว่า “วัตถุกาม” นั้นมีความหมายกว้างกว่ารูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ เพราะไม่ว่าจะเป็นสภาพธรรมใดทั้งสิ้นเมื่อเป็นที่ตั้งของความยินดีพอใจก็เป็นวัตถุกาม เมื่อเกิดเป็นพรหมบุคคลในรูปพรหมภูมิ รูปพรหมภูมินั้นก็เป็นวัตถุกาม คือ เป็นที่ตั้งของความยินดีพอใจของรูปพรหมบุคคลนั้น ผู้ที่เกิดในรูปพรหมภูมิ อรูปพรหมก็เป็นวัตถุกาม คือ เป็นที่ตั้งของความยินดี พพอใจของอรูปพรหมบุคคลนั้นได้ โลกเจตสิกเป็นสภาพธรรมที่ยินดีพอใจ คิดข้องในอารมณ์ทุกอย่างนอกจาก โลกุตตรธรรมเท่านั้น ฉะนั้น นอกจากโลกุตตรธรรมแล้ว ธรรมอื่น ๆ จึงเป็นวัตถุกาม คือ เป็นที่ตั้ง เป็นที่ยินดีพอใจของโลภะได้

ความหมายของกามาวจรจิตนัยที่ ๑ คือ เป็นจิตชั้นกามไม่พ้นไปจากกาม

นัยที่ ๒ เป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ มนุสสภูมิ ๑ และสวรรค์ ๖ ชั้น

นัยที่ ๓ ชื่อว่า กามาวจรจิต เพราะว่าข้อมทองเที่ยวไปด้วยสามารถแห่งการกระทำให้เป็นอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ข้อมทองเที่ยวไปในจิตนั้น ๆ ด้วยสามารถแห่งการกระทำให้เป็นอารมณ์ แม้เพราะเหตุนี้ ๆ ชื่อว่า กามาวจร

ถ้าจะให้เข้าใจง่ายก็คือ จิตใดก็ตามที่เกี่ยวข้องเป็นไปในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์จิตนั้นเป็นกามาวจร

ถาม พระอรหันต์มีกามาวจรจิตไหม

ตอบ มี เมื่อพระอรหันต์เห็นรูปารมณ์ที่ปรากฏทางตา รูปารมณ์ที่เป็นกามอารมณ์ จิตเห็นจึงเป็นกามาวจรจิต ไม่ว่าจะเห็นจิตของพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต์สาวก หรือจิตของบุคคลใดขณะใด ๆ ก็ตามที่มีกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ จิตนั้นเป็นกามาวจรจิต

นัยที่ ๔ อีกอย่างหนึ่ง จิตใดข้อมยังปฏิสนธิให้ท่องเที่ยวไปในกาม กล่าวคือ กามภพ (อบายภูมิ ๔ มนุษย์ ๑ สวรรค์ ๖) เหตุนี้ จิตนั้นชื่อว่า กามาวจร

ทุกท่านที่อยู่ในโลกมนุษย์นี้ เพราะกามาวจรจิตทำให้กามปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในภูมิมนุษย์ ซึ่งเป็นกามภูมิ

ผู้ที่เจริญสมถภาวนาจนจิตสงบถึงขั้นอัปนาสมาธิเป็นรูปฌานจิตหรือรูปฌานจิต ถ้าฌานจิตไม่เสื่อมและฌานจิตเกิดก่อนจุติจิต ฌานกุศลจิตนั้นไม่เป็นปัจจัยให้เกิดในโลกนี้ แต่เป็นปัจจัยให้เกิดในรูปพรหมภูมิหรือในรูปพรหมภูมิตามขั้นของฌานนั้น ๆ การเกิดเป็นมนุษย์เป็นผลของกามาวจรกุศล คือ ทาน ศีล การอบรมเจริญสมถภาวนา การอบรมเจริญสติปัญญาซึ่งยังไม่พ้นไปจากกาม ฉะนั้น จึงทำให้ปฏิสนธิในกามภูมิ

คำว่า “ภูมิ” มี ๒ ความหมาย คือ หมายถึงจิตซึ่งเป็นภูมิของสัมปยุตตธรรม คือ เจตสิกธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน ๑ และหมายถึง “โอกาส” คือ สถานที่เกิดของสัตว์โลก ๑ โลกมนุษย์เป็นภูมิคือสถานที่เกิดภูมิ ๑ ในที่เกิดทั้งหมด ๓๑ ภูมิ

เมื่อจิตต่างกันต่างประเภท ๆ และแต่ละจิตแต่ละประเภทนั้น ก็วิจิตรต่างกันมาก ภูมิซึ่งเป็นที่เกิดของสัตว์โลกก็ต้องต่างกันไป ไม่ใช่มีแต่มนุสสภูมิ คือโลกนี้โลกเดียว และแม้ว่าจะเป็นกามาวจรกุศล กำลังของศรัทธา ปัญญา และสัมปยุตตธรรม คือเจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยในขณะนั้นก็วิจิตรต่างกันมากจึงจำแนกให้ได้รับผล คือ เกิดในสุคติภูมิต่าง ๆ ไม่ใช่แต่ในภูมิมนุษย์เท่านั้น

สำหรับอกุศลกรรมก็เช่นเดียวกันขณะที่ทำอกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ถ้าสังเกตจะรู้ความแตกต่างกันของอกุศลกรรมว่าหนักเบาด้วยอกุศลธรรมเพียงไร บางครั้งก็ประกอบด้วยความพยาบาทมาก บางครั้งก็ไม่ได้ประกอบด้วยความพยาบาทรุนแรง บางครั้งก็ขาดความเพียร ไม่ได้มีวิริยะอุตสาหะที่จะทำร้ายเบียดเบียน แต่เป็นการกระทำซึ่งประกอบด้วยเจตนาเพียงเล็กน้อยและสัตว์เล็ก ๆ นั้นก็ตายลง เมื่อแต่ละกรรมที่ได้กระทำไปนั้นประกอบด้วยสัมปยุตตธรรมคือเจตสิกขึ้นต่าง ๆ อกุศลกรรมนั้น ๆ ก็เป็นปัจจัยจำแนกให้อกุศลวิบากจิตทำกิจปฏิสนธิ คือ เกิดในอบายภูมิต่าง ๆ ๔ ภูมิ

เมื่ออกุศลกรรมและอกุศลกรรมซึ่งเป็นเหตุที่จะให้เกิดผลวิจิตรต่าง ๆ กัน ภูมิซึ่งเป็นที่เกิดที่เหมาะสมที่ควรแก่กรรมนั้น ๆ ก็ย่อมต้องมีมาก ไม่ได้มีแต่เฉพาะมนุษยภูมิแห่งเดียวเท่านั้น

คำว่า “ภูมิ” หมายถึงโอกาสโลกซึ่งเป็นสถานที่เกิดของสัตว์โลกทั้งหมด ๓๑ ภูมิ ตามระดับชั้นของจิต คือ กามภูมิ ๑๑ ภูมิ รูปพรหม ๑๖ ภูมิ อรูปพรหม ๔ ภูมิ รวมโอกาสโลกซึ่งเป็นสถานที่เกิดของสัตว์โลกทั้งหมดมี ๓๑ ภูมิ คือ ๓๑ ระดับชั้น ซึ่งสถานที่เกิดแต่ละชั้นนั้นมีมากกว่านั้น คือ แม้แต่ภูมิของมนุษย์ก็ไม่ได้มีแต่โลกนี้โลกเดียวยังมีโลกมนุษย์อื่นอีกด้วย

กามภูมิ ๑๑ ภูมินั้นเป็นอบายภูมิ ๔ มนุษย์ ๑ และสวรรค์ ๖ ซึ่งขอล่าวถึงเพียงย่อ ๆ คือ

อบายภูมิ ๔ ได้แก่ นรก ๑ สัตว์เดรัจฉาน ๑ ปิตติวิสัย(เปรต)๑ อสุรกาย ๑

นรกไม่ใช่มีเพียงแต่แห่งเดียวหรือขุมเดียว นรกขุมใหญ่ ๆ มีหลายขุม เช่น สัตยูชีวนรก กาศุตนรก สังฆาตนรก โรรวุณรก มหาโรรวุณรก ตาปนรก มหาตาปนนรก และอเวจีนรก นอกจาก นรกใหญ่ ก็ยังมีนรกย่อย ๆ ซึ่งในพระไตรปิฎกก็ไม่ได้อธิบายถึงโดยละเอียดมากนัก เพราะจุดประสงค์ที่พระผู้ภาคทรงแสดงภูมิต่าง ๆ ก็เพื่อทรงแสดงให้เห็นเหตุและผลของอกุศลกรรมและอกุศลกรรม สิ่งใดซึ่งไม่สามารถที่จะเห็นชัดประจักษ์ด้วยตา ก็ย่อมไม่เป็นที่ควรแสดงเท่ากับสภาพที่สามารถจะพิสูจน์โดยบรมเจริญปัญญาให้รู้ได้

การเกิดในอบายภูมิ ๔ นั้น ถ้าเป็นผลของอกุศลกรรมหนักก็เกิดในนรก ถ้าเป็นผลของอกุศลกรรมที่หนักมากก็เกิดในมหานรกที่สุดจะทรมาณ คือ อเวจีนรก และเมื่อพ้นจากขุมนรกขุมใหญ่ ๆ แล้ว ก็เกิดในนรกขุมย่อย ๆ อีก เมื่อยังไม่หมดผลของอกุศลกรรม ขณะที่กระทำอกุศลกรรมนั้นไม่คิดเลยว่า ภูมินรกรออยู่แล้วข้างหน้า แต่อย่างไรไปไม่ถึง เพราะว่ายังอยู่ในโลกนี้ก็ยังไม่ไปสู่ภูมิอื่น แม้ว่าเหตุคืออกุศลกรรมมีแล้ว เมื่อทำอกุศลกรรมแล้วย่อมเป็นปัจจัยให้ไปสู่อบายภูมิใดภูมิเมื่อสิ้นชีวิตแล้ว

ผลของอกุศลกรรมที่น้อยกว่านั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดอบายภูมิอื่น เช่น เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน จะเห็นได้ว่าสัตว์ดิรัจฉานนั้นนั้นมีรูปร่างประหลาด ๆ ต่าง ๆ นานา บางชนิดมีขามาก บางชนิดมีขาน้อย บางชนิดไม่มีขาเลย มีปีกบ้าง ไม่มีปีกบ้าง อยู่ในน้ำบ้าง อยู่บนบกบ้าง มีรูปร่างลักษณะ ต่าง ๆ มากมาย ตามความวิจิตรของจิต มนุษย์มีตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่ผิวพรรณแวณณะ ความสูงต่ำก็ยังมีวิจิตรต่าง ๆ กัน ไม่เหมือนกันเลย ไม่ว่าจำนวนคนโลกนี้จะมากสักเท่าไรก็ตาม รวมทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตด้วย แต่สัตว์ดิรัจฉานก็ยังมีวิจิตรต่างกันอย่างมากมาย ทั้งสัตว์น้ำ สัตว์บก และสัตว์ที่บินได้ ซึ่งก็ย่อมเป็นไปตามกรรม อันเป็นเหตุให้มีรูปร่างวิจิตรนั้นๆ

ผลของอกุศลกรรมที่น้อยกว่านั้นเป็นปัจจัยให้เกิดในภูมิของ **เปรต** ซึ่งภาษาบาลีใช้คำว่า ปิตติวิสัย เปรตทรมาณด้วยความหิวโหยอยู่เสมอ และภูมิของเปรตก็วิจิตรต่าง ๆ กันมาก

มนุษย์ทุกคนมีโรคประจำตัวประจำวัน คือ โรคหิว ซึ่งจะว่าไม่มีโรคไม่ได้ เพราะความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง ลองหิวมากแล้วจะรู้สึก ถ้าหิวหนักหนอยแล้วรับประทานอาหาร ซึ่งถ้าเป็นอาหารอร่อย ๆ ก็เลยลืมว่าแท้จริงนั้น ความหิวไม่ใช่ความสบายกายเลย เป็นสิ่งที่จะต้องแก้ไขบรรเทาให้หมดไปคนที่หิวมากเมื่อไม่ได้รับประทานอาหารก็จะรู้สภาพที่เป็นความทุกข์ของความหิวว่า ถ้าหิวมาก ๆ กว่านั้นจะเป็นอย่างไร

ท่านผู้หนึ่งมีมิตรสหายมาก วันหนึ่งท่านรับโทรศัพท์ตั้งแต่เช้าจนถึงเย็น ไม่ได้รับประทานอาหารเช้า พอคำก็เลยรู้สึกหิวที่แสนทรมาณ ใช้คำว่าแสบท้อง หรือแสบไส้ นั้นเป็นอย่างไร และท่านก็ไม่สามารถรับประทานอาหารเช้าเพื่อแก้หิว เพราะถ้าทำอย่างนั้นก็จะเปลือง เป็นอันตรายต่อร่างกายท่านต้องค่อย ๆ บริโภคแก้ไข

ความหวีไปทีละน้อยแต่ถึงอย่างนั้นก็ยังเป็นลม นี่ก็แสดงให้เห็นว่าความหวีเป็นโรคอย่างยิ่ง เป็นโรคประจำวัน ที่ยังไม่ค่อยพูดถึงโรคอื่นๆ แล้วอย่างนี้ผู้ที่เปเรตจะหวีสักแค่ไหน ในภูมิเปเรต ไม่มีการค้าขาย ไม่มีกสิกรรม จะไปปลูกข้าวทำนา หุงข้าวเองหรือซื้อขายอะไรกับใครเพื่อให้ได้อาหารมาบริโภคก็ไม่ได้ การเกิดเป็นเปเรตนั้น เป็นผลของอกุศลกรรม เปเรตได้อนุโมทนากุศลที่บุคคลอื่นกระทำแล้วอุทิศไปให้ กุศลจิตที่อนุโมทานั้นเป็น ปัจจัยให้ได้อาหารที่เหมาะสมแก่ภูมิของคนบริโภค หรืออาจจะฟื้นสภาพของเปเรตโดยจุดิแล้วปฏิสนธิในภูมิอื่น เมื่อหมดผลของกรรมที่ทำให้เป็นเปเรตต่อไป

อบายภูมิ อีกภูมิหนึ่ง คือ อสุรกาย การเกิดเป็นอสุรกายเป็นผลของอกุศลกรรมที่เบาว่า อกุศลกรรมอื่น เพราะผู้ที่เกิดเป็นอกุศลกรรมนั้นไม่มีความรื่นเริงใจ ใดๆ อย่างในภูมิมนุษย์และสวรรค์ ในภูมิ มนุษย์มีหนังสืออ่าน มีหนังละครดู มีเพลงฟัง แต่ในอสุรกายภูมิไม่สามารถที่จะแสวงหาความเพลิดเพลิน สนุกสนานได้เหมือนในสุคติภูมิ

เมื่ออกุศลกรรมมีต่างกัน ภูมิซึ่งเป็นที่เกิดย่อมต่างกัน ออกไปตามเหตุ คืออกุศลกรรมนั้นๆ

สำหรับภูมิซึ่งเป็นของกามาจรกุศลมี ๗ ภูมิ คือ มนุษย์ ๑ ภูมิ สวรรค์ ๖ ภูมิ

ในพระไตรปิฎกแสดงภูมิที่เกิดของมนุษย์ว่า **มนุสสภูมิ** คือที่เกิดของมนุษย์นั้น มี ๔ ทวีป คือ

๑. **ปุพพวิททวีป** อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงของภูเขาสิเนรุ
๒. **อมรโคยานทวีป** อยู่ทางทิศตะวันตกของภูเขาสิเนรุ
๓. **ชมพูทวีป(คือโลกนี้)** อยู่ทางทิศใต้ของภูเขาสิเนรุ
๔. **อุตตรกูรูทวีป** อยู่ทางทิศเหนือของภูเขาสิเนรุ

ผู้ที่ในโลกนี้ซึ่งเป็นชมพูทวีปก็เห็นแต่ชมพูทวีป ไม่ว่าจะท่องเที่ยวไปที่ใดก็เห็นแต่อารมณต่างๆ ของ ชมพูทวีป ยังไม่สามารถที่ไปถึงทวีปอื่น ซึ่งเป็นโลกของมนุษย์อื่นอีก ๓ โลก

สวรรค์มี ๖ ภูมิ ตามลำดับคือ

สวรรค์ภูมิที่ ๑ คือ จาตุมหาราชิกา มีเทวดาซึ่งเป็นใหญ่ ๔ องค์คือ

ท้าวธตรัฐ เป็นเทพผู้เป็นใหญ่ทางทิศตะวันออกเฉียงมีชื่อว่าอินทะ เป็นผู้ปกครอง คันธัพพเทวดา (คนธรรพ์)

ท้าววิรูปหก เป็นเทพผู้เป็นใหญ่ทางทิศใต้ หรือบางครั้งเรียกว่า ยมะ เป็นผู้ปกครองกุมภันท์เทวดา ค้วย

ท้าววิรูปกษ เป็นเทพผู้เป็นใหญ่ทางทิศตะวันตก บางครั้งมีชื่อว่า ท้าววรุณ เป็นผู้ปกครองนาคเทวดา

ท้าวเกวเร เป็นเทพผู้ใหญ่ทางทิศเหนือ บางครั้งมีชื่อว่า ท้าวเวสสุวัณ เป็นผู้ปกครองยักษ์เทวดา

สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นสวรรค์ชั้นต้น ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากภูมิมนุษย์ สวรรค์ซึ่งเป็น ภูมิของเทพนั้นสูงขึ้น ๕ ตามระดับความประณีตของสวรรค์

สวรรค์ภูมิที่ ๒ คือ ดาวดึงส์ อยู่สูงกว่าสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา มีพระอินทร์เป็นจอมเทพ ทุกท่าน คงได้ยินชื่อสวนสวรรค์ในชั้นดาวดึงส์บ่อยๆ สวนสวรรค์ในชั้นดาวดึงส์มี ๔ คือ สวน นันทวันอยู่ทางทิศ ตะวันออก สวนจิตรลดาวันอยู่ทางทิศตะวันตก สวนมิสสกวันอยู่ทางทิศเหนือสวนผารุสกวันอยู่ทางทิศใต้

สวรรค์ภูมิที่ ๓ คือ ยามา

อยู่สูงกว่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

สวรรค์ภูมิที่ ๔ คือ ดุสิต

อยู่สูงกว่าสวรรค์ชั้นยามา

สวรรค์ภูมิที่ ๕ คือ นิมมานรดี

อยู่สูงกว่าสวรรค์ชั้นดุสิต

สวรรค์ภูมิที่ ๖ คือ พรนิมมิตวสวัตติ

อยู่สูงกว่าสวรรค์ชั้นนิมมานรดี

ใครอยากอยู่สวรรค์ชั้นไหน เมื่อไม่ใช่พระอรหันต์ก็ยังคงเกิดอีก แต่จะเกิดที่ไหน คงไม่ถึงพรหมภูมิ เพราะการที่จะเกิดเป็นพรหมบุคคลในพรหมภูมิได้นั้น ต้องเป็นผลของอานกุศลที่ไม่เสื่อมตามที่กล่าวแล้ว ฉะนั้น ก็คงจะเกิดในกามภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง แล้วแต่ว่าจะเป็นอบายภูมิหรือสุคติภูมิตามเหตุ คือ กรรมหนึ่งที่ได้กระทำแล้วในสังสารวัฏฏ์

รูปวจรภูมิซึ่งเป็นที่เกิดของรูปพรหมบุคคลมี ๑๖ ภูมิ คือ

ปฐมฌานภูมิ มี ๓ ภูมิ คือ

ปาริสาชชาภูมิ ๑ (เป็นที่เกิดของผู้ที่บรรลุปฐมฌานกุศลจิตที่มีกำลังอ่อน)

บุโรหิตาภูมิ ๑ (เป็นที่เกิดของผู้ที่บรรลุปฐมฌานกุศลจิตที่มีกำลังปานกลาง)

มหาพรหมาภูมิ ๑ (เป็นที่เกิดของผู้ที่บรรลุปฐมฌานกุศลจิตที่มีกำลังประณีต)

ทุตติยานภูมิ มี ๓ ภูมิ เป็นที่เกิดของผู้ที่บรรลุทุตติยาน โดยจตุกกนัย และตติยาน โดยปัญจกนัย คือ

ปริตตภาภูมิ ๑

อัปปมาณาภูมิ ๑

อาภัสสราภูมิ ๑

ตติยานภูมิ มี ๓ ภูมิ เป็นที่เกิดของผู้ที่บรรลุตติยาน โดยจตุกกนัย และจตุตถฌาน โดยปัญจกนัย คือ

ปริตตสุภาภูมิ ๑

อัปปมาณสุภาภูมิ ๑

สุภกัณหาภูมิ ๑

จตุตถฌานภูมิ มี ๗ ภูมิ คือ

เวหฬผลาภูมิ ๑ (เป็นที่เกิดของผู้ที่บรรลุจตุตถฌาน โดยจตุกกนัยและปัญจฌาน โดยปัญจกนัย)

อัสัญญัตตภาภูมิ ๑ (เป็นที่เกิดของผู้ที่บรรลุปัญจฌานที่มีแต่รูปปฏิสนธิ ไม่มีจิตเจตสิกเกิดเลย)

อวิหาภูมิ ๑

อตัปปาภุมิ	๑	สุทธาวาส ๕ ภุมิ เป็นที่เกิด
สุทัตถาภุมิ	๑	___ ของพระอนาคามีบุคคลผู้ได้
สุทัตถีภุมิ	๑	จตุตถฌานโดยจตุกกนัยหรือ
อกนิฐฐาภุมิ	๑	— ปัญจฌาน โดยปัญจกนัย

อรุปรพรมภุมิ มี ๔ ภุมิ เป็นภุมิที่เกิดของผู้ที่บรรลुरुูปฌาน (ปัญจฌานที่เพิกรูปแล้วมีอรุปรพรมเป็นอารมณ์) ตามลำดับขั้น คือ

อากาศาณัญญายตนภุมิ	๑
วิญญาณัญญายตนภุมิ	๑
อาภิญญัญญายตนภุมิ	๑
เนวสัณญานาสัณญายตนภุมิ	๑

ในอรุปรพรม ๔ ภุมินี้ มีแต่นามขั้น คือ จิตและเจตสิกไม่มีรูปใด ๆ เกิดเลย

ในอังกุตรนิกาย ติกนิบาต จุพนิสูตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงเรื่องของโลกและจักรวาลไว้ถึงแม้ว่าจะไม่ใช่โดยละเอียดอย่างที่บางท่านสงสัยใคร่รู้ แต่ก็แสดงให้เห็นพระปัญญาบารมีของพระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นโลกวิทู คือ ผู้ทรงรู้แจ้งโลกทั้งสิ้น

ลักษณะของจิตประการที่ ๔ คือ หนึ่ง จิตแม้ทุกดวงชื่อว่าจิต เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควร โดยอำนาจแห่งสัมปยุตตธรรม (เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย) ทำให้จำแนกจิตออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้หลายนัย เช่น โดยชาติ ๔ ได้แก่ เป็นกุศล ๑ อกุศล ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ โดยภุมิ ๔ คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต

กามาวจรจิต มีทั้ง ๔ ชาติ คือ เป็นอกุศลก็มี เป็นกุศลก็มี เป็นวิบากก็มี เป็นกิริยาก็มี นอกจากกามาวจรจิตแล้วจิตระดับที่สูงกว่านั้นไม่เป็นอกุศล คือ รูปาวจรจิตที่เป็นอกุศลไม่มี อรูปาวจรจิตที่เป็นอกุศลไม่มี โลกุตตรจิตที่เป็นอกุศลไม่มี (และที่เป็นกิริยาไม่มี)

ฉะนั้น รูปาวจรจิตจึงมี ๓ ชาติ คือ กุศล วิบาก กิริยา รูปาวจรกุศลจิตเป็นเหตุให้รูปาวจรวิบากจิตทำกิจปฏิสนธิเป็นพรหมบุคคลในพรหมโลก ภุมิหนึ่งภุมิใดในอรุปรพรม ๑๕ ภุมิและรูปาวจรปัญจฌานเป็นปัจจัยให้รูปปฏิสนธิเป็นอสังขยัตตาพรหมบุคคลในอสังขยัตตาพรหมภุมิ ๑ ภุมิ รูปาวจรกิริยาเป็นกิริยาจิตของพระอรหันต์ขณะที่เป็นรูปฌานจิตขั้นต่าง ๆ

อรุปรพรมจิตก็มี ๓ ชาติ คือ กุศล วิบาก กิริยา โดยนัยเดียวกัน

รูปาวจรจิตและอรุปรพรมจิต เป็นมหัคคตจิต ข้อความในอัญญาสาลินี จิตตูปปาทกัณฑ์ อธิบายความหมายของ “มหัคคตะ” ว่า ชื่อว่า มหัคคต เพราะถึงความเป็นสภาวะอันใหญ่ เพราะสามารถข่มกิเลสได้ เพราะมีผลไพบูรณ์

กิเลสเป็นสิ่งที่ข่มไม่ได้ง่าย เพราะพอเห็นก็เกิดพอใจหรือไม่พอใจ แต่ในขณะที่จิตเป็นอัปปนาสมาธิเป็นฌานจิตนั้นจิตสงบแนบแน่นในอารมณ์ทางมโนทวาร ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่รู้รส ไม่รู้โผฏฐัพพะ

ขณะที่เป็นฉานจิตไม่ว่าจะเป็นระยะเวลาานเท่าไรก็ตาม ฅวังคจิตจะไม่เกิดคั่นแทรกเลย ไม่เหมือนกับเวลาที่เป็น กามาวจรจิตซึ่งเป็นขณะที่เล็กน้อยและสั้นมากเป็นปริตตรธรรม เพราะเห็นชั้ววาระสั้น ๆ ได้ยินชั้ววาระสั้น ๆ คิด นึกชั้ววาระสั้น ๆ ขณะที่เป็นกามาวจรจิตนั้น รู้อารมณ์หนึ่ง ๆ ชั้ววาระที่สั้นจริง ๆ เมื่อจกขุทวารวิถีจิตเกิดขึ้นรู้อุปารมณ คือ สิ่งทีปรากฏทางตาดับไปกวังคจิตก็ต้องเกิดต่อทันทีก่อนทีมโนทวารวิถีจิตจะรับรู้สิ่งทีปรากฏทางตา ต่อจากจกขุทวารวิถีจิต กามาวจรธรรม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และจิตทีรู้อรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ จึงเป็นปริตตรธรรม แต่มหักคจิตซึ่งได้แก่ รูปาจรจิตและอรูปาจรจิตนั้นถึงความเป็นสภาวะอันใหญ่ เพราะสามารถข่มกิเลสได้ จึงเป็นมหักคจิต

ขณะที่เป็นอัปนาสมาธิ คือ ฉานจิตเกิดดับสลับตอกันนั้น ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่รู้อโผฏฐัพพะ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และไม่คิดนึกเรื่องรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะใด ๆ เลย จึงชื้อว่าสามารถข่มกิเลส แต่เมื่อฉานจิตดับหมดแล้ว กามาวจรจิตก็เกิดต่อเมื่อวิถีจิตเกิดขึ้นทางทวารต่าง ๆ อกุศลชวณวิถีก็เกิดได้ถ้าไม่ข่มกุศล เพราะเมื่อยังไม่ได้ดับกิเลส เป็นสมมุจเฉท เมื่อเห็นแล้วอกุศลจิตก็เกิดขึ้น เมื่อ ได้ยินแล้วอกุศลจิตก็เกิด เมื่อกายกระทบสัมผัสแล้วอกุศลจิตก็เกิด มีใครรู้อ้างว่าอกุศลจิตเกิดอยู่เรื่อย ๆ เมื่อไม่รู้ก็ไม่ได้ข่มและไม่ได้อบรมเจริญหนทางทีจะดับกิเลส

ก่อนการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ที่เห็น โทษของอกุศลจิตซึ่งเกิดสลับตอกันเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้อโผฏฐัพพะ ก็ได้พยายามหาทางทีจะข่มกิเลส และรู้ว่าทางเดียวทีจะข่มกิเลสได้ คือ ต้องไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส และไม่รู้อโผฏฐัพพะ เพราะถ้าเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส และรู้อโผฏฐัพพะ ก็กั้นกิเลสไม่ได้ เมื่อรู้อย่างนี้จึงอบรมเจริญกุศลจิตทีทำให้สงบจากโลกะ โทสะ โมหะ จนถึงอัปนาสมาธิ ซึ่งไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่รู้อสิ่งทีกระทบสัมผัสใด ๆ นอกจากอารมณ์ทีทำให้จิตเป็นกุศลสงบมั่นคงแนบแน่นทางใจเพียงอารมณ์เดียวเท่านั้น อัปนาสมาธิซึ่งเป็นฉานจิตนั้นไม่ข่มหนทางทีจะดับกิเลส เพราะเมื่อฉานจิตไม่เกิด กิเลสก็เกิด ชั้วขณะที่เป็น รูปาจรจิตและอรูปาจรจิตนั้นเป็นสภาวะอันใหญ่ เป็นมหักคตะ เพราะข่มกิเลสได้โดยไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่รู้อสิ่งทีกระทบสัมผัส ไม่เหมือนพระอนาคามีบุคคลซึ่งเห็นแต่ดับความยินดีพอใจในรูป ได้ยินแต่ดับความยินดีพอใจในเสียง ได้กลิ่นแต่ดับความยินดีพอใจในกลิ่น ลิ้มรสแต่ดับความยินดีพอใจในรส กระทบสัมผัสแต่ดับความยินดีพอใจในเย็น ร้อย อ่อน แข็ง ตึงไหวทีปรากฏ ฉะนั้น จิตจึงต่างกันเป็น ๔ กุมี คือ ๔ ระดับขึ้น

รูปาจรจิตและอรูปาจรจิตมี ๓ ชาติ คือ กุศล ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑

โลกุตตรจิตมี ๒ ชาติ คือ เป็นโลกุตตรกุศลประเภท ๑ เป็นโลกุตตรวิบากประเภท ๑ ไม่มี โลกุตตรกิริยาจิต โลกุตตรจิตมี ๘ ดวง คือ

โสตปาปัตติมัคคจิต เป็นโลกุตตรกุศล

โสตปาปัตติผลจิต เป็นโลกุตตรวิบาก

สททาคามีมัคคจิต เป็นโลกุตตรกุศล

สททาคามีผลจิต เป็นโลกุตตรวิบาก

อนาคามีมกคจิต	เป็น โลกุตตรกุศล
อนาคามีผลจิต	เป็น โลกุตตรวิบาก
อรหัตตมกคจิต	เป็น โลกุตตรกุศล
อรหัตตผลจิต	เป็น โลกุตตรวิบาก

โลกุตตรกุศลจิต เป็นปัจจัยให้โลกุตตรวิบากจิตเกิดสืบต่อทันที ไม่มีจิตอื่นเกิดก่อนได้เลย กุศลอื่นทั้งหมดไม่สามารถที่จะให้ผลทันที คือ ไม่ทำให้วิบากจิตเกิดสืบต่อจากกุศลจิตได้ทันที แต่โลกุตตรกุศลเป็นปัจจัยให้โลกุตตรวิบากเกิดสืบต่อทันทีโดยไม่มีจิตอื่นคั่นระหว่างโลกุตตรกุศลจิตซึ่งเป็นเหตุและโลกุตตรวิบากจิตซึ่งเป็นผลเลยทันทีที่โสตปาตติมกคจิตซึ่งเป็นโลกุตตรกุศลดับ โสตปาตติผลจิตซึ่งเป็นโลกุตตรวิบากก็เกิดสืบต่อทันทีทันทีที่อนาคามีมกคจิตซึ่งเป็นโลกุตตรกุศลดับ อนาคามีผลจิตซึ่งเป็นโลกุตตรวิบากก็เกิดสืบต่อทันทีทันทีที่อรหัตตมกคจิตซึ่งเป็นโลกุตตรกุศลดับ อรหัตตผลจิตซึ่งเป็นโลกุตตรวิบากก็เกิดสืบต่อทันที

ฉะนั้น โลกุตตรวิบากจิตทั้ง ๔ จึงไม่ได้ทำปฏิสนธิกิจวงกกิจและจุดกิจ ไม่เหมือนโลกียกุศลวิบากและอกุศลวิบาก เมื่อโลกุตตรกุศลจิตดับ โลกุตตรวิบากจิตก็เกิดขึ้นมีนิพพานเป็นอารมณ์ต่อจากโลกุตตรกุศลทันที ฉะนั้น ผลจิตซึ่งเป็นโลกุตตรวิบากจิตนั้น จึงเป็นชวนวิถิจิตเช่นเดียวกับโลกุตตรกุศลจิต **ผลจิตเป็นวิบากจิตประเภทเดียวเท่านั้นที่เป็นชวนวิถิจิต ทำชวนกิจและมีนิพพานเป็นอารมณ์** โลกุตตรกุศลจิตเกิดขึ้นเพียงขณะเดียวในสังสารวัฏฏ์โดยดับกิเลสเป็นสมุจเฉตตามขั้นของโลกุตตรกุศลจิตนั้น ๆ แต่โลกุตตรวิบากจิตที่เกิดต่อจากโลกุตตรกุศลจิตนั้น เกิดดับสืบต่อกันโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์อีก ๒ หรือ ๓ ขณะตามประเภทของบุคคล

พระโสดาบันบุคคลยังเกิดอีกอย่างมากไม่เกิน ๗ ชาติ แต่ปฏิสนธิจิตของพระโสดาบันไม่ใช่โสตปาตติผลจิตทำกิจปฏิสนธิแล้วแต่ว่าพระโสดาบันบุคคลนั้นจะเกิดในภุมิใด วิบากจิตระดับภุมินั้น ๆ ก็ทำกิจปฏิสนธิในภุมินั้น คือ ถ้าพระโสดาบันบุคคลนั้นเกิดในสวรรค์ กามาวจรวิบากจิตก็ทำกิจปฏิสนธิ ถ้าพระโสดาบันบุคคลนั้นเกิดในพรหมภุมิใด รูปาวจรวิบากจิตหรืออรูปรวจรวิบากจิตก็ทำกิจปฏิสนธิในภุมินั้น ๆ

ฉะนั้น คำว่า ภุมิ มี ๒ ความหมาย คือ หมายถึง ระดับขั้นของจิต ๑ และหมายถึงภุมิซึ่งเป็นที่เกิดของสัตว์โลก ๑

ภุมิซึ่งเป็นระดับขั้นของจิตมี ๔ ภุมิ คือ

กามาวจรจิต	๑
รูปาวจรจิต	๑
อรูปรวจรจิต	๑
โลกุตตรจิต	๑

ภุมิซึ่งเป็นที่เกิดของสัตว์โลก หมายถึง โอกาสโลกซึ่งเป็นสถานที่เกิดของสัตว์โลก มี ๓๑ ภุมิตามระดับขั้นของจิต คือ

กามภูมิ	๑๑ ภูมิ
รูปพรหมภูมิ	๑๖ ภูมิ
อรุปรหมภูมิ	๔ ภูมิ

คำถามทบทวน

๑. กิเลสกามและวัตถุกามต่างกันอย่างไร
๒. ปริตตธรรมคืออะไร
๓. พระพุทธเจ้ามีกามาวจรจิตไหม
๔. คำว่าภูมิหมายถึงอะไรบ้าง
๕. สุทธาวาสภูมิคืออะไร ใครเกิดในสุทธาวาสภูมิได้
๖. รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตมีกี่ชาติ
๗. โลกุตตรจิตมีกี่ชาติ
๘. มหัคคตจิตได้แก่จิตอะไร
๙. โลกุตตรจิตเป็นวิถิจิตอะไร
๑๐. โลกุตตรวิบากจิตทำกิจอะไร

บทที่ ๑๐

จิตต่างกันโดยสัมปยุตตธรรม คือ เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย จึงจำแนกจิตโดยนัยของเวทนาเภท คือ โดยประเภทของเวทนาเจตสิกที่เกิดร่วมด้วยต่างกัน คือ

- โสมนัสสสหคต** จิตเกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนาเจตสิก
(ความรู้สึกดีใจ)
- โทมนัสสสหคต** จิตเกิดร่วมกับโทมนัสสเวทนาเจตสิก
(ความรู้สึกเสียใจ)
- อุpekขาสหคต** จิตเกิดร่วมกับอุpekขาเวทนา
(ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์)
- สุขสหคต** จิตเกิดร่วมกับสุขเวทนา

เวทนาเจตสิกที่รู้สึกในอารมณ์ขณะนั้น ขณะนี้เวทนาเจตสิกย่อมจะเป็นอย่างหนึ่งอย่างใด คือ อุเบกขาเวทนา สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา การศึกษาธรรมไม่ใช่เพียงเพื่อให้รู้จำนวนหรือรู้ชื่อ แต่เพื่อให้รู้ลักษณะของความรู้สึกซึ่งกำลังมี ซึ่งถ้าสติไม่เกิดระลึกรู้ลักษณะของความรู้สึกที่กำลังมีในขณะนี้ แม้ความรู้สึกนั้นจะมีจริงเกิดขึ้นแต่ก็ดับไปแล้ว เมื่อไม่รู้ลักษณะที่แท้จริงของความรู้สึกก็ย่อมจะยึดถือความรู้สึกว่าเป็นเราซึ่งเป็นสุข เป็นทุกข์ ดีใจ เสียใจ หรือเฉยๆ

ฉะนั้น ธรรมดาที่สติไม่เกิดขึ้นระลึกรู้ลักษณะของความรู้สึก ย่อมไม่มีทางที่จะละการยึดถือสภาพธรรมว่าเป็นสัตว์ บุคคลตัวตน เพราะทุกคนยึดมั่นในความรู้สึกว่าเป็นสิ่งสำคัญในชีวิต ทุกคนต้องการความรู้สึกที่เป็นสุข ไม่มีใครต้องการความรู้สึกเป็นทุกข์ ฉะนั้น ไม่ว่าจะมีความคิดที่จะให้เกิดสุขเวทนาหรือโสมนัสเวทนา ก็ย่อมจะพยายามชวนชวายให้เกิดความรู้สึกนั้นโดยไม่รู้ว่าเป็นการคิด เป็นความพอใจยึดมั่นในความรู้สึกซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป เมื่อความรู้สึกเป็นสิ่งสำคัญที่ทุกคนยึดถือ พระผู้มีพระภาคจึงได้ทรงแสดงเวทนาเจตสิก ๑ ดวง เป็นเวทนาขั้นต้น เพราะเป็นสภาพธรรมซึ่งเป็นที่ยึดมั่นว่าเป็นตัวตนสัตว์บุคคลอย่างสำคัญ ชนิดหนึ่ง การที่สติจะเกิดขึ้นระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่มีจริงที่เกิดขึ้นปรากฏนั้น จะต้องอาศัยการศึกษาการฟังเรื่องของสภาพธรรมให้ละเอียดยิ่งขึ้นและพิจารณา พิสูจน์สภาพธรรมที่มีจริงนั้นในชีวิตประจำวันด้วย

เวทนาเจตสิกมี ๔ ชนิด คือ เวทนาที่เป็นกุศล ๑ เวทนาที่เป็นอกุศล ๑ เวทนาที่เป็นวิบาก ๑ เวทนาที่เป็นกิริยา ๑ เวทนาเป็นสังขตธรรมเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เวทนาที่เป็นวิบากย่อมเกิดขึ้นเพราะกรรมเป็นปัจจัย เวทนาที่เป็นกุศล อกุศล กิริยา ไม่ใช่วิบาก จึงไม่ได้เกิดขึ้นเพราะกรรมเป็นปัจจัย แต่จะต้องเกิดเพราะปัจจัยอื่น โดยนัยของเวทนา ๕ นั้น สุขเวทนาทางกายและทุกขเวทนาทางกายเป็นชาติวิบาก เป็นผลของกรรม เวทนาเจตสิกที่เป็นวิบากนั้นมีการกระทำแล้วเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้นรู้สึกอารมณ์ที่กระทบตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ตามประเภทของวิบากนั้น ๆ

ขณะเห็น จักขุวิญญาณเป็นวิบากจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนาซึ่งเป็นวิบากเจตสิกและวิบากเจตสิกอื่น ๆ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ และชีวหาวิญญาณก็โดยนัยเดียวกัน แต่กายวิญญาณอกุศลวิบากซึ่งรู้แจ้งลักษณะต่างๆ ของโณฐัพพารมณ์ ที่กระทบสัมผัสสากายนั้นเกิดร่วมกับทุกเวทนา และกายวิญญาณกุศลวิบากเกิดร่วมกับสุขเวทนา ไม่มีใครสามารถเปลี่ยนแปลงเวทนาที่เกิดกับจิตประเภทต่างๆ ได้ กายวิญญาณเกิดขึ้นเพราะกรรมเป็นปัจจัย เมื่อกายปสาทรูปกระทบกับมหาภูตรูป (เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ตึง ไหว) ที่เป็นอิฏฐารมณ์ สุขเวทนาจึงเกิดเมื่อกายปสาทรูปกระทบกับมหาภูตรูปที่เป็นอนิฏฐารมณ์ ทุกขเวทนาจึงเกิด ความรู้สึกที่เกิดขึ้นปรากฏที่กายเป็นทุกเวทนาหรือสุขเวทนาเท่านั้น จะเป็นอุเบกขาเวทนา หรือโสมนัสเวทนา หรือโทมนัสเวทนาไม่ได้เลย ต้องแยกเวทนาทางกายและทางใจขณะที่เป็นกายวิญญาณ สุขเวทนาหรือทุกขเวทนาเป็นชาติวิบากเป็นผลของอดีตกรรม แต่ขณะที่เดือดร้อนเป็นห่วงกังวลนั้น เป็นความรู้สึกไม่สบายใจ ขณะนั้นจึงไม่ใช่ผลของอดีตกรรม แต่เป็นผลของการสะสมของอกุศลธรรม จึงเกิดความรู้สึกไม่สบายใจไม่แจ่มชื่น

นอกจากทุกขเวทนาและสุขเวทนาซึ่งเป็นชาติวิบากอย่างเดียวนั้น และโสมนัสเวทนาซึ่งเป็นชาติอกุศลอย่างเดียวนั้น เวทนาอื่น คือ โสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนานั้น เป็นกุศลก็ได้ เป็นอกุศลก็ได้ เป็นวิบากก็ได้ เป็นกิริยาก็ได้ นี่เป็นความต่างกันซึ่งแสดงให้เห็นว่าสภาพธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย

เคยระลึกรู้ลักษณะของเวทนาบ้างหรือยัง ขณะนี้เวทนาที่กำลังเกิดขึ้นและกำลังดับไป บางท่านอาจจะเริ่มระลึกรู้ลักษณะของรูปที่กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย บางท่านอาจจะเริ่มระลึกรู้ลักษณะของนามธรรมซึ่งเป็นสภาพรู้ในขณะกำลังเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้โณฐัพพะและนึกคิด แต่นั่นไม่พอ

เพราะสติจะต้องระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่มีจริงที่กำลังปรากฏทั้ง ๕ ชั้น คือ ทั้งรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น เมื่อสติยังไม่ระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมเหล่านี้จริง ๆ ก็ไม่สามารถดับกิเลสได้ เพราะกิเลสไม่ใช่สิ่งซึ่งจะดับได้ด้วยความไม่หรือโดยไม่มีสติไม่ระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏจนทั่วจริง ๆ

ขณะที่กำลังหลับมีเวทนาเจตสิกใหม่ ธรรมเป็นเรื่องที่น่าคิดน่าพิจารณา เพราะยิ่งคิดยิ่งพิจารณาก็ยิ่งทำให้เข้าใจธรรมแจ่มแจ้งขึ้น ฉะนั้น จึงน่าคิดพิจารณาว่าในขณะที่กำลังหลับนั้นมีความรู้สึกไหม ขณะที่กำลังนอนหลับสนิทไม่รู้อารมณ์ของโลกนี้เลยไม่ว่าจะเป็นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ไม่ได้นึกคิด ไม่ได้ฝัน แต่เมื่อยังไม่ใช้ผู้ที่สิ้นชีวิตก็ย่อมจะต้องมีจิตเกิดดับเป็นภวังคจิต ดำรงภพชาติความเป็นบุคคลนั้น จนกว่าจะตื่นขึ้นแล้วจึงจะเห็นโลกนี้ต่อไปอีกจนกว่าจะถึงเวลาหลับอีก ขณะหลับสนิทนั้นไม่รู้อะไรในโลกนี้เลยสักอย่างเดียวไม่ว่าจะเป็นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจที่เคยเห็น เคยได้ยิน เคยชอบ เคยคิดนึกถึง ในขณะที่นอนหลับสนิทนั้นไม่มีอารมณ์ใด ๆ ปรากฏเลย แต่จิตก็เกิดขึ้นและดับไปสลับต่อกันอยู่เรื่อย ๆ นามชั้นทั้ง ๔ คือ จิตและเจตสิกต้องเกิดร่วมกันแยกกันไม่ได้เลย ขณะที่นอนหลับสนิทเป็นวิบากจิต เป็นผลของอดีตกรรม จึงทำให้คนที่หลับนั้นยังไม่ตายเพราะวิบากจิตเกิดดับสลับต่อดำรงภพชาติอยู่ และเมื่อจิตเกิดขึ้นก็ต้องมีเจตสิกเกิดร่วมด้วยทุกครั้ง เวทนาเจตสิกเกิดกับจิตทุกดวง เวทนาเจตสิกที่เกิดกับภวังคจิตเป็นวิบากเจตสิกที่รู้สึกอารมณ์เดียวกับภวังคจิต คือ ไม่ใช่อารมณ์ของโลกนี้ จึงไม่รู้สักตัวอย่างขณะที่จิตกำลังเห็นทางตา กำลังได้ยินทางหู เป็นต้น ไม่มีใครสามารถรู้ลักษณะของเวทนาเจตสิกซึ่งเกิดในขณะที่กำลังหลับได้ แต่เมื่อตื่นขึ้นก็มักจะคิดอีกว่าอะไรตื่น ตอนหลับก็น่าจะคิดว่าอะไรหลับ รูปไม่ใช่สภาพรู้รูปจึงไม่ตื่นไม่หลับ แต่นามธรรมเป็นสภาพรู้ เมื่อไม่รู้อารมณ์ที่ปรากฏในโลกนี้จึงชื่อว่าหลับ แต่จิตก็ยังคงดับสลับต่อดำรงภพชาติอยู่จึงยังไม่ตาย

ขณะที่ตื่นนั้นอะไรตื่น จิต เจตสิกตื่นโดยเกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ขณะที่รู้อารมณ์ของโลกนี้ ขณะนั้นตื่น แต่ก็น่าที่จะพิจารณาให้ละเอียดขึ้นไปอีกเพื่อประโยชน์แก่การเจริญสติปัฏฐาน เพราะการแสดงธรรมนั้นจุดประสงค์เพื่อเกื้อกูลให้สติระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏและเป็นวิริยารัมภภา คือ คำพูดที่อุปการะเกื้อกูลให้เกิดวิริยะที่จะระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏ ฉะนั้น ก็ควรที่จะพิจารณาว่า ขณะที่ตื่น จิต เจตสิกเกิดขึ้นรู้อารมณ์ของโลกนี้ตามที่เข้าใจกัน แต่ก็มักจะคิดให้ลึกซึ้งขึ้นอีกว่า อะไรตื่น จิต เจตสิกเกิดตื่นขึ้นพร้อมกัน วิบากจิตเกิดขึ้นเห็นสิ่งที่ปรากฏทางตาบ้าง ทางหูบ้าง ทางจมูกบ้าง ทางลิ้นบ้าง ทางกายบ้าง โดยยับยั้งไม่ได้เลย วิบากจิตเป็นผลของ เกิดขึ้นแล้วดับไป จะหลับอยู่ตลอดไปได้ไหม ไม่มีทางที่จะเป็นไปได้เลย กรรมไม่ได้ทำให้เกิดขึ้นในชาตินี้แล้วหลับไปจนกระทั่งตาย แต่ว่ากรรมเป็นปัจจัยให้มีตา หู จมูก ลิ้น กาย เพื่อเป็นปัจจัยให้จิตเกิดขึ้นเห็นสิ่งที่น่าพอใจ เป็นผลของกุศลกรรม เห็นสิ่งที่ไม่น่าพอใจเป็นผลของอกุศลกรรม ได้ยินเสียงที่ดีเป็นผลของกุศลกรรม ได้ยินเสียงที่ไม่ดีเป็นผลของอกุศลกรรม เป็นต้น

ฉะนั้นวิบากจิตและเจตสิกเกิดตื่นขึ้นรู้อารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจในชีวิตประจำวัน นอกจากนั้นแล้วยังมีอะไรอีก เมื่อตื่นแล้วนอกจากวิบากจิตเกิดขึ้น เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งกระทบสัมผัสแล้ว อกุศลธรรมหรือกิเลสทั้งหลายก็เริ่มต้น เพราะขณะหลับอยู่นั้นมีอนุสัยกิเลส คือ กิเลสที่ยังไม่ได้ดับสะสมอยู่ในภวังคจิตทุกดวงที่เกิดดับ ในขณะที่หลับนั้นกิเลสไม่ได้เกิดขึ้นกระทำกิณินดี ยินร้าย เพราะยังไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่กระทบสัมผัสอารมณ์ใด ๆ ของโลกนี้ ขณะหลับสนิทอยู่นั้นกิเลสทั้งหลายก็ยังหลับอยู่ด้วย แต่เมื่อตื่นขึ้นแล้วกิเลสก็ตื่นขึ้นด้วย คือ หลังจากเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่

กระทบสัมผัสกายแล้ว กิเลสทั้งหลายก็เกิดร่วมกับอกุศลจิตตามเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดอกุศลธรรมประเภทนั้น ๆ ดีไหม

เมื่อจำแนกจิตโดยภูมิ ๔ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตตรภูมินั้น จิตประณีตขึ้นตามลำดับขั้น แต่จิตของคนส่วนมากก็เป็นกามาวจรภูมิ คือ เป็นไปในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ กามาวจรจิตเป็นภูมิขั้นต้นของระดับของจิต คือ เมื่อตื่นขึ้นก็เห็น ได้ยิน ผลัดเปลี่ยนเวียนไปทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ในวันหนึ่ง ๆ จิตที่เกิดขึ้นนั้นนอกจากจะเป็นภูมิขั้นต้นแล้ว โดยชาติยังเป็นชาติที่เลวอีก คือเป็นอกุศลจิตที่ตื่นขึ้นเป็นประจำขณะที่กุศลจิตไม่เกิด เมื่อเห็นก็ยินดีติดข้อง เมื่อได้ยินก็พอใจติดข้องในเสียงที่ได้ยินเป็นปกติธรรมดา เพราะส่วนใหญ่โลกมูลจิตเกิดบ่อยกว่าโทสมูลจิตซึ่งเป็นสภาพจิตที่หยาบกระด้างไม่เข้มข้น

ในวันหนึ่ง ๆ ต้องยอมรับตามความเป็นจริงว่ามีอกุศลจิตมากกว่ากุศลจิต ถ้าไม่รู้ก็จะอบรม เจริญกุศลให้พ้นจากสภาพของจิตที่เลวไม่ได้ ยังคงเป็นอกุศลจิตอยู่มากเหมือนเดิม และยังมีความยินดีพอใจในอกุศลนั้น ๆ โดยไม่เห็นว่าเป็นโทษ ฉะนั้น ก็ควรทราบที่ตื่นขึ้นมานั้น ส่วนใหญ่แล้วกิเลสตื่นทั้งนั้น ทั้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ แล้วแต่ว่ากิเลสของใครจะวุ่นวายแค่ไหน จะทำให้เกิดความเดือดร้อนใจและกายสั่นไหว ซึ่งเมื่อรู้อย่างนี้แล้วก็ควรชวนชวนอบรมเจริญกุศลยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นขั้นทาน ศีล ความสงบของจิตหรือขั้นสติปัญญาที่ระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏ

ไม่ว่าใครสามารถจะละ โลกะได้เสียก่อนแล้วจึงจะอบรมเจริญปัญญาที่จะเป็นพระโสดาบันในภายหลัง ถึงแม้ว่าโลกะจะเกิดขึ้นก็เป็นสภาพธรรมชนิดหนึ่งที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน ปัญญาจะต้องระลึกถึงลักษณะของโลกะตามความเป็นจริงว่าเป็นสภาพธรรมชนิดหนึ่งซึ่งเกิดดับ

เวทนา ๕ เกิดกับจิตต่าง ๆ ดังนี้ คือ

สุขเวทนาเกิดกับกายวิญญาณกุศลวิบากจิต ๑ ดวง

ทุกขเวทนาเกิดกับกายวิญญาณอกุศลวิบากจิต ๑ ดวง

โทมนัสเวทนาเกิดกับโทสมูลจิต ๒ ดวง

โสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนาเกิดกับจิตที่เป็นกุศลก็ได้ อกุศลก็ได้ วิบากก็ได้ กิริยา
ก็ได้

โทมนัสเวทนาเกิดกับจิตที่เป็นกุศล วิบาก กิริยาไม่ได้ เกิดได้เฉพาะกับจิตที่เป็นอกุศล คือ โทสมูลจิตเพียง ๒ ดวงเท่านั้น ถ้าไม่รู้อย่างนี้ บางท่านอาจจะเข้าใจว่าอกุศลเป็นกุศล เช่น เวลาสงสารคนที่ทุกข์ยากเดือดร้อน ใครที่จะช่วยเหลือเขาให้พ้นจากความทุกข์ยาก ขณะที่จิตเกิดภวนานั้นเป็นกุศลจิตที่มีกรุณาเจตสิกเกิดร่วมด้วย ซึ่งจะต้องรู้ลักษณะของเวทนาด้วยว่ารู้สึกไม่แฉ่มชื่นบ้างหรือเปล่า ถ้ารู้สึกโทมนัสเสียใจไม่แฉ่มชื่นก็เป็นอกุศลจิต ไม่ใช่ขณะเดียวกับที่จิตเกิดร่วมกับกรุณาเจตสิก เมื่อรู้อย่างนี้ก็จะละคลายความรู้สึกเสียใจ โทมนัส ไม่แฉ่มชื่นซึ่งเป็นอกุศลและสามารถช่วยคนอื่นให้พ้นความทุกข์ยากได้โดยแฉ่มชื่น ไม่โทมนัส

ไม่เสียใจ ฉะนั้น จึงต้องรู้ว่าขณะใดเป็นอกุศลจึงจะละลายได้ เพราะโดยมากเข้าใจกันว่า เมื่อสงสารคนที่กำลัง เป็นทุกข์เดือดร้อนก็ต้องพลอยเศร้าโศกเสียใจเป็นทุกข์กับบุคคลนั้นด้วย ถ้าถามว่าขณะนี้รู้สึกอย่างไร บางคน ก็ตอบว่าเฉย ๆ บางคนก็ดีใจ บางคนก็ไม่สบายใจ แม้เวลาที่สติระลึกระลึกถึงลักษณะของความรู้สึกนั้นก็ยากที่จะรู้ ตามความเป็นจริงว่า ความรู้สึกนั้น ๆ เป็นเพียงสภาพรู้ เป็นนามธรรมชนิดหนึ่งซึ่งเกิดกับจิตทุกขณะ

ขณะที่เสียงปรากฏ โสตวิญญาณเป็นสภาพรู้ที่ได้ยินเสียงนั้น ขณะนั้นมีเวทนาเจตสิกที่รู้สึกเกิดพร้อมกับ โสตวิญญาณ เมื่อผัสสเจตสิกเกิดขึ้นกระทบอารมณ์นั้นจะไม่ให้เวทนาเจตสิกเกิดไม่ได้เลย เมื่อสติสามารถเริ่ม ระลึกรู้ลักษณะของจิตบ้าง หรือเวทนาเจตสิกบ้าง ก็ย่อมเป็นปัจจัยสะสมเกื้อกูลให้ไม่หลงลืม ดังนั้นเวลาารู้สึกเฉย ๆ ดีใจ สุข ทุกข์ หรือเสียใจนั้น แทนที่จะยังเสียใจสติก็ระลึกรู้ได้ว่าขณะนั้นก็เป็นเพียงความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะ เหตุปัจจัย ฉะนั้น สติปัญญาจึงมีคุณประโยชน์ที่ละลายทุกข์ ในขณะที่รู้สึกไม่แหลมชันได้

คำถามทบทวน

1. อุเบกขาเวทนา โสมนัสเวทนา เป็นชาติอะไร
2. ทุกขเวทนา สุขเวทนา เป็นชาติอะไร
3. โทมนัสเวทนา เป็นชาติอะไร
4. ขณะหลับสนิท เวทนาเจตสิก เป็นชาติอะไร
5. รูปตื่นหรือหลับได้ไหม เพราะอะไร

บทที่ ๑๑

สัมปยุตตธรรม คือ เจตสิกที่จำแนกจิตให้ต่างโดยประเภทต่อไป คือ โดยสัมปยุตต์และวิปยุตต์

คำว่า **สัมปยุตตธรรม** โดยทั่วไปหมายถึงเจตสิกซึ่งเป็นสภาพธรรมที่เกิดกับจิต แต่เมื่อกล่าวถึงจิตที่ ต่างกันโดยเป็นสัมปยุตต์และวิปยุตต์นั้นมี ๕ ประเภท คือ เป็นอกุศลสัมปยุตต์ ๔ ประเภท เป็นโสภณ สัมปยุตต์ ๑ ประเภท

อกุศลสัมปยุตต์ ๔ คือ

ทัญญูตสัมปยุตต์	จิตเกิดร่วมกับทัญญูเจตสิก
	คือ ความเห็นผิด
ปฏิฆสัมปยุตต์	จิตเกิดร่วมกับโทสเจตสิก
วิจิกิจฉาสัมปยุตต์	จิตเกิดร่วมกับวิจิกิจฉาเจตสิก
	คือ ความสงสัยในสภาพธรรม
อุทัจจสัมปยุตต์	จิตเกิดร่วมกับอุทัจจเจตสิก
	คือ สภาพธรรมที่ไม่สงบ

โสภณสัมปยุตต์ ๑ คือ

ญาณสัมปยุตต์	จิตเกิดร่วมกับปัญญาเจตสิก

อภุศลจิต ๑๒ ดวง จำแนกโดยสัมปยุตต์

โลกมุลจิต ๘ ดวง เกิดร่วมกับทวิภูตจิต ความเห็นผิดเป็นทวิภูตจิตสัมปยุตต์ ๔ ดวง
ไม่เกิดร่วมกับความเห็นผิด เป็นทวิภูต
จิตวิปยุตต์ ๔ ดวง

โทสมุลจิต ๒ ดวง เป็นปฏิฆสัมปยุตต์ คือ เกิดร่วมกับโทสเจตสิกซึ่งเป็นสภาพธรรมที่หยาบ
กระด้างทั้ง ๒ ดวง

โมหมุลจิต ๒ ดวง เกิดร่วมกับวิจิกิจฉาเจตสิก
เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุตต์ ๑ ดวง
เกิดร่วมกับอุทธัจจเจตสิก
เป็นอุทธัจจสัมปยุตต์ ๑ ดวง

รวมอภุศลจิต ๑๒ ดวง เป็นสัมปยุตต์ ๘ ดวง เป็นวิปยุตต์ ๔ ดวง

โลกมุลจิตทวิภูตจิตสัมปยุตต์ (และทวิภูตจิตวิปยุตต์) นั้นต่างกันเป็น ๔ คือ เกิดร่วมกับโสมนัส
เวทนา ๒ ดวง เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง

โลกมุลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา (และอุเบกขาเวทนา) นั้นต่างกันเป็น ๔ คือ เป็น
อสังขาริกเกิดขึ้น โดยไม่อาศัยการชักจูง ๒ ดวง เป็นสังขาริกเกิดขึ้นโดยอาศัยการชักจูง ๒ ดวง

รวมโลกมุลจิต ๘ ดวง คือ

โสมนัสสหคต	ทวิภูตจิตสัมปยุตต์	อสังขาริก
โสมนัสสหคต	ทวิภูตจิตวิปยุตต์	สังขาริก
อุเบกขาสหคต	ทวิภูตจิตสัมปยุตต์	อสังขาริก
อุเบกขาสหคต	ทวิภูตจิตวิปยุตต์	สังขาริก
อุเบกขาสหคต	ทวิภูตจิตสัมปยุตต์	อสังขาริก
อุเบกขาสหคต	ทวิภูตจิตวิปยุตต์	สังขาริก
อุเบกขาสหคต	ทวิภูตจิตสัมปยุตต์	อสังขาริก
อุเบกขาสหคต	ทวิภูตจิตวิปยุตต์	สังขาริก

โทสมุลจิต ๒ ดวงนั้นเกิดร่วมกับปฏิฆะ คือ โทสเจตสิก จึงเป็นปฏิฆสัมปยุตต์ทั้ง ๒ ดวง เพราะเมื่อ
โทมนัสเวทนาเกิดขึ้นนั้นต้องมีโทสเจตสิกซึ่งเป็นสภาพธรรมที่หยาบกระด้างประทุษร้ายเกิดร่วมด้วยทุกครั้ง ไม่
เหมือนกับโสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนาซึ่งเกิดร่วมกับโลกมุลจิต หรืออภุศลจิต หรือวิบากจิต หรือกิริยาจิตก็

ได้ ฉะนั้น เมื่อโทสมูลจิต ๒ ดวง เกิดร่วมกับโตนันตเวทนาจึงต้องเป็นปฏิสมัมปยุตต์ทั้ง ๒ ดวง และโทสมูลจิตต่างกันเป็น ๒ ดวง ก็เพราะเป็นอสังขาริก คือเกิดขึ้นเองโดยไม่อาศัยการชักจูง ๑ และเป็นสังขาริก คือเกิดขึ้นโดยอาศัยการชักจูง ๑ ดังนั้นโทสมูลจิต ๒ ดวง คือ

โตนนตสสหคตฺ ปฏิสมัมปยุตฺตํ อสงขาริกํ

โตนนตสสหคตฺ ปฏิสมัมปยุตฺตํ สสงขาริกํ

โมหมูลจิตต่างกันเป็น ๒ ดวง คือ ดวงหนึ่งเป็นวิกิจจาสัมปยุตต์ เกิดร่วมกับวิกิจจาสเจตสิกซึ่งสงสัยในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ชันธฺ ธาตุ อติต ปัจจุบัน อนาคต เป็นต้น อีกดวงหนึ่งเป็น อุทฺธจจสัมปยุตต์

โมหเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง แม้กำลังเผชิญหน้ากับอารมณ์ก็ไม่สามารถรู้ลักษณะที่แท้จริงของอารมณ์ที่ปรากฏได้ เช่น ในขณะที่กำลังเห็นนี้ ไม่รู้ว่าสิ่งที่ปรากฏทางตาเป็นสภาพธรรมชนิดหนึ่ง เมื่อไม่รู้ก็สงสัยว่าลักษณะของสภาพธรรมที่เพียงปรากฏทางตานั้นต่างกับที่เคยเข้าใจว่าสิ่งที่เห็นเป็นคนหรือเป็นวัตถุสิ่งของอย่างไร ขณะใดที่สงสัยขณะนั้นเป็นโมหมูลจิตวิกิจจาสัมปยุตต์ แต่ก็ไม่ใช่ว่าความสงสัยจะเกิดตลอดเวลา ขณะใดที่สงสัยในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ และในลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏขณะนั้นเป็นโมหมูลจิตที่เกิดร่วมกับวิกิจจาสเจตสิก

โดยปกติเมื่อเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัสสกายแล้ว ถ้าขณะนั้นจิตที่เกิดต่อไม่เป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตประเภทอื่น ๆ ก็เป็นโมหมูลจิตอุทฺธจจสัมปยุตต์ เพราะขณะนั้นไม่ได้มีความสงสัยเกิดขึ้นด้วย ไม่มีโลกเจตสิกเกิดร่วมด้วย ไม่มีโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วย ฉะนั้น จึงรู้ลักษณะของโมหมูลจิตอุทฺธจจสัมปยุตต์ได้ว่า ขณะใดที่หลงลืมสติ ขณะนั้นกำลังไม่รู้ในสภาพของอารมณ์ที่ปรากฏ และขณะที่อกุศลจิตไม่เกิดร่วมกับโลกเจตสิก หรือโทสเจตสิก และวิกิจจาสเจตสิก อกุศลจิตขณะนั้นก็เป็นโมหมูลจิตอุทฺธจจสัมปยุตต์ ดังนั้น โมหมูลจิต ๒ ดวง คือ

อุเปกฺขาสหคตฺ วิกิจจาสัมปยุตฺตํ ๑ ดวง

อุเปกฺขาสหคตฺ อุทฺธจจสัมปยุตฺตํ ๑ ดวง

รวมอกุศลจิต ๑๒ ดวง เป็นสัมปยุตต์ ๘ ดวง เป็นวิปยุตต์ ๔ ดวง

สำหรับโสภณสัมปยุตต์ คือ ญาณสัมปยุตต์นั้น จิตขณะใดเกิดร่วมกับปัญญาเจตสิก ขณะนั้นก็เป็
ญาณสัมปยุตต์

คำถามทบทวน

๑. ทิฏฐิเจตสิก เกิดกับจิตกี่ดวง
๒. ทิฏฐิเจตสิก เกิดร่วมกับเวทนาอะไร
๓. โทสเจตสิก เกิดร่วมกับเวทนาอะไร
๔. โตนนตสสเวทนา เกิดกับอกุศลจิตประเภทใด

๕. อุเบกขาเวทนา เกิดกับอกุศลจิตอะไรบ้าง

บทที่ ๑๒

จิตต่างกันโดยประเภทของสังขาร คือ เป็นอสังขาริกหรือสสังขาริก

คำว่า **สังขาร** ในพระไตรปิฎกมีความหมายหลายนัย คือ

สังขารธรรม	๑
สังขารขั้น	๑
อภิสังขาร	๑
อสังขาริก และสสังขาริก	๑

สังขารธรรม คือ สภาพธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยปรุงแต่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป สังขารธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เกิดขึ้นเพียงชั่วขณะที่เล็กน้อยที่สุดแล้วก็ดับไปหมดสิ้น

สังขารธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก และรูป

ปรมาตตธรรม มี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ปรมาตตธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก รูป เป็นสังขารธรรม มีปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้นและตั้งอยู่ชั่วขณะที่สั้นมากแล้วก็ดับไป นิพพานไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง นิพพานจึงเป็นสภาพธรรมที่ไม่เกิดดับนิพพานเป็นวิสังขารธรรม

สังขารธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก รูป จำแนกเป็นขั้น ๕ คือ

รูปทุกรูป		เป็น รูปขั้น
เวทนาเจตสิก	๑	ดวง เป็น เวทนาขั้น
สัญญาเจตสิก	๑	ดวง เป็น สัญญาขั้น
เจตสิกที่เหลือ	๕๐	ดวง เป็น สังขารขั้น
จิตทุกดวง		เป็น วิญญาณขั้น

ฉะนั้น สังขารขั้นจึงได้แก่ เจตสิก ๕๐ ดวง เวทนาเจตสิก และสัญญาเจตสิก ส่วนสังขารธรรมได้แก่ จิตทั้งหมด ๘๘ ดวง เจตสิกทั้งหมด ๕๒ ดวง รูปทั้งหมด ๒๘ รูป

ความหมายของสังขารธรรมกว้างกว่าสังขารขั้น เพราะจิต เจตสิก รูป เป็นสังขารธรรม แต่เฉพาะเจตสิก ๕๐ ดวงเท่านั้นที่เป็นสังขารขั้น และในเจตสิก ๕๐ ดวงซึ่งเป็นสังขารขั้นนั้นเฉพาะเจตสิกดวงเดียวเท่านั้นที่เป็นอภิสังขาร ในปฏิจกสมุปปาต อวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ฯลฯ สังขารในปฏิจกสมุปปาต หมายถึงเจตนา เจตสิกซึ่งเป็นอภิสังขาร เป็นสภาพที่ปรุงแต่งอย่างยิ่ง คือ เป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมซึ่งจะทำให้เกิดผลคือวิบากจิตและเจตสิก แม้ว่าเจตสิกอื่น ๆ ก็ปรุงแต่งให้จิตเกิดขึ้น เช่นผัสสเจตสิก ถ้าไม่มีผัสสเจตสิกซึ่งเป็นสภาพธรรมที่กระทบอารมณ์จิตเห็นก็มิได้ จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตรู้สิ่งกระทบสัมผัส จิตคิดนึกต่าง ๆ ก็มิได้ แต่ผัสสเจตสิกก็ไม่ใช่อภิสังขาร เพราะเพียงกระทบอารมณ์แล้วก็ดับหมดสิ้นไป

ฉะนั้น ในสังขารชั้น ๕๐ ดวงนั้น เฉพาะเจตนาเจตสิกดวงเดียวเท่านั้นที่เป็นอกิสังขาร คือ เป็นสภาพที่ปรุงแต่งอย่างยิ่ง โดยเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม เป็นกัมมปัจจัยที่ทำให้ผล คือ วิกาจิตเกิดขึ้น

สังขารในปฏิจกสมุปปาตมี ๓ คือ ปุญญาภิสังขาร ๑ อปุญญาภิสังขาร ๑ อเนญชาภิสังขาร ๑

ปุญญาภิสังขาร ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่เกิดกับกามาวจรกุศลจิต และรูปาวจรกุศลจิต

อปุญญาภิสังขาร ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิต

อเนญชาภิสังขาร ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่เกิดกับอรุปรมาณกุศลจิตซึ่งเป็นกุศลที่มั่นคงไม่หวั่นไหว

กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นชั่วขณะเล็ก ๆ น้อย ๆ และหวั่นไหวง่าย เพราะเกิดขึ้นวาระหนึ่ง ๆ เพียงชั่ว ๗ ขณะเท่านั้น การให้ทาน การวิริตฺตทุจฺจิต การเจริญกุศลอื่น ๆ ย่อมเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว นอกจากนั้นอกุศลจิตก็เกิดมากมายหลายวาระทีเดียว รูปาวจรกุศลจิตเป็นกุศลญาณสัมปยุตต์ประกอบด้วยปัญญาเจตสิก เป็นจิตที่สงบถึงขั้นอุปนาสมาริที่มีรูปเป็นอารมณ์ จึงเป็นมหัคคตกุศลที่ใกล้เคียงกับกามาวจรกุศล เพราะยังมีรูปเป็นอารมณ์ อเนญชาภิสังขารเป็นอรุปรมาณ คือ เป็นปัญญาเจตสิกที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์ จิตในขณะนั้นไม่หวั่นไหวเพราะไม่มีรูปเป็นอารมณ์จึงให้ผลอย่างไพบูลย์ คือ ทำให้อรุปรมาณวิกาจิตเกิดในอรุปรมาณภูมิ ซึ่งมีอายุที่ยืนยาวมากตามกำลังของอรุปรมาณกุศล การเกิดในสวรรค์เป็นสุขเพราะไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ ทุกข์ยาก ลำบากกายอย่างในภูมิมนุษย์ และในอบายภูมิ แต่มีอายุไม่ยืนยาวเท่าอรุปรมาณภูมิ และอรุปรมาณภูมิก็มีอายุไม่ยืนยาวเท่ากับอรุปรมาณภูมิ เพราะอรุปรมาณภูมิเป็นผลของอรุปรมาณกุศล ซึ่งเป็นอเนญชาภิสังขาร

สังขารธรรม ได้แก่จิต เจตสิก รูป

สังขารชั้น ๕๐ ได้แก่เจตสิก ๕๐

(เวทนาเจตสิก และสัญญาเจตสิก)

อกิสังขาร ได้แก่เจตนาเจตสิก ๑ ดวง

(เป็นสังขารชั้น ๑ ในสังขารชั้น ๕๐ ดวง)

การจำแนกความต่างกันของจิตโดยประเภทสังขาริกและอสังขาริกนั้นแสดงให้เห็นว่า แม้กุศลจิตหรืออกุศลจิตหรือวิกาจิต หรือกิริยาจิต ซึ่งเกิดร่วมกับเจตนาเจตสิกนั้นก็ยิ่งต่างกันไปโดยประเภทที่เป็นอสังขาริกบ้าง และเป็นสังขาริกบ้าง ในอัฐฐสาธินี จิตตูปปาตกัณห์ มีข้อความอธิบายว่า **ชื่อว่า สสังขาร เพราะเป็นไปกับด้วยสังขาร (เครื่องชักจูง) สังขารในที่นี้หมายความว่า ชักจูงด้วยตนเอง หรือผู้อื่นชักจูงหรือสั่งให้กระทำ** นี่เป็นสภาพจิตในชีวิตประจำวัน ซึ่งไม่ว่าจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม บางครั้งก็เกิดขึ้นเองโดยอาศัยการสะสมมาในอดีตเป็นปัจจัยแรงกล้าที่ทำให้กุศลหรืออกุศลประเภทหนึ่งประเภทใดมีกำลังเกิดขึ้นเองไม่ต้องอาศัยการชักจูงใด ๆ เลย คือ ไม่อาศัยการชักจูง แต่ว่าบางครั้งบางขณะไม่ว่าจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตามที่เกิดขึ้นนั้นมีกำลังอ่อน เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยการชักจูงของตนเองหรือการชักจูงของบุคคลอื่นก็ได้ อกุศลและกุศลที่มีกำลังอ่อนที่อาศัยการชักจูงนั้นเป็นอสังขาริกจิต

นี่ก็แสดงให้เห็นว่าแม้จะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ยังต่างกันที่บางขณะเป็นกุศลหรืออกุศลที่มีกำลังแรงเกิดขึ้นโดยมีการสะสมของตนเองเป็นปัจจัย และบางครั้งบางขณะก็เป็นกุศลหรืออกุศลที่มีกำลังอ่อนต้องอาศัยการชักจูงของตนเองหรือการชักจูงของบุคคลอื่นจึงเกิดขึ้นได้

บางครั้งอกุศลจิตมีกำลังเกิดขึ้นทันทีตามการสะสมที่พอใจหรือไม่พอใจอารมณ์ขณะนั้น แต่บางครั้งไม่เป็นเช่นนั้น เช่น ไม่ค่อยอยากไปคูหนั่งหรือละคร แต่เมื่อญาติพี่น้องเพื่อนฝูงชวนก็ไป จิตในขณะนั้นอยากจะไปหรือเปล่า ไปคู่ก็ได้ไม่คู่ก็ได้ แต่เมื่อมีใครชวนก็ไป ถ้าลำพังคนเดียวก็ไม่ไป หรือบางครั้งก็นึกว่าหนังเรื่องนี้ก็จะสนุกน่าดู ก็อยากจะไปเหมือนกัน แต่ไม่ไปเพราะว่ายังไม่ถึงกำลังกล้าถึงกับจะไปทันที ชีวิตประจำวันจริง ๆ นั้นรู้ว่า ขณะใดเป็นจิตที่มีกำลังกล้าหรือขณะใดเป็นจิตที่มีกำลังอ่อน ไม่ว่าจะไปฝ่ายอกุศลที่เป็นโลภะ โทสะ หรือฝ่ายกุศลก็ตาม บางคนเมื่อทราบข่าวว่ามีการทอดกฐินก็อยากจะไปทันที และชักชวนคนอื่นไปด้วย แต่บางคนนั้นถึงแม้ว่าจะถูกชักชวนแล้ว แต่ถ้านั้นไม่ไปคนนั้นไม่ไปก็ไม่ไปด้วย ฉะนั้น สภาพของอกุศลจิตและอกุศลจิตก็มีกำลังต่างกันตามเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งให้เกิดขึ้นเป็นไปในขณะนั้น แม้ว่าจะมีเจตสิกประกอบเท่ากันก็ตาม

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอสังขาริกจิตและสังขาริกจิต เพื่อให้เห็นความละเอียดของจิตว่า แม้เป็นจิตที่มีจำนวนเจตสิกเกิดร่วมด้วยเท่ากัน ไม่ต่างกันเลย แต่สภาพของจิตก็ต่างกันเป็นอสังขาริก และสังขาริก ตามกำลังของเจตสิกที่เกิดร่วมด้วย เพื่อที่จะให้เห็นพระมหากรุณาของพระผู้มีพระภาคที่ทรงพระมหากรุณาแสดงพระธรรมโดยละเอียด ข้อความในอัฐธสุตตนิ อรรถกถา ชัมมสังคีปกรณ จิตตูปปาทกัณท์แสดง “อนันตะ” ความกว้างใหญ่ที่สุด ๔ อย่างว่า

ในที่นี้ท่านถือเอา “อนันตะ” ๔ อย่าง ก็อนันตะ ๔ อย่างคือ อากาศเป็นอนันตะไม่มีที่สุด ๑ จักรวาลเป็นอนันตะไม่มีที่สุด ๑ สัตตนิกาย คือ หมู่สัตว์เป็นอนันตะไม่มีที่สุด ๑ พุทธญาณเป็น อนันตะไม่มีที่สุด ๑

จริงอยู่การกำหนดอากาศว่าในทิศบูรพาหรือในทิศปัจฉิม ทิศอุดร ทิศทักษิณ มีเท่านั้นร้อยโยชน์หรือมีเท่านั้นพันโยชน์ย่อมไม่ได้ (ลองกำหนดอากาศทางทิศตะวันออกกว่า มีเท่าไร ก็โยชน์ ก็ร้อยโยชน์ ก็พันโยชน์ ก็ไม่มีใครกำหนดได้ แม้ทิศอื่น ๆ ก็โดยนัยเดียวกัน) แม้จะพึงเอาหม้อเหล็กขนาดเท่าเขลิเนรุพบแผ่นดินแยกเป็น ๒ ส่วนแล้วโยนหม้อเหล็กไป หม้อเหล็กก็พังตกลงไปข้างล่างโดยแท้หากมีที่รองรับไว้ได้ไม่ ชื่อว่าอากาศเป็นอนันตะ คือ ไม่มีที่สิ้นสุดเลขอย่างนี้

การกำหนดจักรวาลทั้งหลายว่าก็ร้อย ก็พัน หรือก็แสนจักรวาลย่อมไม่ได้ จริงอยู่แม้ถ้าว่าทำวามหาพรหมทั้ง ๔ ผู้เกิดในอนิกนุฎฐภ (รูปพรหมภูมิชั้นสุทธาวาสชั้นที่ ๕ ซึ่งเป็นรูปพรหมภูมิชั้นสูงที่สุด) ผู้มีความเร็วขนาดที่สามารถผ่านแสนจักรวาลไปได้ใช้เวลาเพียงเท่าที่ลูกศรที่เร็วมากของนายขมังธนูผู้มีกำลังแข็งแรงผ่านเงาดันตาลด้านขวาง จะพึงวิ่งมาด้วยความเร็วขนาดนั้นด้วยคิดว่าเราจักดูขอบแห่งจักรวาล ทำวามมหาพรหมเหล่านั้นไม่ทันได้เห็นขอบแห่งจักรวาลก็จะพึงปรินิพพานก่อนโดยแท้ จักรวาลทั้งหลายจึงชื่อว่าอนันตะ ไม่มีที่สิ้นสุดอย่างนี้

ก็ประมาณแห่งสัตว์ที่อยู่ในน้ำและที่อยู่บนบกในจักรวาลทั้งหลายว่ามีประมาณเท่านี้ ย่อมไม่มี สัตว์นิกายจึงชื่อว่า อนันตะ (ไม่มีสิ้นสุด) อย่างนี้

พุทธญาณ ชื่อว่า อนันตะแท้เมื่อก่อนันตะทั้ง ๓ นั้น

อากาศก็เห็นอยู่แล้วว่าไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มีใครสามารถจะวัดว่ากี่ร้อย กี่พัน กี่แสน โยชน์ หรือแม้จักรวาล ก็ไม่มีใครสามารถจะนับได้ว่าทั้งหมดมีเท่าไร ใครอยากจะนับดาว นับจักรวาล ก็ไม่มีวันสำเร็จ เพราะว่าจักรวาลเป็นอนันตะไม่มีที่สิ้นสุด หรือแม้สัตว์นิกาย คือ หมู่สัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในจักรวาลก็ไม่มีใครสามารถทำสถิติว่ามีจำนวนเท่าไร ทั้งมนุษย์ ทั้งเทพ ทั้งพรหม ทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ ทั้งสัตว์ในอบาย แต่พุทธญาณชื่อว่า เป็นอนันตะ คือ ไม่มีที่สิ้นสุดเมื่อก่อนันตะทั้ง ๓ นั้น คือ บรรดาสัตว์ที่หาประมาณมิได้ ในจักรวาลอันหาประมาณมิได้ ในอากาศอันหาประมาณมิได้ อย่างนี้

(เมื่อคิดถึงสัตว์ทั้งหลายที่มีอยู่ในจักรวาลมากมายนับไม่ถ้วนแล้ว จิตของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นและวิจิตรต่าง ๆ กันมากสักเพียงไหน)

กุศลจิตที่เป็นกามาวจร สหระคด้วยโสมนัส (เกิดพร้อมกับโสมนัสสเวทนา) เป็นญาณสัมปยุตต์ เป็นอสังขาริก (เกิดโดยไม่อาศัยการชักจูง) ย่อมเกิดแก่สัตว์หนึ่ง ๆ มากมาย แม้สัตว์มีจำนวนมาก จิตก็เกิดขึ้นมากดวง

กุศลจิตไม่ใช่มีดวงเดียว กุศลจิตที่เกิดแม้โดยประเภทที่เป็นกามาวจรกุศลซึ่งเกิดพร้อมกับปัญญา คือ เป็นญาณสัมปยุตต์ และเป็นอสังขาริก คือ มีกำลังแรงกล้านั้นก็ไม่ใช่มีแต่เฉพาะดวงเดียว ต้องเป็นไปต่าง ๆ ตามจำนวนของสัตว์ทั้งหลายซึ่งจิตของคนหนึ่งเกิดขึ้นเพียงขณะหนึ่ง แม้จิตจะเกิดขึ้นมากดวงตามจำนวนของสัตว์ทั้งหลาย แต่กุศลจิตแม้ทั้งปวงเหล่านั้นก็เป็นอย่างเดียวกัน โดยอรรถว่า สหระคด้วยโสมนัส โดยอรรถว่า เป็นกามาวจร โดยอรรถว่า สหระคด้วยโสมนัส โดยอรรถว่า เป็นญาณสัมปยุตต์ โดยอรรถว่า โดยฐานะเป็นอสังขาริกด้วยกัน

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดกามาวจรกุศลจิตแม้ทั้งปวงที่เกิดแก่สัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ในจักรวาลทั้งหลายอันหาประมาณมิได้โดยวิธีด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ดูว่าทรงชั่งด้วยตราชั่งใหญ่ ประจุทรงใส่ในทะนานนับอยู่ ฉะนั้น และทรงกระทำให้ ๘ ส่วนเท่านั้น ทรงแสดงว่าจิตเหล่านั้น (กามาวจรกุศลจิต) มี ๘ ดวงพอดี โดยอรรถที่บังจิตพียงเห็นพ้องด้วย (คือ คัดค้านไม่ได้)

แสดงว่า ถึงแม้ว่ากามาวจรกุศลจิตจะมีมาก แต่พระผู้มีพระภาคก็ทรงนับและทรงจัดกามาวจรกุศลเป็นมหากุศล ๘ ดวง หรือ ๘ ประเภท ซึ่งใคร ๆ ก็ไม่สามารถที่จะคัดค้านได้โดยความต่างกันที่อุเบกขาเวทนาและโสมนัสสเวทนา โดยความต่างกันที่จะประกอบด้วยปัญญาและไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยความต่างกันที่เป็นอสังขาริกและสังขาริก

ดังนั้น กามาวจรกุศล หรือมหากุศล ๘ ดวง คือ

- โสมนัสสสุหคตฺ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
- โสมนัสสสุหคตฺ ญาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
- โสมนัสสสุหคตฺ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
- โสมนัสสสุหคตฺ ญาณวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

อุปกุขาหคตํ ญานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

อุปกุขาหคตํ ญานสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

อุปกุขาหคตํ ญานวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

อุปกุขาหคตํ ญานวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

เลข่วงง เคยเพ็ลย เคยเบือใหม่ บางขณะชีวิตคิกจะทำกุศลอย่างนั้นอย่างนี้ แต่แล้วก็อ่อนกำลังไป หรือว่าเกิดวงงขึ้นมา สติจะระลึกถึงลักษณะสภาพของจิตในขณะนั้นใหม่ ถ้าไม่ระลึกก็เป็นเรา ความวงงมีจริง ความที่ทอดย ความที่อแต่ ความเหนื่อหน้าย ความรู้สึกอ่อนเพ็ลยมีจริง ถ้าสติไม่ระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมเหล่านั้นตามความเป็นจริง ก็ไม่รู้ว่สภาพธรรมนั้น ๆ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน ไม่ใช่เรา เป็นแต่เพียงลักษณะของจิตซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไปซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงแสดงจิตโดยประเภทต่าง ๆ เช่น โดยประเภทที่เป็น อสังขาริกและสสังขาริก โลกมุตจิตที่เป็น อสังขาริกก็มี เป็นสสังขาริกก็มี โทสมุตจิตที่เป็นอสังขาริกก็มี สสังขาริกก็มี กุศลจิตที่เป็นอสังขาริกก็มี สสังขาริกก็มี ขณะที่สติระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมเหล่านั้นก็รู้ว่เป็นนามธรรมไม่ใช่รูปธรรม

ความที่อแต่ ความที่ทอดย ไม่ใช่รูป เป็นสภาพของจิตที่เป็นสสังขาริก เพราะเป็นจิตที่ไม่มีกำลังกล้า

จิตที่ต่างกันเป็นอสังขาริกและสสังขาริกนั้นเป็นจิตประเภทกามาจรจิตเท่านั้น เพราะกามาจรจิตที่เป็นจิตภูมิต่ำที่สุด เป็นจิตซึ่งเกิดขึ้นเป็นปกติในชีวิตประจำวัน ในขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้ โภกญั้พะ และคินนิกเรื่องราวของรูป เสียง กลิ่น รส โภกญั้พะ บางครั้งที่มีกำลังแรงกล้าและบางครั้งก็มีกำลังอ่อนตามเหตุตามปัจจัย แต่จิตระดับที่สูงกว่านี้คือ รูปาจรจิต อรูปาจรจิต และโลกุตตรจิตนั้น ไม่จำแนกเป็นอสังขาริกบ้างหรือสสังขาริกบ้าง เพราะเมื่อจัดโดยประเภทของสังขารแล้วเป็นสสังขาริกทั้งหมด โดยนัยที่ว่จิตเหล่านี้จะเกิดขึ้นเองไม่ได้ ต้องอาศัยการอบรมเจริญไปจนกว่าจิตนั้น ๆ จะเกิดขึ้น ไม่ใช่โดยนัยเดียวกับกามาจรจิตที่ต่างกันเป็นจิตที่มีกำลังแรงกล้าและจิตที่มีกำลังอ่อน เพราะเมื่อรูปฌานกุศลจิตหรือรูปฌานกุศลจิต หรือโลกุตตรกุศลจิตจะเกิดขึ้นนั้นต้องมีกามาจรกุศลญาณสัมปยุตตจิตเกิดก่อนทุกครั้ง ถ้าไม่อาศัยการอบรมเจริญกามาจรกุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นการชักจูงแล้ว ฌานกุศลจิตหรือโลกุตตรกุศลจิตจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย ด้วยเหตุนี้จิตภูมิอื่น คือ รูปาจรจิต อรูปาจรจิต และโลกุตตรจิต จึงเป็นสสังขาริกและเป็นญาณสัมปยุตต์ทุกดวง

ทุกท่านพอที่จะรู้สภาพของอสังขาริกจิตและสสังขาริกจิตของตนเองได้ เช่น ท่านที่มาฟังธรรมต้องอาศัยใครชักชวนหรือเปลว่ ตอนแรกอาจจะไม่ยอมมาเอง เมื่อถูกชักชวนมาจึงมา แต่ว่ตอนหลัง ๆ ก็มาเอง สภาพของจิตที่มาเองและถูกชักชวนจึงมานั้นต่างกัน และไม่ใช่ว่จะมีแต่สสังขาริกจิตตลอดไปหรือว่อสังขาริกตลอดไป อย่างท่านที่ถูกชวนไปดูหนึ่ง ตอนถูกชวนไปก็เป็นจิตที่มีกำลังอ่อน แต่ถ้าว่หนึ่งสนุกตื่นตื่น หัวเราะ สนุกสนาน ในขณะนั้นไม่ใช่จิตที่มีกำลังอ่อนแล้ว ไม่ต้องมีใครมาชวนให้หัวเราะ ไม่ต้องมีใครมาชวนให้สนุก แต่จิตขณะนั้นเองมีกำลังและเกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนาจึงสนุกและหัวเราะจึงเป็นอสังขาริก แสดงให้เห็นสภาพที่เป็นอนัตตาของจิตแต่ละขณะที่เกิดขึ้นเป็นไปตามเหตุปัจจัย แม้ว่ขณะนี้จะเกิดขึ้นเป็นอย่างนี้ ขณะต่อไปก็เกิดขึ้นเป็นอีกอย่างหนึ่งตามเหตุตามปัจจัยได้

คำถามทบทวน

- 1.สังขารธรรม สังขารขันธ อภิสังขาร อสังขาริก สสังขาริก คืออะไร
- 2.โลกมูลจิต ๘ ดวง และมหากุศลจิต ๘ ดวง มีอะไรเหมือนกัน และมีอะไรต่างกัน

บทที่ ๑๓

จิตต่างกันโดยสัมปยุตตธรรมที่เป็น “เหตุ”

สภาพธรรมที่เป็นสังขารธรรมนั้นจะเกิดขึ้นมาเองลอย ๆ โดยไม่อาศัยปัจจัยอะไรเลยไม่ได้ ปรมัตตธรรมที่เป็นสังขารธรรม มี ๓ คือ จิต เจตสิก รูป จิตอาศัยเจตสิกเป็นปัจจัยจึงเกิดขึ้น และจิตบางดวงก็อาศัยเจตสิกและรูปเป็นปัจจัยเกิดขึ้น รูปอาศัยรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดขึ้น และรูปบางรูปก็อาศัยจิตและเจตสิกและรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดขึ้น ฉะนั้น จิตต่างกันโดยเหตุ คือ จิตบางดวงก็เกิดร่วมกับเจตสิกที่เป็นเหตุ และจิตบางดวงก็เกิดร่วมกับเจตสิกที่ไม่ใช่เหตุ

ปรมัตตธรรมที่เป็นเหตุ นั้น ได้แก่เจตสิก ๖ ดวงเท่านั้น คือ

โลกเจตสิกเป็นโลกเหตุ	๑	}	รวมเป็นอกุศลเหตุ ๓
โทสเจตสิกเป็นโทสเหตุ	๑		
โมหเจตสิกเป็นโมหเหตุ	๑		
อโลกเจตสิกเป็นอโลกเหตุ	๑	}	รวมเป็นโสภณเหตุ ๓
อโทสเจตสิกเป็นอโทสเหตุ	๑		
ปัญญาเจตสิกเป็นอโมหเหตุ	๑		

นอกจากเจตสิก ๖ ดวงนี้แล้ว สภาพธรรมอื่นทั้งหมดไม่ใช่เหตุปัจจัย เจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดร่วมกับจิตต่างก็เป็นปัจจัยให้จิตเกิดขึ้นแต่ไม่ใช่เหตุปัจจัย คือ ไม่ใช่เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ เพราะเหตุปัจจัยเป็นเพียงปัจจัยหนึ่งในสภาพธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยต่าง ๆ กันถึง ๒๔ ปัจจัย (โดยประเภทปัจจัยใหญ่ใหญ่ ๆ) เจตสิก ๖ ดวงที่เป็นเหตุ นั้น อุปมาเหมือนกับรากแก้วของต้นไม้ซึ่งเป็นเหตุให้ต้นไม้ขึ้น เจริญสมบูรณ์งอกงามมีดอกมีผลมากมาย ฉะนั้น เจตสิกที่เป็นเหตุ ๖ เหตุนี้ เมื่อเกิดขึ้นก็ทำให้สภาพธรรมทั้งหลายเจริญงอกงามและผลิตผลต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอยู่เรื่อย ๆ ผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันต์ยังมีอกุศลเหตุและกุศลเหตุ เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้วดับทั้งอกุศลเหตุและกุศลเหตุ อโลกเจตสิกและอโทสเจตสิกและปัญญา (อโมห) เจตสิก ที่เกิดกับจิตของพระอรหันต์ จึงเป็นอัพยาکتเหตุ คือ ไม่ใช่อกุศลเหตุและกุศลเหตุ

สภาพธรรมที่เป็นอัพยาคตธรรมนั้นเป็นสภาพธรรมที่ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล ฉะนั้น วิบากจิต กิริยาจิต วิบากเจตสิก กิริยาเจตสิก รูป และนิพพานจึงเป็นอัพยาคตธรรม เพราะไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล

เหตุ ๖ จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

- อกุศลเหตุ ๓ ได้แก่ โลกเจตสิก ๑ โทสเจตสิก ๑ โมหเจตสิก ๑
- โสภณเหตุ ๓ ได้แก่ อโลกเจตสิก ๑ อโทสเจตสิก ๑ ปัญญาเจตสิก ๑

ควรสังเกตว่าไม่ใช่คำว่า กุศลเหตุ ๓ แต่ใช้คำว่าโสภณเหตุ ๓ เพราะกุศลเหตุเป็นเหตุให้เกิดกุศลวิบากซึ่งเป็นผล แต่โสภณเหตุซึ่งเป็นเหตุที่คตินั้นเกิดกับกุศลจิตก็ได้ กุศลวิบากจิตก็ได้ และโสภณกิริยาจิตก็ได้ โสภณเหตุจึงไม่ได้เกิดแต่เฉพาะกับกุศลจิตเท่านั้น

ปรหมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เมื่อกล่าวโดยเหตุ

จิต ไม่ใช่เหตุ

เจตสิก ที่เป็นเหตุมีเพียง ๖ เจตสิกอื่นทั้งหมด (๔๖ เจตสิก) ไม่ใช่เหตุ

รูป ไม่ใช่เหตุ

นิพพาน ไม่ใช่เหตุ

ธรรมที่ไม่ใช่เหตุ นั้น ภาษาบาลีเรียกว่า นเหตุ ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายจึงจำแนกเป็นหมวด ๒ ได้ คือ เหตุและนเหตุ

เจตสิก ๖ ดวงเป็นเหตุ จิต รูป นิพพาน และเจตสิกอื่น ๔๖ ดวง เป็นนเหตุ

จิต และเจตสิก ๔๖ ดวงเป็นนเหตุ คือ ไม่ใช่เหตุ แต่จิตและเจตสิกบางดวงก็มีเจตสิกที่เป็นเหตุเกิดร่วมด้วย จิตและเจตสิกบางดวงก็ไม่มีเจตสิกที่เป็นเหตุเกิดร่วมด้วย จิตและเจตสิกใดไม่มีเจตสิกที่เป็นเหตุ ๖ ดวงเกิดร่วมด้วยเลย จิตและเจตสิกนั้นเป็นอเหตุกจิตและอเหตุกเจตสิก จิตและเจตสิกใดมีเจตสิกที่เป็นเหตุเกิดร่วมด้วย จิตและเจตสิกนั้นเป็นสเหตุกจิตและสเหตุกเจตสิก

จักขุวิญญาณที่กำลังเห็นสิ่งที่ปรากฏนั้นมีเจตสิกเกิดกับจักขุวิญญาณเพียง ๗ ดวง คือ ผัสสเจตสิก ทำกิจกระทบรูปารมภ์ที่กระทบจักขุปสาท เวทนาเจตสิก ทำกิจรู้สึกเฉย ๆ เป็นอุเบกขาเวทนา (อทุกข์ขมสุข) สัญญาเจตสิก ทำกิจจำรูปารมภ์ เจตนาเจตสิก ทำกิจจงใจ ตั้งใจ ขวนขวาย กระตุ้นจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันให้สำเร็จกิจนั้น ๆ ชีวิตินทรียเจตสิก ทำกิจบำรุงเลี้ยงสหชาติธรรม คือ จิตและเจตสิกทั้งหลายให้ดำรงอยู่ในจิตขณะ เอกัคคตาเจตสิก ทำกิจตั้งมั่นในอารมภ์ที่ปรากฏ มนสิการเจตสิก ทำกิจใส่ใจในรูปารมภ์นั้น เจตสิก ๗ ดวงนี้ไม่ใช่เจตสิกที่เป็นเหตุ ๖ ฉะนั้น จักขุวิญญาณจึงเป็นอเหตุกจิต ส่วนโลกมูลจิตที่เกิดหลังจากจักขุวิญญาณนั้นมีเหตุเจตสิกเกิดร่วมด้วย ๒ เหตุ คือ มีโลกเจตสิก สภาพที่พอใจคิดข้องในสิ่งที่ปรากฏเกิดร่วมด้วย และมีโมหเจตสิกเกิดร่วมด้วย โลกมูลจิตจึงเป็นสเหตุกจิต

เมื่อกล่าวโดยเหตุ ธรรมทั้งหลายจำแนกได้เป็น ๒ หมวด คือ เหตุและนเหตุ สเหตุกะและอเหตุกะได้ ดังนี้ คือ

นิพพานและรูป เป็น นเหตุ และอเหตุกะ

จิต เป็น นเหตุ และบางดวงเป็นสเหตุกะ บางดวงเป็นอเหตุกะ

เจตสิก ๔๖ เป็น นเหตุ และบางดวงเป็นสเหตุกะ บางดวงเป็นอเหตุกะ

เจตสิก ๖ คือ โลกเจตสิก โทสเจตสิก โมหเจตสิก อโลกเจตสิก อโทสเจตสิก ปัญญาเจตสิก เป็นเหตุ และเป็นสเหตุกะ เว้นโมหเจตสิกที่เกิดกับโมหมูลจิต เพราะโมหเจตสิกที่เกิดกับโมหมูลจิตเป็นอเหตุกะ

โลกเจตสิกเป็นสเหตุกะ เพราะต้องมีโมหเจตสิกเกิดร่วมด้วยทุกครั้ง ถ้าโมหเจตสิกไม่เกิด โลกเจตสิกก็เกิดไม่ได้ ฉะนั้น โลกเจตสิกจึงเป็นสเหตุกะ เพราะมีโมหเจตสิกเกิดร่วมด้วยทุกครั้ง

โทสเจตสิกก็เป็นสเหตุกะ โดยนัยเดียวกับโลกเจตสิก

โมหเจตสิกที่เกิดกับโลกเจตสิกในโลกมูลจิตเป็นสเหตุ เพราะมีโลกเจตสิกซึ่งเป็นเหตุเกิดร่วมด้วย
โมหเจตสิกที่เกิดกับโทสเจตสิกในโทสมูลจิตเป็นสเหตุ เพราะมีโทสเจตสิกเป็นเหตุเกิดร่วมด้วย
โมหเจตสิกที่เกิดกับโมหมูลจิตเป็นอเหตุ เพราะไม่มีโลกเจตสิกและโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วย

ผัสสเจตสิกเป็นนเหตุ แต่ผัสสเจตสิกเกิดกับจิตทุกดวง ถ้าจิตดวงใดเกิดร่วมกับเจตสิกที่เป็นเหตุหนึ่ง
เหตุใดในเหตุ ๖ ผัสสเจตสิกนั้นก็เป็นสเหตุ ถ้าจิตดวงใดเป็นอเหตุ คือ ไม่มีเจตสิก ๖ ซึ่งเป็นเหตุเกิดร่วม
ด้วย ผัสสเจตสิกซึ่งเกิดกับอเหตุจิตนั้นก็เป็นอเหตุด้วย ฉะนั้น ผัสสเจตสิกจึงเป็นนเหตุ และบางขณะก็
เป็นสเหตุ บางขณะก็เป็นอเหตุ

ชีวิตของทุกท่านในวันหนึ่ง ๆ นั้นมีทั้งสเหตุจิตและอเหตุจิต แต่เมื่อไม่ได้ฟังพระธรรมก็ไม่ทราบว่
ขณะไหนเป็นสเหตุจิตและขณะไหนเป็นอเหตุจิต พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสภาพจิตแต่ละขณะไว้อย่าง
ละเอียดว่า จิตขณะใดเป็นอเหตุจิต ขณะใดเป็นสเหตุจิต และจิตที่เป็นสเหตุจิตนั้นเกิดร่วมกับเหตุที่เหตุและมี
เจตสิกเกิดร่วมด้วยก็ดวง

โมหมูลจิตมีโมหเหตุเกิดร่วมด้วยเหตุเดียว จึงเป็นเอกเหตุ

โลกมูลจิตเกิดร่วมกับ ๒ เหตุ คือ โมหเหตุ และโลกเหตุ จึงเป็นทวิเหตุ

โทสมูลจิตเกิดร่วมกับ ๒ เหตุ คือ โมหเหตุ และโทสเหตุ จึงเป็นทวิเหตุ

สำหรับกุศลจิตนั้น ก็ต้องมีโสภณเหตุเกิดร่วมด้วย มิฉะนั้นก็เป็นกุศลจิตไม่ได้ กุศลจิต ๒ ประเภท
คือ กุศลจิตที่ไม่เกิดร่วมกับปัญญาเจตสิก และกุศลจิตที่เกิดร่วมกับปัญญาเจตสิก ฉะนั้น กุศลจิตที่ไม่เกิดร่วมกับ
ปัญญาจะมีเจตสิกที่เป็นเหตุเกิดร่วมด้วย ๒ เหตุ คือ อโลกเหตุและอโทสเหตุ จึงเป็นทวิเหตุ และกุศลจิตที่
เกิดร่วมกับปัญญาจะมีเจตสิกที่เป็นเหตุเกิดร่วมด้วย ๓ เหตุ คือ อโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ จึงเป็นดิ
เหตุ กุศลจิตไม่เป็นเอกเหตุเลย เพราะต้องมีทั้งอโลกเจตสิกและอโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วยทุกครั้ง จึงจะ
เป็นกุศลจิตได้

คำว่า เหตุ กับคำว่า ปัจจัย ต่างกันอย่างไร

ปัจจัย เป็นสภาพธรรมที่อุปการะเกื้อกูลให้สภาพธรรมอื่นเกิดขึ้น หรือดำรงอยู่ตามควรแก่ประเภทของ
ปัจจัยนั้น ๆ เช่น ผัสสเจตสิกไม่ใช่โลกเจตสิก แต่ทั้งผัสสเจตสิกก็ดี โลกเจตสิกก็ดี เป็นปัจจัยเกื้อกูลให้ธรรม
อื่น ๆ คือ จิต เจตสิก และรูปเกิดขึ้นได้ แต่เมื่อสภาพลักษณะและกิจของผัสสเจตสิกต่างกับสภาพลักษณะและ
กิจของโลกเจตสิก ผัสสเจตสิกจึงเป็นสภาพปัจจัยที่ต่างกับโลกเจตสิก

ผัสสเจตสิกเป็นปัจจัยโดยเป็น **อาหารปัจจัย** อาหารเป็นสภาพธรรมที่นำมาซึ่งผล แต่ไม่มั่นคงถึงกับ
ทำให้งอกงามไพบูลย์อย่างรากแก้วของต้นไม้ ส่วนสภาพธรรมที่เป็นเหตุ นั้นเป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ ซึ่ง
อุปมาเหมือนรากแก้ว ต้นไม้จะเจริญเติบโตโดยมีแต่รากแก้วอย่างเดียวไม่ได้ ต้องมีดิน น้ำเป็นอาหาร แต่ถ้า
ขาดรากแก้ว ดิน น้ำก็ทำให้ต้นไม้งอกงามไพบูลย์ไม่ได้ ต้นไม้ที่มีรากแก้วกับพืชที่ไม่มีรากแก้วนั้นย่อมเจริญ
งอกงามไพบูลย์เพราะปัจจัยต่างกันฉนั้น เจตสิกอื่นและสภาพธรรมอื่นนอกจากเจตสิกที่เป็นเหตุ ๖ ก็เป็นปัจจัย
โดยเป็นปัจจัยอื่น ไม่ใช่โดยเป็นเหตุปัจจัย

ในคัมภีร์ปฏิฐาน ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ ๗ เป็นคัมภีร์สุดท้ายของพระอภิธรรมปิฎกนั้น แสดงสภาพธรรม
ทั้งหลายโดยความเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยประเภทของปัจจัยต่าง ๆ ปัจจัยแรก คือ เหตุปัจจัย แสดงให้เห็น
ความสำคัญของสภาพธรรมซึ่งเป็นเหตุ ในงานศพ เมื่อพระภิกษุท่านสวดพระอภิธรรม จะเริ่มต้นด้วย **“เหตุปัจ
จโย”** คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลกเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ เพื่อเตือนให้รู้ว่าสภาพธรรมซึ่งเป็นตัว

เหตุที่จะให้เกิดผลเกิดภพเกิดชาตินั้นได้แก่ เจตสิก ๖ ดวง คือ โลกเจตสิก โทสเจตสิก โมหเจตสิก และอโลภเจตสิก อโทสเจตสิก ปัญญาเจตสิก

ความจริงสภาพธรรมแต่ละประเภทมีความสำคัญเฉพาะของตน ๆ พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงเฉพาะเหตุปัจจัยเพียงปัจจัยเดียว มิได้ทรงแสดงเฉพาะอารมณ์ซึ่งเป็นปัจจัยให้จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้นโดย (อารมณ์นั้น) เป็น “**อารมณ์ปัจจัย**” แก่จิตเพียงปัจจัยเดียว พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปัจจัยต่าง ๆ โดยครบถ้วนละเอียด โดยประเภทปัจจัยใหญ่ ๆ ๒๔ ปัจจัย และทรงแสดงปัจจัยย่อยของบางปัจจัยในปัจจัยใหญ่ ๒๔ ปัจจัยนั้นด้วย

จักขุปสาทรูปเกิดขึ้นเพราะปัจจัยอื่น ๆ ไม่ใช่เพราะเหตุปัจจัย และจักขุปสาทรูปก็เป็นปัจจัยด้วยโดยเป็นสภาพที่เป็นใหญ่ เป็นอินทรีย์ปัจจัย คือ เป็นปัจจัยโดยเป็นสภาพที่เป็นใหญ่ในกิจหน้าที่ของตน จักขุปสาทรูปเป็นจักขุนทรีย์ เป็นรูปซึ่งมีสภาพเป็นใหญ่ในการเป็นปัจจัยให้จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเห็นสิ่งที่ปรากฏ ทางตา ถ้าไม่มีจักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป และกายปสาทรูป รูปร่างกายนี้จะเหมือนอะไร ก็เหมือนท่อนไม้ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส ฉะนั้น ปสาทรูปทั้ง ๕ นี้จึงเป็นปัจจัยโดยเป็น **อินทรีย์ปัจจัย** คือ เป็นใหญ่เฉพาะในกิจของตน เช่น จักขุปสาทรูป เป็นใหญ่ในการกระทบรูปารมณ์ เป็นปัจจัยให้จักขุวิญญาณเกิดขึ้น เห็นสิ่งที่ปรากฏทางตา เพราะรูปอื่นไม่สามารถจะกระทำกิจนี้ได้ และสิ่งที่ปรากฏทางตาจะปรากฏชัดเจนหรือไม่ชัดก็แล้วแต่สภาพ ความใสของจักขุปสาทรูป ซึ่งไม่ขึ้นอยู่กับเจตนาหรือความปรารถนาความต้องการของใครเลย แต่ขึ้นกับอินทรีย์ปัจจัยของการเห็น คือ จักขุปสาทรูป

สภาพธรรมทุกประเภทเป็นปัจจัยให้สภาพธรรมอื่นเกิด โดยเป็นปัจจัยต่าง ๆ โลกเจตสิก โทสเจตสิก โมหเจตสิก และอโลภเจตสิก อโทสเจตสิก ปัญญาเจตสิก เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ ในวันหนึ่ง ๆ นั้น มีอกุศลเหตุเกิดมาก อกุศลเหตุก็มีบ้าง แต่เมื่อเทียบส่วนแล้ว อกุศลเหตุก็น้อยกว่าอกุศลเหตุมาก

เมื่อไหร่อกุศลเหตุจะค่อย ๆ เจริญขึ้น ๆ จนกระทั่งมีกำลังมากกว่าฝ่ายอกุศลเหตุเสียที ต้อง อบรมเจริญปัญญา รู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง เพราะการรู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริงนั้น เป็นปัญญาเจตสิก เป็นอโมหเหตุ ตราบคิที่ปัญญายังไม่รู้ชัดในลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง ที่จะไม่ให้โลกเหตุ โทสเหตุหรือโมหเหตุเจริญองงามไปพลุนั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ไม่มีธรรมอื่นเลยที่จะละคลายและดับอกุศลเหตุได้นอกจากปัญญาซึ่งเป็นอโมหเหตุ เมื่อศึกษาพระธรรมและเข้าใจลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ และเป็นผู้ที่อบรมเจริญสติปัญญา อกุศลที่เป็นอโมหะ คือ ปัญญาจะค่อย ๆ เจริญขึ้น เมื่อรู้แจ้งอริยสัจธรรมเป็นพระโสดาบันบุคคลเมื่อไร เมื่อนั้นจึงจะดับอกุศลธรรมเป็นประเภท ๆ ได้ จนกว่าจะถึงความ เป็นพระอรหันต์

ผู้ที่เป็นพระอริยบุคคลขึ้นพระโสดาบัน พระสกทาคามีและพระอนาคามีนั้น เป็นพระเสกขบุคคลซึ่งจะต้องอบรมเจริญปัญญาต่อไปอีก จนกว่าจะดับหมดทั้งอกุศลเหตุและอกุศลเหตุเพราะถ้ายังมีอกุศลเหตุอยู่ก็เป็นปัจจัยให้เกิดกุศลวิบากไม่จบสิ้น พระอรหันต์ผู้ดับอกุศลเหตุและอกุศลเหตุแล้วนั้น ถึงแม้ว่าจิตจะเกิดร่วมกับอโลภะ อโทสะ อโมหะ ก็เป็นอภัยาคเหตุไม่เป็นเหตุที่จะให้เกิดวิบากต่อไป เมื่อไหร่จะถึงวันนั้น ย่อมถึงได้ในวันหนึ่ง เมื่อเพียรอบรมเจริญปัญญาไปเรื่อย ๆ ผู้ที่บรรลุผลเช่นนั้นในอดีตมีแล้วเป็นอันมาก ถ้าเป็นสิ่งที่เป็นไปได้เลยก็จะไม่มีผู้ใดสามารถบรรลุผลเช่นนั้นได้ แต่ผลนั้นย่อมไม่เร็วตามที่หวัง ต้องตามควรแก่เหตุ คือเมื่อปัญญายังไม่เกิด ยังไม่เจริญขึ้น ก็ดับกิเลสไม่ได้ และปัญญาก็ต้องเกิดขึ้นเจริญขึ้นตามลำดับขั้นที่สามารถประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง จนกว่าจะดับกิเลสได้จริง ๆ

ฉะนั้น ควรระลึกเสมอว่าการศึกษาให้เข้าใจเรื่องจิต เจตสิก รูปนั้น ก็เพื่ออบรมเจริญสติปัญญา รู้ลักษณะของสภาพธรรมที่เป็นจิต เจตสิก รูป ที่เกิดขึ้นปรากฏแต่ละขณะตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อนจากที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้และทรงแสดง ถ้าศึกษาเข้าใจอย่างหนึ่งแต่ปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง ไม่รู้ตรงลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริงตามที่ได้ศึกษา ก็ไม่สามารถที่จะดับกิเลสได้

สำหรับอกุศลเหตุนั้นจะเป็นชาติอื่นไม่ได้เลย ไม่ว่าโลกเจตสิก โทสเจตสิก โมหเจตสิกเกิดขึ้นขณะใด ขณะนั้นเป็นชาติอกุศล เป็นปัจจัยให้เกิดอกุศลจิตในขณะนั้น และสะสมต่อไปในอนาคตด้วย แต่โสภณเหตุ ๓ คือ อโลภเจตสิก ๑ อโทสเจตสิก ๑ ปัญญาเจตสิก ๑ นั้น เป็นชาติกุศลก็มี เป็นชาติวิบากก็มี เป็นชาติกิริยา ก็มี เพราะอโลภเจตสิก อโทสเจตสิก ปัญญาเจตสิกเกิดกับกุศลจิตก็ได้ เกิดกับกุศลวิบากก็ได้ เกิดกับโสภณกิริยา จิตก็ได้ คำว่า “โสภณ” มีความหมายกว้างกว่า คำว่า กุศล เพราะโสภณธรรมได้แก่ สภาพธรรมที่เป็นกุศล หรือเป็นกุศลวิบาก หรือเป็นโสภณกิริยา ฉะนั้น เมื่อจำแนกธรรมทั้งหลายโดยหมวด ๓ เป็น กุศลลา ธมมา อกุศลลา ธมมา อพยากตา ธมมา ก็จำแนกเจตสิกที่เป็นเหตุ ๖ ออกเป็นเหตุ ๕ คือ

อกุศลเหตุ ๓	ได้แก่	โลกเจตสิก	๑
		โทสเจตสิก	๑
		โมหเจตสิก	๑
กุศลเหตุ ๓	ได้แก่	อโลภเจตสิก	๑
		อโทสเจตสิก	๑
		ปัญญาเจตสิก	๑
อัพยากตเหตุ ๓	ได้แก่	อโลภเจตสิก	๑
		อโทสเจตสิก	๑
		ปัญญาเจตสิก	๑

คำถามทบทวน

๑. เหตุปัจจัย ได้แก่ปรมัตถธรรมอะไร
๒. อัพยากตเหตุ คืออะไร ได้แก่อะไร
๓. อัพยากตธรรม คืออะไร ได้แก่อะไร
๔. กุศลเหตุและโสภณเหตุ ต่างกันอย่างไร
๕. อะไรเป็นนเหตุบ้าง อะไรเป็นสเหตุกะบ้าง
๖. เหตุเจตสิกดวงใดเป็นอเหตุกะ ดวงใดเป็นสเหตุกะ
๗. อกุศลจิตใดเป็นเอกเหตุกะ และอกุศลจิตใดเป็นทวิเหตุกะ
๘. กุศลจิตเป็นเอกเหตุกะ ได้ไหม
๙. ผัสสเจตสิกเป็นเหตุหรืออินเหตุ เป็นอเหตุกะหรือสเหตุกะ เป็นเอกเหตุกะหรือทวิเหตุกะหรือดิเหตุกะ
๑๐. เหตุ ๕ ได้แก่อะไร

จำแนกจิต โดยนัยของ โสภณะและอโสภณะ

โสภณธรรม เป็นสภาพธรรมที่ดีงาม ซึ่งไม่ใช่แต่เฉพาะกุศลธรรมเท่านั้น สภาพธรรมที่ดีงามแต่ไม่ใช่กุศลธรรม คือ กุศลวิบากซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม และโสภณกิริยาซึ่งเป็นจิตและเจตสิกเฉพาะพระอรหันต์ผู้ดับกุศลและอกุศลเป็นสมุจเฉทแล้ว

อโสภณธรรม เป็นสภาพธรรมที่ตรงข้ามกับโสภณธรรม คือ ไม่ใช่สภาพธรรมที่ดีงาม ซึ่งไม่ใช่แต่เฉพาะอกุศลเจตสิกเท่านั้น จิตและเจตสิกใดที่ไม่มีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วย จิตและเจตสิกนั้นเป็นอโสภณะ ฉะนั้น โดยนัยของสัมปยุตตธรรมที่จำแนกให้จิตต่างกันเป็นจิตประเภทที่ดีงามเป็นโสภณะ และเป็นจิตประเภทที่ไม่ดีงามเป็นอโสภณะนั้นก็จำแนกโดยเจตสิกซึ่งเป็นเหตุ ๖ นั้นเอง เจตสิกที่ดีงามได้แก่โอโลกเจตสิก อโทสเจตสิก ปัญญาเจตสิก เป็นต้น ซึ่งเป็นโสภณเจตสิกที่ทำให้จิตดีงาม ฉะนั้น การจำแนกจิตโดยประเภทที่เป็นโสภณะและอโสภณะ ก็สืบต่อจากการจำแนกจิตโดยเหตุนี้เอง จิตใดที่ประกอบด้วยเจตสิกที่เป็นโสภณเหตุจิตนั้นเป็นโสภณจิต จิตใดไม่ประกอบด้วยเจตสิกที่เป็นโสภณเหตุ จิตนั้นเป็นอโสภณจิต

การศึกษายปมัตถธรรมนั้นต้องคิด ต้องพิจารณาเหตุผลด้วยตนเอง เมื่อเข้าใจเหตุผลที่ถูกต้องชัดเจนก็จะไม่สับสนคลาดเคลื่อน แม้ในเรื่องโสภณธรรมและอโสภณธรรม

อกุศลจิตเกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก คือ โลกะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ฉะนั้น อกุศลจิตไม่ใช่โสภณจิตแน่นอน

จักขุวิญญาณ ไม่ได้เกิดร่วมกับโลกะ โทสะ โมหะ และโสภณเจตสิกใด ๆ เลย จักขุวิญญาณเกิดร่วมกับเจตสิกเพียง ๗ ดวง คือ ผัสสเจตสิก เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก เจตนาเจตสิก เอกัคคตาเจตสิก ชีวิตินทรียเจตสิก มนสิการเจตสิก ซึ่งเจตสิกทั้ง ๗ ดวงนี้ เป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก คือ เป็นเจตสิกที่ต้องเกิดกับจิตทุกดวง จิตจะเกิดขึ้นโดยปราศจากเจตสิก ๗ ดวงนี้ไม่ได้เลย ไม่ว่าจะ เป็นอกุศลจิต กุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต โลกุตตรจิต หรือจิตใด ๆ ก็ตามต้องมีเจตสิก ๗ ดวงนี้เกิดร่วมด้วย เจตสิก ๗ ดวง ซึ่งเป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิกนี้ เป็นอัญญสมานเจตสิก คือ เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตใดก็เสมอกับจิตนั้น ๆ เมื่อเกิดกับอกุศลจิต สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงนี้ก็ เป็นอกุศล เมื่อเกิดกับกุศลจิต สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงนี้ก็ เป็นกุศลเจตสิก เป็นต้น

จักขุวิญญาณเป็นวิบากจิตที่มีสัพพจิตตสาธารณเจตสิกเกิดร่วมด้วยเพียง ๗ ดวงเท่านั้น ไม่มีโสภณเจตสิกหรืออกุศลเจตสิกใด ๆ เกิดร่วมด้วยเลย ฉะนั้น จักขุวิญญาณจึงเป็นอโสภณจิต แต่ไม่ใช่อกุศลจิต

การศึกษารมณนั้นจะต้องเข้าใจโดยละเอียด แม้แต่อกุศลธรรมและอโสภณธรรมต่างกันอย่างไร

อกุศลธรรมเป็นสภาพธรรมที่เลวทรามเป็นโทษ เป็นเหตุที่จะให้เกิดผลเป็นวิบากที่ไม่น่าพอใจ เป็นทุกขอโสภณธรรมเป็นจิตและเจตสิกที่ไม่มีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วย พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมโดยนัยต่าง ๆ ตามสภาพของธรรมนั้น ๆ ซึ่งผู้ศึกษาที่จะต้องพิจารณาโดยละเอียด ให้เข้าใจถูกต้องตามสภาพธรรมนั้น ๆ เมื่อทรงแสดงโดยประเภทของหมวด ๓ คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาตธรรม ก็จะต้องรู้ว่ากุศลธรรมเป็นสภาพธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดกุศลวิบาก อกุศลธรรมเป็นสภาพธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดอกุศลวิบาก และอัพยาตธรรมเป็นสภาพธรรมที่ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ฉะนั้น อัพยาตธรรมจึงได้แก่วิบากจิตและเจตสิก กิริยาจิตและเจตสิก รูป นิพพาน ฉะนั้น อัพยาตธรรมจึงไม่ใช่แต่เฉพาะจิตและเจตสิกที่เป็นวิบากและกิริยา รูปปรมาตม์และ

นิพพานปามัตถ์ก็เป็นอภัยกถธรรม รูปและนิพพานเป็นกุศลหรืออกุศลไม่ได้ เพราะรูปและนิพพานไม่ใช่จิต และเจตสิก เมื่อทรงแสดงประเภทของธรรมโดยหมวด ทรงแสดงปรมัตถธรรมทั้ง ๔ แต่เมื่อทรงแสดงโดยชาติ ๔ หมายถึงจิตและเจตสิกเท่านั้น

โดยชาติ ๔ นั้น อกุศลจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันเป็นอโสภณะ กุศลจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันเป็นโสภณะ วิบากจิตและกิริยาจิตใดไม่มีโสภณเจตสิก เช่น อโลภเจตสิก และอโทสเจตสิก เป็นต้น เกิดร่วมด้วย วิบากจิตและกิริยาจิตนั้นเป็นอโสภณะ คือ ไม่เกิดร่วมกับโสภณเจตสิก ส่วนวิบากจิตและกิริยาจิตใดมีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วย วิบากจิตและกิริยาจิตนั้นเป็นโสภณะ

จักขุวิญญาณกุศลวิบาก ๑ ดวง และจักขุวิญญาณอกุศลวิบาก ๑ ดวง มีแต่สัพพจิตตสาธารณเจตสิกเกิดร่วมด้วย ๗ ดวงเท่านั้น

โสตวิญญาณกุศลวิบาก ๑ ดวง และอกุศลวิบาก ๑ ดวง มีแต่สัพพจิตตสาธารณเจตสิกเกิดร่วมด้วย ๗ ดวงเท่านั้น

ฆานวิญญาณกุศลวิบาก ๑ ดวง และอกุศลวิบาก ๑ ดวง มีแต่สัพพจิตตสาธารณเจตสิกเกิดร่วมด้วย ๗ ดวงเท่านั้น

กายวิญญาณกุศลวิบาก ๑ ดวง และอกุศลวิบาก ๑ ดวง มีแต่สัพพจิตตสาธารณเจตสิกเกิดร่วมด้วย ๗ ดวงเท่านั้น

ทวิปัญญาญาณ ๑๐ ดวง จึงเป็นอโสภณจิตและจิตอื่น (นอกจากจิต ๑๐ ดวงนี้) ที่ไม่มีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วยก็เป็นอโสภณจิตทั้งสิ้น ฉะนั้น กุศลวิบากจิตจึงไม่ใช่โสภณจิตทุกดวง กุศลวิบากจิตที่มีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วยก็เป็นโสภณจิต กุศลวิบากจิตที่ไม่มีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วยก็ไม่ใช่โสภณจิต นี่เป็นความต่างกันของจิตแต่ละขณะในชีวิตประจำวัน ปฏิสนธิจิตของภูมิมนุษย์กับปฏิสนธิจิตของอบายภูมิเป็นผลของกรรมต่างกัน ผู้ที่ปฏิสนธิในอบายภูมินั้น ปฏิสนธิจิตเป็นอกุศลวิบากจิต เป็นผลของอกุศลกรรมจึงเกิดในนรกภูมิ หรือเกิดในปิตติวิสัยภูมิ(เปรต) หรือเกิดในอสุรกายภูมิ หรือเกิดในคิรีจลนภูมิ ปฏิสนธิจิตของผู้ที่เกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดาชั้นต่าง ๆ เป็นกุศลวิบากจิต เป็นผลของกุศลกรรมหนึ่งจึงทำให้เกิดในสุคติภูมิ

แม้ว่าการเกิดในมนุษยภูมิเป็นกุศลวิบากก็จริง แต่บางบุคคลก็พิการแต่กำเนิด เพราะกุศลวิบากจิตที่ทำการปฏิสนธินั้นเป็นผลของกุศลกรรมที่ไม่มีปัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วย และเป็นกุศลกรรมอย่างอ่อนมาก กุศลวิบากจิตที่ทำการปฏิสนธิจึงไม่ประกอบด้วยโสภณเจตสิก คือ ไม่เกิดร่วมกับอโลภเจตสิก อโทสเจตสิก เป็นต้น เมื่อเป็นผลของกุศลกรรมอย่างอ่อนมาก อกุศลกรรมซึ่งทำให้จึงเบียดเบียนให้เป็นผู้พิการแต่กำเนิดได้

ผู้ที่เกิดเป็นมนุษย์ที่ไม่พิการแต่กำเนิดนั้น ล้วนเกิดมาต่าง ๆ กันโดยสกุล ยศศักดิ์ บิรवार เพราะกุศลวิบากที่ทำการปฏิสนธิต่างกันตามกำลังของกุศลกรรมซึ่งเป็นเหตุ ถ้าปฏิสนธิจิตเป็นผลของกุศลกรรมที่ประกอบด้วยปัญญาเจตสิกอย่างอ่อนหรือไม่มีปัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วย ปฏิสนธิจิตที่เป็นกุศลวิบากนั้นก็เกิดร่วมกับโสภณเจตสิกและเหตุ ๒ คือ อโลภเจตสิกและอโทสเจตสิก เป็นทวิเหตุบุคคล คือ เป็นบุคคลที่ปฏิสนธิจิตไม่มีปัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วย บุคคลนั้นจึงไม่สามารถบรรลุมานหรือโลกุตระธรรมในชาตินั้น

ผู้ที่ปฏิสนธิจิตเป็นผลของกรรมที่ประกอบด้วยปัญญาและปฏิสนธิจิตมีปัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วยนั้น เป็นดีเหตุบุคคล เพราะมีเหตุ ๓ คือ มีอโลภเจตสิก อโทสเจตสิก และปัญญา

(อโมห)เจตสิกเกิดร่วมด้วย บุคคลนั้นเมื่อได้ฟังพระธรรมก็สามารถพิจารณาเข้าใจพระธรรม และสามารถอบรมเจริญปัญญาจนบรรลุมานจิตหรือรู้แจ้งอริยสัจธรรม ๔ บรรลุมีผลนิพพานเป็นพระอริยบุคคลในชาตินี้ได้ตาม

ควรแก้การสะสมของเหตุปัจจัย แต่ก็ไม่ควรประมาทเพราะบางท่านเป็นผู้ที่มีสติปัญญา ปฏิสนธิจิตเป็นดีเหตุก็จริง แต่ถ้าประมาทการเจริญกุศล ประมาทการฟังพระธรรม ก็จะเป็นผู้ที่ฉลาดแต่ในทางโลก ในวิชาการต่าง ๆ แต่ไม่อบรมเจริญปัญญาในทางธรรมจึงไม่รู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง

ในอดีตกาลนานมาแล้วในชาติก่อน ๆ บางท่านอาจจะเป็นผู้ที่เคยสนใจธรรม อาจจะเป็นผู้ที่ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมหรืออาจจะถึงกับบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุสามเณร แต่การรู้แจ้งอริยสัจธรรมนั้น ไม่มีใครรู้ได้ว่าจะรู้แจ้งอริยสัจธรรมในเพศใด ในเพศบรรพชิตหรือฆราวาส ทุกคนจะต้องอบรมเจริญปัญญา รู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามความเป็นจริงทุก ๆ ชาติ จนกว่าจะถึงชาติที่ปัญญาคมกล้า สามารถแทงตลอดอริยสัจธรรมได้ และแม้ว่าในกาลครั้งหนึ่งอาจจะเคยสนใจธรรม ฟังใฝ่ในการศึกษาในการปฏิบัติธรรม แต่ก็อย่าลืมว่าอาจจะได้รู้แจ้งอริยสัจธรรมก็ยังมีอกุศลที่สะสมมามากมายหนาแน่นที่จะทำให้หลงไป เผลินไปในอกุศลได้ถ้าเป็นผู้ที่ประมาท ฉะนั้น ถึงแม้ว่าปฏิสนธิจิตจะเป็นดีเหตุแต่เมื่อใดเป็นผู้ประมาท ปัญญาเจตสิกในชาตินั้นก็จะไม่เจริญขึ้น เพราะไม่ได้อบรมด้านการฟัง ด้วยการพิจารณา และด้วยการปฏิบัติธรรม ฉะนั้น ก็น่าเสียดายชาติซึ่งปฏิสนธิจิตเป็นดีเหตุ แต่ไม่ได้อบรมปัญญาให้เจริญขึ้น และชาติต่อไปนั้นกรรมใดจะทำให้ปฏิสนธิจิตประเภทใดเกิดก็ไม่แน่ อาจจะเป็นอกุศลวิบากจิตทำกิจปฏิสนธิในอบายภูมิ หรือเหตุกุศลวิบากจิตทำกิจปฏิสนธิเป็นบุคคลพิจารณาตั้งแต่กำเนิด หรือทิวเหตุกุศลวิบากทำกิจปฏิสนธิเป็นทิวเหตุบุคคลในสุคติภูมิ ซึ่งไม่อาจอบรมเจริญปัญญาให้รู้แจ้งอริยสัจธรรมได้

ฉะนั้น จึงน่าเสียดายแต่ละภพแต่ละชาติที่ไม่ได้อบรมปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น และถึงแม้ว่าจะจะเป็นดีเหตุปฏิสนธิ แต่เมื่ออบรมปัญญายังไม่พอก็ไม่สามารถรู้แจ้งอริยสัจธรรมในชาตินี้ได้ ไม่ใช่ว่าผู้ที่เป็ดีเหตุบุคคลแล้วจะรู้แจ้งอริยสัจธรรมได้ในปัจจุบันชาติทุกคน

ผู้ที่เกิดเป็นมนุษย์ไม่พิจารณาแต่กำเนิดนั้น ขณะนอนหลับสนิทวางจิตเป็นโสภณจิต เพราะปฏิสนธิจิตเป็นทิวเหตุจะมีโลกเจตสิก อโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางท่านปฏิสนธิจิตก็เป็นดีเหตุจะมีโลกเจตสิก อโทสเจตสิก และปัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วย ขณะหลับกิเลสไม่เกิด ไม่มีความยินดี ยินร้าย เพราะยังไม่เห็น ยังไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่ได้คิด นึกเรื่องต่าง ๆ ทางใจ แต่เมื่อตื่นขึ้นนั้น จะดีใจหรือเสียใจสุขหรือทุกข์ก็เป็นไปตามอกุศลจิตต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในวันหนึ่ง ๆ โดยมากวันหนึ่ง ๆ เมื่อตื่นแล้วก็เป็นอโสมณะมากกว่าเป็นกุศลจักขุวิญญาณเกิดขึ้นเห็นสิ่งที่ปรากฏทางตาขณะเดียว แล้วหลังจากนั้นส่วนมากอกุศลชานวิถิจิตก็เกิด ๘ ขณะ ซึ่งเท่ากับ ๘ เท่าของจักขุวิญญาณที่ทำการเห็นขณะหนึ่ง ๆ การสะสมสืบต่อของอกุศลธรรมในวันหนึ่ง ๆ นั้นมากมายเหลือเกิน ฉะนั้น จึงไม่ควรประมาทเลย เมื่อได้ฟังพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยละเอียดว่าจิตขณะใดเป็นโสภณะ จิตขณะใดเป็นอโสมณะ และอโสมณจิตนั้นเป็นอกุศลหรือว่าเป็นวิบากหรือว่าเป็นกิริยา

ถาม พระอรหันต์มีอโสมณจิตไหม

ตอบ มี

ถาม พระอรหันต์มีอกุศลจิตไหม

ตอบ ไม่มี

พระอรหันต์มีอโสมณจิต แต่พระอรหันต์ไม่มีอกุศลจิต เพราะว่าพระอรหันต์มีจักขุวิญญาณ โสทวิญาณ เป็นต้น ซึ่งเป็นอโสมณจิต แต่พระอรหันต์ไม่มีอกุศลจิตและกุศลจิต

เจตสิกทั้งหมดมี ๕๒ ประเภท เป็นอัญญาสมานาเจตสิก คือ เจตสิกที่เสมอกับจิตและเจตสิกอื่นที่เกิดร่วมด้วย ๑๓ ประเภท เป็นอกุศลเจตสิก ๑๔ ประเภท เป็นโสภณเจตสิก ๒๕ ประเภท ถ้าไม่ใช่คำว่า โสภณะ อโสภณะ แต่ใช้ภาษาไทย ความหมายจะไม่ตรงกับสภาพธรรมที่เป็นโสภณะและอโสภณะ เช่น ถามว่าเวทนาเจตสิกดีไหม มีท่านหนึ่งตอบว่า เมื่อเป็นสุขเวทนาก็ดี สุขเวทนาโดยนัยของเวทนา ๕ หมายถึงเวทนาเจตสิกที่เกิดเฉพาะกับกายวิญญาณที่เป็นกุศลวิบากในขณะที่กระทบกับอารมณ์ที่น่าสบายกาย สุขสทกต์ กายวิญญาณ กุศลวิปาก ไม่มีโสภณเจตสิก คือ อโลภเจตสิก โอทสเจตสิก ปัญญาเจตสิก เป็นต้น เกิดร่วมด้วย ฉะนั้น โดยสภาพธรรม สุขเวทนาที่เกิดกับกายวิญญาณกุศลวิปากนั้นเป็นอโสภณะไม่ใช่โสภณะด้วยเหตุนี้ การศึกษาธรรมจึงต้องเข้าใจสภาพธรรมให้ตรงตามพระบาลี มิฉะนั้นจะทำให้เข้าใจสภาพธรรมผิดได้

ถ้ามีคำถามว่า รูปที่กำลังปรากฏทางตาขณะนี้ดีหรือไม่ดี คำตอบภาษาไทยก็ไม่ชัดเจน เพราะถึงแม้ว่ารูปจะผ่องใสสวยงามน่ายินดีพอใจ แต่รูปก็ไม่ใช่โสภณธรรม เพราะรูปไม่ใช่สภาพรู้ ไม่ใช่กุศล อกุศล รูปไม่มีเมตตา กรุณา มุทิตา หรือสภาพธรรมใดซึ่งเป็นสภาพธรรมที่ดึงดูดใจเกิดร่วมด้วยเลย จิตและเจตสิกเท่านั้นที่เป็นโสภณะหรืออโสภณะ รูปเป็นอารมณ์ที่เป็นปัจจัยให้จิตเกิดขึ้นพอใจหรือไม่พอใจรูปนั้น ๆ โดยที่รูปเองเป็นอภัยกถธรรม รูปไม่รู้อะไรเลย รูปไม่รู้ว่าจิตชอบหรือไม่ชอบรูปนั้น และรูปเองก็ไม่มีเจตนาที่จะให้จิตชอบหรือไม่ชอบรูป เพราะรูปไม่ใช่สภาพรู้ แต่จิตต้องการเห็นรูป ต้องการได้ยินเสียง ต้องการได้กลิ่นหอม ๆ ต้องการกระทบสัมผัสสิ่งที่น่าพอใจ เพื่อความรู้สึกที่เป็นสุขจะเกิดขึ้นซ้ำอีก เมื่อเห็นสิ่งที่ปรากฏทางตา ได้ยินเสียงที่ปรากฏทางหู ได้กลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น กระทบสัมผัสทางกาย หรือแม้เพียงคิด นึกถึงรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะทางใจทุก ๆ วัน ฉะนั้น จึงมีคำอุปมาเปรียบเทียบชั้น ๕ ว่า รูปชั้นเหมือนกับภาชนะที่รองรับสิ่งที่นำมาซึ่งความรู้สึกยินดี เวทนาชั้นเหมือนอาหารที่อยู่ในภาชนะนั้น สัตถุณยานชั้นและสังขารชั้นเหมือนพ่อครัวและผู้ช่วยปรุงอาหาร วิญญาณชั้นเป็นผู้บริโภคอาหาร เพราะจิตเป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้ อารมณ์ นามชั้นทั้ง ๔ ต้องเกิดร่วมกัน รู้อารมณ์เดียวกัน และไม่แยกกันเลยสักนามชั้นเดียว จะมีแต่นามชั้น ๑ ขาดนามชั้น ๓ ไม่ได้ จะมีนามชั้น ๒ ขาดนามชั้น ๒ ไม่ได้ จะมีนามชั้น ๓ ขาดนามชั้น ๑ ไม่ได้ และในภูมิที่มีชั้น ๕ นั้น นามชั้นต้องอาศัยรูปชั้นจึงจะเกิดขึ้นได้

การศึกษาธรรมเรื่องจิตประเภทต่าง ๆ นั้น เพื่อรู้ชัดลักษณะของจิตซึ่งจำแนกโดยประเภทต่าง ๆ คือ จำแนกโดยชาติ ๔ โดยหมวด ๓ โดยเหตุ โดยอสังขาร สสังขาร โดยโสภณะ อโสภณะ โดยประกอบด้วยเจตสิกต่างกันอย่างไรบ้างนั้น ก็เพื่อให้สติเกิดขึ้นระลึกพิจารณารู้สภาพที่เป็นอนัตตาของธรรมทั้งหลาย ซึ่งไม่ใช่ตัวตน สัตว์ บุคคล และลักษณะของสภาพธรรมแต่ละอย่างนั้น ก็เป็นลักษณะของรูปธรรมแต่ละอย่าง นามธรรมแต่ละอย่าง เช่น ลักษณะของรูปที่ปรากฏทางตาก็อย่างหนึ่ง ทางหูก็อย่างหนึ่ง ทางจมูกก็อย่างหนึ่ง ทางลิ้นก็อย่างหนึ่ง ทางกายก็อย่างหนึ่ง ลักษณะของจิตที่เป็นกุศลอย่างหนึ่ง ลักษณะของจิตที่เป็นอกุศลก็อย่างหนึ่ง ลักษณะของจิตที่เป็นอภัยกถาก็อย่างหนึ่ง ความรู้ความเข้าใจลักษณะของสภาพธรรมทั้งหลายเพิ่มขึ้นย่อมเป็นปัจจัยปรุงแต่งให้สติเกิดขึ้นระลึกพิจารณาลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏจนกว่าจะประจักษ์ลักษณะของสภาพธรรม แต่ละอย่างตรงตามความเป็นจริงของสภาพธรรมนั้น ๆ

คำถามทบทวน

๑. รูปเป็นโสภณธรรมได้ไหม เพราะอะไร

๒. บุคคลที่ปฏิสนธิจิตเป็นกุศลวิบากแต่ไม่มีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วย ต่างกับบุคคลที่ปฏิสนธิจิตเป็นกุศลวิบากที่มีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วยอย่างไร
๓. ทวิเหตุกปฏิสนธิจิต เป็นผลของกรรมอะไร
๔. ทวิเหตุกบุคคลและติเหตุกบุคคล ต่างกันอย่างไร
๕. ขณะนอนหลับสนิท เป็นโสภณจิตหรืออโสภณจิต

บทที่ ๑๕

จำแนกจิต โดย โลกียจิตและโลกุตตรจิต

ก่อนอื่นควรเข้าใจความหมายของคำว่า “โลก” ในวินัยของพระอริยเจ้า ตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ฉัณนวรรคที่ ๔ ปโลกสูตร ซึ่งมีข้อความว่า

(๑๐๑) ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นแล้วได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกกันว่า โลก ๆ ดังนี้ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ จึงเรียกกันว่า “โลก” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกร อานนท์ สิ่งใดมีความแตกสลายเป็นธรรมดา นี้เรียกว่า “โลก” ในอริยวินัย ก็อะไรเล่ามีความแตกสลายเป็นธรรมดา จักขุแลมีความแตกสลายเป็นธรรมดา รูปมีความแตกสลายเป็นธรรมดา จักขุวิญญานมีความแตกสลายเป็นธรรมดา จักขุสัมผัสมีความแตกสลายเป็นธรรมดา สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยมีความแตกสลายเป็นธรรมดา ฯลฯ ตลอดไปจนถึงทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ

เป็นธรรมดาของพระอริยเจ้า แต่ไม่ใช่ธรรมดาสำหรับผู้ที่ยังไม่ประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของสภาพธรรม ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า ผู้ที่จะเป็นพระอริยบุคคลต้องประจักษ์การเกิดดับของสภาพธรรมที่ปรากฏจริง ๆ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกร อานนท์ สิ่งใดมีความแตกสลายเป็นธรรมดานี้เรียกว่า “โลก” ในอริยวินัย โลก คือ ทุกสิ่งซึ่งเกิดดับ ฉะนั้น สภาพธรรมซึ่งไม่เกิดดับเท่านั้นที่ไม่ใช่โลก เป็นสภาพธรรมที่พ้นจากโลกเหนือโลก เป็นโลกุตตระ คือ พระนิพพาน

เมื่อจำแนกจิตเป็นประเภทโลกียะ และโลกุตระนั้น จิตใดที่ไม่ประจักษ์แจ้งลักษณะของนิพพาน คือ ไม่มีนิพพานเป็นอารมณ์ จิตนั้นเป็น “โลกียจิต” จิตใดมีนิพพานเป็นอารมณ์โดยดับกิเลส หรือมีนิพพานเป็นอารมณ์โดยดับกิเลสแล้ว จิตนั้นเป็น “โลกุตระจิต”

ผู้ที่จะเป็นพระอริยบุคคลนั้น ต้องอบรมเจริญโลกียปัญญาซึ่งรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม โลกียปัญญาไม่ใช่การรู้วิธีสร้างเครื่องมือวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ การรู้อย่างอื่นที่ไม่ใช่การรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมนั้นไม่ใช่โลกียปัญญาในพระพุทธศาสนา

โลกียปัญญารู้ลักษณะของโลก คือ สภาพธรรมที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ซึ่งไม่ใช่निพพาน ฉะนั้น นอกจากมัคคจิต ๔ ดวง ซึ่งเป็นโลกุตระกุศลจิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์โดยดับกิเลสและผลจิต ๔ ดวง คือ โลกุตระวิบากจิตซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์โดยดับกิเลสแล้ว จิตอื่นทั้งหมดเป็นโลกียจิต

โลกุตระจิตทั้งหมด มี ๘ ดวง ๔ คู่ คือ

โสตาปัตติมัคคจิต ๑	โสตาปัตติผลจิต ๑
สกทาคามีมัคคจิต ๑	สกทาคามีผลจิต ๑
อนาคามีมัคคจิต ๑	อนาคามีผลจิต ๑
อรหัตตมัคคจิต ๑	อรหัตตผลจิต ๑

เมื่อโสตาปัตติมัคคจิตเกิดขึ้นทำกิจดับกิเลสโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ ดับไปแล้ว โสตาปัตติผลจิตก็เกิดสืบต่อและมีนิพพานเป็นอารมณ์โดยดับกิเลสแล้ว โสตาปัตติมัคคจิตเป็นโลกุตระกุศลจิต เป็นปัจจัยให้โลกุตระวิ

บากจิตคือ โสตาปัตติผลจิตเกิดสืบต่อจากโสตติมคจิตทันที โดยไม่มีจิตอื่นเกิดคั่นได้เลย การให้ผลของโลกุตตรกุศลนั้นให้ผลทันที เป็นอภากาโฏไม่ต้องรอถึงชาติหน้า อกุศลและกุศลอื่นๆ นั้นให้ผลทันทีที่ดับไปอย่างโลกุตตรกุศลไม่ได้เลย ผู้ที่อบรมเจริญสมถภาวนาจนญาณกุศลจิตเกิดแล้วยังไม่มีฌานวิบากจิตเกิดในขณะที่เป็นมนุษย์ เพราะฌานวิบากจิตทำปฏิสนธิกิจ กว้างคจิกและจติกิจในพรหมโลก ผู้ที่ฌานจิตไม่เสื่อมนั้นฌานกุศลจิตจะเกิดก่อนจติจิต เมื่อจติจิตดับฌานกุศลจิตที่เกิดก่อนจติจิตนั้นเป็นปัจจัยให้ฌานวิบากจิตทำกิจปฏิสนธิในพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่งเช่นปฐมฌานกุศลจิตเป็นปัจจัยให้ปฐมฌานวิบากจิตทำกิจปฏิสนธิในปฐมฌานพรหมภูมิสูงขึ้นตามลำดับไปจนถึงอรุณฌานกุศล คือ อากาสาณัญจายตนกุศลจิตเป็นปัจจัยให้อากาสาณัญจายตนวิบากจิตปฏิสนธิในอากาสาณัญจายตนภูมิ สูงขึ้นตามลำดับไปจนถึงเนวสัณญานาสัณญายตนกุศลจิตเป็นปัจจัยให้เนวสัณญานาสัณญายตนวิบากจิตทำปฏิสนธิกิจในเนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ กรรมอื่น ๆ นั้นต้องมีจิตอื่นเกิดคั่นมากมายกว่าจะถึงกาลเวลาที่จะให้ผล แต่กรรมประเภทเดียวที่ให้ผลโดยจิตอื่นเกิดคั่นไม่ได้เลย คือ โลกุตตรกุศลกรรม ทันทีที่โลกุตตรกุศลจิตดับ โลกุตตรวิบากจิตก็เกิดต่อทันที

เพราะโลกุตตรวิบากจิตไม่ทำปฏิสนธิกิจ กว้างคจิก จติกิจ และกิจอื่น ๆ เช่นวิบากจิตอื่น ๆ เลย

ในอัฐฐสาลินี อรรถกถาخمมสังคณีปกรณ์ จิตตูปาทกัณฑ์ อธิบายจุฬินทรทุสะ มีข้อความว่า

ชื่อว่า “โลกิยธรรม” เพราะประกอบในโลก โดยเหตุที่นับเนื่องอยู่ในโลกนั้น ชื่อว่า “อูตตรธรรม” คือ ธรรมอันยิ่งเพราะข้ามพ้นขึ้นจากโลกนั้น ชื่อว่า “โลกุตตรธรรม” เพราะข้ามขึ้นจากโลกนั้นโดยเหตุที่ไม่นับเนื่องอยู่ในโลก

จิต เจตสิก รูป เป็นสังขารธรรม เป็นสภาพธรรมที่เกิดดับ แม้โลกุตตรจิตและเจตสิกที่มีนิพพานเป็นอารมณ์นั้นก็เกิดดับ แต่ที่จำแนกจิตเป็นโลกิยจิตและโลกุตตรจิตนั้นก็เพราะโลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์โดยดับกิเลส (มคคจิต) และโดยกิเลสดับแล้ว (ผลจิต)

ข้อความในขุททกนิกาย จุฬินทเทศ ภาค ๒ โมฆราชมาณวกปัญหานิทเทศ ตรงกับ สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค สุนฺญสูตร ข้อ ๑๐๒ ซึ่งมีข้อความว่า

ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนที่ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่าโลกว่างเปล่า ๆ ดังนี้ ด้วยเหตุเพียงไรหนอจึงเรียกว่าโลกว่างเปล่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกร อานนท เพราะว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน ฉะนั้น จึงเรียกว่าโลกว่างเปล่า อะไรเล่าว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน จักขุแล่ว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน รูปว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน จักขุวิญญาณว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน จักขุสัมผัสว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็ว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน ฯลฯ ใจว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน ชัมมมรรณว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน มโนวิญญาณว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน มโนสัมผัสว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็ว่างเปล่าจากตนหรือจากของของตน ฉะนั้น จึงเรียกว่าโลกว่างเปล่า

จบสุญญสูตรที่ ๒

ไม่ใช่ว่าไม่รู้อะไรเลยก็จะทำให้ว่างได้โดยที่ไม่รู้ว่าอะไรว่าง ว่างจากอะไร ว่างอย่างไร แต่จะต้องรู้ตามความเป็นจริงว่า ที่ว่างจากตน หรือว่างจากความเป็นของของตน เพราะเป็นสภาพธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปแต่ละอย่าง ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ บางท่านอาจจะมีความรู้สึกว่าบางวันเหมือนกับไม่มีอะไรที่เป็นของของเราเลย และทำไมจึงไม่รู้สึกลักษณะนี้มาก่อน แต่ก่อนเคยยึดถือว่าเป็นเราและเป็นของเรา แต่อยู่ ๆ วันหนึ่งฟังธรรมบ่อย ๆ มาก ๆ เข้าก็เกิดนึกขึ้นมาว่าไม่เห็นมีอะไรที่จะเป็นของของเราสักอย่างเดียว ไม่น่าที่จะหลงยึดถือว่าเป็นของของเราเลย แต่เพียงคิดเท่านั้นไม่พอ เพราะดับกิเลสไม่ได้ ซึ่งถ้าไม่รู้ก็อาจคิดว่าได้ปัญญามากแล้ว ใกล้เคียงการที่จะได้เป็นพระอรหันต์แล้ว เพราะว่าแต่ก่อนนี้ไม่เคยคิด ไม่เคยรู้สึกลักษณะนี้ บางคนที่เกิดความรู้สึกว่าอัสสจรรยาก็คิดอย่างนั้นได้ แต่ให้ทราบว่ามันไม่ใช่หนทางที่จะดับกิเลส เพราะยังไม่รู้วาลักษณะของนามธรรมซึ่งเป็นธาตุรู้เป็นสภาพรู้ที่กำลังเห็น กำลังได้ยิน กำลังได้กลิ่น กำลังรู้สิ่งที่กระทบสัมผัส และคิดนึก เป็นต้นนั้น ไม่ใช่ตัวตนอย่างไร เมื่อยังไม่ระลึกรู้จัก ศึกษา พิจารณา สังเกต อบรมเจริญปัญญา รู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏ ก็ยังไม่เข้าถึงอรรถ คือ ลักษณะที่แท้จริงของนามธรรมและรูปธรรม จึงไม่สามารถประจักษ์ลักษณะที่เกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรม ซึ่งกำลังเป็นโลกที่เกิดขึ้นดับอยู่ในขณะนั้นนั้น ไม่ว่าจะคิดจะเข้าใจลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมอย่างไร ก็อย่าหลงคิดว่าเป็นปัญหาที่สามารถดับกิเลสแล้ว เพราะถ้าสติไม่เกิดไม่ระลึกรู้ ไม่รู้ ไม่พิจารณา ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏจนประจักษ์ลักษณะที่ต่างกันของรูปธรรมและนามธรรมจริงๆ ทางมโนทวารที่ละลักษณะ ซึ่งเป็นการประจักษ์แจ้งชัดเจน ปัญญาที่ยังไม่ได้เจริญขึ้นจนสามารถรู้ว่า สภาพธรรมทั้งหลายเป็นเพียงโลกซึ่งว่างเปล่า สูญจากการที่จะยึดมั่นว่าเป็นตัวตน สัตว์บุคคลได้

ในขุททกนิกาย จูฬนิกาย ภาค ๒ โมฆราชมาณวกปัญหานิทเทศ ข้อ ๕๐๕ พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน หน้่า ไม้ กิ่งไม้ ใบไม้ใดที่มีอยู่ในเขตวิหารนี้ ชนพื้งนำหน้่า ไม้ กิ่งไม้ ใบไม้นั้นไปเสีย เผาเสีย หรือพื้งทำตามควรแก่เหตุ ท่านทั้งหลายพื้งมีความคิดอย่างนี้ว่า ชนนำเราพื้งหลายไปเสีย เผาเสีย หรือพื้งทำตามควรแก่เหตุบ้างหรือหนอ

- ก. ไม่ใช่อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า
- พ. นั้นเป็นเพราะเหตุไร
- ก. เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ตน หรือสิ่งทีเนื่องกับตนของข้าพระองค์ทั้งหลาย อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า
- พ. ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกันแล สิ่งใดไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละสิ่งนั้นเสีย

สิ่งนั้นอันท่านทั้งหลายละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขตลอดกาลนาน ดูกร ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละรูปนั้นเสีย รูปนั้นอันท่านทั้งหลายละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขตลอดกาลนาน...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณอันท่านทั้งหลายละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขตลอดกาลนาน บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญแม้อย่างนี้

ข้อความตอนท้ายพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกร ความฉิเมื่อบุคคลเห็นซึ่งความเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งสิ้น ซึ่งความสืบต่อแห่งสังขารทั้งสิ้น ตามความเป็นจริง ภัยนั้นย่อมไม่มี เมื่อใด บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกเสมอหน้่าและไม้ด้วยปัญญา เมื่อนั้น บุคคลนั้นก็ไม่พื้งปรารถนาภพหรืออติตภาพอะไร ๆ อื่น เว้นไว้แต่นิพพานอันไม่มีปฏิสนธิ ฯ บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ แม้อย่างนี้ ฯ

เมื่อยังไม่รู้สึกว่ารूपที่เคียดถือือเป็นของตน เวทนาความรู้สึกต่างๆ ซึ่งเคยรู้สึกว่าเป็นของตน สัญญา ความจำต่าง ๆ ว่าเป็นเราชื่อนี้ผู้นี้ในโลกนี้ มีกิจหน้าที่อย่างนี้ สังขารทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นกุศลธรรมหรืออกุศล ธรรมทั้งหลายเสมอกับหญ้า ไม้ กิ่งไม้ ใบไม้ ก็ยังไม่สามารถละการยึดถือสภาพธรรม คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณได้

เมื่อไม่ได้ศึกษาพิจารณาพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง พร้อมกับการอบรมเจริญสติปัญญา ก็ไม่เชื่อว่ารู้จักโลก แม้ว่าจะได้อยู่ในโลกนี้มานานแล้ว ไม่ว่าจะเป็นที่ใด ที่ชาติ เมื่อไม่รู้จักโลกจะพ้นจากโลกได้อย่างไร ไม่ว่าจะสุขสักเท่าไรก็ไม่ได้สุขตลอดการ เพราะความรู้สึกเป็นสุขเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะจิตซึ่งเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เมื่อไม่ศึกษาสภาพธรรมตามความเป็นจริงจะไม่รู้แม้แต่ว่าโลกคืออะไร และโลกมีอะไรบ้าง ทุกคนรู้ว่า มีสิ่งที่ปรากฏทางตา มีเสียง ฯลฯ เพราะเสียงปรากฏเมื่อได้ยินเสียง แต่ถ้าไม่มีสภาพรู้ ไม่มีธาตุรู้ ซึ่งกำลังได้ยิน เสียงก็ปรากฏไม่ได้ ฉะนั้น อารมณ์ต่างๆที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจนั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่ามีจิตซึ่งเป็นสภาพรู้ ธาตุรู้ ซึ่งเป็นโลกที่เกิดดับทุกขณะ และถ้าไม่มีอารมณ์ต่าง ๆ ปรากฏก็ไม่มีใครสามารถรู้ลักษณะของจิตซึ่งเป็นสภาพรู้ที่กำลังเกิดดับได้

เมื่อเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส แต่ไม่รู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริงซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ดับไปสลับต่อกันอย่างรวดเร็ว ก็ยึดถืออาการสัณฐานของสิ่งที่ปรากฏว่าเป็นสัตว์ เป็น บุคคลต่าง ๆ เป็นวัตถุสิ่งต่าง ๆ ครอบงำที่ยังไม่ประจักษ์แจ้งลักษณะที่เกิดดับของสภาพธรรมแต่ละขณะตาม ความเป็นจริงก็ไม่เชื่อว่ารู้จักโลกตามความเป็นจริง แม้ว่าจะได้ศึกษาเรื่องของโลกโดยวิชาการต่าง ๆ ทาง ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ วิทยาศาสตร์ แม้อีกหลายแสนล้านโกฏิปีกก็ตาม วิชาการทั้งหลายเหล่านั้นก็ไม่สามารถทำให้พ้นจากโลกนี้ได้ เพราะเมื่อไม่รู้จักโลกก็ย่อมพ้นจากโลกไม่ได้ โลกวันหนึ่ง ๆ นั้นมีสาระอะไรบ้าง สุขเวทนาเกิดขึ้นแล้วก็ดับหมดไปทุกขณะและจะให้สุขเวทนานั้นกลับคืนมาอีกไม่ได้เลย ส่วนผู้ที่ทุกข์ทรมานแสนสาหัส เมื่อยากจะพ้นจากโลกสักเท่าไรก็พ้นไม่ได้เมื่อไม่รู้จักโลกตามความเป็นจริง

ข้อสำคัญก็คือ ท่านพร้อมหรือยังที่จะละความยึดถือว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน แม้แต่ตัวท่านขณะนี้ก็ไม่พร้อมที่จะละทิ้งโลกหรือยัง ต้องรู้แจ้งว่าไม่มีตัวตน สัตว์ บุคคลเสียก่อน จึงจะดับโลกและพ้นโลกได้ บางท่านเพียงแค่อึดใจไม่ไหวที่จะไม่มีตัวตนที่กำลังเห็น ได้ยิน เป็นต้น ไม่มีวงศาณาญาติ ไม่มีมิตรสหาย ไม่มีทรัพย์สินสมบัติวัตถุต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่พอใจ ส่วนใหญ่แล้วยังไม่ต้องการพ้นจากโลกจริง ๆ ฉะนั้น การที่จะละความพอใจยึดถือว่าเป็นตัวตนของเรานั้นจะต้องอบรมเจริญปัญญาจนกว่าจะประจักษ์แจ้งสภาพธรรมทั้งหลายที่ปรากฏเป็นโลกตามความเป็นจริงของสภาพธรรมนั้น ๆ

การที่จะรู้จักโลกตามความเป็นจริงนั้นไม่ง่ายเลย ผู้ที่ได้ฟังพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเรื่อง โลกตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ ควรจะพิจารณาน้อมประพาศปฏิบัติอบรมเจริญปัญญาจนกว่าปัญญาจะ เจริญขึ้น จึงจะรู้ลักษณะของโลกตามความเป็นจริงได้ และไม่ใช่ว่ารู้โลกในขณะอื่นเลย รู้โลกขณะกำลังเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส คตินึกในขณะนี้เอง มีหนทางที่จะทำให้ปัญญาเจริญขึ้นจนรู้โลกที่กำลังเกิดดับใน ขณะนี้ได้ โดยศึกษาฟังพระธรรม เพื่อให้เข้าใจและพิจารณารู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏทางตา ทาง หู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ มิฉะนั้นแล้ว ไม่มีทางที่จะรู้จักโลกได้เลย

ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค สมัตถิสสูตรที่ ๔ ข้อ ๑๕ ท่านพระสมัตถิพุทธตามพระผู้มีพระภาคว่า ข้า แต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า โลก โลก ดังนี้ด้วยเหตุเพียงเท่าไรจึงเป็นโลกหรือบัญญัติว่าโลก พระผู้มีพระภาค

ตรัสว่า ดูกร สมิทธิจักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุวิญญาณมีอยู่ ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ ณ ที่นั่น ฯลฯ

การที่จะรู้จักโลกได้นั้นก็เพราะมีตา จึงเห็นสี่สัณฐานะของโลก มีหูจึงได้ยินเสียงโลก มีจมูกจึงได้กลิ่นโลก มีลิ้นจึงได้รสนโลก มีกายจึงรู้เย็น ร้อน อ่อน แข็ง คิง ไหวของโลกร ถ้าไม่มีทางเหล่านี้เลย โลกจะปรากฏได้ไหม เมื่อไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่รู้โผฏฐัพพะ ไม่คิดนึก โลกไหนจะปรากฏ โลกใด ๆ ย่อมไม่ปรากฏ ฉะนั้น ที่ยึดถือว่าเป็นโลกกำลังปรากฏก็เพราะเห็น เห็นอะไร เห็นโลก สิ่งที่ปรากฏทางตาเป็นโลก ได้ยินเสียงอะไร เสียงโลกอีกเหมือนกัน ถ้าไม่มีเสียงเลย ไม่มีได้ยินเลย โลกเสียงก็ไม่มี ฉะนั้น โลกซึ่งประกอบด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะนั้น ปรากฏได้เพราะ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงไม่ต้องแสวงหาโลกที่อื่น ไม่ว่าจะอยู่ ณ โลกไหน โลกนั้น ๆ จะปรากฏได้ก็เพราะตา เป็นปัจจัยให้เห็น หูเป็นปัจจัยให้ได้ยิน จมูกเป็นปัจจัยให้ได้กลิ่น ลิ้นเป็นปัจจัยให้ลิ้มรส กายเป็นปัจจัยให้รู้โผฏฐัพพะและใจคิดนึกเรื่องของสิ่งที่ปรากฏทางตาทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ นั่นเอง

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกร สมิทธิ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุวิญญาณไม่มี ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มี ณ ที่นั่น ฯลฯ ใจ ธัมมมารณ มโนวิญญาณ ธรรมที่จะพึงรู้แจ้งด้วยมโนวิญญาณไม่มี ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มี ณ ที่นั่น

เมื่อไม่รู้จักโลกตามความเป็นจริง แต่อยากจะพ้นจากโลกก็พ้นไม่ได้ อยู่โลกมานานและไม่เฉพาะในโลกนี้เท่านั้น ในอดีตอนันตชาติก็อยู่ในโลกอื่น ๆ มาแล้ว และเมื่อไม่รู้จักโลกก็ต้องอยู่ในโลกต่อไปอีกนาน และอยู่อย่างไม่รู้จักโลกและไม่เห็นโลกตามความเป็นจริง สุขบ้าง ทุกข์บ้าง วนเวียนไป สมัยนี้บางท่านกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้วก็ยังมิตัวตนอยู่และกล่าวว่าได้ไปเฝ้าและถวายภัตตาหารแก่พระผู้มีพระภาคซึ่งก็ควรจะได้พิจารณาข้อความในพระไตรปิฎก คือ ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ผัคคุณสูตรข้อ ๕๕

ครั้งนั้นแล ท่านพระศัคคุณะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นแล้วได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลเมื่อจะบัญญัติ พึงบัญญัติพระพุทธานุสสติให้เนิ่นช้าแล้ว ตัดทางได้แล้ว ครอบงำวิญญูได้แล้ว ล่วงพ้นทุกข์ทั้งปวง ปรินิพพานล่วงไปแล้วด้วยจักขุใด จักขุนั้น มีอยู่หรือหนอ ฯลฯ... บุคคลเมื่อจะบัญญัติ พึงบัญญัติพระพุทธานุสสติให้เนิ่นช้าแล้ว ครอบงำวิญญูได้แล้ว ล่วงพ้นทุกข์ทั้งปวง ปรินิพพานล่วงไปแล้ว ด้วยใจใดใจนั้นมีอยู่หรือหนอ พระพุทธานุสสติ

(คือ ทูลถามว่า เมื่อพระพุทธานุสสติแล้ว ยังมีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อยู่อีกหรือไม่)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกร ศัคคุณะ บุคคลเมื่อจะบัญญัติ พึงบัญญัติพระพุทธานุสสติให้เนิ่นช้าแล้วตัดทางได้แล้ว ครอบงำวิญญูได้แล้ว ล่วงพ้นทุกข์ทั้งปวง ปรินิพพานล่วงไปแล้ว ด้วยจักขุใด จักขุนั้น ไม่มีเลย ฯลฯ... บุคคลเมื่อจะบัญญัติ พึงบัญญัติพระพุทธานุสสติให้เนิ่นช้าแล้ว ตัดทางได้แล้ว ครอบงำวิญญูได้แล้ว ล่วงพ้นทุกข์ทั้งปวง ปรินิพพานล่วงไปแล้วด้วยใจใด ใจนั้นไม่มีเลย

เมื่อปรินิพพานแล้ว หังตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่มีอีกเลย ไม่ใช่ว่าปรินิพพานแล้วก็ไปสู่สถานที่หนึ่งสถานที่ใดแล้วมาเป็นประมุขของการทำบุญถวายทาน ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็ไม่พ้นจากโลก เพราะยังมีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดดับ จึงยังต้องมีทุกข์ จึงยังพ้นทุกข์ไม่ได้

โลกเป็นสิ่งที่กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ถ้าจิตไม่เกิดขึ้นเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส คิดนึก โลกย่อมไม่ปรากฏ ขณะใดที่สติระลึกรู้ได้ก็พิจารณาศึกษาอารมณ์ คือลักษณะของโลกที่กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ขณะใดที่คิดนึกเรื่องโลก ขณะนั้นไม่ใช่การรู้ลักษณะที่แท้จริงของสภาพธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน ขณะนั้นเป็นการรู้โลกโดยสมมติเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน วัตถุสิ่งต่าง ๆ เป็นโลกโดยนัยของสมมติดังจะไม่ใช่ประมัตตสังขาร

ในวันหนึ่ง ๆ ทุกท่านทราบที่ท่านอยู่ในโลกที่เป็นสมมติดังจะหรือประมัตตสังขาร ถึงแม้จิตจะเป็นสภาพรู้ แต่ขณะใดที่ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส ไม่คิดนึก ขณะนั้นโลกนี้ก็ไม่ปรากฏ ปฏิสนธิจิต คือ จิตขณะแรกของโลกนี้เป็นวิบากจิต เป็นผลของกรรมหนึ่งซึ่งทำให้ปฏิสนธิจิตสืบต่อจากจุติจิต ซึ่งเป็นจิตขณะสุดท้ายของชาติก่อน ปฏิสนธิจิตรู้อารมณ์เดียวกับจิตใกล้จะจุติของชาติก่อน เมื่อปฏิสนธิจิตไม่รู้อารมณ์ของโลกนี้ โลกนี้จึงยังไม่ปรากฏ และเมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว กรรมที่ทำให้ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้น ก็ทำให้ภวังคจิตเกิดสืบต่อจากปฏิสนธิจิต ภวังคจิตมีอารมณ์เดียวกับปฏิสนธิจิต ขณะที่ภวังคจิตเกิดดับ ๆ สืบต่อดำรงภพชาติอยู่นั้นจึงไม่รู้อารมณ์ของโลกนี้เลย ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้ลิ้มรส ไม่รู้โผฏฐัพพะ ไม่คิดนึกอะไรเลย ขณะที่ภวังคจิตเกิดขึ้นและดับไปอยู่เรื่อย ๆ นั้นโลกนี้ไม่ปรากฏเลย

ทวาร คือ ทางจิตเกิดขึ้นรู้โลกที่ปรากฏ มีทั้งหมด ๖ ทวาร เป็นรูป ๕ ทวาร และเป็นนาม ๑

ทวาร คือ

จักขุประสาทรูป	เป็น	จักขุทวาร	๑
โสตประสาทรูป	เป็น	โสตทวาร	๑
ฆานประสาทรูป	เป็น	ฆานทวาร	๑
ชีวาประสาทรูป	เป็น	ชีวาทวาร	๑
กายประสาทรูป	เป็น	กายทวาร	๑
ภวังคูปัจเจทจิต	เป็น	มโนทวาร	๑

ประสาทรูปแต่ละประสาทรูปมีลักษณะพิเศษที่กระทบรูปได้เฉพาะบางรูป จึงเป็นทางให้จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่กระทบนั้นได้เฉพาะทวารของตน ๆ แต่ในวันหนึ่ง ๆ ก็ไม่ได้มีแต่เฉพาะเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส และรู้สิ่งที่กระทบสัมผัสกายเท่านั้นยังคิดนึกเรื่องต่าง ๆ ด้วย ขณะที่จิตรับรู้อารมณ์ต่อจากทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย หรือคิดนึกเรื่องราวต่าง ๆ นั้น จิตไม่ได้อาศัยจักขุประสาทรูป โสตประสาทรูป ฆานประสาทรูป ชีวาประสาทรูป กายประสาทรูปเลย แต่อาศัยภวังคูปัจเจทจิตที่เกิดก่อนมโนทวาราวชชนจิตนั่นเองเป็นทวาร คือ เป็นทางที่จิตจะเกิดขึ้นคิดนึกเรื่องราวต่าง ๆ เพราะว่าถ้าภวังคูปัจเจทจิตไม่เกิด วิถีจิตแรกที่รู้อารมณ์ทางใจคือมโนทวาราวชชนจิตก็เกิดไม่ได้ ฉะนั้น มโนทวารและมโนทวาราวชชนจิตจึงต่างกัน คือ ภวังคูปัจเจทจิต เป็นมโนทวาร เป็นวิบากจิต ไม่ใช่วิถีจิต มโนทวาราวชชนจิตไม่ใช่มโนทวาร เป็นกิริยาจิต เป็นวิถีจิตแรกที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางมโนทวาร

นี่เป็นชีวิตปกติประจำวัน ที่ควรจะได้เข้าใจลักษณะของทวาร เพื่อที่จะได้พิจารณาฐสภาพธรรมตามความเป็นจริงว่าสภาพธรรมแต่ละขณะซึ่งเกิดดับนั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนอย่างไร

ขณะนี้คงจะไม่มีใครคิดถึงจักขุปสาทรูป ซึ่งเป็นรูปที่มีจริงและกำลังเกิดดับที่กลางตา ในอัญญาสาลินีรูปกัณฑ์ ข้อความในพระบาลี จักขายตนนิทเทศ ข้อ ๕๕๖ มีข้อความว่า

“รูป” ที่เรียกว่า “จักขายตนะ” นั้นเป็นโณ จักขุใดเป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัตตภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้

จักขายตนะ เป็นคำรวมของ จักขุและอายตนะ

จักขุ คือ ตา อายตนะ คือ ที่ประชุม ที่เกิด ฉะนั้น จักขายตนะ คือ จักขุซึ่งเป็นที่ประชุม เป็นที่เกิดนั่นเอง

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า เมื่อวิถีจิตต่าง ๆ เกิดขึ้น เห็นและรู้อารมณ์ทางจักขุทวารวาระหนึ่งดับไปแล้ว ภวังคจิตก็เกิดดับสืบต่อหลายขณะ แล้วจิตก็เกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางจักขุทวารซึ่งดับไปแล้วนั้นต่อทางมโนทวารอีก มโนทวารวิถีจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางมโนทวารต่อจากจักขุทวารวิถีจิตที่ดับไปหมดแล้วนั้นอย่างรวดเร็วมาก แม้ว่าจะมีภวังคจิตเกิดคั่นก็ตาม ฉะนั้น จึงควรทราบประโยชน์ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเรื่องของทวารโดยละเอียด เพื่อให้ไม่ให้เกิดที่รู้อารมณ์ทางจักขุทวารและจิตที่รู้อารมณ์นั้นต่อทางมโนทวาร ทางโสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวารก็โดยนัยเดียวกัน คือ เมื่อวิถีจิตต่าง ๆ เกิดขึ้นรู้อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ทางทวารหนึ่งทวารใดในห้าทวารดับไปแล้ว และภวังคจิตเกิดคั่นหลายขณะแล้ว จิตก็เกิดขึ้นรู้อารมณ์เดียวกันนั้นต่อทางมโนทวารทุกครั้ง

นามธรรม คือ จิต และเจตสิกเกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็วขณะที่นั่งอยู่อย่างนี้ ดูเสมือนกับทั้งเห็นด้วยและได้ยินด้วย แต่ความจริง วิถีจิตอาศัทวารหนึ่งเกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางทวารนั้นแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็วทวารละหนึ่งวาระ (วาระคือจิตหลายขณะที่เกิดดับสืบต่อกันทางทวารเดียวกัน) การเกิดดับสืบต่อของจิตรวดเร็วจนกระทั่งไม่สามารถรู้ลักษณะแท้ ๆ ของจิตที่เกิดขึ้นทางจักขุทวารว่าเพียงรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางตาเท่านั้น เมื่อมโนทวารวิถีจิตเกิดขึ้นสืบต่อรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางตาแล้วก็จดจำรูปร่างลักษณะของสิ่งที่ปรากฏจนลึบว่าสิ่งที่ปรากฏทางตานั้นเป็นเพียงสิ่งที่ปรากฏทางตาเท่านั้นจริง ๆ

จักขุทวารเปรียบเหมือนสมุทรซึ่งกว้างใหญ่จริงๆไม่เต็ม สามารถที่จะเห็นพระจันทร์ พระอาทิตย์ ดาวต่าง ๆ ซึ่งอยู่แสนไกลที่กระทบจักขุปสาทแล้วก็ปรากฏแก่จักขุทวารวิถีจิตได้ จึงทำให้ดูเหมือนว่า เป็นโลกซึ่งเต็มไปด้วยวัตถุ จักรวาล สัตว์ บุคคลต่าง ๆ เต็มไปหมด แต่ความเป็นจริงนั้นจิตคิดนึกถึงรูปร่างลักษณะของธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ ลมที่ปรากฏให้เห็นเป็นสัตว์บ้างเป็นบุคคลต่าง ๆ บ้าง เป็นพระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงดาว และวัตถุต่าง ๆ ซึ่งเมื่อกระทบสัมผัสสกาย เย็นหรือร้อน อ่อนหรือแข็ง ดิ่งหรือไหว ก็ปรากฏ ผู้ที่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง จึงประจักษ์ว่า โลกคือธรรมที่แตกสลายเกิดดับอย่างรวดเร็ว โดยมโนทวารวิถีจิตจดจำลักษณะของสิ่งที่ปรากฏทางตา จำเสียงสูง ต่ำที่ปรากฏทางหู ฯลฯ เป็นความหมายคำบัญญัติของสิ่งต่าง ๆ ซึ่งก็ไม่มีสภาพธรรมใดเลยที่เกิดขึ้นแล้วไม่ดับไป

คำถามทบทวน

๑. โลก คืออะไร

๒. โลกียปัญญา คืออะไร
๓. ปฏิสนธิจิต รู้อารมณ์ของโลกนี้หรือไม่ เพราะเหตุใด
๔. ภวังคจิต รู้อารมณ์อะไร
๕. มโนทวาราวชชนจิต เป็นมโนทวารใช้ไหม
๖. มโนทวาร เป็นชาติอะไร
๗. มโนทวาราวชชนจิต เป็นชาติอะไร

บทที่ ๑๖

ลักษณะของจิตประการที่ ๕ ชื่อว่า “จิต” เพราะการทำให้วิจิตร

ข้อความในอภิสถาสนีอรรถกถา มีว่า ชื่อว่า “จิต” เพราะการทำให้วิจิตรอย่างไร จริงอยู่ ธรรมดาว่าความวิจิตรอื่นจะยิ่งไปกว่าจิตรกรรม ย่อมไม่มีในโลก ธรรมดาว่าลวดลายในจิตรกรรมนั้น ๆ ก็เป็นความวิจิตร คือเป็นความงดงามอย่างยิ่งทีเดียว พวกช่างลวดลาย เมื่อกระทำกิจกรรมนั้นย่อมเกิดจิตตสัญญาว่า รูปทั้งหลายชนิดต่าง ๆ เขาพึงกระทำ ณ ตรงนี้โดยอุบายอย่างนี้ การกระทำให้วิจิตรทั้งหลายที่สำเร็จกิจ มีการเขียน มีการลงสี การทำสีให้เรืองรอง และการสลักสี เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยสัญญาอันวิจิตร รูปอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในความวิจิตร คือ ลวดลายย่อมสำเร็จมาจากการกระทำอันวิจิตรนั้น เพราะฉะนั้น ศิลปะอันวิจิตรทุกชนิดในโลก อันจิตนั่นเองคิดว่า รูปนี้จึงอยู่บนรูปนี้ รูปนี้จึงอยู่ได้ รูปนี้จึงอยู่ตรงข้ามทั้งสองดังนี้ แล้วจึงกระทำเหมือนรูปอันวิจิตรที่เหลือย่อมพึงสำเร็จได้ด้วยกรรมอันช่างคิดไว้แม้จิตที่ทำให้สำเร็จความวิจิตรนั้นก็ชื่อว่าจิต อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตรด้วยการกระทำนี้ ดังพรรณนามาจะนี้

อีกอย่างหนึ่ง จิตนั่นเองชื่อว่า วิจิตร แม้กว่าลวดลายในจิตรกรรมนั้น เพราะให้สำเร็จจิตรกรรมตามที่จิตคิดทุกชนิด

นี่เป็นเพียงส่วนปลีกย่อย คือ ความวิจิตรของจิตรกรรมแต่ความวิจิตรของกรรมที่ทุกท่านกระทำในวันหนึ่ง ๆ ทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง ที่เป็นกุศลกรรม เป็นทานบ้าง ศิลป์บ้าง เป็นการอบรมเจริญภาวนาบ้าง หรือที่เป็นอกุศลกรรม เป็นปาณาติบาตบ้าง อทินนาทานบ้างก็ย่อมจะวิจิตรมากมาย ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าเป็นลักษณะของจิตซึ่งวิจิตร รูปธาตุภายนอกที่วิจิตรโดยเป็นพืชพันธุ์ธัญญาหารต่าง ๆ เป็นดอกไม้ ใบไม้ พันธุ์ต่าง ๆ เป็นวัตถุ ภูเขา แม่น้ำต่าง ๆ ล้วนแต่เป็นสิ่งที่เกิดเพราะส่วนผสมของธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งมี

ลักษณะที่เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ตึง ไหว ไหลหรือ เกาะกุม ระดับต่าง ๆ ทำให้ปรากฏเป็นสิ่งที่วิจิตรต่าง ๆ แต่สิ่งที่วิจิตรกว่ารูปธาตุภายนอกก็คือจิต เพราะจิตเป็นสภาพที่กระทำให้อวิชชา

อุกศลกรรมที่วิจิตรเป็นปัจจัยให้สัตว์ดิรัจฉานมีรูปร่างวิจิตรต่าง ๆ กันมาก บางประเภทก็มี ๒ เท้า บางประเภทก็มี ๔ เท้า บางประเภทก็มีเท้ามาก บางประเภทก็ไม่มีเท้าเลย บางประเภทก็อยู่ในน้ำ บางประเภทก็อยู่บนบก และอุกศลกรรมที่วิจิตรก็ทำให้มนุษย์วิจิตรต่างกันไปโดยเพศ โดยรูปร่างหน้าตา ซึ่งทำให้เกิดโหวหาร คือคำพูดที่แสดงลักษณะอาการของสภาพธรรมทั้งหลายตามที่ปรากฏ คำพูดมีมาก ภาษาที่พูดถึงสิ่งต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่าเพราะมีสิ่งต่าง ๆ ที่วิจิตรมากเพียงไรก็ทำให้เกิดโหวหารเพื่อที่จะเรียกสิ่งที่ปรากฏที่วิจิตรเพียงนั้น และคำพูดก็ไม่มีความหมาย ไม่มีวันจบ เพราะว่าสิ่งซึ่งจิตกระทำให้อวิชชาเกิดขึ้นเรื่อย ๆ ฉะนั้น จึงต้องบัญญัติคำพูดเรียกสิ่งที่จิตกระทำให้อวิชชาเพิ่มขึ้น ๆ

ในวันหนึ่ง ๆ ให้ทราบว่าจะอยู่ที่ใด จะทำอะไร หรือว่าจะทำอะไร ย่อมแสดงให้เห็นความวิจิตรของจิตซึ่งกระทำสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ให้อวิชชา พระผู้มีพระภาคตรัสให้ระลึกถึงลักษณะของจิตในขณะนี้ เมื่อเห็นความวิจิตรต่าง ๆ ซึ่งจิตกระทำให้อวิชชา จิตในขณะนี้เดี๋ยวนี้เองกำลังกระทำให้อวิชชาต่อไปข้างหน้าอีก และไม่ควรถือถึงความวิจิตรของสิ่งภายนอกที่จิตกระทำให้อวิชชาเท่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสให้ระลึกถึงลักษณะของจิตที่กำลังเป็นไปในขณะนี้ เป็นจิตตามุขสันนาสติปัญญา การที่จะรู้ลักษณะของจิตต้องรู้ในขณะที่กำลังเห็น กำลังได้ยิน กำลังได้กลิ่น กำลังลิ้มรส กำลังนึกคิด ซึ่งต้องอาศัยทวารหนึ่งทวารใดใน ๖ ทวาร

ทุกท่านคิด ขณะที่ยังคิดถึงเรื่องใด เรื่องนั้นก็ยังมีช่วงขณะที่จิตกำลังคิดนึกถึงเรื่องนั้น จิตเป็นสภาพคิด ถ้าไม่พิจารณาจิตในขณะที่กำลังเห็นเดี๋ยวนี้ หรือกำลังได้ยินเดี๋ยวนี้ กำลังได้กลิ่นเดี๋ยวนี้ กำลังลิ้มรสเดี๋ยวนี้ กำลังกระทบสัมผัสโณภูฏัพพะ หรือกำลังคิดนึกเดี๋ยวนี้ แล้วจะรู้ลักษณะของจิตได้ขณะไหน

ข้อความในสังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค คัททูลสูตรที่ ๒ ข้อ ๒๕๕ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกร ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตที่ชื่อว่าจรณะ (เที่ยวไป) เธอทั้งหลายเห็นแล้วหรือ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เห็นแล้ว พระเจ้าข้า

จิตเที่ยวไปอย่างไร ทางตาเห็น ทางหูได้ยิน ทางจมูกได้กลิ่น ทางลิ้นลิ้มรส ทางกายกระทบสัมผัส ทางใจคิดนึก ทุกท่านรู้สึกรู้ว่าจะชอบเที่ยว ไม่มีใครชอบอยู่ช้ำซากจำเจที่หนึ่งทีใด เพราะว่าการเห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัสโณภูฏัพพะต่าง ๆ ฉะนั้น จิตจึงเกิดขึ้นเที่ยวไปในอารมณ์ทางทวารต่าง ๆ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ไม่อยู่นิ่ง มีจิตของใครอยู่ นิ่ง ๆ ได้บ้าง ถ้ารู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง จะต้องรู้ว่าจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์หนึ่งอารมณ์ใดแล้วก็ดับไป นั่นคือการรู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง

ข้อความต่อไป พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จิตชื่อว่าจรณะ แม้นั้นแล เธอทั้งหลายคิดแล้วด้วยจิตนั้นแหละ จิต (เป็นเครื่องคิด) นั้นแหละวิจิตรกว่าจรณจิตแม้นั้น เพราะเหตุนี้เธอทั้งหลายพึงพิจารณาจิตของตนเนื่อง ๆ ว่า จิตนี้เศร้าหมองแล้วด้วยราคะ โทสะ โมหะ สิ้นกาลนาน สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราขอไม่พิจารณาเห็นแม่หมู่อันหนึ่งอื่น ซึ่งวิจิตรเหมือนอย่างสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายนี้เลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉานแม่เหล่านี้แล คิดแล้วด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าสัตว์ดิรัจฉานแม่เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลายพึงพิจารณาจิตของตนเนื่อง ๆ ว่าจิตนี้เศร้าหมองแล้วด้วยราคะ โทสะ โมหะ สิ้นกาลนาน สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์

ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว คุณริกษุทั้งหลาย ช่างซ่อมหรือช่างเขียนเมื่อมีเครื่องซ่อมก็ดี ครั้งก็ดี ขมื่นก็ดี สีเขียวก็ดี สีแดงก็ดี พึงเขียนรูปสตรีหรือรูปบุรุษ มีอวัยวะใหญ่หรือเล็กครบทุกส่วนลงที่แผ่นกระดาษเกลี้ยง เกลา หรือที่ฝา หรือที่แผ่นผ้า แม้ฉันทิ คุณริกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้ไม่ได้สติก็ ฉันทิ เหมือนกัน เมื่อจะให้ เกิด ย่อมยังรูปนั้นแหละให้เกิด เมื่อจะให้ เกิด ย่อมยังเวทนานั้นแหละให้เกิด เมื่อจะให้ เกิด ย่อมยังสัญญา นั้นแหละให้เกิด เมื่อจะให้ เกิด ย่อมยังสังขารนั้นแหละให้เกิด เมื่อจะให้ เกิด ย่อมยังวิญญาณนั้นแหละให้เกิด คุณ ริกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง

ภ. ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า ฯ

พ. เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง

ภ. ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า ฯ

พ. เพราะเหตุฉนั้นแล ฯล อริยสาวกผู้ได้สติเห็นอยู่อย่างนี้ ฯล รู้ชัดว่ากิจอื่นเพื่อความเป็นอย่าง นี้ มิได้มี ฯ

จบสูตรที่ ๘

ช่างเขียนรูปอาศัยสีเขียนรูปต่าง ๆ กระทำให้วิจิตรเกิดขึ้นเป็นรูปต่าง ๆ ฉันทิ ขณะนี้จิตของแต่ละ ท่านก็เหมือนกับช่างเขียนซึ่งกำลังเขียนรูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่จะเกิดต่อไป ในอนาคต

ขณะนี้ทุกท่านต่างกันตามกรรมที่วิจิตรที่ได้กระทำมานมาแล้ว ฉันทิ จิตซึ่งกำลังกระทำให้วิจิตรอยู่ใน ขณะนี้ก็จะกระทำให้เกิด เพศ รูปร่างสัณฐาน ลาก ยศ สุข ทุกข์ นินทา สรรเสริญ วิจิตรต่าง ๆ ในกาล ข้างหน้า ฉันทิ ด้วยเหตุนี้จึงควรพิจารณาลักษณะของจิตที่กำลังปรากฏ ซึ่งกำลังเขียนสภาพธรรมทั้งหลายที่จะ เกิดขึ้นข้างหน้า ซึ่งถ้าไม่ระลึกรู้ลักษณะของจิตในขณะนี้ ย่อมจะไม่ทราบเลยว่าวิจิตรจริง ๆ ทั้ง ๆ ที่กำลังนั่งอยู่ จิตก็เกิดดับสลับต่อรวดเร็วเหลือเกิน นั่งอยู่ที่นั่นแต่บางครั้ง นอกจากจิตจะเห็นทางตา ได้ยินเสียงทางหูแล้ว ก็ยังมี จิตที่คิดนึกไกลออกไปแล้วแต่ว่าจะคิดท่องเที่ยวไปที่ไหนบ้าง หรืออาจจะกำลังคิดทำอะไรที่วิจิตรให้เกิดขึ้นใน ขณะนั้น

ข้อความในคัมภีร์สูตรที่ ๑ ข้อ ๒๕๖ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คุณ ริกษุทั้งหลาย สุนัขที่เขาผูกไว้ด้วย เชือกถูกล่ามไว้ที่หลักหรือเสาอันมั่นคง ย่อมวิ่งวนเวียนหลักหรือเสานั้นเอง เวลาขึ้นย่อมขึ้นใกล้หลักหรือเสานั้นเอง ปุถุชนผู้ไม่ได้สติก็ ฉันทิ เหมือนกันแล

ช่างเขียนยึดถือวิจิตรกรรมที่เขียนขึ้นว่าเป็นสิ่งหนึ่งสิ่งใด ฉันทิ จิตของปุถุชนซึ่งยังยึดถือในรูปว่าเป็น สัตว์ บุคคล ตัวตน ก็จะยังคงยึดถือต่อไปทุกภพ ทุกชาติ เหมือนกับช่างเขียนซึ่งยึดถือในจิตรกรรมที่ตนเขียนขึ้น ฉันทิ ทรานใดที่ยังไม่รู้ลักษณะของรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเป็นสภาพธรรมที่เกิดขึ้นและดับไป ตามความเป็นจริง ผู้ที่เป็นปุถุชนเมื่อขึ้นก็ย่อมขึ้นอยู่ใกล้รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ด้วยความเป็น ตัวตน ทรานนั้น

ข้อความในสารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย สกาววรรค มารสังยุตต์ ทุติยวรรค ปัตตสูตรที่ ๖ ทำให้เข้าใจพยัญชนะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเพื่อให้พระภิกษุทั้งหลายเห็นแจ้ง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ใ้ร่าเริง ดังนี้

พึงทราบวินิจฉัยในปัตตสูตรที่ ๖ ก็สมัยนั้นพระผู้มีพระภาคทรงยังภิกษุทั้งหลายให้เห็นแจ้ง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ใ้ร่าเริงด้วยธรรมิกถาเกี่ยวกับอุปาทานขันธ ๕ ก็ภิกษุเหล่านั้นทำในใจให้สำเร็จประโยชน์น้อมนึ้กมาด้วยความเต็มใจเจียโสตลงระดับธรรมอยู่

คำว่า “ให้สมาทาน” คือ ให้อ้อเอา ให้เข้าใจ ให้พิจารณาให้ถูกต้อง นี้อคือการแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคเพื่อประโยชน์จะให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง คือ เมื่อฟังแล้วก็ให้สมาทาน ให้เข้าใจ ให้พิจารณาให้ถูกต้องว่า กุศลธรรมเป็นกุศลธรรม อกุศลธรรมเป็นอกุศลธรรม ซึ่งถ้าพระผู้มีพระภาคไม่ทรงแสดงโดยละเอียด หลายท่านอาจจะยึดถืออกุศลธรรมเป็นกุศลธรรมก็ได้ แต่เพราะว่าสภาวะลักษณะของกุศลธรรมไม่ใช่อกุศลธรรม สภาวะลักษณะของอกุศลธรรมไม่ใช่กุศลธรรม ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงธรรมโดยละเอียดโดยตลอดเกี่ยวกับอุปาทาน ๕ คือ จิต เจตสิก รูป ซึ่งแยกเป็นรูป เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ซึ่งไม่ว่าจะอยู่ที่ไหนก็ตามก็จะไม่พ้นไปจากขันธ ๕ เลย จึงควรที่จะศึกษาเรื่องของขันธ ๕ และพิจารณาเรื่องของขันธ ๕ ด้วยความแยบคาย เพื่อที่จะได้อ้อเอาด้วยความถูกต้องและไม่เข้าใจผิด

คำว่า “ให้อาจหาญ” คือ ให้เกิดความอดสาหะในการสมาทาน

การที่จะเข้าใจสภาพธรรมตามความเป็นจริงได้นั้นไม่ใช่จะเป็นไปได้ง่ายๆ และรวดเร็ว แต่พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนั้นเพื่อให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้เกิดความเพียรที่จะพิจารณาจนกว่าจะเข้าใจ จนกว่าสติจะเกิดระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรม จนกว่าจะประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามปรกติตามความเป็นจริง เพราะพระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงเรื่องอื่นที่พิสดารไม่ได้ หรือที่ไม่ได้กำลังปรากฏเฉพาะหน้า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเรื่องจักขุวิญญาณ เรื่องของการเห็น เรื่องของสิ่งที่ปรากฏทางตา ทรงแสดงเรื่องของโสตวิญญาณ เรื่องของสภาพธรรมที่รู้เสียง เรื่องของเสียงที่ปรากฏทางหู ทรงแสดงธรรมที่กำลังมีอยู่ปรากฏให้พิสดาร ฉะนั้น ผู้ที่ได้ฟังพระธรรมแล้ว ก็อาจหาญ คือ อดสาหะในการที่จะศึกษา พิจารณา รู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏ จนกว่าจะประจักษ์สภาพธรรมนั้น ๆ ตรงตามความเป็นจริงตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง

คำว่า “ร่าเริง” คือ ให้อ้องใส ให้อ้อเรื่อง ด้วยคุณที่ตนแทงตลอดแล้ว

ไม่ทราบว่าคุณสมาทาน อาจหาญ ร่าเริง บ้างหรือยัง แต่ให้ทราบว่า ท่านสามารถที่จะร่าเริงได้ในขณะที่กุศลจิตเกิด บางท่านเป็นทุกข์เพราะเป็นห่วงเป็นกังวลว่าอายุมากแล้ว สติปัญฐานก็ยังไม่ค่อยเกิดเกินขณะนั้นเป็นอกุศล พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงพระธรรมให้บุคคลใดมีอกุศลมาก ๆ หรือเป็นห่วงมาก ๆ แต่ทรงแสดงธรรมเพื่อให้สมาทาน ให้อาจหาญ ใ้ร่าเริง อกุศลทั้งหมดเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยขยับขยับไม่ได้ เมื่อกุศลจิตประเภทหนึ่งประเภทใดเกิดขึ้น อกุศลนั้นก็เกิดขึ้นแล้ว แต่ร่าเริงได้ในขณะที่สติระลึกถึงลักษณะของอกุศลที่ปรากฏ และศึกษาพิจารณาลักษณะของอกุศลธรรมที่ปรากฏ เพื่อจะรู้ว่าเมื่ออกุศลธรรมนั้นไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เมื่อสติเกิดระลึกถึงลักษณะของอกุศลที่กำลังปรากฏ ย่อมจะเห็นได้ชัดจริง ๆ ว่าขณะที่สติกำลังระลึกลักษณะนั้น ไม่ใช่ร่าเริงเลย เพราะเมื่อไม่ยึดถืออกุศลธรรมที่กำลังปรากฏอยู่ในขณะนั้นเป็นตัวตนเป็นเราก็ไม่กังวลเคือคร้อน

หนทางเดียวที่จะบรรเทาละคลายอกุศลธรรมที่เกิดขึ้น ไม่ใช่เพิ่มความเป็นห่วงกังวลขึ้นนั้นก็โดยสติ ระลึกและสังเกตพิจารณาว่า สภาพธรรมที่เป็นอกุศลต่าง ๆ นั้นไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตน สัตว์ บุคคลใด ๆ เลย

ฉะนั้น เมื่ออบรมเจริญสติปัญญา ก็จะเข้าใจถึงความหมายของคำว่า ไร้หวัง คือ ไร้ห่วงใยและไร้ รุ่งเรืองด้วยคุณที่ตนแทงตลอดแล้ว คือสามารถที่จะประจักษ์ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริงว่าไม่ใช่ สัตว์ บุคคล ตัวตน

คำว่า “ทำให้สำเร็จประโยชน์” คือ พิจารณาอย่างนี้ว่าประโยชน์นี้เราทั้งหลายควรบรรลุได้ ดังนี้แล้วก็ เชื่อว่ามีประโยชน์แต่เทศานั้น

การเจริญสติปัญญานั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องให้ทอดเลย สภาพธรรมที่กำลังปรากฏเป็นสิ่งที่สามารถจะ แทะตลอดในสภาพที่เกิดขึ้นและดับไปไม่ใช่ตัวตน สัตว์ บุคคลได้ ในขณะที่พิจารณาอย่างนี้ว่า ประโยชน์นี้เรา ทั้งหลายควรบรรลุได้ก็ย่อมไม่หมกหมอง เมื่อรู้ว่าเป็นสิ่งที่ควรบรรลุได้วันหนึ่ง แม้ยังไม่ใช่วันนี้ อย่างเป็นห่วงว่า จะไม่สามารถรู้แจ้งสภาพธรรมได้ในวันนี้ เพราะสติสามารถจะเริ่มระลึกได้ในวันนี้ ส่วนการที่จะประจักษ์แจ้ง และแทงตลอดลักษณะของสภาพธรรม ย่อมจะต้องเป็นวันหนึ่ง ในเมื่อวันนี้สติสามารถจะเกิดระลึกได้

เมื่อเห็นแล้วว่า พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่านี่ประโยชน์ คือ ไร้ห่วงใย “เราควรบรรลุได้” ก็จะ ไม่ทอดเลยและจะฟัง ศึกษาเรื่องของสภาพธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยละเอียดต่อ ๆ ไป เพื่อที่จะได้ไม่ หลงลืมสติ ซึ่งข้อความในอรรถกถาคัมภีร์กถาวัตถุ สาสนถาวรณนา มีข้อความที่กล่าวว่ศาสนาของพระผู้มี พระภาคแต่ขึ้นใหม่แปลงขึ้นใหม่ได้หรือ

(นี่เป็นข้อที่ทุกท่านควรพิจารณา)

อริยธรรมทั้งหลาย มีสติ เป็นต้นก็ดี เทศนาแห่งกุศลธรรม เป็นต้นก็ดี ชื่อว่า ศาสนา ในศาสนานั้น เว้นธรรมทั้งหลายมีสติปัญญา เป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ชนเหล่าใดแล้ว ศาสนาชื่อว่าอันบุคคลนั้น ทำขึ้นใหม่โดยการกระทำธรรมเหล่าอื่นให้เป็นสติปัญญา เป็นต้น หรือกระทำกุศลธรรมให้เป็นกุศลธรรม เป็น ต้น หรือว่าศาสนาอันใคร ๆ กระทำแล้วอย่างนั้นมิใช่ หรือพึงอาจเพื่อทำสิ่งนั้นได้ มิใช่หรือ

หมายความว่า ธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วนั้น คนอื่นสามารถที่จะแต่ขึ้นใหม่แปลงขึ้นใหม่ และเปลี่ยนแปลงสภาพธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วว่าสติปัญญา เป็นต้น หรือว่าเทศนาแห่งกุศลธรรม ทั้งหลาย เป็นต้นเหล่านี้ คนอื่นจะเอาอกุศลธรรมมาเป็นกุศลธรรม ทำขึ้นใหม่โดยการกระทำธรรมเหล่าอื่นให้ เป็นสติปัญญา เป็นต้น ได้หรือ

เมื่อพิจารณาและเข้าใจเหตุผลแล้ว ก็จะได้ว่าคำสอนซึ่งเป็นพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสรู้และ ทรงแสดงนั้น ไม่มีใครสามารถจะเปลี่ยนสภาพธรรมทั้งหลายที่ทรงตรัสรู้และทรงแสดงให้เป็นอย่างอื่นได้ มีผู้ เข้าใจผิดได้ แต่เปลี่ยนลักษณะที่แท้จริงของธรรมทั้งหลายไม่ได้

อรรถ คือ ความหมายของจิต ๕ ประการนั้น ในอภิธรรมมัตถกถาวินิฎฐิตได้แสดงไว้ ๖ ประการ คือ แสดงว่า จิตวิจิตรเพราะอารมณ์ที่วิจิตรด้วยอีก ๑ ประการ ทั้งนี้เพราะจิตสามารถที่จะรู้อารมณ์ได้ทุกอย่าง ไม่ว่าจะ เป็นสภาพธรรมที่วิจิตรสักเพียงใดก็ย่อมเป็นอารมณ์ของจิตได้ และแม้อารมณ์นั้นจะไม่ใช่ปรมาัตถธรรม เช่น คำ บัญญัติภาษาต่าง ๆ จิตก็ย่อมรู้ได้ คือ มีชื่อ มีคำ มีเรื่องราวต่าง ๆ เป็นอารมณ์ได้ ฉะนั้น จิตจึงวิจิตรเพราะ อารมณ์ที่วิจิตร

ลักษณะของจิตมี ๒ ประการ คือ สามัญญลักษณะ ๑ และ สภาวลักษณะ ๑

สามัญญลักษณะของจิต คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

สภาวลักษณะของจิต เป็นลักษณะเฉพาะของจิต คือ

อารมณ์วิชานนลกฺขณฺ์ มีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ

ปุพฺพบุคฺคมรตฺ์ มีการถึงก่อน คือมีความเป็นหัวหน้า คือเป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์เป็นรส คือ เป็นกิจ

สนฺธาน ปจฺจุปฺปฏฺฐานํ มีการสืบเนื่องกัน คือเกิดสืบต่อกัน เป็นปัจจุปฺปฏฺฐาน คือ เป็นอาการปรากฏ

นามรูปปฏฺฐานํ มีนามธรรมและรูปธรรมเป็นปฏฺฐาน คือเป็นเหตุใกล้ให้เกิด

จิตเป็นสังขารธรรม เป็นสภาพธรรมที่ต้องอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น ธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้นเองตามลำพังลอย ๆ ไม่ได้ ในภูมิที่มีขันธ ๕ จิตอาศัยนามธรรมและรูปธรรมเป็นปฏฺฐาน คือ เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

ในภูมิซึ่งมีแต่นามธรรม คือ ในรูปพรหมภูมินั้น ไม่มีรูปเลย ในภูมินั้นจิตจึงมีนามธรรม คือ เจตสิกเท่านั้น เป็นปฏฺฐาน คือ เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

คำถามทบทวน

๑. อะไรทำให้รูปธรรม เช่น พืชพันธุ์ธัญญาหารต่าง ๆ วัตถุ ภูเขาแม่น้ำ เครื่องอุปโภคบริโภควิจิตรต่างกัน
๒. นอกจากปรมาตมธรรมแล้ว จิตมีอะไรเป็นอารมณ์อีกหรือไม่

บัญญัติ

ปรมาัตถธรรมเป็นสภาพธรรมที่มีจริงแต่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนเลย ปรมาัตถธรรมที่เกิดขึ้นเป็นแต่เพียงจิต เจตสิก รูป แต่ละลักษณะ แต่ละอาการ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว ขณะใดที่ไม่รู้ลักษณะ ของจิต เจตสิก รูป ว่าเป็นปรมาัตถธรรมที่เกิดขึ้นและดับไปสลับต่อกันอย่างรวดเร็ว ขณะนั้นเป็นการรู้บัญญัติ คือ การถืออาการของรูปและนามซึ่งเกิดดับสลับต่อกันอย่างรวดเร็วว่าเป็นสิ่งหนึ่งสิ่งใด ฉะนั้น ผู้ที่ไม่รู้ลักษณะของ ปรมาัตถธรรมจึงอยู่ในโลกของสมมุติสัจจะ เพราะยึดถือสภาพธรรมที่ปรากฏโดยอาการ โดยสันฐานว่าเป็นสิ่งหนึ่ง สิ่งใดอย่างแท้จริง แต่เมื่อศึกษาปรมาัตถธรรมแล้ว และรู้หนทางที่จะอบรมเจริญปัญญา ศึกษาลักษณะของสภาพ ธรรมที่เกิดขึ้นปรากฏ จนปัญญาเจริญถึงขั้นที่สามารถประกาศการเกิดขึ้นและดับไปของสภาพธรรมที่กำลังเกิดดับ ในขณะนี้ จึงรู้แจ้งชัดว่าไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตนเลย เป็นแต่ปรมาัตถธรรมแต่ละลักษณะจริง ๆ ตรงตามที่พระผู้มี พระภาคทรงตรัสรู้และทรงแสดงไว้

ความลึกและหนียวแน่นของอวิชชาที่ทำให้ยึดถือในสมมุติสัจจะว่าเป็นวัตถุ เป็นสัตว์ บุคคลต่าง ๆ นั้น เริ่มตั้งแต่เมื่อปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นก็มีนามธรรมและรูปธรรมเกิดดับสลับต่อมาเรื่อย ๆ เมื่อคลอดจากกรรมมารดาแล้วย่อม เห็นสิ่งที่ปรากฏ ได้ยินเสียงที่ปรากฏ ได้กลิ่นที่ปรากฏ ลิ้มรสที่ปรากฏ รู้เย็นร้อนที่กระทบสัมผัสสกาย แต่ไม่รู้ว่าสิ่ง ที่ปรากฏทางตา เป็นแต่เพียงสภาพธรรมชนิดหนึ่ง จึงยึดถือในอาการของสภาพธรรมที่เกิดดับสลับต่อกันตลอดเวลา ที่ปรากฏเสมือนไม่เกิดดับว่าเป็นสิ่งหนึ่งสิ่งใด ขณะนั้นก็มีฉนบัญญัติ คือ การยึดถืออาการของสภาพธรรมที่ รวมกันเป็นกลุ่มก้อน โดยยังไม่รู้ว่าสมมุติเรียกสิ่งนั้นว่าเป็นอะไร เด็กเล็ก ๆ ที่ยังไม่รู้ความและยังพูดไม่ได้และ สัตว์ดิรัจฉานย่อมรู้ฉนบัญญัติเหมือนกันจนกว่าจะเจริญเติบโตขึ้น เข้าใจความหมายของเสียง จึงรู้สมมุติสัจจะ คือ การสมมุติบัญญัติเรียกสภาพธรรมต่าง ๆ เพื่อให้เข้าใจถูกต้องตรงกัน ฉะนั้น เมื่อเป็นเด็กเคยเห็นอาการของสภาพ ธรรมที่ปรากฏเสมือนไม่เกิดดับอย่างไร เมื่อเติบโตขึ้นแล้วก็ยังคงเห็นเป็นอย่างนั้น เป็นสิ่งนั้น เช่น เห็นเป็นวัตถุ เป็นสัตว์ บุคคลต่าง ๆ ตามความเป็นจริงนั้นสภาพที่แจ้งไม่ว่าจะเป็นถ้วยหรือจาน หรือช้อน หรือส้อมก็เป็นเพียง ธาตุแข็ง เป็นปฐวีธาตุ แต่ในวันหนึ่ง ๆ นั้นเห็นอะไร กระทบสัมผัสอะไร ในขณะที่กระทบสัมผัสไม่เคยคิดว่า เพียงกระทบสัมผัสสิ่งที่มีจริงซึ่งเป็นสภาพที่แจ้ง แต่มีความรู้สึกว่ามีสัมผัสช้อน หรือส้อม หรือจาน หรือถ้วย ตามที่เคยยึดถือในอาการที่เกิดดับสลับต่อกันอย่างรวดเร็วจนปรากฏเป็นรูปร่างสันฐานต่าง ๆ ทั้ง ๆ ที่เมื่อสัมผัสช้อน ก็แข็ง ส้อมก็แข็ง จานก็แข็ง เพราะลักษณะที่แท้จริงเป็นแต่เพียงสภาพธรรมที่แจ้ง แต่โดยการจำรูปร่างต่าง ๆ จึง ทำให้รู้ว่าถ้วยไม่ใช่จาน ช้อนไม่ใช่ส้อม ฉะนั้น แม้ว่าสภาพธรรมที่มีจริงนั้นเป็นรูปธรรมที่มีลักษณะแข็ง แต่ก็ยัง

จำสมมุติสภาพนั้นว่า งานสำหรับใส่ข้าว ถ้วยสำหรับใส่แกง ช้อนสำหรับตักอาหาร จำสมมุติสภาพที่เป็นธาตุแข็งต่าง ๆ เช่น เหล็ก วัสดุ ที่นำมาประกอบกันเป็นวิฑู เป็นโทรทัศน์ เป็นวัตถุสิ่งต่าง ๆ โดยไม่ประจักษ์ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม ซึ่งเกิดขึ้นปรากฏแต่ละลักษณะแล้วก็ดับไป

นี่คือการจำสมมุติบัญญัติสิ่งทีปรากฏทางตา ซึ่งมีมากขึ้นเรื่อย ๆ ตามการประดิษฐ์ใหม่ ๆ ทุก ๆ วัน ขณะที่รูปร่างลักษณะปรากฏรวมกันเป็นสิ่งที่ต่าง ๆ ขณะนั้นเป็นการบัญญัติเป็นสมมุติสัจจะ ไม่ใช่ปรมัตตสัจจะ

นอกจากรู้ชนบัญญัติทางตาแล้ว ยังรู้ศัพท์บัญญัติ คือ รู้ความหมายของเสียงด้วย นี่เป็นเรื่องชีวิตประจำวันที่จะต้องรู้ชัดว่า สภาพธรรมใดเป็นปรมัตตธรรม สภาพธรรมใดเป็นสมมุติ สมมุติหมายความถึงสิ่งที่ไม่ใช่ปรมัตตธรรม เมื่อรู้อาการรูปร่างลักษณะต่าง ๆ ทีปรากฏเป็นถ้วย ชาม ช้อน วิฑู รถยนต์ โทรทัศน์ ฯลฯ แล้ว มนุษย์ยังสามารถแปลงเสียงเป็นคำบัญญัติสมมุติเรียกสิ่งที่ปรากฏให้เข้าใจว่าหมายถึงสิ่งใด ซึ่งกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานไม่มีความสามารถที่จะทำอย่างมนุษย์ได้โดยละเอียด เสียงเป็นสภาพธรรมที่มีจริงและ เสียง ชื่อว่า “นาม” เพราะว่าถ้าไม่มีเสียง นามคือชื่อหรือคำทั้งหลายก็ไม่ได้ แม้ว่ามีตาจึงเห็นสิ่งต่าง ๆ แต่ถ้าไม่มีเสียงก็จะมีชื่อ ไม่มีคำที่ใช้เรียกสิ่งที่มองเห็นเลย ฉะนั้น การรู้ความหมายของเสียงจึงเป็นศัพท์บัญญัติ ทำให้มีคำพูด มีชื่อ เป็นเรื่องราวต่าง ๆ

ทุกคนคิดในชื่อที่สมมุติบัญญัติต่าง ๆ ฉะนั้น จึงควรรู้ลักษณะของเสียงซึ่งเป็นสภาพธรรมชนิดหนึ่ง คำว่า “เสียง” ไม่มีในภาษาบาลี สภาพธรรมที่เป็นเสียงนั้นภาษาบาลีบัญญัติเรียกว่า “สัททรูป” เสียงเป็นสิ่งที่มิใช่จริง เสียงไม่ใช่สภาพรู้ เสียงเป็นรูปธรรมเป็นสิ่งที่ปรากฏทางหู

ในอภิธรรมมัตถกถาวิภาณีฎีกา อรรถกถาอภิธรรมมัตถกสังคหะปริจเฉทที่ ๘ มีข้อความอธิบายเรื่อง ปรมัตตธรรมและสมมุติบัญญัติ ซึ่งเป็นชีวิตประจำวันทีลึกลับและควรจะได้เข้าใจให้ถูกต้อง แม้ในเรื่องชื่อต่าง ๆ ซึ่งจะมีได้ก็เพราะมีเสียง

ข้อความในอภิธรรมมัตถกถาวิภาณีฎีกามีว่า สัททรูป (เสียง) ทีชื่อว่า “นาม” (ในที่นี้หมายถึงชื่อไม่ใช่หมายถึงนามธรรม ซึ่งเป็นสภาพรู้) เพราะอรรถว่า น้อมไปในในอรรถทั้งหลาย นามนั้นมี ๒ อย่างด้วยอำนาจแห่ง นาม (คือชื่อ) ทีคล้อยตามอรรถ ๑ และนาม (คือชื่อ) ตามนิยาม ๑

วันหนึ่ง ๆ พูดเรื่องอะไร พูดทำไม พูดเพื่อให้อื่นเข้าใจเรื่อง เข้าใจสิ่งที่หมายถึง ฉะนั้น สัททรูปชื่อว่านามเพราะอรรถว่า น้อมไปในอรรถคือเรื่องราวทั้งหลาย

การที่จะให้ใครเข้าใจความหมายและเรื่องราวต่าง ๆ นั้นก็ยอมแล้วแต่ใครนิยามใช้คำอะไร ภาษาอะไร เพื่อให้เข้าใจ ความมุ่งหมายนั้น ๆ เรื่องราวนั้น ๆ หรือชื่อนั้น ๆ

นอกจากนั้นข้อความในอภิธรรมมัตถกถาวิภาณี ยังกล่าวถึงนาม คือชื่อ อีกหลายนัย คือ ชื่อมี ๔ อย่างด้วย สามารถแห่ง สามัญญนาม คือชื่อทั่วไป เช่น ฟ้า ฝน ลม ข้าว เป็นต้น คุณนาม คือ ชื่อตามคุณความดี เช่น พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะชื่อนี้ไม่ได้เลย เพราะว่าไม่ได้ประกอบด้วยคุณธรรมของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า กิริยานาม เป็นชื่อของการกระทำต่าง ๆ และยถิฉนาม คือ ชื่อตามใจชอบ

การศึกษาพระธรรมเป็นเรื่องละเอียดมาก เพราะเป็นการศึกษาสภาพธรรมทั้งหลายทั้งปวง ที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้และทรงพระมหากรุณาแสดงไว้ เพื่ออนุเคราะห์ให้พุทธบริษัทได้เข้าใจสภาพธรรมที่ปรากฏตามความเป็นจริง

ในอภิธรรมมัตถกถาวิภาณีฎีกา ปริเฉทที่ ๗ มีข้อความว่า

ถามว่า เพราะเหตุไร แม้พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงธรรมไว้เป็นอันมากอย่างนั้น

แก้วว่า เพราะทรงประสงค์การอนุเคราะห์สัตว์ ๓ เหล่า ๆ จริงอยู่สัตว์มี ๓ เหล่า ด้วยอำนาจ ความหลงมกภายในนาม ๑ ในรูป ๑ และในนามและรูปทั้งสองนั้น ๑ ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์แก่กล้า ๑ ไม่แก่กล้านัก ๑ อ่อน ๑ และด้วยอำนาจแห่งความชอบคำชอบ ๑ ชอบคำปานกลาง ๑ ชอบคำพิสดาร (ละเอียด) ๑

บรรดาสัตว์ ๓ จำพวกเหล่านั้น สัตว์ผู้มกภายในนาม จะรู้เข้าใจขั้นนี้ได้ เพราะ แจกนามไว้ ๔ อย่างในขั้นนั้น ๆ

สัตว์ผู้มกภายในรูป จะรู้เข้าใจอายตนะได้เพราะแจกรูปไว้ ๑๐ อย่างกับอีกครั้งอายตนะ ๆ (เพราะขัมมายตนะมีทั้งนามธรรมและรูปธรรม)

สัตว์ผู้มกภายในนามและรูปทั้งสองจะรู้เข้าใจธาตุได้ เพราะแจกนามและรูปแม้ทั้งสองไว้ในจำพวกธาตุนั้น โดยพิสดาร ๆ

อายตนะ ๑๒

อายตนะภายใน ๖

อายตนะภายนอก ๖ คือ

จักขายตนะ ๑	รูปายตนะ ๑
โสตายตนะ ๑	สัททายตนะ ๑
ฆณายตนะ ๑	คันธายตนะ ๑
ชีวหายตนะ ๑	รสายตนะ ๑
กายายตนะ ๑	โผฏฐัพพายตนะ ๑
มนายตนะ ๑	ขัมมายตนะ ๑

อายตนะ คือ สภาพปรมัตถธรรมที่ประชุมกันเมื่อจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ขณะหนึ่ง ๆ ซึ่งจำแนกเป็นอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖

ปสาทรูป ๕ และจิต ๑ เป็นอายตนะภายใน ๖ เพราะจิตเป็นสภาพรู้และปสาทรูป ๕ เป็นที่อาศัยให้จิตรู้อารมณ์จึงเป็นภายใน ปรมัตถธรรมนอกจากนั้น เป็นภายนอกทั้งสิ้น

อายตนะ ๑๒ เป็นรูป ๑๐ อายตนะ + ครั้ง (ขัมมายตนะ) คือ เป็นรูปอายตนะภายใน ๕ เป็นรูปอายตนะภายนอก ๕ + ครั้งขัมมายตนะ (สุขุมรูป)

อายตนะ ๑๒ เป็นนาม ๑ อายตนะ + ครั้ง (ขัมมายตนะ) คือ เป็นมนายตนะภายใน ๑ + ครั้งขัมมายตนะ (เจตสิกและนิพพาน)

ธาตุ ๑๘

สภาพปรมาัตถธรรมทั้งหมดเป็นธาตุแต่ละชนิด เมื่อประมวลตามทวาร ๖ เป็นธาตุ ๑๘ ดังนี้ คือ

จักขุธาตุ	๑	รูปธาตุ	๑	จักขุวิญญาณธาตุ	๑
โสตธาตุ	๑	สัทธาตุ	๑	โสตวิญญาณธาตุ	๑
ฆานธาตุ	๑	คันธธาตุ	๑	ฆานวิญญาณธาตุ	๑
ชีวหาธาตุ	๑	รสธาตุ	๑	ชีวหาวิญญาณธาตุ	๑
กายธาตุ	๑	โผฏฐัพพธาตุ	๑	กายวิญญาณธาตุ	๑
มโนธาตุ	๑	ธรรมธาตุ	๑	มโนวิญญาณธาตุ	๑

ทวิปัญจวิญญาณธาตุ ได้แก่จิต ๑๐ ดวง ที่รู้ได้แต่เฉพาะอารมณ์ของตน ๆ เพียงอารมณ์เดียวเท่านั้น

จักขุวิญญาณ	๒	ดวง	รู้ได้แต่รูปารมณ์อย่างเดียว
โสตวิญญาณ	๒	ดวง	รู้ได้แต่สัททารมณ์อย่างเดียว
ฆานวิญญาณ	๒	ดวง	รู้ได้แต่คันธารมณ์อย่างเดียว
ชีวหาวิญญาณ	๒	ดวง	รู้ได้แต่รสารมณ์อย่างเดียว
กายวิญญาณ	๒	ดวง	รู้ได้แต่โผฏฐัพพารมณ์อย่างเดียว

มโนธาตุ ได้แก่จิต ๓ ดวง ที่รู้อารมณ์ได้ ๕ อารมณ์ ทางทวาร ๕ เท่านั้น มโนธาตุ ๓ ดวง คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง และสัมปฏิจฉันนจิต ๒ ดวง

มโนวิญญาณธาตุ เป็นจิตที่รู้อารมณ์ทางมโนทวารได้และบางดวงก็รู้อารมณ์โดยไม่อาศัยทวารเลย มโนวิญญาณธาตุได้แก่จิต ๗๖ ดวง (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวง และมโนธาตุ ๓ ดวง)

ประมวลจิต ๘๕ เป็นวิญญาณธาตุ ๗ ประเภท คือ

จักขุวิญญาณธาตุ	๑
โสตวิญญาณธาตุ	๑
ฆานวิญญาณธาตุ	๑
ชีวหาวิญญาณธาตุ	๑
กายวิญญาณธาตุ	๑
มโนธาตุ	๑
มโนวิญญาณธาตุ	๑

ฉะนั้น ควรพิจารณาว่าท่านเป็นผู้ที่ฝังงายในนามเท่านั้น หรือว่าเป็นผู้ที่ฝังงายในรูปเท่านั้น หรือว่าเป็นผู้ที่ฝังงายอยู่ทั้งในนามและรูป ถ้างมายอยู่ทั้งในนามและรูปก็จะต้องอาศัยการฟังพระธรรม และการศึกษาพระธรรมประการต่าง ๆ โดยละเอียด เพื่อให้เข้าใจสภาพธรรมทั้งหลายอย่างถูกต้อง เพื่ออบรมเจริญกุศลทุกประการ และเพื่อเป็นปัจจัยให้สติปัญญานเกิดขึ้นระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏตามปกติตามความเป็นจริง

ข้อความในอภิธรรมัตถกถาวิภาณีฎีกา ปริจเฉทที่ ๘ มีว่า นามบัญญัติมี ๖ อย่าง คือ

๑. วิชขมานบัญญัติ เป็นคำบัญญัติเรียกสภาพธรรมที่มีจริง เช่นคำว่า รูป นาม เวทนา สัญญา เป็นต้น
๒. อวิชขมานบัญญัติ เป็นคำบัญญัติที่ไม่มีสภาพธรรม เช่น ไทย ฝรั่งเศส เป็นต้น ไทย ฝรั่งเศสไม่มี มีแต่สภาพธรรม คือ จิต เจตสิก และรูป ไทย ฝรั่งเศสเป็นสมมุติ ไม่ใช่สภาพธรรม อกุศลจิตเป็นปรมัตถธรรม เป็นสภาพธรรมที่มีจริง ไม่ใช่ไทย ฝรั่งเศส ฉะนั้น อกุศลจิตมี กุศลจิตมี แต่ไทย ฝรั่งเศส ไม่มี คำว่าไทย ฝรั่งเศส จึงเป็นอวิชขมานบัญญัติ
๓. วิชขมานเนาวิชขมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่ไม่มีกับสิ่งที่มี เช่นพูดว่า บุคคลชื่อว่า อภิปัญญา เพราะอรรถว่ามีอภิปัญญา ๖ อภิปัญญามีแต่บุคคลไม่มี ฉะนั้น จึงเป็นบัญญัติสิ่งที่ไม่มีกับสิ่งที่มี
๔. อวิชขมานเนาวิชขมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่มีกับสิ่งที่ไม่มี เช่น เสียงของผู้หญิง เสียงมีจริง แต่ผู้หญิงไม่มี
๕. วิชขมานเนาวิชขมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่มีกับสิ่งที่มี เช่นคำว่า จักขุวิญญาณ จักขุมีจริง เป็นจักขุปสาท วิญญาณมีจริงเป็นสภาพรู้
๖. อวิชขมานเนาวิชขมานบัญญัติ บัญญัติสิ่งที่ไม่มีกับสิ่งที่ไม่มี เช่น พระโอรสของพระราชินี (พระโอรส และพระราชินีเป็นสมมุติบัญญัติ)

อารมณ์ ๖

๑. รูปารมณ์ คือ สิ่งปรากฏทางตา เป็นอารมณ์ของจักขุทวารวิถีจิตที่อาศัยจักขุปสาทเกิดขึ้น เมื่อรูปารมณ์ดับไปแล้ว ภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไปหลายขณะ แล้วมโนทวารวิถีจิตก็เกิดขึ้นทางมโนทวารรับรู้อารมณ์ที่ดับไปทางจักขุทวารต่อ ฉะนั้น รูปารมณ์จึงรู้ได้ ๒ ทวาร คือ ทางจักขุทวารและทางมโนทวาร โดยมีภวังคจิตเกิดขึ้น
๒. สัททารมณ์ คือ เสียง เป็นสภาพธรรมที่ปรากฏได้ทางหู เป็นอารมณ์ของโสตทวารวิถีจิตที่อาศัยโสตปสาทเกิดขึ้น แล้วเป็นอารมณ์ของมโนทวารวิถีจิตหลังจากที่ภวังคจิตเกิดขึ้น แต่ละวาระของการรู้อารมณ์ทางทวารหนึ่ง ๆ จะต้องมีการเกิดภวังคจิตเกิดขึ้น ระหว่างวิถีจิตทางปัญจทวารและวิถีจิตทางมโนทวารขณะที่ได้ยินเสียง และกำลังรู้ค่านั้น ขณะที่กำลังรู้ค่านั้นมโนทวารวิถีจิตที่กำลังคิดถึงคำ ไม่ใช่โสตทวารวิถีจิตที่กำลังรู้เสียงที่ยังไม่ดับ
๓. คันธารมณ์ คือ กลิ่น เป็นสภาพธรรมที่ปรากฏทางจมูก เป็นอารมณ์ของฆานทวารวิถีจิตที่อาศัยฆานปสาทเกิดขึ้น แล้วต่อจากนั้นมโนทวารวิถีจิตก็รู้กลิ่นนั้นต่อ หลังจากที่ภวังคจิตเกิดขึ้นแล้ว
๔. รสธารมณ์ คือ รส เป็นสภาพธรรมที่ปรากฏที่ลิ้นเป็นอารมณ์ของชิวหาทวารวิถีจิตที่อาศัยชิวหาปสาทเกิดขึ้น และเมื่อชิวหาทวารวิถีจิตดับไปหมดแล้ว ภวังคจิตเกิดขึ้นแล้ววิถีจิตก็เกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้นต่อทางมโนทวาร

๕. โภฏฐัพพารมม คือ สภาพที่เย็นหรือร้อน อ่อนหรือแข็ง ตึงหรือไหวที่ปรากฏทางกาย เป็นอารมณ์ของกายทวารวิถีจิตที่อาศัยกายปสาทเกิดขึ้น แล้วมโนทวารวิถีจิตก็เกิดขึ้นรู้ โภฏฐัพพารมมนั้นต่อทางมโนทวาร หลังจากที่ภวังคจิตเกิดขึ้นแล้ว

อารมณ์ทั้ง ๕ นี้เรียกว่า **ปัญจารมม** หรือปัญจารมมอารมณ์ทั้ง ๕ นี้ปรากฏได้ ๖ ทวาร คือ เมื่อจักขุทวารวิถีจิตเกิดขึ้นรู้รูปารมมทางจักขุทวารแล้ว มโนทวารวิถีจิตก็เกิดขึ้นรับรู้รูปารมมสืบต่อทางมโนทวารเมื่อภวังคจิตเกิดขึ้นแล้ว สัททวารมม คันธารมม รัสวารมม โภฏฐัพพารมมก็คล้ายเดียวกัน ฉะนั้น อารมณ์ทั้ง ๕ นี้จึงเป็นอารมณ์ของจิตได้ ๖ ทวารคือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ แต่อีกอารมณ์ ๑ คือ ธรรมารมมหรือธัมมารมมนั้นรู้ได้เฉพาะทางมโนทวาร คือ ทางใจเท่านั้น

๖. ธัมมารมม เป็นอารมณ์ที่จิตรู้ได้เฉพาะทางใจทางเดียวเท่านั้น มี ๖ อย่างคือ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ จิต เจตสิก นิพพาน บัญญัติ

ธัมมารมม ๕ คือ ปสาทรูป สุขุมรูป จิต นิพพาน เป็นปรมัตถธรรม ธัมมารมม ๑ คือ บัญญัติ ไม่ใช่ปรมัตถธรรม ในอภิญญาสาสนี จิตอุปปาทกัณฑ์ มีคำอธิบายว่าที่ชื่อว่าบัญญัติ “**ปฺลฺยตฺติ**” เพราะให้รู้ได้ด้วยประการนั้น ๆ

จักขุทวารวิถีจิตทุกดวง คือ จักขุทวาราวชชนจิต จักขุวิญญาณ สัมปฏิจฉันนจิต สันตிரณจิต โภฏฐัพพจิต ขวนจิต ตทาลัมพนจิต รูปารมมที่ยังไม่ดับ จักขุทวารวิถีจิตจึงไม่มีบัญญัติเป็นอารมณ์

โสตทวารวิถีจิต คือ โสตทวาราวชชนจิต โสตวิญญาณ สัมปฏิจฉันนจิต สันตிரณจิต โภฏฐัพพจิต ขวนจิต ตทาลัมพนจิต รู้เสียงที่ยังไม่ดับ โสตทวารวิถีจิตจึงไม่มีบัญญัติเป็นอารมณ์

ฆานทวารวิถีจิต ชิวหาทวารวิถี กายทวารวิถีจิต ก็โดยนัยเดียวกัน

เมื่อวิถีจิตทางปัญจทวาร (ทวารหนึ่งทวารใด) ดับหมดแล้ว ภวังคจิตเกิดขึ้นหลายขณะแล้ว มโนทวารวิถีจิตก็เกิดสืบต่อ มโนทวารวิถีจิตวาระแรกมีอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใดใน ๕ อารมณ์ที่เพิ่งดับไปทางปัญจทวารนั่นเอง เป็นอารมณ์ มโนทวารวิถีจิตวาระแรกที่เกิดต่อจากปัญจทวารวิถีจิตนั้น ยังไม่มีบัญญัติเป็นอารมณ์

มโนทวารวิถีจิตแต่ละวาระมีวิถีจิต ๒ หรือ ๓ วิถีจิต คือ **มโนทวาราวชชนวิถีจิต ๑ ขณะ ขวนวิถีจิต ๑ ขณะ ตทาลัมพนวิถีจิต ๒ ขณะ** (บางวาระก็ไม่มีตทาลัมพนวิถีจิต) เมื่อมโนทวารวิถีจิตวาระที่ ๑ ดับไปแล้ว ภวังคจิตก็เกิดขึ้นหลายขณะ แล้วมโนทวารวิถีจิตวาระที่ ๒ ก็เกิดต่อมีบัญญัติคือ รูปร่างสัณฐานของอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใดใน ๕ อารมณ์นั้นเป็นอารมณ์ เมื่อมโนทวารวิถีจิตวาระที่ ๒ ดับไปแล้วภวังคจิตก็เกิดขึ้น แล้วมโนทวารวิถีจิตวาระต่อ ๆ ไปก็เกิดขึ้นมีอรรถ คือ ความหมาย หรือคำต่าง ๆ เป็นอารมณ์ที่ละวาระโดยมีภวังคจิตเกิดขึ้น ขณะที่รู้ว่าเป็นคน เป็นวัตถุ เป็นสิ่งต่าง ๆ ขณะนั้นจิตรู้บัญญัติ ไม่ใช่รูปรวมอารมณ์ ปรมัตถอารมณ์ที่ปรากฏทางตาเป็นสีสัณฐานขณะต่าง ๆ เท่านั้น แต่ขณะที่มโนทวารวิถีจิตรู้ว่าเป็นสัตว์ บุคคล วัตถุ สิ่งต่าง ๆ ขณะนั้นมโนทวารวิถีจิตมีบัญญัติเป็นอารมณ์จึงรู้ว่าสิ่งนั้นเป็นอะไร

ฉะนั้น พระธรรมที่ว่า ปรมัตถธรรมไม่ใช่บัญญัติ ก็เพราะปรมัตถธรรมเป็นสภาพธรรมที่มีจริง แม้จะไม่ใช่คำบัญญัติใด ๆ เรียกปรมัตถธรรมเลย สภาพธรรมที่เกิดขึ้นนั้นก็มิมีลักษณะเป็นอย่างนั้นจริง ๆ ส่วนบัญญัติไม่ใช่ปรมัตถธรรมเพราะไม่ใช่สภาพธรรมที่มีจริง และที่ชื่อว่า **ปฺลฺยตฺติ** เพราะให้รู้ได้โดยประการนั้น ๆ

เมื่อเห็นรูปภาพภูเขา ทะเล ต้นไม้ ก็รู้ว่าเป็นรูปภาพหรือรูปเขียน ไม่ใช่ภูเขา ทะเล ต้นไม้จริง ๆ และเวลาที่เห็นภูเขา เห็นทะเล เห็นต้นไม้จริง ๆ อะไรเป็นบัญญัติ

เมื่อเห็นรูปภาพองุ่น เงาะ มังคุด และเห็นผลองุ่น เงาะ มังคุดจริง ๆ อะไรเป็นบัญญัติ

ธรรมย่อมเป็นจริงตามธรรม ชื่อเป็นบัญญัติ เพราะเป็นคำที่แสดงให้รู้ลักษณะ หรืออรรถของสภาพธรรม ได้ แต่แม้ว่ายังไม่เรียกหรือยังไม่มีการตั้งชื่ออะไรเลย ก็มีชนบัญญัติแล้ว ไม่จำเป็นต้องรู้ภาษาไหนเลย แต่ก็บัญญัติในสิ่งที่ปรากฏ มิฉะนั้นก็จะไม่รู้ว่ามีสิ่งใดปรากฏนั้นเป็นอะไร ขณะที่รู้ว่าสิ่งที่ปรากฏเป็นอะไรนั้น ขณะนั้นรู้บัญญัติ เพราะ คือ ให้รู้ได้โดยประการนั้น ๆ แม้โดยยังไม่ต้องเรียกชื่อ เพียงเห็นรูปเขียนของผลไม้กับผลไม้จริง ๆ อะไรเป็นบัญญัติ เป็นบัญญัติทั้งสองอย่าง

บัญญัติไม่ใช่ปรมาตม์ ผลไม้จริง ๆ กับรูปเขียนผลไม้มีอะไรต่างกัน ในขณะที่เห็นทางตา สิ่งที่ปรากฏทางตาทั้งหมดไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน หรือวัตถุหนึ่งวัตถุใดทั้งสิ้น ทั้งในขณะที่เห็นรูปภาพของงุ่นและในขณะที่เห็นผลงุ่น บางท่านอาจจะเข้าใจว่าเฉพาะรูปภาพเป็นบัญญัติ และผลงุ่นไม่ใช่บัญญัติ แต่ความจริงทั้งรูปภาพและผลงุ่นที่ปรากฏทางตานั้นเป็นบัญญัติอารมณ์ของมโนทวารวิถีจิตที่เกิดขึ้นต่อแล้ว เพราะจักขุทวารวิถีจิตจะรู้แต่เพียงสี่สัณฐานขณะที่ปรากฏเท่านั้น ส่วนมโนทวารวิถีจิตรู้บัญญัติ คืออรรถที่เป็นงุ่น เพราะให้รู้ได้โดยประการนั้น ๆ ว่างุ่น ไม่ว่าจะเห็นผลงุ่นหรือรูปภาพงุ่นก็ตาม ที่รู้ว่าเป็นงุ่นนั้นเป็นบัญญัติอารมณ์ไม่ใช่ปรมาตม์

ในขณะที่กำลังเห็นเป็นคนนั้นคนนี่ ก็ควรที่จะรู้ความจริงว่าเหมือนกับภาพเขียนที่เป็นบัญญัติแล้ว หากที่จะถ่ายทอดบัญญัติออกได้ว่าขณะที่รู้บัญญัติว่าเห็นเก้าอี้ นั้น ปรมาตม์ที่ปรากฏ ทางตา และปรมาตม์ อารมณ์ที่ปรากฏทางกายเมื่อกระทบสัมผัสนั้น ไม่ใช่บัญญัติ

- ก. ยังไม่ค่อยเข้าใจ สมมุติง่าย ๆ ว่า ในตอนนี้เห็นปากกา ท่านอาจารย์บอกว่าเมื่อเห็นเป็นปากกาแล้วก็แสดงว่าผ่านทางปัญจทวารไปสู่มโนทวารแล้ว ทีนี้ไม่ทราบว่ามีการศึกษาหรือปฏิบัติอย่างไรจึงจะไม่ให้ข้ามทางปัญจทวารก่อน
- สุ. ต้องฟังจนกระทั่งเข้าใจจริงๆ ว่าขณะไหนมีบัญญัติเป็นอารมณ์และจิตรู้บัญญัติอารมณ์ทางทวารไหน ขณะที่จิตมีปรมาตม์ธรรมเป็นอารมณ์นั้น ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน วัตถุใด ๆ เลย ขณะนี้สภาพธรรมเกิดดับ สืบต่อกันเร็วจนทำให้เห็นเหมือนกับพัดลมกำลังหมุน การที่รูปใดจะปรากฏเป็นอาการเคลื่อนไหว ต้องมีรูปเกิดดับสืบต่อกันมากมายหลายรูปจึงจะทำให้เป็นเป็นการเคลื่อนไหวได้ ฉะนั้น มโนทวารวิถีจิตที่มีบัญญัติเป็นอารมณ์ จึงมากมายหลายวาระจนปิดกั้นลักษณะของปรมาตม์ธรรม ทำให้ไม่รู้เฉพาะลักษณะของปรมาตม์ธรรมตามความเป็นจริงเลย
- ก. ถ้าอย่างนั้นจะให้เอาคำว่าบัญญัติไปทิ้งไว้ที่ไหน
- สุ. ไม่ใช่ให้ทิ้งแต่ให้รู้ตามความเป็นจริงว่าขณะที่กำลังรู้ว่าเป็นสัตว์ เป็นบุคคลหนึ่งบุคคลใด วัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดนั้น ขณะนั้นมโนทวารวิถีจิตกำลังรู้บัญญัติ
- ก. เป็นสภาพนึกคิดคำ
- สุ. ขณะที่ไม่ได้คิดคำแต่รู้รูปสัณฐาน หรือรู้ความหมายอาการปรากฏก็เป็นบัญญัติ ไม่ใช่ปรมาตม์ จะต้องรู้ถูกต้องตรงลักษณะของสภาพธรรมจริงๆ จึงจะประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของ ปรมาตม์ธรรมได้ ท่านที่บอกว่าไม่เห็นเก้าอี้ดับเลย เมื่อยังไม่ได้แยกลักษณะของปรมาตม์ธรรมแต่ละอย่างที่รวมกันออกก็เห็นเป็นเก้าอี้ ขณะนั้นเป็นการรู้บัญญัติแล้วจะดับได้อย่างไร ตัวอย่างที่ว่าภาพเขียนงุ่นกับผลงุ่นนั้นเมื่อกระทบสัมผัสทางกายทวารต่างกันไหม แข็งไม่เหมือนกันหรือ ธาตุแข็งเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ กัน ทำให้แข็งมาก แข็งน้อย อ่อนมาก อ่อนน้อยก็จริง แต่แข็งก็เป็นสภาพธรรมที่ปรากฏทางกายทั้งภาพงุ่นและผลงุ่น แต่งุ่นที่เป็นภาพเขียนไม่มีรสของผลงุ่น รูปที่เกิดรวมกันทำให้รู้ว่าเป็นผลงุ่นนั้น ความจริงแล้ว

รสก็เป็นรูป ๑ กลิ่นก็เป็นรูป ๑ เย็นหรือร้อนก็เป็นรูป ๑ อ่อนหรือแข็งก็เป็นรูป ๑ ดิ่งหรือไหวก็เป็นรูป ๑ เมื่อรวมกันและเกิดดับอย่างรวดเร็วก็ทำให้บัญญัติรู้โดยอาการนั้น ๆ ว่านี่คือสิ่งนี้ที่ดูเสมือนไม่ดับ แต่ตามความเป็นจริงนั้นปรมาตถธรรมแต่ละลักษณะเกิดขึ้นแล้วก็ดับอย่างรวดเร็ว รูปที่ผลงุ่น ไม่ว่าจะเย็นหรือร้อน อ่อนหรือแข็งก็ดับ รสก็ดับ สภาวรูปทุกรูปมีอายุเพียง ๑๗ ขณะจิตเท่านั้น ไม่ว่าจะป็นผัสสัณ ณะอย่างใด เสียง กลิ่น รสอะไรก็ตาม ปัญญาต้องพิจารณาแยกย่อยจนสัญญาออกจนรู้ความจริงว่าที่ บัญญัติเป็นหนึ่งสิ่งใดนั้น แท้จริงแล้วก็ป็นแต่เพียงปรมาตถธรรมแต่ละลักษณะ ซึ่งเกิดดับรวมกัน เมื่อรวมกันเป็นอาการสัณฐานแล้ว มโนทวารวิถีจิตจึงหมายรู้โดยประการนั้นๆ ขณะใด ขณะนั้นก็มิ บัญญัติ คือ อาการสัณฐานนั้นๆ เป็นอารมณ์

- ก. แต่ถ้าทางมโนทวารทราบว่าเป็นปากกา ผิดหรือถูก
- ค. ไม่ผิด เพราะขณะนั้นมีสัมมมรรณ คือ บัญญัติเป็นอารมณ์ แต่ปัญญาต้องรู้ถูกต้องว่า ชั่ว ขณะที่เป็นมโนทวารวิถีต่างกับขณะที่เป็นจักขุทวารวิถี ซึ่งผู้ที่ไม่ได้อบรมเจริญปัญญาย่อมรู้รวมกันทั้งทางจักขุ ทวารวิถีและมโนทวารวิถีว่าเป็นหนึ่งสิ่งใด เช่น เป็นสัตว์ บุคคล วัตถุสิ่งต่าง ๆ ในวันหนึ่ง ๆ นั้นทุก คนชอบอะไร โลกะชอบอะไร ชอบทุกอย่าง รวมทั้งอะไร
- ก. สิ่งที่พึงพอใจทุกประเภท
- ค. โลกะชอบทุกอย่าง รวมทั้งบัญญัติด้วย โลกเต็มไปด้วยบัญญัติจึงปฏิเสธไม่ได้ว่าชอบทั้ง ปรมาตถ ธรรมและบัญญัติด้วย เมื่อชอบสิ่งหนึ่งสิ่งใด ขณะนั้นชอบบัญญัติด้วย ไม่ใช่ชอบแต่เฉพาะปรมาตถ์ เท่านั้น ถ้าชอบเข็มขัด ๑ เส้น ก็ชอบสีที่ปรากฏทางตา
- ก. ชอบยี่ห้อด้วย
- ค. ชอบทั้งหมดเลย ถ้าบอกว่าชอบสี สีอะไร สีที่เป็นคิ้ว เป็นตา เป็นจมูก เป็นปาก ถ้าไม่มีสี ปรากฏ จะมี คิ้ว ตา จมูก ปากได้ไหม ไม่ได้ แต่เวลาเห็นสี สีก็เป็นเพียงสิ่งที่ปรากฏทางตาอยู่นั่นเอง ไม่ว่าจะแดง เขียว ฟ้า น้ำเงิน ขาว แต่แม้กระนั้นก็ยังชอบสีที่เป็นคิ้ว สีที่เป็นตา สีที่เป็นจมูก สีที่เป็นปาก นั่นคือ ชอบบัญญัติ

ปรมาตถธรรมมีจริง แต่เมื่อชอบสิ่งใด ขณะนั้นก็ชอบทั้งปรมาตถธรรมที่กำลังปรากฏ และชอบบัญญัติของ ปรมาตถธรรมนั้นด้วย

ในอัฐสาสนี นิกเขปกัณฑ์ อธิบายนิเทศอินทรีย้อกุดตทวารตาทุกะ ข้อ ๑๓๕๒ อธิบายในนิเทศแห่ง ความเป็นผู้ไม่ลุ่มครองทวารในอินทรีย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มีข้อความว่า

คำว่าเป็นผู้ถือนิมิต คือ ย่อมถือนิมิตว่า หลึง ชาย

ใช้คำวานิมิต (รูปร่าง สัณฐาน) ในขณะทีถือนิมิตว่าเป็นหลึงชาย แสดงว่าไม่ใช่ปรมาตถธรรม ขณะใดที่รู้ว่า เห็นหลึงเห็นชาย ขณะนั้นถือนิมิตหรือบัญญัติของสิ่งที่ปรากฏทางตาไม่ใช่รู้แต่ ปรมาตถธรรมที่ปรากฏทางตาเท่านั้น แต่มีบัญญัติของสิ่งที่ปรากฏเป็นนิมิต คือ ย่อมถือนิมิตว่าหลึงชาย หรือนิมิต อันเป็นวัตถุแห่งกิลเลส มีสุกนิมิต เป็นต้น ด้วยอำนาจฉันทราคะ ถ้าชอบบัญญัติ คือ เข็มขัด ก็หมายความว่าเข็มขัด นั้นมีสุกนิมิตจึงเกิดความชอบด้วยอำนาจฉันทราคะ ถ้าเข็มขัดไม่สวยไม่ใช่สุกนิมิตก็ไม่ชอบ ฉะนั้น สีที่ ปรากฏทางตาจึงมีบัญญัติต่าง ๆ คือ สุกนิมิตและอสุกนิมิต

ข้อความต่อไปมีว่า คำว่า เป็นผู้ถืออนุพยัญชนะ คือ ถืออาการอันต่างด้วยมือ เท้า การข้ม การหัวเราะ การเจรจา การมองไป และการเหลียวซ้ายแลขวา เป็นต้น (อนุพยัญชนะเป็นส่วนละเอียดปลีกย่อย) ซึ่งได้ไวยาหารว่า “อนุพยัญชนะ” เพราะเป็นเครื่องปรากฏของกิเลส คือ กระทำกิเลสให้ปรากฏ

ที่ได้ไวยาหารว่า “อนุพยัญชนะ” เพราะเป็นเครื่องปรากฏของกิเลส คือ กระทำกิเลสให้ปรากฏ ฉะนั้น จึงเข้าใจอนุพยัญชนะได้ไม่ยาก

ที่ว่าชอบเข้มขันนั้น เพราะนิมิตและอนุพยัญชนะด้วย ถ้าเข้มขันเหมือนกันหมดไม่ทำให้วิจิตรต่าง ๆ กัน อนุพยัญชนะก็ไม่ต่างกัน แต่เข้มขันก็มีมากมายหลายแบบ ต่างกันด้วยอนุพยัญชนะ ฉะนั้น อนุพยัญชนะจึงเป็นเครื่องปรากฏของกิเลส คือ ทำให้กิเลสประเภทต่าง ๆ เกิดขึ้น

- ก. ถ้าไม่ให้คิดในบัญญัติ ก็เกรงว่า ก็เลยไม่ทราบว่าเป็นปากกา
- ข. นั่นผิด เพราะไม่รู้รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริงว่าสิ่งที่ปรากฏทางตา ปรากฏแล้วดับไป แล้วมโนทวารวิถีจิตก็เกิดขึ้นรู้บัญญัติต่อ ปัญญาต้องรู้สภาพธรรมตามความเป็นจริงว่ารูปารมณที่ปรากฏทางจักขุทวารเป็นอย่างไร ต่างกับขณะที่จิตรู้บัญญัติอย่างไร จึงสามารถที่จะละคลายการยึดถือรูปารมณที่กำลังปรากฏว่าเป็นสัตว์ บุคคล เป็นวัตถุที่ตั้งของความพอใจ และรู้ว่าในขณะที่เห็นเป็นหญิง เป็นชาย เป็นสัตว์ เป็นบุคคลต่าง ๆ นั้น เป็นการรู้ในนิมิตหรือบัญญัติทางมโนทวาร ผู้อบรมเจริญสติปัญญานและยังไม่ประจักษ์การเกิดดับของนามธรรมและรูปธรรมนั้น เมื่อยังไม่รู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏตามปกติตามความเป็นจริงว่าปรมาตตธรรมไม่ใช่บัญญัติ ก็จะต้องอบรมเจริญปัญญาไปเรื่อยๆ ในขณะที่สภาพธรรมกำลังปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
- ก. อาจารย์บอกว่า บัญญัติเป็นธัมมมรรณชนิดหนึ่งใช่ไหม
- ข. บัญญัติเป็นธัมมมรรณ เพราะว่าป็นอารมณ์ที่รู้ได้ทางใจทางเดียวเท่านั้น
- ก. แล้วธัมมมรรณนี้ถ้าจะเป็นปรมาตตธรรม
- ข. ธัมมมรรณมี ๖ ประเภท เป็นปรมาตตธรรม ๕ ไม่ใช่ปรมาตตธรรม ๑ ฉะนั้น จะรู้ได้ว่าขณะใดมีบัญญัติเป็นอารมณ์ก็คือ ขณะใดที่ไม่มีปรมาตตธรรมเป็นอารมณ์ ขณะนั้นมีบัญญัติเป็นอารมณ์

วันหนึ่ง ๆ บัญญัติปิดบังลักษณะของปรมาตตธรรมทั้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ จึงทำให้ไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริงเลยว่า สภาพธรรมที่กำลังปรากฏทางตา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เป็นแต่เพียงสีสนวันณะที่ปรากฏเมื่อกระทบกับจักขุประสาทเท่านั้น เมื่อใดปัญญาเจริญขึ้นจนรู้ความจริงในขณะที่กำลังเห็น จึงจะละคลายการยึดถือสภาพธรรมว่าเป็นตัวตน สัตว์ บุคคลได้ และจะรู้ความต่างกันของปรมาตตธรรมกับบัญญัติอารมณ์ได้ ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ก็โดยนัยเดียวกัน

ขณะที่กำลังฝันเป็นอารมณ์อะไร ทุกคนฝันแน่นอนเพราะผู้ที่ไม่ฝันเลย คือพระอรหันต์ ทุกคนฝัน เมื่อตื่นขึ้นก็บอกว่าฝันเห็นญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว ฯลฯ ฝันเห็นบัญญัติ หรือเป็นปรมาตตธรรม ถ้าไม่พิจารณาจะไม่รู้เลยเพราะเหมือนเห็น แต่ตามความเป็นจริงนั้นเมื่อถามว่าเห็นอะไร ก็ตอบว่าเห็นคน เห็นญาติผู้ใหญ่ เห็นมิตรสหาย เห็นสัตว์ต่างๆ บุคคลต่างๆ นั่นคือฝันเห็นเรื่องบัญญัติ เพราะขณะนั้นจักขุทวารวิถีจิตไม่ได้เกิดเลย เพราะว่ากำลังหลับ แต่มโนทวารวิถีจิตเกิดคิดนึกเห็นเป็นเรื่องสัตว์ บุคคลต่างๆ ฉะนั้น ขณะที่กำลังฝันนั้นก็คิดนึกถึงเรื่องบัญญัติของสิ่งที่เคยเห็น เคยได้ยิน เป็นต้น ทุกท่านอ่าน

หนังสือพิมพ์ มีเรื่องราวต่าง ๆ และมีรูปภาพด้วย ขณะที่กำลังรู้เรื่องราวและเห็นเรื่องภาพต่าง ๆ นั้นล้วนเป็นขณะที่คิดนึกถึงบัญญัติทั้งสิ้น ฉะนั้น ในวันหนึ่งๆ จึงไม่รู้ลักษณะของปรมาตถธรรมที่ปรากฏเลยว่าต่างกับบัญญัติอย่างไร เพราะไม่ว่าจะเห็นทางตาขณะใด ไม่ว่าจะอ่านหนังสือทำกิจการงานอยู่ที่ไหนขณะใดก็คิดนึกถึงบัญญัติทั้งนั้น

สำหรับทางหูนั้น เมื่อเกิดมาแล้วยังเป็นเด็กอ่อนก็ได้ยินเสียงบ่อย ๆ เป็นปกติ แต่ยังไม่รู้คำ ยังไม่เข้าใจภาษาหนึ่ง ภาษาใดเลย แต่สัญญาความจำในเสียงต่างๆ เพิ่มขึ้นจึงทำให้นึกถึงบัญญัติความหมายต่าง ๆ ของเสียงที่จำไว้ เด็กอ่อนก็เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส เจ็บ โกรธ ชอบ ไม่ชอบ ร้องไห้ แต่ไม่รู้คำที่จะอธิบาย ที่จะพูด ที่จะบอก จนกว่าจะเติบโตขึ้น ท่านผู้ใดจำเหตุการณ์ทั้งหลายตอนที่เพิ่งเกิดมาได้ไหม แม้ว่าในตอนนั้นก็เห็น ได้ยิน ฯลฯ แต่เมื่อยังไม่มีความหมายของเสียงต่างๆ ความจำเหตุการณ์ต่างๆ ก็ลบเลือนไป แต่เมื่อโตขึ้นแล้วรู้ความหมายของเสียง รู้ภาษาต่างๆ ซึ่งนอกจากจำสิ่งที่เห็นทางตาแล้วก็ยังจำเรื่องที่ได้ยินทางหู รวมกันเป็นเรื่องราวนานาประการ โลกของสมมุติบัญญัติจึงเพิ่มขึ้นเป็นวิวัฒนาการที่ไม่จบสิ้น เมื่ออ่านหนังสือเรื่องหนึ่งเรื่องใดแล้วก็ยังต้องทำเป็นภาพยนตร์ให้ดูให้ได้ยินเสียงด้วย ถ้าพิจารณาเปรียบเทียบก็พอจะเห็นได้ว่า โลกของสมมุติขึ้นปกปิดสภาพของปรมาตถธรรมมากมายเพียงใด เช่น ในขณะที่กำลังดูโทรทัศน์นั้นมีบัญญัติอะไรบ้าง ฉลุละครเรื่องอะไร ใครแสดงบทอะไร ดูเสมือนว่าผู้แสดงละครในโทรทัศน์เป็นคนจริงๆ แต่ละคนและตัวละครเป็นบัญญัติฉันใด เมื่อปรมาตถธรรมเกิดขึ้นปรากฏแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็วสืบต่อกันนั้น ขณะที่รู้ว่าเป็นบุคคลนั้น บุคคลนี้ ก็เป็นการรู้บัญญัติ ฉะนั้น

สภาพปรมาตถธรรมในชีวิตประจำวันถูกปกปิดด้วยอวิชชาซึ่งไม่รู้ความต่างกันของปรมาตถธรรมและบัญญัติ จึงไม่สามารถรู้ได้ว่าสภาพธรรมที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนนั้นเป็นอย่างไร ด้วยเหตุนี้การศึกษาเรื่องจิต เจตสิก รูป โดยละเอียดขึ้น ๆ จึงทำให้ปัญญาในขั้นของการฟังเจริญขึ้น เป็นสังขารขั้นที่ก่ออุปปรุงแต่งให้เกิดสติระลึกถึงลักษณะของปรมาตถธรรม ทำให้ละคลายการยึดมั่นในนิमितอนุพยัญชนะ ซึ่งเป็นอาการปรากฏของบัญญัติ

- ก. บัญญัติเป็นอารมณ์ของสติปัญญาได้ไหม
- สุ. ไม่ได้
- ก. เมื่อที่ฟังแล้วคล้าย ๆ กับว่า บัญญัติเป็นอารมณ์ของสติปัญญาได้
- สุ. ปรมาตถธรรมเท่านั้นเป็นอารมณ์ของสติปัญญา ขณะที่ที่ระลึกกระทบกับชีวหาปสาท เป็นปัจจัยให้จิตเกิดขึ้นรู้รสทางชีวหาทวารเริ่มตั้งแต่ปัญญาทวารวัชชนจิต ชิวหาวิญญาณ สัมปฏิจฉันนจิต สันตริณจิต วัฏฐัพพนจิต ขวนจิต ตทาลัมพนจิต แล้วรดับ จึงไม่มีองุ่น นั่นคือปรมาตถธรรม แต่เมื่อรวมกันแล้วเป็นผลองุ่น ฉะนั้นเป็นบัญญัติ ฉะนั้น สติปัญญาจึงเป็นขณะที่ระลึกลักษณะสภาพธรรมที่เป็นปรมาตถธรรม และพิจารณาสังเกตรู้สภาพธรรมนั้น ๆ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน ขณะใดที่สติปัญญาไม่เกิดก็จะไม่มีการแยกลักษณะของปรมาตถธรรมออกจากบัญญัติจึงยังมีความเห็นว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตนอยู่ตลอดเวลา
- ก. เมื่อที่อาจารย์กล่าวว่าบัญญัติรู้ได้ทางมโนทวาร ถ้าจะเจริญสติปัญญาทางมโนทวาร ที่ฟังแล้วรู้สีกว่าบัญญัติจะเป็นอารมณ์ของสติปัญญาได้
- สุ. ถ้าอย่างนั้นก็เริ่มในขณะนี้เลย กำลังได้ยินเสียง มีบัญญัติใหม่ เสียงเป็นปรมาตถธรรม

ขณะที่จิตรู้ความหมายของเสียงนั้นจิตรู้บัญญัติ จิตที่รู้ความหมายของเสียงเป็นจิตที่รู้บัญญัติทางมโนทวาร ขณะนั้นจิตเกิดขึ้นนึกเป็นคำ ๆ สติปัญฐานก็เกิดขึ้นระลึกได้ว่า ขณะนั้นเป็นจิตประเภทหนึ่งที่กำลังรู้คำ ที่ละคำ

- ก. สติปัญฐานระลึกอุปมัตถธรรม แต่ไม่ระลึกบัญญัติ ถ้าอย่างนั้นก็แสดงว่าสภาพที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย จะพ้นจากมโนทวารไม่ได้เลยใช่ไหม คือพอตามอง สภาพที่เห็นเกิดขึ้น มี กว้างจิตเกิดคั่น แล้วจึงต่อมโนทวาร
- ค. วิถีจิตทางมโนทวารจะต้องรูรูปเดียวกันกับที่วิถีจิตทางปัญจทวารรู้ ถ้าชวนจิตทางปัญจทวารเป็น โลกมุขจิต ชวนจิตทางมโนทวารวาระแรกก็เป็น โลกมุขจิตประเภทเดียวกัน จักขุทวารวิถีจิตกับมโนทวารวิถีจิตเกิด ต่อกันเร็วเหลือเกิน อุปมาเหมือนนกที่บินไปเกาะกิ่งไม้ ทันทีที่นกเกาะกิ่งไม้เงาของนกก็ปรากฏที่พื้นดิน นั้นใด เมื่ออารมณ์ปรากฏทางจักขุทวารแล้วก็ปรากฏต่อทางมโนทวารทันที หลังจากที่ถูกจิตเกิดคั่น แล้วหลายขณะอย่างรวดเร็วที่สุด จึงทำให้ไม่รู้ว่ามีรูปรูปารมณที่ปรากฏทางตา เป็นแต่เพียงอุปมัตถธรรม อย่างหนึ่งซึ่งเมื่อกระทบจักขุปสาทแล้วก็ปรากฏ
- ก. อย่างทางตาขณะที่จะเห็น พอเห็นเป็นปากกาก็แสดงว่า คำว่าปากกาเป็นทางมโนทวารแล้ว
- ค. ยังไม่ได้คิดถึงคำว่าปากกาก็มีบัญญัติก่อนแล้ว ฉะนั้นบัญญัติจึงไม่ได้หมายความว่า สัตถบัญญัติ หรือนามบัญญัติซึ่งเป็นเสียงหรือเป็นคำ
- ก. พอเห็นแล้วจำได้ นั่นก็บัญญัติแล้วใช่ไหม
- ค. ที่ชื่อว่าบัญญัติเพราะให้รู้ได้ด้วยประการนั้น ๆ
- ก. นั่นก็หมายความว่าทุกทวาร ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ต้องผ่านทางมโนทวารด้วยใช่ไหม
- ค. อารมณ์ทั้ง ๕ คือ รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รสารมณ โสภณูปารมณ นั้นจิตรู้ได้ ๒ ทวาร คือ จักขุทวาร วิถีจิตรูรูปารมณแล้ว มโนทวารวิถีจิตก็รูรูปารมณนั้นต่อเมื่อ กว้างจิตเกิดคั่นแล้ว สัททารมณ คันธารมณ รสารมณ โสภณูปารมณ จิตก็รู้ได้ ๒ ทวาร คือ เมื่อวิถีจิตทางทวารนั้น ๆ รู้อารมณ์นั้น ๆ แล้ว วิถีจิตทางมโนทวารก็เกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น ๆ สืบต่อทางทวารนั้น ๆ เมื่อ กว้างจิตเกิดคั่นแล้ว โดยนัย เดียวกัน
- ก. สมมุติว่า เราลิ้มรสเปรี้ยว ขณะที่เปรี้ยวก็เป็นบัญญัติแล้วใช่ไหม
- ค. อะไรเปรี้ยว
- ก. สมมุติว่ารับประทานส้มเปรี้ยว
- ค. รสเปรี้ยวเป็นอุปมัตถธรรม คิดนึกว่าส้มเปรี้ยวเป็นบัญญัติ คำเป็นสัตถบัญญัติ ขณะตั้งชื่อ เรียกชื่อเป็น นามบัญญัติ ถ้าไม่มีเสียง ไม่มีคำ ไม่มีมีความหมาย เรื่องราวต่างๆ ก็จะไม่มากมายอย่างที่ เป็นอยู่เลย แต่ เมื่อเสียงเป็นอารมณ์แก่จิตทางโสททวารวิถีแล้ว ก็เป็นอารมณ์ของจิตที่เกิดสืบต่อทางมโนทวารด้วย (เมื่อ กว้างจิตเกิดคั่นแล้ว) สัญญาที่จำหมายรู้เสียงต่างๆ ทำให้นึกถึงคำต่าง ๆ ชื่อต่าง ๆ

ข้อความในอัฐาสาลินี นิเขปกันท์ พระบาลีแสดงนิเทศ อธิวจนทุกะ ข้อ ๑๓๑๓ และ ๘๔๑ มี ข้อความว่า อธิวจนธรรม คือ ธรรมเป็นชื่อ เป็นไฉน

อริยจนธรรม คือ ธรรมเป็นชื่อเป็นไฉน คือ การกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ โวหาร นาม การขานนาม การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อ การเรียกชื่อของธรรมนั้นๆ อันใด สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อริยจนธรรม คือ ธรรมเป็นชื่อ (ทุกอย่างเป็นชื่อทั้งนั้น ดินสอ ปากกา โตะ เก้าอี้ ฯลฯ)

ธรรมทั้งหมดแล ชื่อว่า **อริยจนปถธรรม** คือ ธรรมเป็นเหตุของชื่อ

ถ้าไม่มีสภาพธรรมชื่อก็ไม่มี แต่เมื่อมีสภาพธรรมแล้วที่ไม่มีชื่อ มีไหม

ข้อความในอรรถกถามีว่า ธรรมทั้งหมดแลชื่อว่าอริยจนปถธรรม คือ ธรรมเป็นเหตุของชื่อ ถ้าเข้าไปในป่ามีต้นไม้หลายชนิดก็จะมีผู้ถามว่านี่ต้นอะไร บางคนรู้จักชื่อก็บอกว่า ต้นกระถิน ต้นมะม่วง ต้นตะเคียน แม้ต้นไม้ไม่มีชื่อก็ยังบอกได้ว่าต้นไม่มีชื่อ หรือบอกว่าต้นนี้ไม่รู้จักชื่อ ฉะนั้นทุกอย่างจึงมีชื่อที่จะให้รู้ ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีธรรมใด ๆ เลขที่จะไม่เป็นเหตุของชื่อ

ข้อความต่อไปมีว่า คำว่า “**ธรรมทั้งหมดแล ชื่อว่าอริยจนธรรม**” คือ ธรรมเป็นเหตุของธรรมเป็นชื่อ อธิบายว่าขึ้นชื่อว่า ธรรมที่ไม่เป็นเหตุของธรรมเป็นชื่อหาไม่

ธรรมเอกย่อมประมวลเข้าในธรรมทั้งหมด ธรรมทั้งหมดก็ประมวลเข้าในธรรมเอก ประมวลเข้าอย่างไร อธิบายว่านามบัญญัตินี้ ชื่อว่า เป็นธรรมเอก ธรรมเอกนั้นย่อมประมวลเข้าในธรรมทั้ง ๔ ภูมิทั้งสิ้น ทั้งสัตว์ทั้งสังขารชื่อว่าพ้นไปจากนามหาไม่

ถ้าไม่มีชื่อ ก็ไม่สะดวกที่จะทำให้เข้าใจกันได้ ฉะนั้นแม้ว่าจะเป็นปรมาตมธรรม เป็นสภาพธรรมแต่ก็ยังไม่พ้นจากชื่อ ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติตามลักษณะของสภาพธรรมนั้น ๆ คือ

- ขั้นบัญญัติ ๕
- อายตนะบัญญัติ ๑๒
- ธาตุบัญญัติ ๑๘
- สังขบัญญัติ ๔
- อินทริยบัญญัติ ๒๒
- บุคคลบัญญัติหลายจำพวก

นี่ก็แสดงให้เห็นว่า แม้พระธรรมที่ทรงแสดงก็ไม่พ้นไปจากชื่อ นามบัญญัติต่าง ๆ

° **นิรุตติ** การพูด คือ การกล่าวอรรถออกโดยทางอักษรชื่อว่า นิรุตติ

พยัญชนะ นามที่ชื่อว่า พยัญชนะ (คำ) เพราะอรรถว่า ประกาศอรรถ

อภิลาป เสียง ที่ชื่อว่า อภิลาป เพราะอรรถว่าเป็นเสียงที่บุคคลพูด คือลำดับแห่งการประชุมของอักษรที่เป็นไปตามเสียง

ก็บัญญัตินั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ **ปณฺญาปิยตฺตาปณฺณตฺติ** (การแต่งตั้งเพราะต้องการรู้ความหมาย) ๑ **ปณฺญาปนโตปณฺณตฺติ** (การแต่งตั้งโดยให้รู้อรรถตามเสียง) ๑

° อภิรัมมัตตสังคหบาลี และอภิรัมมัตตถวิภาวินีฎีกา ปริจเฉทที่ ๘

บัญญัติทั้งหลายมีประการต่าง ๆ ดังนี้

สันทานบัญญัติ บัญญัติที่เทียบอาการ คือ ความเปลี่ยนแปลงสืบทอดของภูตนั้นๆ คือบัญญัติว่า แผ่นดิน
ภูเขา ต้นไม้ เป็นต้น

สมุหบัญญัติ บัญญัติที่หมายถึงอาการ คือ การประชุมแห่งสัมภาระ เช่น บัญญัติว่า รถ และ เกวียน
 เป็นต้น

สมมุติบัญญัติ บัญญัติเป็นต้นว่า บุรุษ บุคคล หมายถึงชั้นรูปัญจะ

ทิสบัญญัติ บัญญัติทิส หมายถึงความหมุนเวียนของพระจันทร์ มีทิศตะวันออก เป็นต้น

กาลบัญญัติ บัญญัติกาลเวลา เช่น เวลาเช้า เป็นต้น

มาตยาบัญญัติ บัญญัติเดือน ฤดู และชื่อเดือน มีวิสาขมาส เป็นต้น

อากาศบัญญัติ บัญญัติ หลุม ถ้ำ หมายถึงอาการที่มหาภูตรูปไม่จรดถึงกัน

นิมิตตบัญญัติ บัญญัติกสิณนิมิต หมายถึงภูตนิมิตนั้นๆ และอาการพิเศษที่สืบเนื่องกันของภวานา

ก็บัญญัติที่มีความแตกต่างกันดังที่กล่าวมาแล้วด้วยประการอย่างนี้ แม้จะไม่มีอยู่โดยปรมาตถ์ก็เป็น
อารมณ์แห่งจิตอุปาทโดยอาการ คือ เงามของอรรถ (ส่วนเปรียบของปรมาตถ์) ถูกกำหนดหมายโดยอาการนั้น ๆ
เพราะเทียบเคียง คือ เปรียบเทียบ ได้แก่ ทำอาการสัณฐาน เป็นต้น นั้น ๆ ให้เป็นเหตุกล่าวกัน เข้าใจกัน เรียกร้อง
กัน ให้รู้ความหมายกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่าบัญญัติ

โลกมูลจิตซึ่งเกิดขึ้นเป็นประจำทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจนั้น แม้ว่าจะเป็นโลก
มูลจิตซึ่งไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด คือเป็นโลกมูลจิตที่ภูตจิตวิปยุตต์ก็ไม่เชื่อว่ายินดีพอใจแต่เฉพาะปรมาตถ
ธรรมที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจเท่านั้น แต่ยังยินดีพอใจตลอดไป จนกระทั่ง
บัญญัติต่างๆ ทั้งนิมิต และอนุพยัญชนะและชื่อต่างๆ เรื่องราวต่าง ๆ ด้วย

ฉะนั้น ในขณะที่ถ้าสอบถามกันก็ตอบได้แล้วว่า ส่วนมากในชีวิตประจำวันนั้น มีอะไรเป็นอารมณ์ มี
บัญญัติเป็นอารมณ์จนกระทั่งปิดบังไม่ให้รู้ลักษณะของปรมาตถธรรมตามความเป็นจริง

- ก. ที่ว่าองุ่นหรือภาพองุ่นเวลาเราไปแตะต้องมันอ่อนแออย่างนี้เป็นปรมาตถ์ รสขององุ่นเป็น ปรมาตถ์
หลายๆ อย่างรวมกันก็เป็นองุ่นจริงๆ ที่เรียกว่าบัญญัติ เพราะฉะนั้นบัญญัติก็เป็นของจริง
- ต. รูป รส เกิดแล้วก็ดับไป เพราะว่ามีอายุเพียง ๑๑ ขณะจิต รูปสีที่เห็นว่าเป็นองุ่นก็เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปอย่าง
รวดเร็ว รูปมีอายุเพียงแค่ ๑๑ ขณะจิต ฉะนั้น จะมีองุ่นใหม่
- ก. มีในความจริง
- ต. ฉะนั้น ก็เป็นบัญญัติว่าสิ่งนั้นเป็นองุ่น แต่ความจริงสิ่งนั้น คือ รสที่เกิดแล้วดับ สิ่งนั้นคือแข็งที่เกิดแล้ว
ดับ
- ก. บัญญัติก็มาจากปรมาตถ์หลาย ๆ อย่างมารวมกันเป็นกลุ่มก้อน
- ต. เมื่อไม่ประจักษ์การเกิดดับของสภาพธรรมแต่ละอย่างี่รวมกัน ก็ยึดถืออาการที่ปรากฏรวมกันนั้นว่าเป็น
สิ่งหนึ่งสิ่งใด

ก. บัญญัติไม่ใช่ของจริงหรือ บัญญัติก็มาจากปรมาตม์หลาย ๆ อย่าง อ่อน แข็ง เย็น ร้อน สี กลิ่น รส รวมกัน เป็นกลุ่ม เป็นวัตถุ มีสีอย่างนั้น สันฐานอย่างนั้น หรือว่ามีรูปร่างสันฐานอย่างนั้นก็เป็นบุคคลนั้น บัญญัติก็มาจากปรมาตม์

ข. ที่จะรู้ได้ว่าบัญญัติไม่ใช่ปรมาตมธรรมนั้น จะต้องแยกปรมาตมธรรมที่เกิดรวมกัน ออกเป็น ปรมาตมธรรม แต่ละลักษณะที่ปรากฏแต่ละทวาร และต้องประจักษ์การเกิดดับของรูปที่ปรากฏแต่ละทวาร สภาพารูปทุ กรูปมีอายุเพียง ๑๗ ขณะจิตแล้วก็ดับ รูปที่เกิดมาชั่ว ๑๗ ขณะจิตนั้น ยังไม่ทันขึ้นหรือเดิน หรือทำอะไร ทั้งนั้น เพราะที่ยกมือขึ้นก็เกิน ๑๗ ขณะจิตแล้ว ฉะนั้น ที่เห็นเป็นคนเดิน หรือเห็นเป็นคนยกมือก็แสดง ให้เห็นว่า รูปดับแล้วเกิดสืบต่อปรากฏทั้งทางจักขุทวารวิถิ และมโนทวารวิถิหลายวาระ โดยมีภวังค์คั่น จนปรากฏเป็นคนกำลังเดินหรือกำลังยกมือ แต่ตามความเป็นจริง ๑๗ ขณะจิตนั้นเร็วมาก ซึ่งพิจารณา เข้าใจตามได้ว่า รูปที่ปรากฏทางตาซึ่งมีอายุ ๑๗ ขณะจิตนั้นต้องดับก่อนที่จะได้ยินเสียง ทั้ง ๆ ที่ปรากฏ เสมือนว่าทั้งได้ยินและทั้งเห็นด้วยนั้น แต่ระหว่างจิตได้ยินกับจิตเห็นนั้นก็ห่างกันเกินกว่า ๑๗ ขณะจิต ฉะนั้นรูปที่กำลังปรากฏทางตาขณะนี้ซึ่งมีอายุ ๑๗ ขณะจิตต้องดับไปก่อนจิตได้ยินจึงเกิดขึ้นได้

ฉะนั้น ที่ปรากฏเสมือนทั้งได้ยินและเห็นด้วยนั้น ก็เพราะรูปเกิดดับปรากฏสืบต่อทั้งทางจักขุทวารวิถิ (ภวังค์คั่น) และมโนทวารวิถิมากมายจนกระทั่งปรากฏเป็นคนกำลังเดินหรือกำลังยกมือและกำลังเคลื่อนไหว เป็นตัน แต่เมื่อไม่ประจักษ์การเกิดขึ้นและลำดับไปอย่างรวดเร็วของนามธรรมและรูปธรรม จึงยึดถือโดยบัญญัติ สิ่งที่ปรากฏนั้นเป็นคนบ้าง เป็นหญิงบ้าง ชายบ้าง วัตถุสิ่งนั้นสิ่งนี้บ้าง แต่ควรระลึกว่าตั้งแต่เริ่มศึกษาปรมาตม ธรรมนั้นรู้ว่า ปรมาตมธรรมเป็นสภาพธรรมที่มีจริงซึ่งไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่วัตถุ สิ่งใด ๆ ธรรมที่เป็นสัจธรรมนั้นต้องเป็นความจริงตั้งแต่ต้นไปจนตลอด จนกว่าจะอบรมเจริญปัญญาขึ้นถึงขั้น ประจักษ์แจ้งสภาพธรรมตามที่ซิ่นหูและพูดตามว่า ปรมาตมธรรมเป็นสิ่งที่มีจริงแต่ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตน รสมี จริง แข็งมีจริง บัญญัติรสและแข็งนั้นว่าอ่อน แต่สิ่งที่มีจริงคือรูปเกิดขึ้นแล้วดับไป เพราะฉะนั้น จึงไม่มีอ่อน ไม่มีสัตว์บุคคล มีแต่เพียงรูปธรรมและนามธรรมซึ่งเกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็ว

ปรมาตมธรรมเป็นปรมาตมธรรม ไม่ใช่บัญญัติ การศึกษาและการปฏิบัติธรรมจะต้องตรงตามที่ได้ศึกษา แม้นในตอนต้น และต้องตรงต่อลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง เช่น ตามที่ศึกษาว่าปรมาตมธรรมทั้ง ขันของการฟัง การพิจารณาการอบรมเจริญปัญญาจนประจักษ์แจ้งความจริงตามที่ได้ศึกษาแล้วด้วย

ข. เมื่อกี้ที่คุณผู้ฟังถามว่า บัญญัติก็เป็นของจริงใช่ไหม ถ้าจะพูดว่า ของจริงที่ท่านแยกไว้ว่าเป็นปรมาตมสังขะ และสมมุติสังขะ บัญญัติจะเป็นสมมุติสังขะได้ไหม

ข. ได้ แต่บัญญัติไม่ใช่ปรมาตม อย่างชื่ออ่อน ชื่ออ่อนไม่มีรสอะไรทั้งนั้น แต่รสเป็นสภาพธรรม ที่มีจริงและบัญญัติรสนั้นว่าเป็นอ่อน

โลกมุลจิตทวิภูตคตวิปยุตต์นั้น นอกจากจะพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และพอใจบัญญัติ ในชีวิตประจำวันแล้วก็ยังพอใจในมิจลสมาธิได้ เช่น ผู้ที่พอใจในการบริหารร่างกาย รู้ว่าถ้าฝึกแบบโยคะโดย ให้จิตตั้งมั่นจดจ้องที่ลมหายใจจะทำให้ร่างกายแข็งแรง ในขณะที่เป็นการทำสมาธิประเภทหนึ่งซึ่งเมื่อไม่ใช่ กุศลจิตก็ต้องเป็นโลกมุลจิตซึ่งเป็นมิจลสมาธิ แต่ผู้ที่ไม่ได้เห็นผิดว่านี่เป็นหนทางที่จะทำให้รู้แจ้งอริยสัจ

ธรรม ขณะนั้นเป็นแต่เพียงความพอใจที่จะทำสมาธิ และรู้ว่าในขณะที่นั้นมีความต้องการสมาธิเพื่อประโยชน์แก่
สุขภาพร่างกาย ไม่ใช่เห็นผิดโดยยึดถือว่าต้องทำอย่างนี้เสียก่อน แล้วภายหลังจึงมาพิจารณาธรรมและ
รูปธรรม จะได้เร็วขึ้น ซึ่งถ้าเข้าใจอย่างนั้นก็ไม่ใช่ลักษณะของสัมมาสมาธิ ไม่รู้ว่าสัมมาสมาธิเป็นอนัตตา เพราะ
ไม่ใช่ทำให้ไปทำสมาธิก่อน แล้วจะได้มาถือกุญแจให้ปัญญาสามารถที่จะรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม
ได้ แต่การที่สติจะเป็นสัมมาสมาธิเป็นมคค์ ๑ ในมคค์มีองค์ ๘ ได้ก็ต่อเมื่อมีสมาธิปฏิภาณ ความเข้าใจลักษณะของ
สภาพธรรมที่กำลังปรากฏซึ่งเป็นอารมณ์ที่สติจะต้องระลึกรู้โดยถูกต้องและละเอียดขึ้นเป็นสังขารขั้นปฐมปรุงแต่งให้
สติเกิดระลึกลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏได้ถูกต้อง เช่น ทางตาที่กำลังเห็นก็จะรู้ได้ว่าขณะใดเป็น
บัญญัติและขณะใดเป็นปรมาณู ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ก็เช่นเดียวกัน

ฉะนั้น ไม่ว่าจะดูโทรทัศน์หรือดูกีฬาอะไรก็ตามแต่ จะอ่านหนังสือ จะดูภาพเขียน ก็จะรู้ได้ว่าขณะใด
เป็นบัญญัติและขณะใดเป็นปรมาณู เพราะขณะนั้นแล้วอาจจะคิดว่าเรื่องในโทรทัศน์เป็นบัญญัติ แต่ขณะที่ไม่ใช่
เรื่องในโทรทัศน์นั้นไม่ใช่บัญญัติ แต่ความจริงแล้วทั้งเรื่องในโทรทัศน์และไม่ใช่ในโทรทัศน์ก็เป็นบัญญัติทั้งนั้น
แม้แต่ชื่อของทุกท่านก็เป็นนามบัญญัติ เป็นคำที่ตั้งขึ้นเพื่อให้รู้ว่า หมายความว่า ความถึง จิต เจตสิก รูปใดที่เกิด
รวมกัน ที่สมมติขึ้นเป็นบุคคลนั้นบุคคลนี้

มิจาสมาธิที่เป็น โลกมุตจิตปฏิภาณวิปัสยัตต์ ต่างกับ โลกมุตจิตปฏิภาณวิปัสยัตต์ซึ่งเข้าใจว่ามิจา
สมาธินั้นเป็นทางที่จะทำให้รู้แจ้งอริยสัจธรรม มิจาสมาธิมีทั่วไปในทุกประเทศเพราะการทำสมาธิขณะใดก็
ตามที่ไม่ใช่กุศลญาณสัมปยุตต์ คือไม่ประกอบด้วยปัญญา ขณะนั้นก็ต้องเป็นมิจาสมาธิ ถ้าใครเข้าใจว่ามิจา
สมาธิเป็นหนทางที่จะทำให้สติระลึกลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมได้เร็วขึ้นก็เข้าใจผิด เพราะสัมมาสมาธิจะ
ระลึกลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏได้ถูกต้องก็เมื่อเข้าใจลักษณะที่ต่างกันของนามธรรมและรูปธรรมที่
กำลังปรากฏเสียก่อน แต่ไม่ใช่โดยอาศัยการทำสมาธิเสียก่อน

- ก. ในลักษณะที่จิตจะบอกว่าเป็นเหตุใกล้ของวิปัสสนา
- ข. หมายถึงสมาธิอะไร
- ค. ก็คงจะเป็นสัมมาสมาธิ จึงจะเป็นเหตุใกล้
- ง. ต้องเป็นสัมมาสมาธิที่เกิดร่วมกับสัมมาสมาธิ สัมมาปฏิภาณ สัมมาสังกัปปะ และสัมมาวาจา

บัญญัติอารมณ์ เป็นอารมณ์ของจิตในชีวิตประจำวันในขณะที่จิตไม่มีปรมาณูธรรมเป็นอารมณ์
เพราะฉะนั้น ลองคิดว่าวันหนึ่ง ๆ จะมีบัญญัติเป็นอารมณ์มากไหม ทางตาที่กำลังเห็นก็มีเรื่องของสิ่งที่ปรากฏ
ทางตา ทางหูที่ได้ยินก็มีเรื่องของเสียงที่ได้ยิน ทางจมูกที่ได้กลิ่นก็มีเรื่องของกลิ่น ทางลิ้นที่ลิ้มรสก็มีเรื่องของรส
ทางกายที่กระทบสัมผัสก็มีเรื่องของโผฏฐัพพารมณ์ ในวันหนึ่ง ๆ จิตที่เกิดขึ้นทางกายนั้นรู้สี เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพารมณ์ และคิดนึกเรื่องราวต่าง ๆ ของอารมณ์เหล่านั้น จะมีอารมณ์อื่นอีกไหมในวันหนึ่ง ๆ นอกจาก
ปรมาณูอารมณ์กับบัญญัติอารมณ์ในวันหนึ่ง ๆ ทั้งชาตินี้ ชาติก่อน ชาตินี้ ทุกภูมิ ทุกโลกจะมีอารมณ์อื่น
นอกจากปรมาณูอารมณ์กับบัญญัติอารมณ์ได้ไหม ไม่ได้ เพราะว่าอารมณ์มี ๖ เท่านั้น และในอารมณ์ ๖ นี้
นอกจากปรมาณูธรรมแล้วก็เป็น ฉะนั้น จึงไม่มีอารมณ์อื่นอีก

พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีบัญญัติเป็นอารมณ์หรือเปล่า

ชีวิตประจำวันของทุกสัตว์บุคคลนั้น เมื่อจักขุทวารวิถีจิตดับหมดแล้ว ภาวังคจิตเกิดคั่น แล้วมโนทวารวิถีจิตก็มีปรมาตมธรรมเดียวกับทางจักขุทวารวิถีจิตที่เพิ่งดับไปวาระ ๑ และเมื่อภาวังคจิตเกิดคั่นแล้ว มโนทวารวิถีจิตที่เกิดต่อก็นึกถึงรูปร่างสีฐานของสิ่งที่ปรากฏ เพราะสิ่งที่ปรากฏทางตาเป็นรูปประเภทหนึ่งซึ่งเกิดกับธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม เอาสีออกจากธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ได้ใหม่ ไม่ได้เลย เพราะที่ใดก็ตามที่มีมหากุตรูป ๔ ที่นั้นต้องมีรูปสี (วัณณะ) กลิ่น รส โอชา รวมอยู่ด้วย แยกกันไม่ได้เลย เมื่อเอาสีออกไปจากมหากุตรูปไม่ได้ สีจึงปรากฏให้เห็นทางตา และสัญญาจำหมายเป็นรูปร่างสีฐานให้รู้บัญญัติว่าสิ่งที่ปรากฏให้เห็นนั้นเป็นอะไร ถ้าไม่มีสีเลย เอาสีออกจากมหากุตรูปหมด จะเห็นเป็นคน สัตว์ วัตถุ สิ่งของต่างๆ ได้ใหม่ แม้จิตก็เกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางตาไม่ได้เลย เพราะไม่มีสิ่งที่กระทบจักขุประสาท

ฉะนั้น พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีบัญญัติเป็นอารมณ์หรือเปล่า ต้องมี การฟังพระธรรมนั้น ต้องพิจารณาเหตุผลของสภาธรรมประกอบกันด้วย อารมณ์มี 2 อย่าง คือ **ปรมาตมธรรมและบัญญัติ** ขณะใดที่ไม่มีปรมาตมธรรมเป็นอารมณ์ ขณะนั้นต้องมีบัญญัติเป็นอารมณ์ ที่กล่าวข้างบนๆ ก็เพื่อเกี่ยวทำให้สติระลึกลักษณะของสภาธรรมที่กำลังปรากฏให้ถูกต้องว่า ในขณะที่มีสิ่งที่กำลังปรากฏทางตาเป็นสีอันวัณณะต่าง ๆ นั้น เมื่อสีแยกจากมหากุตรูปไม่ได้ สีที่เกิดกับมหากุตรูปจึงปรากฏให้เห็นเป็นบัญญัติต่างๆ ขึ้น เมื่อสติปัญญาเกิดก็แยกระลึกพิจารณาสังเกตรู้ได้ถูกต้องว่าสิ่งที่กำลังปรากฏเป็นสีอันต่างๆ นั้นเป็นสภาธรรมชนิดหนึ่งที่ปรากฏทางตาและขณะที่รู้ว่าสิ่งที่ปรากฏทางตานั้นเป็นอะไรก็เป็นวิถีจิตที่รู้ทางมโนทวาร

เมื่อได้ศึกษาเข้าใจแล้วก็จะเห็นได้ว่า ในชีวิตประจำวันของทุกสัตว์บุคคลนั้น บางขณะจิตมีปรมาตมธรรมเป็นอารมณ์และบางขณะก็มีบัญญัติเป็นอารมณ์สลับต่อกัน เช่น ทางตาก็ไม่ได้มีแต่จักขุทวารวิถีจิตซึ่งมีแต่สีเป็นอารมณ์เท่านั้น เมื่อจักขุทวารวิถีจิตดับหมดแล้ว ภาวังคจิตเกิดคั่นแล้ว มโนทวารวิถีจิตก็เกิดขึ้นรับรู้สีต่อจากจักขุทวารวิถี เมื่อมโนทวารวิถีจิตวาระแรกดับหมดแล้ว ภาวังคจิตเกิดคั่นแล้ว มโนทวารวิถีจิตวาระต่อไปก็เกิดขึ้นมีบัญญัติเป็นอารมณ์ มิฉะนั้นแล้วจะมีชีวิตอยู่ได้อย่างไร ถ้าไม่รู้บัญญัติว่าเป็น โຕ้ะ เป็นแก้ว เป็นอาหาร เป็นกล้วย เป็นจาน เป็นช้อน ฯลฯ ก็จะมีชีวิตอยู่ไม่ได้เลย สัตว์เครื่องานมีบัญญัติเป็นอารมณ์ใหม่ ต้องมีเหมือนกัน ถ้าไม่มีบัญญัติเป็นอารมณ์ แม้แต่สัตว์เครื่องานก็ย่อมมีชีวิตอยู่ไม่ได้ เพราะไม่รู้ว่าจะอะไรเป็นอาหารอะไรไม่ใช่อาหาร

ผู้ที่มีบัญญัติเป็นอารมณ์ เช่น พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต์ทั้งหลาย พระอนาคามีบุคคล พระสกทาคามีบุคคล พระโศคาบันบุคคลและปุถุชน ต่างกันอย่างไรหรือไม่ต่างกันเลย ผู้ที่เป็นพระอริยเจ้ากับผู้ที่ เป็นปุถุชนต่างกันที่ปัญญา ปุถุชนที่ไม่รู้เรื่องปรมาตมธรรมเลยก็ยึดถือว่าบัญญัติเป็นสิ่งที่จริง แต่ผู้รู้แจ้งอริยัจจธรรมแล้วรู้ว่าธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา สภาธรรมที่เกิดขึ้นปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจไม่เที่ยง และบัญญัติไม่ใช่ปรมาตมธรรม ที่ชื่อว่าบัญญัตินั้นเพราะให้รู้ได้ด้วยประการนั้น ๆ ฉะนั้นบัญญัติจึงเป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิกขณะรู้ความหมาย หรืออรรถของสิ่งที่ปรากฏ ถ้าไม่มีจิต เจตสิก มีบัญญัติได้ใหม่ สภาธรรมเป็นสิ่งที่พิจารณาได้ตามเหตุผล ถ้าไม่มีจิต เจตสิก จะมีบัญญัติไม่ได้ ถ้ามีแต่รูปธรรมเท่านั้นไม่มีนามธรรมเลย ไม่มีจิต เจตสิกเลย จะมีบัญญัติใหม่ ไม่มี เพราะว่ารูปร่างไม่ใช่สภาพที่รู้อารมณ์ จิตและเจตสิกเป็นสภาพที่รู้อารมณ์ ถ้าจิตและเจตสิกไม่เกิดก็ไม่มีการรู้บัญญัติ การมีบัญญัติเป็นอารมณ์ของผู้ที่เป็นพระอริยบุคคลกับผู้ที่ไม่ใช่พระอริยบุคคลนั้น ต่างกันที่ผู้ที่ไม่ใช่พระอริยบุคคลยึดถือบัญญัติว่าเป็นสิ่งที่จริง แต่ผู้ที่เป็นพระอริยบุคคลรู้ว่าจิตขณะใดมีปรมาตมธรรมเป็นอารมณ์และจิตขณะใดมีบัญญัติเป็นอารมณ์

ขณะใดที่จิตรู้บัญญัติ คือ กำลังมีบัญญัติเป็นอารมณ์ ขณะนั้นเป็นมิจจาทิกุญฺหิหรือเปล่า แล้วแต่ประเภทของจิตที่กำลังมีบัญญัติเป็นอารมณ์ พระอรินุคคลทั้งหลายมีบัญญัติเป็นอารมณ์ แต่พระอรินุคคลทั้งหลายไม่มีมิจจาทิกุญฺหิ เพราะพระอรินุคคลทั้งหลายดับทิกุญฺหิเจตสิกเป็นสมุจเฉท ถ้าไม่พิจารณาโดยละเอียดก็จะไม่รู้ว่าเป็นโลกมุลจิตทิกุญฺหิตสัมพันธ์กับโลกมุลจิตทิกุญฺหิตวิปยุตต์ต่างกันอย่างไร โลกมุลจิตทิกุญฺหิตวิปยุตต์ ยินดีพอใจในอารมณ์ทุกอย่าง พอใจสิ่งที่ปรากฏทางตา พอใจเสียงที่ปรากฏทางหู และบัญญัติของเสียงที่ได้ยินทางหูด้วย ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ โดยนัยเดียวกันเป็นชีวิตปกติประจำวัน ขณะใดที่ไม่มีความคิดเห็นผิดในเรื่องสภาพธรรม ขณะนั้นไม่ใช่โลกมุลจิตทิกุญฺหิตสัมพันธ์

พระโสดาบันบุคคลและพระสกทาคามีบุคคลมีโลกมุลจิตทิกุญฺหิตวิปยุตต์ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ทั้ง ๖ พระอนาคามีบุคคลมีโลกมุลจิตทิกุญฺหิตวิปยุตต์ในธรรมารมณ์ เพราะดับความยินดีพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพารมณ์ ซึ่งเป็นกามอารมณ์เป็นสมุจเฉท ส่วนพระอรหันต์นั้น แม้ว่ามีอารมณ์ ๖ แต่ก็ไม่มีทั้งกุศลธรรมและอกุศลธรรมใดๆ ทั้งสิ้น เพราะพระอรหันต์ดับกิเลสและอกุศลธรรมทั้งหมดเป็นสมุทเฉท ผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันต์นั้น ถึงแม้จะรู้ลักษณะของอารมณ์ตามความเป็นจริงว่า ขณะใดเป็นปรมาตถธรรม ขณะใดเป็นบัญญัติ แม้กระนั้น เมื่อยังไม่ได้ดับกิเลสหมดจึงยังมีปัจจัยที่จะให้เป็นสุข เป็นทุกข์ ยินดี ยินร้ายไปตามปรมาตถธรรม และบัญญัติอารมณ์ตามขั้นของบุคคลนั้น ๆ

ฉะนั้น จึงต้องพิจารณาโดยละเอียดว่า ขณะใดเป็นมิจจาทิกุญฺหิ ขณะที่ยึดมั่นในบัญญัติต่าง ๆ ด้วยความเห็นผิดว่า สิ่งที่ไม่ใช่ปรมาตถธรรมนั้นมีจริง ในขณะที่เป็นสักกายทิกุญฺหิเมื่อบัญญัติไม่ใช่ปรมาตถธรรม แต่เห็นผิดยึดถือบัญญัติว่าเป็นสิ่งที่ตัวตนจริงๆ เป็นสัตว์บุคคล เป็นวัตถุสิ่งต่าง ๆ จริง ๆ จึงเป็นความเห็นผิดเป็นสักกายทิกุญฺหิ เมื่อสักกายทิกุญฺหิยังไม่ดับเป็นสมุจเฉท ก็ย่อมจะเป็นปัจจัยให้เกิดความเห็นผิดประการต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีก เช่น เห็นว่ากรรมไม่มี ผลของกรรมไม่มี เห็นว่ามีพระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ผู้ทรงสร้างโลกและสัตว์บุคคลทั้งหลายทั้งปวง เมื่อไม่รู้ปัจจัยที่ทำให้สังขารธรรมทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ทำให้เกิดความเห็นผิดต่างๆ แต่ในขณะที่ตามทีจิตมีบัญญัติเป็นอารมณ์ ขณะนั้นไม่ใช่มีมิจจาทิกุญฺหิทุกครั้ง เพราะมิจจาทิกุญฺหิต้องเป็นขณะที่ยึดมั่นในความเห็นผิดต่าง ๆ

บัญญัติเป็นอารมณ์ของกุศลจิตได้ไหม ได้ เป็นอยู่เป็นประจำ โลกมุลจิตเกิดพอใจในบัญญัติ โทสมุลจิตเกิดไม่พอใจในบัญญัติ เช่น ไม่พอใจคนนั้น ไม่พอใจคนนี้ ในขณะที่มีอะไรเป็นอารมณ์ มีบัญญัติเป็นอารมณ์ ฉะนั้น บัญญัติจึงเป็นอารมณ์ของกุศลจิตได้ทุกประเภท ไม่ว่าจะเป็นอย่างใดก็ตาม

บัญญัติเป็นอารมณ์ของกุศลจิตได้ไหม ได้ เพราะชีวิตตามความเป็นจริงเป็นอย่างไร ก็ต้องเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงลักษณะของสภาพธรรมแต่อย่างไม่ได้เลย ในขณะที่ให้ทาน ถ้าไม่รู้ว่าจะให้ทานนั้นเป็นอะไร กุศลจิตก็เกิดไม่ได้ ในขณะที่วิริตฺตทิจฺจตรรกษาสึ ถ้าไม่รู้ว่าจะให้ทานนั้นเป็นอะไรก็จะมีวิริตฺตทิจฺจตรรกษาไม่ได้ ในขณะที่อบรมเจริญความสงบของจิตซึ่งเป็นสมถกาวานามีบัญญัติเป็นอารมณ์ได้ไหม บางท่านอาจจะคิดว่ายังไม่ได้ศึกษาเรื่องของสมถกาวานาหรืออารมณ์ของสมถกาวานาโดยละเอียดจึงตอบไม่ได้ แต่ถ้าไม่ลืมความจริงที่ว่า ขณะใดที่ไม่มีปรมาตถธรรมเป็นอารมณ์ ขณะนั้นมีบัญญัติเป็นอารมณ์ ก็พอที่จะรู้ได้ว่าแม้สมถกาวานาก็มีบัญญัติเป็นอารมณ์ได้ด้วย นอกจากสติปัญฺฐานและปัญญาทวารวิถิจิตแล้ว จิตขณะอื่นย่อมมีบัญญัติเป็นอารมณ์ได้ การที่จะรู้ว่าสภาพธรรมใดเป็นปรมาตถธรรมนั้นต้องอาศัยการอบรมเจริญสติปัญฺฐานเท่านั้น จึงจะรู้ได้ ถ้าขณะใดสติปัญฺฐานไม่เกิด ขณะนั้นก็ไม่มีการพิจารณาศึกษาสังเกตรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่เป็นปรมาตถธรรม ฉะนั้น ชีวิตปกติประจำวันจึงมีปรมาตถธรรมเป็นอารมณ์บ้าง มีบัญญัติเป็นอารมณ์บ้าง

การอบรมเจริญสติปัฏฐาน เป็นเรื่องละเอียดมาก เพราะเป็นการอบรมณ์เจริญปัญญาสู่สภาพธรรมที่ปรากฏตามความเป็นจริง

ก. สติปัฏฐานไม่มีบัญญัติเป็นอารมณ์ ถูกหรือผิด

ข. ถูก

ก. เจริญสติปัฏฐานโดยพยายามไม่ให้จิตเกิดขึ้นรู้บัญญัติอารมณ์ ถูกหรือผิด

ข. ผิด เพราะไม่ใช่ชีวิตตามความเป็นจริง ใครจะขยับยังไม่ให้จิตเกิดขึ้นรู้บัญญัติอารมณ์ได้ แต่ปัญญาจะอบรมณ์เจริญขึ้นจนสามารถรู้ได้ว่า ขณะที่บัญญัติเป็นอารมณ์นั้น คือจิตซึ่งเป็นนามธรรมกำลังรู้บัญญัติ มิฉะนั้นจะมีบัญญัติเป็นอารมณ์ในขณะนั้นไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ผู้ที่อบรมเจริญสติปัฏฐานจึงไม่ใช่พยายามที่จะไม่คิดอะไรเลย หรือพยายามที่จะไม่รู้ ว่า สิ่งปรากฏทางตาที่เคยมองที่เคยมองตามปรกตินั้นเป็นอะไร ถ้าพยายามทำอย่างนั้นก็จะไม่สามารถรู้ลักษณะของนามธรรมจริงๆ ว่า ขณะที่กำลังมีบัญญัติเป็นอารมณ์นั้นก็เป็นนามธรรม คือ จิตและเจตสิกเกิดขึ้นมีบัญญัติเป็นอารมณ์ในขณะนั้น สติปัฏฐานระลึก ศึกษาพิจารณา สังเกตว่าขณะที่คิดนึกขณะนั้นเป็นนามธรรมซึ่งเป็นสภาพรู้ เป็นธาตุรู้ เป็นอาการรู้ ไม่ใช่ตัวตน สัตว์บุคคล และรู้สภาพที่เป็นอนัตตาของธรรมทั้งหลายว่าขยับยังไม่ให้เกิดขึ้นนึกคิดเรื่องราวต่างๆ ไม่ได้ ฉะนั้นปัญญาจึงจะต้องรู้ทั่วในลักษณะของนามธรรมต่างๆ ที่มีอารมณ์ต่างๆ ทั้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ จึงจะหมดความสงสัยในลักษณะของนามธรรมได้ แต่ถ้าไปกันไว้ไม่ให้รู้บัญญัติ ไม่ให้คิดนึกก็ไม่ใช้การอบรมณ์เจริญปัญญา เพราะไม่มีใครจะห้ามการเกิดขึ้นเป็นไปของสภาพธรรมทั้งหลายในชีวิตประจำวันตามความเป็นจริงได้ แต่เพราะความไม่รู้จึงทำให้เข้าใจว่าจะพยายามไม่ให้คิดนึกหรือจะพยายามไม่ให้รู้บัญญัติของสิ่งที่ปรากฏ

เพราะฉะนั้นจึงพิจารณาจากหนทางปฏิบัติได้ว่า หนทางปฏิบัติใดไม่ใช่การอบรมณ์เจริญปัญญาที่ศึกษาสังเกตรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม แต่พยายามทำให้คิดปรกติกจากชีวิตประจำวันตามความเป็นจริง หนทางนั้นก็**เป็นมิจฉามัคค์** คือ เป็นมิจฉาทิฎฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายาเม มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ ไม่ใช่**สัมมามัคค์** ซึ่งเป็นการอบรมณ์เจริญสติปัฏฐาน อบรมณ์เจริญวิปัสสนา

การไม่รู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏและไม่รู้เหตุและผลของสภาพธรรมนั้นๆ ตามความเป็นจริง ทำให้เข้าใจผิดยึดมั่น เห็นผิด และพอใจแสวงหาหนทางปฏิบัติที่ผิดด้วยความไม่รู้แม้ในขณะที่เห็นสีต่างๆ สิ่งต่างๆ ในสังขตนิคายมหาวรรค มัคคสังขุตต์ พราหมณสูตร ข้อ ๑๒ มีข้อความโดยย่อว่า สาวตถินทาน (คือ เรื่องนี้เกิดที่พระนครสาวตถิ)

ครั้งนั้นเวลาเช้า ท่านพระอนานทน์งแล้ว ถือบาตรและจีวร เข้าไปบิณฑบาตยังกรุงสาวตถิ ได้เห็นชาณุสโสณิพราหมณ์ออกจากกรุงสาวตถิด้วยรถเทียมด้วยม้าขาวล้วน ได้ยินว่า ม้าที่เทียมเป็นม้าขาวเครื่องประดับขาว ตัวรถขาว ประทุนรถขาว เชือกขาว ค้ำประตักขาว รมขาว ผ้าโพกขาว ผ้าถุงขาว รองเท้าขาว พัดวาลวิชนีที่ค้ำมัดก็ขาว ชนเห็นท่านผู้นี้แล้วพูดอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ยานประเสริฐหนอ รูปของยานประเสริฐหนอ

(เพียงเห็นสีขาาก็เข้าใจผิดได้เมื่อไม่รู้สภาพธรรม ไม่รู้หนทางที่จะประจักษ์แจ้งในสภาพที่ไม่ใช่ตัวตนก็แสวงหาหนทางอื่นแล้วก็เข้าใจผิดว่า ยานที่มีสีขาวยานที่ประเสริฐ)

ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์เที่ยวบิณฑบาตในกรุงสาวัตถีแล้ว เวลาปัจฉิมภัต กลับจากบิณฑบาต เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้วได้กราบทูลเล่าเรื่องที่ได้เห็นชาณุโสณิพราหมณ์ให้พระผู้มีพระภาคฟัง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอริยมัคค์มีองค์ ๘ ว่าเป็นสภาพธรรมที่ดับกิเลส ไม่ใช่รถขาวและทุกอย่างขาว แล้วได้ตรัสสถาปนาพระพันธต่อไปอีกว่า

อริยมัคคญาณนั้นมีธรรม คือ สรีรธากับปัญญาเป็นเอก มีสรีรธาเป็นทูป มีหิริเป็นงอน มีใจเป็นเชือกชัก มีสติเป็นสารถีสู่ควบคุม รถมนี้มีสี่ล้อเป็นเครื่องประดับ มีนิทานเป็นเพลลา มีความเพียรเป็นล้อ มีอุเบกขาเป็นสมาริเป็นทูป มีความไม่ยอกได้เป็นประทุน กุลบุตรใดมีความไม่พยายาหา ความไม่เบียดเบียนและวิเวกเป็นอาวูห มีความอดทนเป็นเกราะหนัง กุลบุตรนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเกษมจากโยคะ พรหมยานอันยอดเยี่ยมนี้เกิดแล้วในตนของบุคคลเหล่าใด บุคคลเหล่านั้นเป็นนักปราชญ์ ย่อมออกไปจากโลกโดยความแน่ใจว่ามีชัยชนะโดยแท้

(แสดงให้เห็นว่า รถสีขาวและเครื่องประดับขาวหมดไม่ใช่อริยยาน)

ในอรรถกถาพราหมณสูตร มีข้อความว่า ชาณุโสณิพราหมณ์ยอมกระทำการปัททนิมิต ๖ เดือนครึ่งหนึ่ง โดยมีคนประกาศไปล่วงหน้าว่า แต่ไป พราหมณ์นั้นจะกระทำการปัททนิมิตโดยวันทั้งหลายประมาณเท่านี้ ชนเหล่าใดฟังการประกาศนั้นแล้วกำลังออกไปจากพระนคร ชนเหล่านั้นจะยังไม่หลีกไป (พอได้ข่าวว่าชาณุโสณิพราหมณ์จะปัททนิมิตแม้คนที่มีฐานะจะออกไปจากนครก็ยังไม่ไป) แม้ชนเหล่าใดหลีกไปแล้ว ชนเหล่านั้นย่อมกลับ เพื่อที่จะได้ดูชาณุโสณิพราหมณ์กระทำการปัททนิมิตพระนคร ด้วยคิดว่าพวกเขาจะได้เห็นสิริสมบัติของท่านผู้มีบุญ

พราหมณ์ยอมเที่ยวไปสู่นครตลอดวันใด ชาวเมืองทั้งหลายกวาดถนนในนครในกาลนั้นแต่เช้าตรู่เกลี่ยทรายลง โปรยด้วยดอกไม้ทั้งหลายอันมีข้าวดอกเป็นที่ ๕ ให้ตั้งหม้อน้ำช่วยกันยกคันกล้วยทั้งหลายและธงทั้งหลายขึ้น แล้วยอมทำนครทั้งสี่ให้บอวลด้วยกลิ่นรูป พราหมณ์ ปัททนิมิตด้วยรถเครื่องประดับ คือด้วยรถเทียมด้วยม้า ๔ ตัวอันขาวล้วน รถมีล้อและซี่กงทั้งหมดได้หุ้มด้วยเงิน (คือขาวหมดไม่ว่าจะเป็นด้วยเงินหรือด้วยเครื่องประดับใด ๆ ทั้งสิ้น) รถมี ๒ อย่าง คือ รถรบ ๑ และรถเครื่องประดับ ๑ รถรบมีสี่ฐานสี่เหลี่ยมไม่ใหญ่นัก สามารถบรรทุกคนได้ ๒ คนหรือ ๓ คน แต่รถเครื่องประดับนั้นเป็นรถใหญ่คือยาวและกว้าง คนถือร่ม ถือวาลวิชนี ถือพัดใบตาล ย่อมอยู่ในรถนั้น ๘ คน หรือ ๑๐ คน สามารถจะขึ้นก็ได้ นอกนั้นก็ติดตามสบายในรถนั้น และม้าที่เทียมรถนั้นก็ขาว เครื่องประดับของม้าเหล่านั้นได้เป็นของที่สำเร็จด้วยเงินทั้งหมด รถชื่อว่าขาวเพราะหุ้มด้วยเงินและเพราะประดับด้วยงาในที่นั้น ๆ รถเหล่านี้หุ้มด้วยหนังราชสีห์บ้าง หุ้มด้วยหนังสี้อย่างบ้าง หุ้มด้วยผ้ากำพลเหลืองบ้าง ฉนโค รถของชาณุโสณิพราหมณ์หาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะว่าได้หุ้มด้วยผ้าอย่างดี เชือกอันหุ้มด้วยเงินและแก้วประพาพ แม้ด้ามประดับก็หุ้มด้วยเงิน แม้ร่มที่เขาให้ยกขึ้นในท่ามกลางรถก็ขาว ผ้าโพกทำด้วยเงินกว้าง ๗ นิ้วก็ขาว ผ้าถุงขาว คือมีสีดั่งก้อนฟองน้ำ ในผ้าเหล่านั้น ผ้าถุงมีราคา ๕๐๐ ผ้าห่มมีราคาพันหนึ่ง และสำหรับรองเท่านั้น คนเดินทางหรือคนผู้เข้าสู่ดงย่อมมีได้ แต่ส่วนรองเท่านั้นสำหรับขึ้นรถเป็นเครื่องประดับเท่าที่ผสมเงิน จามรและพัควาลวิชนีมีสีขาว มีด้ามทำด้วยแก้วผลึกก็เครื่องประดับเฉพาะเท่านั้นขาว ได้มีแล้วแก่พราหมณ์นั้นอย่างเดียวเท่านั้นหาไม่ได้ แม้เครื่องประดับของพราหมณ์ก็ทำด้วยเงิน มีเป็นต้นอย่างนี้ว่า ก็พราหมณ์นั้นลูบไล่ขาว ประดับดอกไม้ขาว ที่นี้ทั้ง ๑๐ สวมแหวน ที่หูทั้ง

สองใส่ต่างหู แม่พราหมณ์ผู้เป็นบวราของเขาระมาณ ๑๐,๐๐๐ คน ก็ประดับขวล้วนทั้งหมด ทั้งเสื้อผ้า ดอกไม้และเครื่องประดับตัวด้วยประมาณเท่านั้นเหมือนกัน

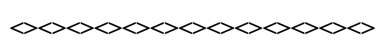
ชาณุโสณิพราหมณ์สนานศึระะแต่เจ้าครู บริโภคอาหารเช้าแล้วก็แต่งตัวด้วยเครื่องนุ่งห่มมีฝ้านุ่งขาว เป็นต้น ลงจากปราสาทขึ้นรถ พวกพราหมณ์ก็ตกแต่งด้วยผ้า เครื่องลูบไล้ และดอกไม้ขาวทั้งหมด ถึอร่วมขว แวดล้อมชาณุโสณิพราหมณ์

ต่อจากนั้นชนทั้งหลายก็ยอมโปรยผลาผลแก่พวกเด็กหนุ่มก่อน เพื่อการประชุมของมหาชน ต่อจากนั้น ก็ยอมโปรยเงินมาสก แต่จากนั้นก็โปรยหาบนะทั้งหมด มหาชนยอมประชุมกันโหร้องและโยนผ้า พราหมณ์ ย่อมเที่ยวไปสุนครเพื่อมหาสมบัติ เมื่อชนทั้งหลายผู้มีความต้องการมงคลและต้องการสวัสดิ เป็นต้น กระทำ มงคลและสวัสดิอยู่ มนุษย์ทั้งหลายผู้มีบุญขึ้น ไปบนปราสาทมีชั้นเดียว เป็นต้น เปิดช่องหน้าต่างเช่นกับปีกนกแก้ว แลดูอยู่ แม่พราหมณ์ยอมมุ่งตรงไปทางประตูทิศใต้ คล้ายจะครอบครองนครด้วยศและสิริสมบัติของตน

เมื่อมหาชนเห็นรถนั้นก็กล่าวว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ยานเช่นยานอันประเสริฐหนอ แต่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกร อานนท์ ธรรมดาว่ามนุษย์ทั้งหลายให้ทรัพย์แก่ผู้ที่กล่าวสรรเสริญ แล้วก็ยอมให้ขับร้องเพลง ขับสรรเสริญทาริกาทั้งหลายของตนว่า เป็นผู้น่ารัก น่าดู มีทรัพย์มาก มีโภคะมากดังนี้ แต่บุตรหลานเหล่านั้นก็หาเป็นผู้น่ารักหรือมีโภคะมากด้วยเพียงการกล่าวสรรเสริญนั้นไม่ มหาชนเห็นรถของพราหมณ์อย่างนี้แล้ว จึงกล่าวสรรเสริญอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ยานประเสริฐหนอ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นยานนั้นจะชื่อว่าเป็นยาน ประเสริฐด้วยเพียงการกล่าวสรรเสริญก็หามิได้ ที่จริงนั้น ยานนั้นเป็นของลามก เลว

ดูกร อานนท์ แต่โดยปรมัตถ์ ยานนั้นเป็นชื่อของอริยมัคค์มีองค์ ๘ นี้เท่านั้นแล ก็อริยมัคค์นี้ ประเสริฐเพราะปราศจากโทษทั้งปวง ด้วยว่าพระอริยะทั้งหลายยอมไปสู่นิพพานด้วยอริยมัคค์นี้ ดังนั้นจึงควร กล่าววว่า พรหมยานบ้าง ธรรมยานบ้าง เพราะเป็นธรรมและเป็นยาน ว่าเป็นรถพิชัยสงครามอันยอดเยี่ยมบ้าง เพราะไม่มีสิ่งอื่นอันยิ่งกว่า และเพราะชนะสงครามคือกิเลสแล้ว

นี่คือความต่างกัน ซึ่งเกิดจากเพียงการเห็นก็ทำให้เกิดความเห็นผิด ความเข้าใจหนทางปฏิบัติผิด เพราะ คิดว่าสืขาวจะเป็นมงคล ทำให้เป็นผู้ที่บริสุทธิ์หรือหมดกิเลสได้ แต่ความจริงนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ที่จริง ยานนั้นเป็นของลามก เลว เพราะว่าทำให้คนเข้าใจผิด คิดว่าเป็นยานประเสริฐ เพราะฉะนั้นการที่จะรู้สภาพ ธรรมตามความเป็นจริงจึงไม่เกี่ยวกับเรื่องสีของเครื่องนุ่งห่ม และเครื่องประดับตกแต่ง แต่วว่า เมื่อใดที่สติปัญญา เกิด ระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏ จึงชื่อว่ายานนั้นมีในผู้นั้นที่จะนำไปสู่การดับกิเลสได้

จิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ ประเภท

จิต ๘๕ ประเภท คือ

กามาวจรจิต	๕๔	ดวง
รูปาวจรจิต	๑๕	ดวง
อรูปราวจรจิต	๑๒	ดวง
โลกุตตรจิต	๘	ดวง

จิต ๑๒๑ ประเภท คือ

กามาวจรจิต	๕๔	ดวง
รูปาวจรจิต	๑๕	ดวง
อรูปราวจรจิต	๑๒	ดวง
โลกุตตรจิต	๔๐	ดวง

กามาวจรจิต เป็นจิตขั้นต้นซึ่งเกิดดับเป็นปกติประจำวันทุกขณะไม่ว่าจะหลับหรือตื่น รูปปรมาัตถ์เป็น กามอารมณ์ ในบรรดารูปปรมาัตถ์ ๒๘ รูปนั้น รูปปรมาัตถ์ที่ปรากฏเป็นอารมณ์ตามปกติทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจนั้นมี ๗ รูปเรียกว่าโคจรวิสัยรูป (รูปซึ่งเป็นวิสัยเป็นโคจร คือ เป็นรูปที่จิตย่อมเกิดขึ้นรู้เป็นปกติ) ได้แก่ รูปารมณ์ (วิณะ ปรากฏเมื่อกระทบจักขุปสาทรูป)

๑ รูป สัทธารมณ์ (เสียง ปรากฏเมื่อกระทบโสตปสาทรูป) ๑ รูป คันธารมณ์ (กลิ่น ปรากฏเมื่อกระทบฆานปสาทรูป) ๑ รูป รสธารมณ์ (รส ปรากฏเมื่อกระทบชีวหาปสาทรูป) ๑ รูป โสภณูปการมณ์ ๓ รูป (อ่อนหรือแข็งเป็นธาตุดิน ๑ เย็นหรือร้อนเป็นธาตุไฟ ๑ ตึงหรือไหวเป็นธาตุลม ๑ ปรากฏเมื่อกระทบกับกายปสาทรูป)

จิตที่เกิดดับตามปกติในชีวิตทุกๆ ขณะนั้น เป็นจิตขั้นกามาวจรจิต ซึ่งเป็นไปกับรูปเหล่านี้ คือ มีรูปเหล่านี้เป็นอารมณ์หรือคตินึกเรื่องรูปเหล่านี้

กามาวจรจิต ๕๔ ดวง คือ

อกุศลจิต ๑๒ ดวง

อเหตุกจิต	๑๘	ดวง
กามโสภณจิต	๒๔	ดวง

อกุศลจิต ๑๒ ดวง

อกุศลจิต เป็นจิตที่ไม่ดีงาม เพราะมีอกุศลเจตสิกเกิดร่วมด้วย อกุศลจิต ๑๒ ดวง ได้แก่ โลกมุลจิต ๘ ดวง โทสมุลจิต ๒ ดวง โมหมุลจิต ๒ ดวง

มูล คือ ต้นเหตุของอกุศลธรรมทั้งหลายนั้น มี ๓ คือ โลกเจตสิก ๑ โทสเจตสิก ๑ โมหเจตสิก ๑ รวมเป็นอกุศลเหตุหรืออกุศลมูล ๓

โลกมุลจิต คือ จิตที่มีโลกเจตสิกเกิดร่วมด้วย จึงทำให้พอใจติดข้องในอารมณ์ปรากฏ โลกมุลจิตมี ๘ ประเภท คือ

ดวงที่ ๑ โสมนสฺสสหคํ ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

โลกมุลจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา (โสมนสฺสสหคํ) ความรู้สึกดีใจเป็นสุข เป็นไปกับความเห็นผิด (ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ) คือ มีทิฏฐิเจตสิกเกิดร่วมด้วย เป็นจิตมีกำลัง เกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยการชักจูง (อสงฺขาริกํ)

ดวงที่ ๒ โสมนสฺสสหคํ ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

โลกมุลจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา เป็นไปกับความเห็นผิด เป็นจิตมีกำลังอ่อน เกิดขึ้นโดยอาศัยการชักจูง (สสงฺขาริกํ)

ดวงที่ ๓ โสมนสฺสสหคํ ทิฏฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

โลกมุลจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่เป็นไปกับความเห็นผิด (ทิฏฐิคตวิปฺปยุตฺตํ) คือ ไม่มีทิฏฐิเจตสิกเกิดร่วมด้วย เป็นจิตมีกำลัง เกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยการชักจูง

ดวงที่ ๔ โสมนสฺสสหคํ ทิฏฐิคตวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

โลกมุลจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่เป็นไปกับความเห็นผิด เป็นจิตมีกำลังอ่อน เกิดขึ้นโดยอาศัยการชักจูง

ดวงที่ ๕ อุเปกฺขาสหคํ ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

โลกมุลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนาความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นไปกับความเห็นผิด เป็นจิตมีกำลัง เกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยการชักจูง

ดวงที่ ๖ อุเปกฺขาสหคํ ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

โลกมุลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา เป็นไปกับความเห็นผิด เป็นจิตมีกำลังอ่อน เกิดขึ้นโดยอาศัยการชักจูง

ดวงที่ ๗ อุเปกฺขาสหคํ ทิฏฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

โลกมุลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่เป็นไปกับความเห็นผิด เป็นจิตมีกำลัง เกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยการชักจูง

ดวงที่ ๘ อุเปกฺขาสหคํ ทิฏฐิคตวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

โลกมุลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่เป็นไปกับความเห็นผิด เป็นจิตมีกำลังอ่อน เกิดขึ้นโดยอาศัยการชักจูง

โทสมุลจิต คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทสเจตสิกซึ่งเป็นสภาพธรรมที่หยาบกระด้าง ไม่พอใจในอารมณ์ โทสมุลจิตมี ๒ ประเภท คือ

ดวงที่ ๑ โทมนัสสสหคตฺ ปฏิภนสมุပ္ปัตตํ อสงฺขาริกํ

โทสมูลจิตเกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ความรู้สึกไม่สบายใจและเกิดร่วมกับปฏิภน (โทสเจตสิก) ซึ่งเป็นสภาพธรรมที่หยาบกระด้าง เป็นจิตมีกำลัง เกิดขึ้นโดยไม่อาศัยการชักจูง

ดวงที่ ๒ โทมนัสสสหคตฺ ปฏิภนสมุပ္ปัตตํ สสงฺขาริกํ

โทสมูลจิตเกิดร่วมกับโทมนัสเวทนาและโทสเจตสิก เป็นจิตมีกำลังอ่อน เกิดขึ้นโดยอาศัยการชักจูง

โมหมูลจิต คือ จิตที่เกิดร่วมกับโมหเจตสิก ซึ่งเป็นสภาพธรรมที่หลง ไม่รู้ความจริงของสภาพธรรมทั้งหลาย โมหมูลจิตมี ๒ ประเภท คือ

ดวงที่ ๑ อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺญาสมุပ္ปัตตํ

โมหมูลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยความสงสัย (วิจิกิจญาเจตสิก) ในความจริงของสภาพธรรมทั้งหลาย

ดวงที่ ๒ อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺสมุပ္ปัตตํ

โมหมูลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน (อุทฺธจเจตสิก)

จิตดวงหนึ่งๆ นั้นมีเจตสิกเกิดร่วมด้วยหลายประเภท จิตดวงหนึ่งๆ จะมีเจตสิกเกิดร่วมด้วยอย่างน้อยต่างกันตามประเภทของจิตนั้น ๆ จิตทุกดวงต้องมีเวทนาเจตสิกเกิดร่วมด้วยตามประเภทของจิตนั้น ๆ

อกุศลจิตทุกดวงต้องมีอกุศลสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิตทุกดวง) ๔ ดวงเกิดร่วมด้วย คือ โมหเจตสิก ๑ อหิริกเจตสิก (สภาพธรรมที่ไม่รังเกียจบาป) ๑ อนตตปฺปเจตสิก

(สภาพธรรมที่ไม่หวั่นเกรงโทษของอกุศลธรรม) ๑ และอุทฺธจเจตสิก (สภาพธรรมที่ฟุ้งซ่านไปตามอกุศลธรรม) ๑

ความต่างกันของอกุศลจิต ๑๒ ดวงโดยมูล (อกุศลเหตุ ๓: โลภะ โทสะ โมหะ) คือ

โมหมูลจิต ไม่มีโลกเจตสิกและโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วย

โทสมูลจิต ไม่มีโลกเจตสิกเกิดร่วมด้วย

โลกมูลจิต ไม่มีโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วย

ความต่างกันของอกุศลจิต ๑๒ ดวงโดยเวทนา ๓ (อุเบกขาเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา) คือ

อุเบกขาเวทนาเจตสิก เกิดร่วมกับโลกมูลจิตและโมหมูลจิตได้ เกิดร่วมกับโทสมูลจิตไม่ได้

โสมนัสเวทนาเจตสิก เกิดร่วมกับโลกมูลจิต เกิดร่วมกับโทสมูลจิตและโมหมูลจิตไม่ได้

โทมนัสเวทนาเจตสิก เกิดร่วมกับโทสมูลจิต ๒ ดวง เท่านั้น ไม่เกิดกับจิตประเภทอื่น ๆ เลย

สำหรับอกุศลจิตดวงสุดท้าย คือ โมหมูลจิตดวงที่ ๒ อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺสมุပ္ปัตตํ นั้น เป็นโมหมูลจิตที่ไม่มีวิจิกิจญาเจตสิกเกิดร่วมด้วย แต่ก็เป็นอกุศลจิตประเภทหนึ่งเพราะมีอกุศลเจตสิกเกิดร่วมด้วย ขณะใดที่ไม่เป็นโลกมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต วิจิกิจญาสมุပ္ปัตตํ อกุศลจิตขณะนั้นก็เป็นโมหมูลจิต อุทฺธจฺสมุပ္ปัตตํ

เมื่ออกุศลจิตขณะใดมีกำลังแรงกล้า ก็จะเป็นเหตุให้เจตนากระทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ คือ

กายกรรม ๓ ได้แก่ ปาณาติปาต (ฆ่าสัตว์ที่มีชีวิต) ๑ อทินนาทาน (ถือทรัพย์ที่เจ้าของไม่ได้ให้มาเป็นของตน) ๑ กามสุมิฉฉาจาร (ประพฤตินิโคต) ๑

วจีกรรม ๔ ได้แก่ มุสาวาท (พูดเท็จ) ๑ ผรุสวาท (พูดคำหยาบ) ๑ ปิสุณวาจา (พูดคำส่อเสียด) ๑ สัมผัสปลลาปวาจา (พูดเพ้อเจ้อ) ๑

มโนกรรม ๓ ได้แก่ อภิชฌา (คิดฟุ้งเล็งเอาของของผู้อื่นมาเป็นของตน) ๑ พยาบาท (คิดเบียดเบียนทำร้ายผู้อื่น) ๑ มิจฉาทิฎฐิ (คิดเห็นผิดว่าผลของกรรมไม่มี เป็นนัตถิกทิฎฐิ คือ เห็นว่าผลที่เกิดขึ้นนั้นไม่ได้เกิดจากกรรม ๑ เห็นผิดว่ากรรมไม่มีผล เป็นอเหตุกทิฎฐิ คือ เห็นว่ากรรมไม่เป็นเหตุให้เกิดผล ๑ เห็นผิดว่ากรรมเป็นเพียงกิริยาอาการของกายเท่านั้นเป็นอกิริยาทิฎฐิ ๑) ๑

เมื่ออกุศลจิตที่เป็นเหตุให้กระทำอกุศลกรรมบถดับไปแล้ว เจตนาเจตสิกที่เกิดดับอกุศลจิตที่ดับไปนั้นก็เป็นที่กัมมปัจจัยให้อกุศลวิบากจิต ๗ ดวง เกิดขึ้นเป็นผลของกรรมนั้นๆ เมื่อถึงกาลอันสมควร

อเหตุกจิต ๑๘ ดวง

อเหตุกจิต ๑๘ ดวง คือ จิตที่ไม่เกิดร่วมกับเจตสิกที่เป็นเหตุ ๖ ดวงเลย เจตสิกที่เป็นเหตุมี ๖ ดวง คือ โลกเจตสิก ๑ โทสเจตสิก ๑ โมหเจตสิก ๑ เป็นอกุศลเหตุ ๓ (อกุศลเหตุ ๓ นี้เกิดกับอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น ไม่เกิดกับจิตประเภทอื่นๆ เลย) อโลภเจตสิก ๑ อโทสเจตสิก ๑ ปัญญาเจตสิก (อโมหะ) ๑ เป็นโสภณเหตุ ๓ จิตใดมีโสภณเหตุเกิดร่วมด้วยจิตนั้นเป็นโสภณจิต คือ เป็นจิตที่ดีงาม

จิต ๑๘ ดวงไม่เกิดร่วมกับเจตสิกที่เป็นเหตุ ๖ ดวงเลย จิต ๑๘ ดวงจึงเป็นอเหตุกจิต และเป็น อโสภณจิต ด้วย ส่วนจิตอื่น ๆ ๗๑ ดวงนั้นเกิดร่วมกับเจตสิกที่เป็นเหตุ จิต ๗๑ ดวงจึงเป็นสเหตุกจิต

อเหตุกจิต ๑๘ ดวง คือ อกุศลวิบากจิต ๗ ดวง อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง และอเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง

อกุศลวิบากจิต ๗ ดวง คือ

อุปกุศลวิบากจิต	ปัญญาวิญาณ ๕ ฐ่อารมณั ๕ เฉพาะ อารมณัของตน ๆ เท่านั้น	อ
จิตเห็นวิณณะ (ที่ไม่ดี) เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา		
อุปกุศลวิบากจิต		
จิตได้ยินเสียง (ที่ไม่ดี) เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา		
อุปกุศลวิบากจิต		
จิตได้กลิ่น (ที่ไม่ดี) เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา		
อุปกุศลวิบากจิต		
จิตลิ้มรส (ที่ไม่ดี) เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา		
อุปกุศลวิบากจิต		
จิตรู้โผฏฐัพพะ (ที่ไม่ดี) เกิดร่วมกับทุกขเวทนา		

อุปกุศลวิบากจิต สมปฏิจลนั

จิตรับรู้อารมณ์ ๕ ต่อจากปัญญาญาณ อกุศลวิบากจิต

อุปกุศลวิบากจิต สันติธรรม

จิตพิจารณาอารมณ์ ๕ ต่อจากสัมปยุตตญาณ อกุศลวิบากจิต

อกุศลวิบากจิตทุกดวงเป็นผลของอกุศลกรรม จึงเป็นจิตที่เกิดขึ้นรู้อิฏฐารมณ์ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง เป็นผลของกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ซึ่งมีเจตนาที่เป็นกุศลสำเร็จในบุญกิริยา ๑๐ คือ ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น เมื่อกุศลเจตนาเกิดขึ้นกระทำกุศลกรรมสำเร็จแล้ว กุศลเจตนาอันย่อมเป็นกัมมปัจจัยให้เกิดผลคือ กามาวจรกุศลวิบากจิต ๑๖ ดวง คือ เป็นกามาวจรสเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง และเป็นอเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง คือ

อุปกุศลวิบากจิต จกขุวิญาณ

จิตเห็นวิณณะ (ที่ดี) เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา

อุปกุศลวิบากจิต โสทวิญาณ

จิตได้ยินเสียง (ที่ดี) เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา

อุปกุศลวิบากจิต ฆานวิญาณ

จิตได้กลิ่น (ที่ดี) เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา

อุปกุศลวิบากจิต ชิวหาวิญาณ

จิตลิ้มรส (ที่ดี) เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา

สุขสเหตุ กายวิญาณ

จิตรู้ไผ่ภูฎัพพะ (ที่ดี) เกิดร่วมกับสุขเวทนา

อุปกุศลวิบากจิต สมฺปยุตตญาณ

จิตรับรู้อารมณ์ ๕ ต่อจากปัญญาญาณ กุศลวิบากจิต

อุปกุศลวิบากจิต สันติธรรม

จิตพิจารณาอารมณ์ ๕ ต่อจากสัมปยุตตญาณ กุศลวิบากจิต

โสมนสฺสเหตุ สันติธรรม

จิตพิจารณาอารมณ์ ๕ ที่ดีพิเศษ ต่อจากสัมปยุตตญาณ กุศลวิบากจิต

อารมณ์ที่น่าพอใจนั้นมี ๒ คือ อิฏฐารมณ์และอติอิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่น่าพอใจยิ่ง) ขณะใดที่เป็นผลของกุศลกรรมที่โสมนสฺสพอแล้ว กุศลวิบากก็เกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่เป็นอติอิฏฐารมณ์และสันติธรรมจิตที่พิจารณารู้อติ

อิฏฐารมณฺ์นั้นก็เกิดร่วมกับ โสมนัสเวทนา ถ้าขณะใดกุศลวิบากจิตเกิดขึ้นรู้อิฏฐารมณฺ์สันตฺรณจิตที่พิจารณารู้
อิฏฐารมณฺ์นั้นก็เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา

อเหตุกิริยาจิต ๓ ดวง

กิริยาจิต คือ จิตที่ไม่ใช่กุศลจิตและอกุศลจิตซึ่งเป็นเหตุและไม่ใช่วิบากจิตซึ่งเป็นผล อเหตุกิริยาจิต
คือ กิริยาจิตที่ไม่เกิดร่วมกับเจตสิกที่เป็นเหตุ อเหตุกิริยาจิตมี ๓ ดวง คือ

อุปกุสาสหคฺตํ ปญฺจทวาราวชฺชนจิตฺตํ	๑ ดวง
อุปกุสาสหคฺตํ มโนทวาราวชฺชนจิตฺตํ	๑ ดวง
โสมนสฺสสหคฺตํ หลิตุปฺปาทจิตฺตํ	๑ ดวง

ปญฺจทวาราวชฺชนจิต (ปญฺจ + ทวาร + อาวชฺชน) คือ วิถีจิตขณะแรกที่เกิดขึ้นรู้ารมณฺ์ที่กระทบตา หู
จมูก ลิ้น กาย กิริยาจิตต่างกับวิบากจิตคือกิริยาจิตรู้ารมณฺ์ที่เป็นอิฏฐารมณฺ์ก็ได้ อนิฏฐารมณฺ์ก็ได้ ส่วนวิบากจิต
นั้น กุศลวิบากจิตรู้ได้เฉพาะอิฏฐารมณฺ์ อกุศลวิบากจิตก็รู้ได้เฉพาะอนิฏฐารมณฺ์เท่านั้น

เมื่อปญฺจทวาราวชฺชนจิตเกิดขึ้นรู้ารมณฺ์ใดกระทบตา (หรือหู หรือจมูก หรือลิ้น หรือกาย) แล้วก็ดับไป
จักขุวิญญาณ (หรือโสตวิญญาณ หรือฆานวิญญาณ หรือชีวหาวิญญาณ หรือกายวิญญาณ) จึงเกิดสืบต่อเห็น (หรือ
ได้ยิน หรือได้กลิ่น หรือลิ้มรส หรือรู้โผฏฐัพพะ) อารมณฺ์เดียวกันนั้นแล้วดับไป สัมปฏิจฉนฺนจิตจึงเกิดต่อ รับ
ารมณฺ์เดียวกันนั้นแล้วดับ สันตฺรณจิตจึงเกิดต่อ พิจารณาารมณฺ์เดียวกันนั้นแล้วดับไป

เมื่อจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ จะเกิดขึ้นรับผลของกรรม
ทางตา หรือหู หรือจมูก หรือลิ้น หรือกาย แต่ละวาระนั้นปญฺจทวาราวชฺชนจิตจะต้องเกิดก่อน เพราะต้องมีวิถีจิต
ที่เกิดขึ้นรู้ว่าารมณฺ์กระทบทวารใดก่อน จิตที่ชื่อว่า อาวชฺชนนั้นเพราะอรรถว่า นำออกไปจากสันตฺน (การ
สืบต่อ) อันเป็นกวางค์แล้วน้อมไปสู่ารมณฺ์ที่กระทบทวาร เมื่อปญฺจทวาราวชฺชนจิตดับแล้ว จักขุวิญญาณ หรือ
โสตวิญญาณ หรือฆานวิญญาณ หรือชีวหาวิญญาณ หรือกายวิญญาณ จึงจะเกิดขึ้นเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้ม
รส
รู้โผฏฐัพพะ ทางทวารนั้น ๆ ได้

มโนทวาราวชฺชนจิต (มโน + ทวาร + อาวชฺชน) เป็นวิถีจิตขณะแรกที่เกิดขึ้นรู้ารมณฺ์ทางใจ และเป็น
จิตที่เกิดก่อนอกุศลจิตหรือกามาวจรกุศลจิต (ถ้าเป็นพระอรหันต์ก็เป็นกามาวจรกิริยาจิตแทนกุศลจิต) และ
ทางปญฺจทวารนั้น เมื่อสันตฺรณจิตดับไปแล้ว มโนทวาราวชฺชนจิตก็เกิดต่อทำโฏฐัพพนกิจจึงเป็นโฏฐัพพนจิต
(เพราะไม่ได้เกิดขึ้นรู้ารมณฺ์ทางมโนทวารจึงไม่ได้ทำ อาวชฺชนกิจ) คือ เป็นจิตที่กระทำทางให้จิตที่เกิดต่อ
มนสิการโดยไม่แยกกายเป็นอกุศลจิต หรือมนสิการโดยแยกกายเป็นกุศลจิต (หรือกิริยาจิตของพระอรหันต์)
ตามการสะสมของจิต

ไม่ว่าจิตดวงนั้นจะเกิดทางปญฺจทวารเป็นโฏฐัพพนจิตสืบต่อจากสันตฺรณจิต หรือเกิดขึ้นรู้ารมณฺ์ทาง
ใจขณะแรกเป็นมโนทวาราวชฺชนจิตก็ตาม เมื่อจิตดวงนี้ดับไปแล้ว อกุศลจิตหรือกามาวจรกุศลจิต (หรือกามาวจร
กิริยาจิตของพระอรหันต์) จึงเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น จิตดวงนี้จึงเกิดขึ้นก่อนอกุศลจิตและกามาวจรกุศลจิต (หรือ
กามาวจรกิริยาจิตของพระอรหันต์) ทั้ง ๖ ทวาร

หลติอุปาทจิต เป็นจิตที่เพียงทำให้พระอรหันต์เข้มน้อมใน ๖ อารมณ์ ทาง ๖ ทวาร ที่บุคคลอื่นไม่
อาจรู้ได้

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง เป็นจิตที่ดึงดูดขึ้นกามาวจร เพราะมีเจตสิกที่ดึงดูด (โสภณเจตสิก) เกิดร่วม
ด้วย

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง คือ กามาวจรกุศลจิต (มหากุศล) ๘ ดวง กามาวจรวิบากจิต (มหาวิบาก)
๘ ดวง กามาวจรกิริยาจิต (มหากิริยา) ๘ ดวง

กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง คือ

ดวงที่ ๑ โสมนัสสสหคตฺ ฌานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

กุศลจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา (ฌานสมฺปยุตฺตํ) คือ มีปัญญา (อโมหะ)
เจตสิกเกิดร่วมด้วย เป็นจิตที่มีกำลัง เกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยการชัก
จูง

ดวงที่ ๒ โสมนัสสสหคตฺ ฌานสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

กุศลจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา เป็นจิตที่มีกำลังอ่อน เกิดขึ้นโดยอาศัยการชัก
จูง

ดวงที่ ๓ โสมนัสสสหคตฺ ฌานวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

กุศลจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นจิตที่มีกำลัง เกิดขึ้นโดยไม่อาศัยการชัก
จูง

ดวงที่ ๔ โสมนัสสสหคตฺ ฌานวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

กุศลจิตเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นจิตที่มีกำลังอ่อน เกิดขึ้นโดยอาศัยการ
ชัก
จูง

ดวงที่ ๕ อุเปกฺขาสหคตฺ ฌานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

กุศลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา เป็นจิตที่มีกำลัง เกิดขึ้นโดยไม่อาศัยการชัก
จูง

ดวงที่ ๖ อุเปกฺขาสหคตฺ ฌานสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

กุศลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา เป็นจิตที่มีกำลังอ่อน เกิดขึ้นโดยอาศัยการชัก
จูง

ดวงที่ ๗ อุเปกฺขาสหคตฺ ฌานวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

กุศลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นจิตที่มีกำลัง เกิดขึ้นโดยไม่อาศัยการชัก
จูง

ดวงที่ ๘ อุเปกฺขาสหคตฺ ฌานวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

กุศลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นจิตที่มีกำลังอ่อน เกิดขึ้นโดยอาศัยการ
ชักจูง

เจตนาเจตสิกในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ย่อมสำเร็จเป็นกุศลกรรมในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ คือ°

ทานมัย	บุญสำเร็จด้วยทาน การสละวัตถุที่เป็นประโยชน์ให้แก่ผู้อื่น
ศีลมัย	บุญสำเร็จด้วยศีลการวิริยอุตสาหะ
ภวานมัย	บุญสำเร็จด้วยการเจริญสมณะและการเจริญปีศสนา
อปจายนมัย	(อปจิตสหคตะ) บุญสำเร็จด้วยการอ่อนน้อมต่อผู้ควรอ่อนน้อมด้วย
เวैयाวจัจจมัย	(เวैयाวจสหคตะ) บุญสำเร็จด้วยการชวนช่วยเหลือในกิจการงานที่ควรกระทำ
ปัตติทานมัย	(ปัตตานุปัตตทานมัย) บุญสำเร็จด้วยการอุทิศส่วนกุศลให้ผู้อื่นรู้เพื่ออนุโมทนา
ปัตตานุโมทนามัย	(อัฏฏานุโมทนามัย) บุญสำเร็จด้วยการอนุโมทนาในกุศลของผู้อื่น
เทศนามัย	บุญสำเร็จด้วยการแสดงพระธรรม
สวนมัย	บุญสำเร็จด้วยการฟังพระธรรม
ทิฏฐุชุกัมม	บุญสำเร็จด้วยการทำความเห็นให้ถูกต้อง

ขณะใดที่จิตไม่เป็นไปในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ขณะนั้นไม่ใช่กุศลจิต

กามาวจรกุศลจิตเป็นกุศลที่เป็นไปทั้งในทาน (ทาน ปัตติทาน ปัตตานุโมทนา) ในศีล (ศีล อปจายนะ เวैयाวจจะ) ในภavana (ภavana ธรรมเทศนา ธรรมสวนะ ทิฏฐุชุกัมม) เกิดขึ้นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ด้วยเหตุนี้กามาวจรกุศลจึงชื่อว่า **มหากุศล**

เมื่อกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เกิดขึ้น สำเร็จเป็นกุศลกรรมแล้ว เจตนาที่กระทำกุศลกรรมนั้น ๆ เป็นกัมมปัจจัยให้กามาวจรกุศลวิบากจิต ๑๖ ดวงเกิดขึ้น เป็นผลของกรรมนั้น ๆ ตามควรแก่เหตุและกาล กามาวจรกุศลวิบาก ๑๖ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิบาก ๘ ดวง และกามาวจร สเหตุกกุศลวิบาก (มหาวิบาก) ๘ ดวง

กามาวจร สเหตุกกุศลวิบาก (มหาวิบาก) ๘ ดวง คือ

ดวงที่ ๑	โสมนสฺสสหคต	ฌานสมฺปยุตฺต	อสงฺขาริก
ดวงที่ ๒	โสมนสฺสสหคต	ฌานสมฺปยุตฺต	สสงฺขาริก
ดวงที่ ๓	โสมนสฺสสหคต	ฌานวิปฺปยุตฺต	อสงฺขาริก
ดวงที่ ๔	โสมนสฺสสหคต	ฌานวิปฺปยุตฺต	สสงฺขาริก
ดวงที่ ๕	อุเปกฺขาสหคต	ฌานสมฺปยุตฺต	อสงฺขาริก
ดวงที่ ๖	อุเปกฺขาสหคต	ฌานสมฺปยุตฺต	สสงฺขาริก
ดวงที่ ๗	อุเปกฺขาสหคต	ฌานวิปฺปยุตฺต	อสงฺขาริก
ดวงที่ ๘	อุเปกฺขาสหคต	ฌานวิปฺปยุตฺต	สสงฺขาริก

มหาวิบากจิต ๘ ดวงนี้มีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วย จึงเป็นสาเหตุกุศลวิบากจิต ต่างกับเหตุกุศลวิบากจิต ดวง
ซึ่งไม่มีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วย

กามาวจรโสภณกิริยาจิต (มหากิริยาจิต) ๘ ดวง เป็นจิตของพระอรหันต์ ซึ่งเมื่อดับอกุศลทั้งหลายซึ่ง
เป็นเหตุให้เกิดวิบากจิตในกาลข้างหน้าแล้ว สภาพของโสภณจิตที่เป็นกุศลก่อนเป็นพระอรหันต์นั้น เมื่อเป็น
พระอรหันต์แล้วก็เพียงกิริยาจิต ซึ่งไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบากจิตอีกต่อไป ฉะนั้น พระอรหันต์จึงมีแต่วิบากจิต
และกิริยาจิต คือ มีวิบากจิตซึ่งเป็นผลของอดีตกรรมก่อนเป็นพระอรหันต์ และมีกิริยาจิตซึ่งไม่ใช่กุศลจิต จึงไม่
เป็นเหตุให้เกิดวิบากจิตในกาลต่อไปอีกเลย

กามาวจรโสภณกิริยาจิต หรือสเหตุกิริยาจิต หรือ มหากิริยาจิต ๘ ดวง คือ

ดวงที่ ๑	โสมนสฺสสหคฺ	ฌานสมฺปยุตฺ	อสงฺขาริกํ
ดวงที่ ๒	โสมนสฺสสหคฺ	ฌานสมฺปยุตฺ	สสงฺขาริกํ
ดวงที่ ๓	โสมนสฺสสหคฺ	ฌานวิปฺยุตฺ	อสงฺขาริกํ
ดวงที่ ๔	โสมนสฺสสหคฺ	ฌานวิปฺยุตฺ	สสงฺขาริกํ
ดวงที่ ๕	อุเปกฺขาสหคฺ	ฌานสมฺปยุตฺ	อสงฺขาริกํ
ดวงที่ ๖	อุเปกฺขาสหคฺ	ฌานสมฺปยุตฺ	สสงฺขาริกํ
ดวงที่ ๗	อุเปกฺขาสหคฺ	ฌานวิปฺยุตฺ	อสงฺขาริกํ
ดวงที่ ๘	อุเปกฺขาสหคฺ	ฌานวิปฺยุตฺ	สสงฺขาริกํ

รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง

รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง รูปาวจรกิริยาจิต ๕
ดวง

รูปาวจรจิต เป็นจิตระดับสูงกว่ากามาวจรจิต เป็นจิตที่ได้อบรมเจริญขึ้นจนพ้นจากกามอารมณ์ โดย
อาศัยการอบรมเจริญกามาวจรกุศลจิตจนสงบมั่นคงขึ้นเป็นสมถกาวณา เมื่อกามาวจรกุศลจิตสงบมั่นคงขึ้นเป็น
สมาธิขั้นต่าง ๆ จิตแนบแน่นในอารมณ์เป็นอัปนาสมาธิขณะใด ขณะนั้นก็จึ้นรูปาวจรกุศลจิต (รูปฌานกุศล
จิต) พ้นจากสภาพของกามาวจรจิต

รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง

วิตกฺกวจารปีติสุขกคฺคตาสหิตํ ปฐมชฺฌานกุสลจิตฺ
ปฐมฌานกุสลจิต มืองค์ ๕ คือ วิตก วจาร ปีติ สุข เอกกคฺคา
วจารปีติสุขกคฺคตาสหิตํ ทุตติยชฺฌานกุสลจิตฺ
ทุตติยฌานกุสลจิต มืองค์ ๔ คือ วจาร ปีติ สุข เอกกคฺคา
ปีติสุขกคฺคตาสหิตํ ตติยชฺฌานกุสลจิตฺ
ตติยฌานกุสลจิต มืองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกกคฺคา
สุขกคฺคตาสหิตํ จตฺตชฺฌานกุสลจิตฺ

จตุตถฌานกุศลจิต มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา

อุปเพกขกคตาสหิต์ ปญฺจมชฺฌานกุศลจิตต์

ปญฺจมชฺฌานกุศลจิต มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ฌานจิตขั้นสูงขึ้นๆ นั้น ละองค์ของฌานไปตามลำดับโดยนัยของรูปฌาน ๔ นั้นไม่มี ทุติยฌาน ตติยฌาน จิตจึงเป็นทุติยฌาน จตุตถฌานจิตจึงเป็นตติยฌาน และปัญจมชฌานจิตจึงเป็นจตุตถฌาน ทั้งนี้เพราะบางบุคคลสามารถละวิตกและวิจารณ์ได้พร้อมกัน

รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง

วิตกวิจารณ์ปีติสุขกคตาสหิต์ ปฐมชฺฌานวิปากจิตต์

ปฐมฌานวิปากจิต มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

วิจารณ์ปีติสุขกคตาสหิต์ ทุติยชฺฌานวิปากจิตต์

ทุติยฌานวิปากจิต มีองค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

ปีติสุขกคตาสหิต์ ตติยชฺฌานวิปากจิตต์

ตติยฌานวิปากจิต มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

สุขกคตาสหิต์ จตุตถชฺฌานวิปากจิตต์

จตุตถฌานวิปากจิต มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา

อุปเพกขกคตาสหิต์ ปญฺจมชฺฌานวิปากจิตต์

ปญฺจมชฺฌานวิปากจิต มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

เมื่อรูปาวจรกุศลจิตมีกำลัง ถึงพร้อมด้วยวิเสส คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการเกิดขึ้นได้ตามกำหนดเวลา และเกิดดับสืบต่อกันไปโดยไม่ขาดสายตามกำหนดเวลา และออกจากฌาน คือ ฌานจิตไม่เกิดสืบต่อไปอีกตามกำหนดเวลาเป็นต้น เมื่อฌานจิตนั้นไม่เสื่อม ฌานกุศลจิตขั้นใดขั้นหนึ่งย่อมมีปัจจัยเกิดขึ้นก่อนจตุตถฌานกุศลจิตที่เกิดก่อนจตุตถจิตย่อมเป็นปัจจัยให้ฌานวิปากจิตปฏิสนธิเกิดขึ้นเป็นรูปพรหมบุคคลตามภูมิของฌานจิตนั้นๆ

รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง

วิตกวิจารณ์ปีติสุขกคตาสหิต์ ปฐมชฺฌานกิริยาจิตต์

ปฐมฌานกิริยาจิต มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

วิจารณ์ปีติสุขกคตาสหิต์ ทุติยชฺฌานกิริยาจิตต์

ทุติยฌานกิริยาจิต มีองค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

ปีติสุขกคตาสหิต์ ตติยชฺฌานกิริยาจิตต์

ตติยฌานกิริยาจิต มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

สุขกคตาสหิต์ จตุตถชฺฌานกิริยาจิตต์

จตุตถฌานกิริยาจิต มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา

อุปกุฏกคตาสหิต์ ปญจมชฌานกิริยาจิตต์
ปัญจมชฌานกิริยาจิต มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกกคตา

รูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ในขณะที่เป็นอัปนาสมาธิ รูปาวจรกิริยาจิตไม่เป็นปัจจัยให้
เกิดรูปาวจรวิปากจิตเลย

อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง

อรูปาวจรฌานจิต คือ ปัญจฌานจิตที่ไม่มีรูปกรรมฐานเป็นอารมณ์ เพราะเห็นว่าเมื่อยังมีรูปกรรมฐาน
เป็นอารมณ์อยู่ ก็ยังใกล้ชิดต่อการที่จะมีกามเป็นอารมณ์ เมื่อบรรลुरुูปปัญจฌานแล้วก็เพิกρουปกสทิต์ที่เป็นอารมณ์
โดยน้อมระลึกถึงสภาพที่ไม่มีรูปนิมิตและมีอารมณ์ไม่มีที่สุด อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง คือ อรูปาวจรกุศลจิต ๔
ดวง อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง

อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง

อากาศานญายตนกุศลจิตต์

วิญญานญายตนกุศลจิตต์

อากิญจัญญายตนกุศลจิตต์

เนวสณฺณานาสณฺณายตนกุศลจิตต์

อากาศานญายตนกุศลจิต เป็นอรูปปัญจฌานจิตที่ระลึกถึงอากาศที่กว้างใหญ่ไพศาลไม่มีที่สุดเป็น
อารมณ์

วิญญานญายตนกุศลจิต เป็นอรูปปัญจฌานจิตที่มีวิญญานที่ไม่มีที่สุด คือ อากาศานญ
ายตนจิตเป็นอารมณ์

อากิญจัญญายตนกุศลจิต เป็นอรูปปัญจฌานจิตที่ไม่มีอะไร เป็นอารมณ์เลย ไม่มีแม้ อากาศานญ
ายตนจิตเป็นอารมณ์ เพราะรู้ว่าการไม่มีอะไรเป็นอารมณ์เลยย่อมประณีตกว่ามี อากาศานญายตนจิตเป็น
อารมณ์

เนวสณฺณานาสณฺณายตนกุศลจิต เป็นอรูปปัญจฌานจิตที่มีอากิญจัญญายตนจิตเป็นอารมณ์ เพราะรู้ว่า
แม้ขณะที่ไม่มีอะไรเป็นอารมณ์เลยนั้น ก็ยังมีอากิญจัญญายตนจิต ฉะนั้น อรูปฌานขั้นสูงสุด คือ เนวสณฺญา
นาสณฺณายตนจิต จึงมีอากิญจัญญายตนจิตเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นสภาพที่ละเอียดประณีตมาก โดยขณะนั้นจะว่ามี
สณฺญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสณฺญาก็ไม่ใช่

อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวงนี้เมื่อถึงพร้อมด้วยสติไม่เสื่อม ย่อมเป็นปัจจัยให้อรูปฌานกุศลดวงใดดวงหนึ่ง
เกิดก่อนจตุตถจิตและเมื่อจตุตถจิตดับแล้ว อรูปฌานกุศลจิตที่เกิดก่อนจตุตถจิตก็เป็นปัจจัยให้
อรูปาวจรวิปากจิตปฏิสนธิเกิดเป็นอรูปพรหมบุคคลในอรูปฌานภูมิตามขั้นของอรูปฌานจิตนั้น ๆ

อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง

อากาศานญายตนวิปากจิตต์

วิญาณุบายตนวิปากจิตต์
อาภิญญุบายตนวิปากจิตต์
เนวสณฺณาสณฺณายตนวิปากจิตต์

เมื่ออรุปาวจรวิปากจิตดวงใดดวงหนึ่งปฏิสนธิเกิดขึ้นเป็นอรุปพรหมบุคคลในอรุปพรหมภูมิตามขั้นของอรุปมานจิตนั้นแล้ว ก็ดำรงความเป็นอรุปพรหมบุคคลนั้นๆ จนกว่าจะจุติเมื่อสิ้นอายุของพรหมภูมินั้นๆ ระหว่างที่เป็นอรุปพรหมบุคคลนั้น ไม่มีรูปขั้นใด ๆ เกิดเลย มีแต่นามขั้น ๔ เท่านั้น จึงเป็นอรุปพรหมบุคคล

อรุปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง

อากาศานุบายตนกิริยาจิตต์
วิญาณุบายตนกิริยาจิตต์
อาภิญญุบายตนกิริยาจิตต์
เนวสณฺณาสณฺณายตนกิริยาจิตต์

อรุปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ผู้ได้อบรมเจริญสมถภาวนามาแล้วจนถึงอรุปมาน เมื่อบรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์แล้ว อรุปาวจรมานจิตที่เกิดขึ้นจึงเป็นกิริยาจิต ไม่ใช่อรุปาวจรกุศลจิตอีกต่อไป

โลกุตตรจิต ๘ ดวง

โลกุตตรจิต คือ จิตที่ประจักษ์แจ้งลักษณะของนิพพาน โดยเป็นจิตที่ดับกิเลสเป็นโลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวงประเภทหนึ่ง และโดยเป็นจิตที่ดับกิเลสแล้วเป็นโลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวงประเภทหนึ่ง โลกุตตรจิต ๘ ดวง คือ

โสตาปัตติมัคคจิต (กุศล)		๑ ดวง
โสตาปัตติผลจิต (วิปาก)	๑ ดวง	
สกทาคามีมัคคจิต (กุศล)	๑ ดวง	
สกทาคามีผลจิต (วิปาก)	๑ ดวง	
อนาคามีมัคคจิต (กุศล)	๑ ดวง	
อนาคามีผลจิต (วิปาก)	๑ ดวง	
อรหัตตมัคคจิต (กุศล)	๑ ดวง	
อรหัตตผลจิต (วิปาก)		๑ ดวง

เมื่อกามาวจรญาณกุศลสัมปยุตตจิตเกิดระลึก และพิจารณารู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมจนประจักษ์แจ้งลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม และละคลายความยึดมั่นเห็นผิดในสภาพธรรม จนบรรลุวิปัสสนาญาณตามลำดับขั้นแล้ว โลกุตตรจิตก็เกิดขึ้นประจักษ์แจ้งลักษณะของพระนิพพาน และดับกิเลสตามลำดับขั้น คือ

โศดาปัตติมกคจิตเป็นโลกุตตรกุศลจิต เกิดขึ้นเพียงขณะเดียวในสังสารวัฏฏ์ ทำกิจดับกิเลส คือ มิจฉาทิฎฐิ วิจิกิจฉา และอกุศลธรรมในฐานะเดียวกัน จึงไม่มีปัจจัยให้เกิดในอบายภูมิอีกเลย

เมื่อโศดาปัตติมกคจิตดับแล้ว โศดาปัตติผลจิตซึ่งเป็นโลกุตตรวิบากจิตก็เกิดสืบต่อทันทีโดยไม่มีจิตอื่น เกิดขึ้น โศดาปัตติมกคจิตเป็นกุศลกรรมที่ให้ผลทันที โดยเป็นปัจจัยให้โศดาปัตติผลจิตซึ่งเป็นโลกุตตรวิบาก เกิดขึ้น มีพระนิพพานเป็นอารมณ์สืบต่อจากโศดาปัตติมกคจิตทันที แต่ต่างกันโดยสภาพที่โศดาปัตติมกคจิต เกิดขึ้นดับกิเลสเมื่อมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ โศดาปัตติผลจิตเกิดขึ้นรับผล คือ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยเป็นจิตที่ดับกิเลสแล้ว

สกทาคามิมกคจิต ก็โดยนัยเดียวกัน คือ เกิดขึ้นเพียงขณะเดียวในสังสารวัฏฏ์ ทำกิจดับความยินดีพอใจ ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอย่างหยาบ เมื่อสกทาคามิมกคจิตดับแล้ว สกทาคามิผลจิตก็เกิดสืบต่อมีพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยเป็นจิตที่ดับกิเลสแล้ว

อนาคามิมกคจิต เกิดขึ้นเพียงขณะเดียวในสังสารวัฏฏ์ ทำกิจดับความยินดี พ้อใจ ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอย่างละเอียด เมื่ออนาคามิมกคจิตดับแล้ว อนาคามิผลจิตก็เกิดสืบต่อมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยเป็นจิตที่ดับกิเลสแล้ว

อรหัตตมกคจิต เกิดขึ้นขณะเดียวในสังสารวัฏฏ์ ทำกิจดับกิเลสที่เหลืออยู่ทั้งหมด เมื่ออรหัตตมกคจิตดับแล้วอรหัตตผลจิต ก็เกิดสืบต่อมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยเป็นจิตที่ดับกิเลสหมดสิ้นแล้ว

โลกุตตรจิต ๔๐ ดวง

ฆานลาภิบุคคล คือ ผู้ที่เจริญสมถภาวนาจนแล้วคล่องชำนาญยิ่งขึ้น ขณะใดที่ฆานจิตขั้นหนึ่งขั้นใด เกิด กามาวจรญาณสัมปยุตตจิตก็เกิดดับ ระลึกรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมขณะนั้น เมื่อปัญญาพิจารณาลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมเพิ่มขึ้น ชัดแจ้งขึ้น ก็ย่อมละคลายความยึดถือเห็นคิดว่าเป็นตัวตนลง เมื่อโลกุตตรจิตขั้นใดเกิดขึ้นพร้อมกับองค์ของฆานขั้นใด โดยมีฆานขั้นนั้นเป็นบาท (คือ เป็นอารมณ์ของสติปัญญา) ก็เป็นมกคจิตและผลจิตที่เป็นโลกุตตรฆานขั้นนั้น ๆ ฉะนั้น จึงเป็นโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง

โศดาปัตติมกค	ปฐมฆาน ๑	ทุติยฆาน ๑	ตติยฆาน ๑
	จตุตถฆาน ๑	ปัญจฆาน ๑	
โศดาปัตติผล	ปฐมฆาน ๑	ทุติยฆาน ๑	ตติยฆาน ๑
	จตุตถฆาน ๑	ปัญจฆาน ๑	
สกทาคามิมกค	ปฐมฆาน ๑	ทุติยฆาน ๑	ตติยฆาน ๑
	จตุตถฆาน ๑	ปัญจฆาน ๑	
สกทาคามิผล	ปฐมฆาน ๑	ทุติยฆาน ๑	ตติยฆาน ๑
	จตุตถฆาน ๑	ปัญจฆาน ๑	
อนาคามิมกค	ปฐมฆาน ๑	ทุติยฆาน ๑	ตติยฆาน ๑
	จตุตถฆาน ๑	ปัญจฆาน ๑	
อนาคามิผล	ปฐมฆาน ๑	ทุติยฆาน ๑	ตติยฆาน ๑

จตุตถฌาน ๑ ปัญจฌาน ๑

อรหัตตมัคค์	ปฐมฌาน ๑	ทุติยฌาน ๑	ตติยฌาน ๑
	จตุตถฌาน ๑	ปัญจฌาน ๑	
อรหัตตผล	ปฐมฌาน ๑	ทุติยฌาน ๑	ตติยฌาน ๑
	จตุตถฌาน ๑	ปัญจฌาน ๑	

มัคค์จิตทั้ง ๔ ดวงนั้นเกิดขึ้นได้เพียงขณะเดียวเท่านั้นในสังสารวัฏฏ์ แต่โลกุตตรฌานวิบาก คือ ผลจิตนั้น ย่อมเกิดขึ้นได้อีกเมื่อบุคคลนั้นมีฌานจิตคล่องแคล่วเป็นปัจจัยให้โลกุตตรฌานวิบากจิตเกิดขึ้นได้อีกวาระอื่นๆ โลกุตตรฌานจิตที่เกิดในวาระหลังๆ ไม่ใช่ในมัคค์วิถีซึ่งดับกิเลสแล้ว เป็นผลสมบัติเพราะเป็นโลกุตตรฌานวิบากจิต (ผลจิต) ที่เกิดสืบต่อกัน โดยไม่มีจิตอื่นเกิดแทรกคั่นเลย ในระหว่างที่กำลังเป็นผลสมบัติอยู่นั้น

ภาคผนวก

เจตสิก ๕๒ ประเภท

เจตสิก ๕๒ ประเภท	คือ	
อัญญาสมานาเจตสิก	๑๓	ดวง
อกุศลเจตสิก	๑๔	ดวง
โสภณเจตสิก	๒๕	ดวง

อัญญาสมานาเจตสิก คือ เจตสิกที่เสมอกับเจตสิกประเภทอื่นที่อัญญาสมานาเจตสิกเกิดร่วมด้วย คือเมื่ออัญญาสมานาเจตสิกเกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก อัญญาสมานาเจตสิกก็เป็นอกุศลด้วย เมื่ออัญญาสมานาเจตสิกเกิดร่วมกับโสภณเจตสิกอัญญาสมานาก็เป็นโสภณด้วย อัญญาสมานาเจตสิกเกิดร่วมกับอกุศลเจตสิกก็ได้ เกิดร่วมกับโสภณเจตสิกก็ได้ แต่อกุศลเจตสิกเกิดร่วมกับโสภณเจตสิกไม่ได้เลย

อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง มี ๒ ประเภท คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง และปภินกเจตสิก ๖ ดวง

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง คือ เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง จิตทุกประเภทและทุกขณะที่เกิดขึ้นนั้นต้องมีเจตสิก ๗ ดวงนี้เกิดร่วมด้วย สำหรับทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ดวง มีสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงนี้เกิดขึ้นร่วมด้วยเท่านั้น ไม่มีเจตสิกอื่นๆ เกิดร่วมด้วยอีกเลย ฉะนั้น **ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ดวงจึงมีเจตสิกร่วมด้วยน้อยที่สุด คือ มีเจตสิกเกิดร่วมด้วยเพียง ๗ ดวงนี้เท่านั้น** จิตอื่นๆ นอกจากนี้มีเจตสิกเกิดร่วมด้วยมากกว่า ๗ ดวงตามประเภทของจิตนั้นๆ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง

๑. **ผัสสเจตสิก** เป็นเจตสิกที่กระทบอารมณ์ ผัสสเจตสิกเกิดขึ้นกระทบอารมณ์ใดก็เป็นปัจจัยให้จิตและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดร่วมกันในขณะนั้น กระทำกิจการงานตามหน้าที่ของจิตและเจตสิกนั้นๆ ในอารมณ์ที่ผัสสเจตสิกกระทบ จิต ผัสสเจตสิก และเจตสิกอื่นๆ เกิดขึ้นกระทำกิจการงานของตน ๆ พร้อมกันแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว การกระทำกระทบอารมณ์ของผัสสเจตสิกจึงทำให้อารมณ์ปรากฏ พร้อมด้วยอาการของเจตสิกต่างๆ ที่เป็นไปในอารมณ์นั้น เช่น พอใจ (โลภะ) หรือไม่พอใจ (โทสะ) ในอารมณ์นั้นๆ เป็นต้น ผัสสเจตสิกจึงเป็นอาหารนำมาซึ่งผล คือ จิตและเจตสิกต่างๆ เกิดขึ้นร่วมกันทำกิจให้ปรากฏความเป็นไปของสภาพธรรมในขณะนั้น ฉะนั้น ผัสสเจตสิกจึงเป็นอาหารปัจจัยของจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดร่วมกัน

๒. **เวทนาเจตสิก** เป็นเจตสิกที่รู้สึก ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ใด เวทนาเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตในขณะนั้นก็รู้สึกดีใจหรือเสียใจ สุขหรือทุกข์หรือเฉยๆ ในอารมณ์นั้น เวทนาเจตสิก เกิดกับจิตทุกดวงและต่างกันไปตามประเภทของจิตนั้นๆ เช่น โทมนัสเวทนาเกิดร่วมกับโทสมูลจิต อุเบกขาเวทนาเกิดร่วมกับโมหมูลจิต และโลกมูลจิต เป็นต้น

๓. **สัญญาเจตสิก** เป็นเจตสิกที่จำหมายอารมณ์ สัญญาเจตสิกจำอารมณ์ทุกอย่างที่ปรากฏสืบต่อเป็นเรื่องราว สัตว์ บุคคล ต่างๆ สัญญาจำความรู้สึกสุข ทุกข์ ดีใจ เสียใจ เฉยๆ ในอารมณ์ทุกอย่าง สัญญาเจตสิกเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ส่งเสริมความผูกพันยึดมั่นในชีวิต เช่นเดียวกับเวทนาเจตสิกซึ่งเมื่อรู้สึกสุขหรือดีใจ เป็นต้น ก็ย่อมสำคัญยึดมั่นผูกพันต้องการความรู้สึกนั้นๆ เรื่อยๆ ไป ด้วยเหตุนี้เวทนาเจตสิกจึงเป็นเวทนาขั้น ๑ และ

สัญญาเจตสิกเป็นสัญญาขั้น ๑ เจตสิกอีก ๕๐ ประเภทที่เหลือนั้นก็ปรุงแต่งจิตไปตามสภาพของเจตสิกนั้น ๆ เจตสิก ๕๐ ดวงนั้นจึงเป็นสังขารขั้น

๔. **เจตนาเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ตั้งใจ ตั้งใจ ขวนขวายกระทำกิจตามประเภทของเจตนาและสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกันในขณะนั้นๆ เจตนาเจตสิกจึงเป็น**กัมมปัจจัย** เจตนาเจตสิกที่เกิดร่วมกับวิบากจิตเป็นสหชาตกัมม (ปัจจัย) เพราะกระทำกิจของเจตนาที่เป็นวิบากพร้อมกับวิบากจิตและวิบากเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นร่วมกันแล้วก็ดับไป เจตนาเจตสิกซึ่งเป็นกิริยาเกิดขึ้นกระทำกิจของเจตนาพร้อมกับกิริยาจิตและกิริยาเจตสิกอื่น ๆ แล้วดับไป ก็เป็นสหชาตกัมมปัจจัย แต่อกุศลเจตนาที่เกิดขึ้นกับอกุศลจิตและกุศลเจตนาที่เกิดกับกุศลจิตนั้น เมื่อสำเร็จเป็นอกุศลกรรมบถอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือกุศลกรรมบถอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วดับไป เป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัย เพราะทำให้วิบากจิตและเจตสิกเกิดขึ้นในเวลาข้างหน้า ซึ่งไม่ใช่ในขณะเดียวกับอกุศลเจตนาหรือกุศลเจตนาที่กระทำนั้น เมื่อให้ผลต่างขณะ คือทำให้วิบากจิตและเจตสิกเกิดภายหลังจากอกุศลเจตนาหรือกุศลเจตนาซึ่งเป็นเหตุดับไปแล้ว เจตนากรรมซึ่งเป็นอกุศลเจตนาหรือกุศลเจตนาอันนั้นจึงเป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัย

๕. **เอกัคคตาเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ตั้งมั่นในอารมณ์ไม่ว่าจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ใด เอกัคคตาเจตสิกที่ตั้งมั่นในอารมณ์นั้น แต่เอกัคคตาเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิต ไม่มีกำลังตั้งมั่นคงในอารมณ์เท่ากับเอกัคคตาเจตสิกที่เกิดกับกุศลจิต ขณะใดที่จิตเกิดดับรู้อารมณ์เดียวสืบต่อกันนาน ๆ ลักษณะของเอกัคคตาเจตสิกซึ่งตั้งมั่นในอารมณ์แต่ละขณะจิตนั้น ก็ปรากฏเป็นสมาธิขั้นต่าง ๆ ขณะใดที่กุศลเอกัคคตามั่นในอารมณ์ ขณะนั้นจึงเป็นสัมมาสมาธิตามลำดับขั้นกุศลนั้นๆ

๖. **ชีวิตินทรียเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ดำรงรักษาสัมปยุตตธรรมให้ดำรงชีวิตอยู่ก่อนที่จะดับไป แม้แต่นามธรรมที่เกิดขึ้นแล้วนั้นจะดำรงอยู่ได้เพียงชั่วขณะ ก็ยังต้องอาศัยปัจจัย คือชีวิตินทรียเจตสิกที่เกิดร่วมกันในขณะนั้นรักษาไว้จึงดำรงอยู่ได้ ชีวิตินทรียเจตสิกจึงเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันโดยเป็นอินทรียปัจจัย คือ เป็นใหญ่ในการรักษาสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมด้วยให้ดำรงอยู่ชั่วขณะก่อนที่จะดับไป

๗. **มนสิการเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ใส่ใจ สนใจในอารมณ์ การใส่ใจในอารมณ์ย่อมเป็นปัจจัยให้เจตสิกอื่นๆ ตรีภังการและปรุงแต่งเป็นความวิจิตรต่างๆ เป็นวิทยาการต่างๆ ไม่รู้จบในทางโลก ส่วนในทางธรรมนั้นก็ตรงกันข้ามกับทางโลก

เมื่อสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงนี้เกิดกับจิตประเภทใดก็เสมอกับจิตประเภทนั้น คือ เมื่อเกิดกับกุศลจิตก็เป็นกุศล เมื่อเกิดกับอกุศลจิตก็เป็นอกุศล เมื่อเกิดกับวิบากจิตก็เป็นวิบาก เมื่อเกิดกับกิริยาจิตก็เป็นกิริยา เมื่อเกิดกับกามาวจรจิตก็เป็นกามาวจร เมื่อเกิดกับรูปาวจรจิตก็เป็น รูปาวจร เมื่อเกิดกับอรูปาวจรจิตก็เป็นอรูปาวจร เมื่อเกิดกับโลกุตตรจิตก็เป็นโลกุตตระ

ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง คือ เจตสิกที่เกิดร่วมกับอกุศลเจตสิกก็ได้ โสภณเจตสิกก็ได้ แต่เว้นไม่เกิดกับจิตบางดวงตามประเภทของจิตนั้นๆ

ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง

๑. **วิตักกเจตสิก** (วิตกเจตสิก) เป็นเจตสิกที่จรดหรือตรึกในอารมณ์ที่ผัสเจตสิกกระทบ วิตกเจตสิกเกิดกับจิต ๕๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ ดวง และปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง **เวทนาปัญญาวินยายาน ๑๐ และ ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน** วิตกเจตสิกย่อมจรดหรือตรึกในอารมณ์ตามสภาพของจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมด้วย วิตกเจตสิกซึ่งจรดหรือตรึกในอารมณ์นั้นเหมือนเท้าของโลก เพราะทำให้โลกก้าวไป (โดยจิตเกิดขึ้นเป็นไป) ตามวิตกเจตสิกนั้นๆ

๒. **วิจาร์เจตสิก** เป็นเจตสิกที่ประกอบตามวิตก ไม่ว่าวิตกจะตรึกอย่างไร วิจาร์เจตสิกก็ประกอบตามอย่างนั้น วิจาร์เจตสิกเกิดกับจิต ๖๖ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ ดวง ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง และทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง **เวทนาปัญญาวินยายาน ๑๐ ดวง ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน** จิตใดมีวิตกเจตสิกเกิดร่วมด้วย จิตนั้นต้องมีวิจาร์เจตสิกเกิดร่วมด้วย เว้นจิต ๑๑ ดวง ที่มีวิจาร์เจตสิกโดยไม่มีวิตกเจตสิกเกิดร่วมด้วย คือ ทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง

๓. **อธิโมกขเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ปักใจ ไม่สงสัยในอารมณ์ อธิโมกขเจตสิกเกิดกับจิต ๗๘ ดวง **เวทนาปัญญาวินยายาน ๑๐ ดวง และโมหมูลจิต วิจิกิจฉาสัมปยุตต์ ๑ ดวง** อธิโมกขเจตสิกเป็นเจตสิกที่ปักใจ ไม่สงสัยในอารมณ์ จึงไม่เกิดกับโมหมูลจิต วิจิกิจฉาสัมปยุตต์

๔. **วิริยเจตสิก** เป็นเจตสิกที่อุตสาหะก้าวสู่นิสหชาตธรรมไม่ท้อถอย วิริยเจตสิกเกิดกับจิต ๗๑ ดวง **เวทนาเหตุกจิต ๑๖ ดวง คือ ปัญจทวาราวจรจิต ๑๑ ดวง ทวปัญญาวินยายาน ๑๐ ดวง สัมปปฏิจลันนจิต ๒ ดวง สันตிரณจิต ๓ ดวง** เพราะจิต ๑๖ ดวงนี้กระทำกิจของตนๆ ได้ โดยไม่มีวิริยเจตสิกเป็นปัจจัยเลย

๕. **ปีติเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ปลาบปลื้ม เอิบอ้อม ราบรื่นจึงเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนาเท่านั้น ไม่เกิดร่วมกับเวทนาอื่น ๆ เลย ปีติเจตสิกเกิดร่วมกับจิตที่มีโสมนัสเวทนาเกิดร่วมด้วย ๕๑ ดวง คือ กามโสมนัสจิต ๑๘ ดวง ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง ทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง ตติยฌาน ๑๑ ดวง จิตที่มีโสมนัสเวทนาเกิดร่วมด้วย แต่ไม่มีปีติเจตสิกเกิดร่วมด้วยนั้นมี ๑๑ ดวง คือ จตุตถฌานจิต ๑๑ ดวง ทั้งนี้เพราะจตุตถฌานจิตประณีตกว่าตติยฌานซึ่งมีปีติเจตสิกเกิดร่วมด้วย

๖. **ฉันทเจตสิก** เป็นเจตสิกที่พอใจกระทำ เกิดกับจิต ๖๕ ดวง **เวทนาไม่เกิดกับจิต ๒๐ ดวง คือ อเหตุกจิต ๑๘ ดวงและโมหมูลจิต ๒ ดวง** ทั้งนี้เพราะอเหตุกจิตเป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุเจตสิกเกิดร่วมด้วย ส่วนโมหมูลจิตนั้น แม้ว่าไม่มีโมหเจตสิกเกิดร่วมด้วย แต่เมื่อไม่มีโลกเจตสิกหรือโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วยจึงไม่มีฉันทเจตสิกเกิดร่วมด้วย เพราะฉันทเจตสิกเป็นสภาพธรรมที่พอใจตามสภาพของโลกมูลจิต หรือโทสมูลจิตหรือจิตอื่นๆ ที่ฉันทเจตสิกเกิดร่วมด้วย

อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง

อกุศลเจตสิก คือ เจตสิกที่ไม่ดีงาม เมื่อเกิดกับจิตใดจิตนั้นก็เป็นอกุศล ฉะนั้น อกุศลเจตสิกจึงเกิดได้กับอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น เกิดร่วมกับกุศลจิตไม่ได้ เกิดร่วมกับวิบากจิตไม่ได้ เกิดร่วมกับกิริยาจิตไม่ได้ อกุศลเจตสิกแต่ละดวงย่อมเกิดร่วมกับอกุศลจิตตามประเภทของอกุศลจิตนั้นๆ แต่อกุศลจิตทุกดวงจะต้องมีอกุศล

เจตสิก ๔ ดวง คือ โมหเจตสิก อหิริกเจตสิก อนัตตปเจตสิกและอุทัจจเจตสิกเกิดร่วมด้วย ฉะนั้น อกุศลเจตสิก ๔ ดวงนี้ จึงเป็นอกุศลสาธารณเจตสิก นอกจากอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวงนี้แล้ว อกุศลเจตสิกอื่น ๆ ก็เกิดร่วมกับอกุศลจิตตามควรแก่อกุศลจิตนั้นๆ

๑. โมหเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่รู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความจริง โมหเจตสิกเกิดร่วมกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง

๒. อหิริกเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่ละอายต่ออกุศลกรรมเกิดร่วมกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง

๓. อนัตตปเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่หวั่นเกรงภัยของอกุศลธรรม เกิดร่วมกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง

๔. อุทัจจเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่สงบในอารมณ์ เกิดร่วมกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง

๕. โลภเจตสิก เป็นเจตสิกที่ติดข้อง ต้องการอารมณ์เกิดร่วมกับโลกมุลจิต ๘ ดวง

๖. ทิฏฐิเจตสิก เป็นเจตสิกที่เห็นผิดในสภาพธรรมจึงทำให้ยึดมั่นในหนทางประพฤติปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องตามเหตุและผลของสภาพธรรม และชวนชวนในการกระทำมงคลต้นข้าวต่าง ๆ ขณะใดที่เห็นผิดชวนชวนปฏิบัติธรรมผิด ๆ ทางกาย วาจา ใจ ขณะนั้นทิฏฐิเจตสิกเกิดร่วมกับโลกมุลจิต ๔ ดวง (ทิฏฐิจิตสัมปยุตต์) ทิฏฐิเจตสิกจะดับเป็นสมุจเฉทไม่เกิดอีกเลย เมื่อโศดาปัตติมคคจิตเกิดขึ้นรู้แจ้งอริยสัจจธรรม ผู้ที่เป็นพระโศดาบันบุคคลแล้ว จึงไม่มีโลกมุลจิตทิฏฐิจิตสัมปยุตต์ ๔ ดวงอีกด้วย

๗. มานเจตสิก เป็นเจตสิกที่สำคัญคน หนึ่งตน เกิดได้กับโลกมุลจิตทิฏฐิจิตวิปยุตต์ ๔ ดวง โลกมุลจิตทิฏฐิจิตวิปยุตต์ ๔ ดวงนั้น บางวาระก็มีมานเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางวาระก็ไม่มีมานเจตสิกเกิดร่วมด้วย มานเจตสิกจะดับเป็นสมุจเฉทไม่เกิดอีกเลย เมื่อรู้แจ้งอริยสัจจธรรมเป็นพระอรหันต์บุคคล

๘. โทสเจตสิก เป็นเจตสิกที่หยาบกระด้าง เป็นสภาพธรรมที่ประทุษร้าย เดือดร้อน ชุ่นเคือง เกิดร่วมกับโทสมุลจิต ๒ ดวง โทสเจตสิกดับเป็นสมุจเฉทเมื่อรู้แจ้งอริยสัจจธรรมขึ้นพระอนาคามีบุคคล ฉะนั้นพระโศดาบันบุคคลจึงยังมีความเศร้าโศกเสียใจ เพราะยังมีโทสมุลจิตทั้ง ๒ ดวง

๙. อิสสาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ริษยาสมบัติของผู้อื่น ทั้งรูปสมบัติ ทรัพย์สมบัติ คุณสมบัติ อิสสาเจตสิกเกิดร่วมกับโทสมุลจิต โทสมุลจิต ๒ ดวงนั้น บางวาระก็มีอิสสาเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางวาระก็ไม่มีอิสสาเจตสิกเกิดร่วมด้วย อิสสาเจตสิกดับเป็นสมุจเฉทเมื่อโศดาปัตติมคคจิตเกิดขึ้น รู้แจ้งอริยสัจจธรรม ฉะนั้นพระอรหันต์บุคคลจึงไม่มีอิสสาเจตสิกอีกเลย

๑๐. มัจฉริยเจตสิก เป็นเจตสิกที่ตระหนี่สมบัติของตน ไม่ต้องการให้บุคคลอื่นมีส่วนร่วมใช้สอยได้รับประโยชน์ใด ๆ จากสมบัติของตน มัจฉริยเจตสิกเกิดได้กับโทสมุลจิต ๒ ดวง แต่ไม่เกิดกับโลกมุลจิตเลย เพราะขณะใดที่มัจฉริยเจตสิกเกิด ขณะนั้นจิตเดือดร้อนไม่สบายใจ มัจฉริยเจตสิกจึงเกิดร่วมกับโลกมุลจิตไม่ได้ เพราะโลกมุลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนาและโสมนัสเวทนาเท่านั้น แต่มัจฉริยเจตสิกต้องเกิดร่วมกับโทมนัสเวทนาทุกครั้ง โทสมุลจิต ๒ ดวงนั้น บางวาระก็มีมัจฉริยเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางวาระก็ไม่มีมัจฉริยเจตสิกเกิดร่วมด้วย มัจฉริยเจตสิกดับเป็นสมุจเฉทเมื่อโศดาปัตติมคคจิตเกิดขึ้นรู้แจ้งอริยสัจจธรรม ผู้ที่เป็นพระอรหันต์บุคคลไม่มีมัจฉริยเจตสิกเกิดอีกเลย แต่ที่พระเสกขบุคคล (ผู้ยังต้องศึกษาและปฏิบัติเพื่อดับกิเลส ได้แก่ พระอรหันต์ที่ไม่ใช่พระอรหันต์) ผู้เป็นคฤหัสถ์ยังไม่ละสมบัติทั้งหลายก็เพราะยังมีโลกเจตสิก แต่เมื่อเป็นไปในทางที่ชอบที่

ควรแล้ว พระเสกขบุคคลกฤหัสถ์ผู้ปราศจากมัจฉริยะแล้วย่อมสละวัตถุนั้นเป็นทานได้ เพราะโศคาปิตติมคคจิต
ดับมัจฉริยะเป็นสมุจเฉท

๑๑. **กุกกุจเจตสิก** เป็นเจตสิกที่เคื้อคร้อนราคาญใจในอกุศลที่ได้กระทำแล้วและในอกุศลที่ไม่ได้
กระทำ กุกกุจเจตสิกเกิดได้กับโทสมูลจิต ๒ ดวง บางวาระโทสมูลจิตก็มีกุกกุจเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางวาระ
โทสมูลจิตที่ไม่มีกุกกุจเจตสิกเกิดร่วมด้วย กุกกุจเจตสิกดับเป็นสมุจเฉทด้วย อนาคามีมคคจิต

๑๒. **ถีนเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตฟ้อถอย หลงเหง่เกิดได้กับอกุศลสังขาริกจิต ๕ ดวง คือ โลก
มูลจิต สังขาริก ๔ ดวง โทสมูลจิต สังขาริก ๑ ดวง บางวาระอกุศล สังขาริกก็มีถีนเจตสิกเกิดร่วมด้วย บาง
วาระอกุศล สังขาริกก็ไม่มีถีนเจตสิกเกิดร่วมด้วย

๑๓. **มิทธเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยซบเซา ง่วงเหงา ท้อแท้ เกิดได้กับอกุศล
สังขาริก ๕ ดวง โดยนัยเดียวกับถีนเจตสิก เพราะถีนเจตสิกและมิทธเจตสิกต้องเกิดร่วมกันทุกครั้ง แยกกันไม่ได้
เลย ถีนเจตสิกและมิทธเจตสิกดับเป็นสมุจเฉทด้วยอรหัตตมคคจิต

๑๔. **วิจิกิจฉาเจตสิก** เป็นเจตสิกที่สงสัยในลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม สงสัยในอริยสังขารธรรม
สงสัยในพระรัตนตรัย เกิดร่วมกับโมหมูลจิต ๑ ดวง (อุปฺกฺขาสหคตฺ วิจิกิจฉาสมฺปยุตฺต) วิจิกิจฉาเจตสิกดับเป็น
สมุจเฉทด้วยโศคาปิตติมคคจิต

เพื่อสะดวกแก่การจำ จึงจำแนกอกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง เป็นจำพวกดังนี้

โมหตุกกะ (เจตสิก ๔ มีโมหเจตสิก เป็นต้น) ได้แก่ อกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง คือ โมหเจตสิก ๑
อหิริกเจตสิก ๑ อนตตปฺปเจตสิก ๑ อุทฺธจเจตสิก ๑

โลติกะ (เจตสิก ๓ มีโลกเจตสิก เป็นต้น) ได้แก่ โลกเจตสิก ๑ ทิฏฐิเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑ ทิฏฐิเจตสิก
เกิดร่วมกับโลกเจตสิก มานเจตสิกก็เกิดร่วมกับโลกเจตสิก แต่ทิฏฐิเจตสิกและมานเจตสิกไม่เกิดร่วมกัน ขณะ
ใดที่มีทิฏฐิเจตสิก (โลกมูลจิตทิฏฐิคตัมปยุตต์) ขณะนั้นไม่มีมานเจตสิกก็เกิดร่วมด้วย ฉะนั้น มานเจตสิกจึง
เกิดกับโลกมูลจิตทิฏฐิคตวิปยุตต์ ๔ ดวง โดยไม่แน่นอน คือบางครั้งก็เป็นโลกมูลจิตทิฏฐิคตวิปยุตต์ที่ไม่มี
มานเจตสิกเกิดร่วมด้วย และบางครั้งก็เป็นโลกมูลจิตทิฏฐิคตวิปยุตต์ที่มีมานเจตสิกเกิดร่วมด้วย

โทสตุกกะ (เจตสิก ๔ มีโทสเจตสิก เป็นต้น) ได้แก่ โทสเจตสิก ๑ อีสสาเจตสิก ๑ มัจฉริยะเจตสิก ๑ กุก
กุจเจตสิก ๑ อีสสาเจตสิก มัจฉริยะเจตสิก กุกกุจเจตสิกเกิดร่วมกับโทสเจตสิกโดยไม่แน่นอนและไม่เกิดพร้อม
กัน ฉะนั้น โทสมูลจิต ๒ ดวงนั้น บางวาระไม่มีอีสสาเจตสิก มัจฉริยะเจตสิก กุกกุจเจตสิก เกิดร่วมด้วยเลย บาง
วาระก็มีอีสสาเจตสิก และหรือมัจฉริยะเจตสิก หรือกุกกุจเจตสิกเกิดร่วมด้วยขณะละ ๑ ดวง

ถีนุทฺกะ (เจตสิก ๒ มีถีนเจตสิก เป็นต้น) ได้แก่ ถีนเจตสิก ๑ และมิทธเจตสิก ๑ เจตสิก ๒ ดวงนี้ไม่
แยกกันเลยไม่ว่าจะเกิดในขณะใดต้องเกิดร่วมกันทุกครั้ง

รวมอกุศลเจตสิก ๔ จำพวก เป็นอกุศลเจตสิก ๑๓ ดวง และ**วิจิกิจฉาเจตสิก** ๑ ดวง จึงรวมเป็นอกุศล
เจตสิก ๑๔ ดวง

โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

โสภณเจตสิกเป็นเจตสิกที่ดีงาม เมื่อเกิดร่วมกับจิตใดจิตนั้นก็เป็นจิตที่ดีงาม เป็นโสภณจิต โสภณเจตสิกต่างกับอกุศลเจตสิก เพราะอกุศลเจตสิกเกิดร่วมกับอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น แต่โสภณเจตสิกเกิดร่วมกับกุศลจิตก็ได้ เกิดร่วมกับกุศลวิบากจิตก็ได้ เกิดร่วมกับโสภณกิริยาจิตก็ได้ ฉะนั้น โสภณเจตสิกจึงเกิดร่วมกับกามาวจรกุศล (มหากุศล) รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล โลกุตตรกุศล กามาวจรสเหตุกวิบาก (มหาวิบาก) รูปาวจรวิบาก อรูปาวจรวิบาก โลกุตตรวิบาก กามาวจร สเหตุกกิริยา (มหากิริยา) รูปาวจรกิริยา อรูปาวจรกิริยา

โสภณเจตสิกเกิดร่วมกับโสภณจิตตามควรแก่ประเภทของโสภณเจตสิกดังนี้ คือ

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง เกิดดับโสภณจิตทุกดวง

วิรตีเจตสิก ๓ ดวง เกิดกับจิต ๑๖ ดวง คือ มหากุศล ๘ ดวง และโลกุตตรจิต ๘ (หรือ ๔๐) ดวง

อัปมัชฌญาเจตสิก ๒ ดวง เกิดกับเจตสิก ๒๘ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ ดวง มหากิริยาจิต ๘ ดวง และรูปาวจรกุศล ๔ ดวง (เว้นปัญจมมาน) รูปาวจรวิบาก ๔ ดวง รูปาวจรกิริยา ๔ ดวง

ปัญญาเจตสิก ๑ ดวง เกิดกับจิต ๔๗ ดวง คือ กามาวจรญาณสัมปยุตต์ ๑๒ ดวง มหัคคตจิต ๒๗ ดวง (รูปาวจรจิต ๑๕ + อรูปาวจรจิต ๑๒) โลกุตตรจิต ๘ ดวง

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง

๑. สัทธาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ฟ่องใสสะอาด เปรียบเสมือนสารส้มหรือแก้วมณีที่ทำให้น้ำใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว เมื่อสัทธาเจตสิกเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายซึ่งเปรียบเสมือนโคลนตมย่อมจมลง คือเกิดไม่ได้ เพราะขณะนั้นสัทธาเป็นสภาพที่ล้อมใสในกุศลธรรม

๒. สติเจตสิก เป็นเจตสิกที่ระลึกได้ในกุศลทั้งหลาย ขณะที่กุศลเกิดขึ้นในวันหนึ่ง ๆ นั้น ขณะนั้นสติไม่ได้เกิดขึ้นระลึกเป็นไปในทาน ศีล ภavana ฯลฯ กุศลจิตเกิดขึ้นเป็นไปในทานหรือศีลหรือภavana ขณะนั้นสติเจตสิกเกิดขึ้นระลึกเป็นกุศลประเภทนั้นๆ

๓. หิริเจตสิก เป็นเจตสิกที่ละอาย รังเกียจอกุศลธรรม ขณะที่กุศลจิตเกิดขึ้น ขณะนั้นละอายอกุศลธรรม ลักษณะของหิริเจตสิกจึงเปรียบได้กับการรังเกียจไม่จับต้องของไม่สะอาด

๔. โอตตัปปเจตสิก เป็นเจตสิกที่หวั่นเกรงโทษของอกุศลธรรมทั้งหลาย ขณะที่อกุศลธรรมประเภทใดเกิดขึ้นแม้เพียงเบาบาง ขณะนั้นก็ไม่มีความหวั่นเกรงในโทษของอกุศลธรรมนั้นเลย ลักษณะของโอตตัปปเจตสิกจึงเปรียบได้กับการไม่จับต้องก้อนเหล็กร้อน

๕. อโลภเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่ติดข้องในอารมณ์ ถ้าขณะใดมีความยินดีติดข้องในอารมณ์ ขณะนั้นทาน ศีล ภavana ก็เกิดไม่ได้ ฉะนั้น กุศลจิตทุกประเภทจึงเกิดขึ้นโดยมีโลภเจตสิกเป็นเหตุ ลักษณะอาการของอโลภเจตสิกนั้นดูหยาดน้ำไม่คิดค้างอยู่บนกลีบบัว

๖. **อโศกเจตสิก** เป็นเจตสิกที่มีไม่ชัดเจน ไม่หยาบกระด้างคร่ำย มีลักษณะอาการเป็นมิตรไมตรี (และเพราะแผ่ประโยชน์ เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายจึงชื่อว่า เมตตา)

๗. **ตัดตรมฺชฌัตตตาเจตสิก** เป็นเจตสิกที่เป็นกลาง ไม่เอนเอียง ปราศจากอคติ จึงเป็นอาการวางเฉย อุเบกขาในอารมณฺ์

อุเบกขา การวางเฉยมี ๑๐ อย่าง คือ

ฉฬงฺกุเปกขา ได้แก่ตัดตรมฺชฌัตตตาเจตสิก ซึ่งเป็นสภาพที่วางเฉยในอารมณฺ์ ๖ ของพระอรหันต์ผู้ดับกิเลสหมดสิ้นแล้ว

พหรมวิหารูปกขา ได้แก่ตัดตรมฺชฌัตตตาเจตสิก ซึ่งวางเฉยเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย

โพฆมฺงฺกุเปกขา ได้แก่ตัดตรมฺชฌัตตตาเจตสิกที่เป็นองค์ คือ ส่วนประกอบที่ทำให้ตรัสรู้หรือริยสังขาร

วิริยูปกขา ได้แก่วิริยเจตสิกที่เป็นความเพียรถูก ซึ่งไม่ตั้งมั่นไม่หย่อนน้อมในการเจริญภาวนา

สังขารูปกขา ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่วางเฉยเมื่อประจักษ์ไตรลักษณ์ของสังขารธรรม

เวทณูปกขา ได้แก่เวทนาเจตสิกที่ไม่รู้สึกเป็นทุกข์หรือเป็นสุข

วิปัสสนูปกขา ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่เป็นกลางในการพิจารณาอารมณฺ์ที่เกิดตามเหตุปัจจัย

ตัดตรมฺชฌัตตูปกขา ได้แก่ตัดตรมฺชฌัตตตาเจตสิกที่เป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยอคติ

ฉานูปกขา ได้แก่ตัดตรมฺชฌัตตตาเจตสิกในฉาน ซึ่งคลายความฝักใฝ่ในธรรมอื่นที่ทำให้ไม่สงบมั่นคง โดยเฉพาะได้แก่ตติยฉาน (โดยจตุตถฉาน) ซึ่งคลายปิดแล้ว

ปาริสุทฺธูปกขา ได้แก่ตัดตรมฺชฌัตตตาเจตสิกในจตุตถฉาน (โดยจตุตถฉาน) ซึ่งสงบหมดจดแล้วจากข้าศึกทั้งปวง ไม่ต้องทำกิจละองค์ฉานได้อีก

๘. **กายปัสสัทธิเจตสิก** เป็นเจตสิกที่สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยสงบ ไม่ฟุ้งซ่าน

๙. **จิตตปัสสัทธิ** เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยสงบ ขณะที่พอใจอยู่นคนเดียวเงียบ ๆ ไม่รบกวนนั้น ไม่ใช่สงบ ถ้าจิตขณะนั้นไม่เป็นไปในทาน สีล ภาวนา (สมถภาวนา คือ การอบรมเจริญความสงบจากอกุศลด้วยปัญญา วิปัสสนาภาวนา คือ การอบรมเจริญปัญญา รู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏตามความเป็นจริง) ถ้าพอใจที่จะอยู่นคนเดียวเงียบ ๆ แม้นในป่าก็เป็นโลกมุลจิต ในขณะที่ไม่ใช่ทาน สีล ภาวนา

(กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ เป็นสภาพเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับอุทฺธจเจตสิก)

๑๐. **กายลหุตา** เป็นเจตสิกที่เบา ทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยเบา ไม่หนักอย่างอกุศล

๑๑. **จิตตลหุตา** เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยไม่หนัก

(กายลหุตาและจิตตลหุตา เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้าม ถิ่นเจตสิกและมีทเจตสิก)

๑๒. **กายมูหฺตา** เป็นเจตสิกที่อ่อนโยน ทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยไม่หยาบกระด้าง

๑๓. **จิตตมูหฺตา** เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยอ่อนโยนไม่หยาบกระด้าง

(กายมูหฺตาและจิตตมูหฺตา เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับทิกฺขุเจตสิก และมานเจตสิก)

๑๔. กายกัมมัฏฐาน เป็นเจตสิกที่ควรแก่การงานของโสภณธรรม ทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยของแก่การงานของโสภณธรรม

๑๕. จิตกัมมัฏฐาน เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วย ควรแก่การงานของโสภณธรรม (กายกัมมัฏฐานและจิตกัมมัฏฐาน เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับอกุศลธรรม (ที่เหลือ) ที่ทำให้จิตไม่ควรแก่ธรรมที่ถึงาม)

๑๖. กายปาคุญญา เป็นเจตสิกที่คล่องแคล่วและทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยคล่องแคล่วในธรรมที่ถึงาม

๑๗. จิตตปาคุญญา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยคล่องแคล่วในธรรมที่ถึงาม (กายปาคุญญาและจิตตปาคุญญาเป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับความไม่เชื่อ เป็นต้น ในธรรมที่ถึงาม)

๑๘. กายชุกตา เป็นเจตสิกที่เชื่อถือตรง ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยแน่วแน่ ไม่คดโกง มุ่งตรงต่อธรรมที่ถึงาม

๑๙. จิตชุกตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตมุ่งตรงต่อธรรมที่ถึงาม (กายชุกตาและจิตชุกตา เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับอุปกิเลส มีมาหา สาลีโย เป็นต้น ซึ่งทำให้จิตคดโกงไม่ตรง)

เจตสิก ๑๕ ดวงนี้ เกิดร่วมกับโสภณจิตทุกดวง เว้นไม่เกิดกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง และอเหตุกจิต ๑๘ ดวง รวม ๓๐ ดวง ฉะนั้น โสภณจิตจึงเป็นทวิเหตุกะหรือดิเหตุกะ แต่ที่เป็นเอกเหตุกะไม่มีเลย ส่วนอกุศลจิต ๑๒ ดวงนั้น เป็นเอกเหตุกะ ๒ ดวง เป็นทวิเหตุกะ ๑๐ ดวง เป็นดิเหตุกะไม่มีเลย

วิรตีเจตสิก ๓ ดวง

วิรตีเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นทำกิจวิรตีทุจจริต มี ๓ ดวง คือ

๑ (๒๐) สัมมาวาจาเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นทำกิจวิรตีทุจจริต ๔ คือ มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาท สัมผัสปลลาปวาจา ขณะใดที่ไม่ล่วงวจีทุจจริต ขณะนั้นสัมมาวาจาเจตสิกเกิดขึ้นวิรตีทุจจริตประเภทนั้น ๆ

๒ (๒๑) สัมมากรรมันตเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้น วิรติกายทุจจริต ๓ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กามสุมิฉาจาร ขณะใดที่เว้นกายทุจจริต ๓ ขณะนั้นสัมมากรรมันตเจตสิกเกิดขึ้นทำกิจวิรติกายทุจจริตนั้น ๆ

๓ (๒๒) สัมมาอาชีวะเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้น วิรติกายทุจจริต ๓ และวจีทุจจริต ๔ ซึ่งเป็นมิฉาชีพ ขณะใดที่ละเว้นมิฉาชีพ ขณะนั้นสัมมาอาชีวะเจตสิกเกิดขึ้นทำกิจวิรตีมิฉาชีพนั้น ๆ

อัปมัณญาเจตสิก ๒ ดวง

เป็นเจตสิกที่มีสัตว์ บุคคล เป็นอารมณ์ ไม่เกิดกับมหาวิบากจิต รูปาวจรปัญญาจกณ อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต อัปมัณญาเจตสิก ๒ ดวง คือ

๑ (๒๓) **กรุณาเจตสิก** เป็นเจตสิกที่กรุณาสัตว์ที่เป็นทุกข์ มีการไม่เบียดเบียนเป็นอาการปรากฏ

๒ (๒๔) **มุทิตาเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ยินดีต่อสัตว์ที่เป็นสุข เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับอริสา

ปัญญาเจตสิก ๑ ดวง

๒๕ **ปัญญาเจตสิก** เป็นเจตสิกที่เห็นถูก เข้าใจถูกในสภาพธรรม และในเหตุผลของสภาพธรรมนั้นๆ

โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง เกิดกับโสภณจิตดังนี้

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง เกิดกับโสภณจิตทุกดวง ทั้งกุศลจิต วิบากจิต ทิรียาจิต กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต

วิริตติเจตสิก ๓ ดวง เกิดได้กับมหากุศล ๘ และโลกุตตรจิต ๘ ดวงหรือ ๔๐ ดวงเท่านั้น มหากุศลจิต บางดวงก็ไม่มีวิริตติเจตสิกเกิดร่วมด้วย วิริตติเจตสิกดวงหนึ่งดวงใดจะเกิดกับมหากุศลจิตที่กำลังวิริตติทุจริตประเภทหนึ่งประเภทใดในขณะนั้นเท่านั้น วิริตติเจตสิกทั้ง ๓ ดวงจะเกิดขึ้นพร้อมกันในมหากุศลจิตไม่ได้เลย แต่ขณะที่โลกุตตรจิตเกิดขึ้นนั้นวิริตติเจตสิกทั้ง ๓ ดวง เกิดขึ้นพร้อมกัน โดยทำกิจวิริตติทุจริตเป็นสมุจเฉตตามขั้นของโลกุตตรจิตนั้นๆ โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวงต้องมีวิริตติเจตสิกทั้ง ๓ ดวงเกิดร่วมด้วย

วิริตติเจตสิกไม่เกิดกับมหาทิรียาจิต เพราะเมื่อพระอรหันต์ดับกิเลสทุกประเภทเป็นสมุจเฉตแล้ว วิริตติเจตสิกไม่เกิดขึ้นวิริตติทุจริตใด ๆ เลย

วิริตติเจตสิกไม่เกิดกับมหาวิบากจิต เพราะมหาวิบากต่างกับรูปาวจรวิบาก อรูปาวจรวิบาก โลกุตตรวิบาก คือ รูปาวจรกุศลเป็นกัมมปัจจัยให้เกิดผลเป็นรูปาวจรวิบากซึ่งไม่ต่างจากรูปาวจรกุศลนั้นๆ อุปมาเหมือนตัวกับเงา รูปาวจรกุศลมีเจตสิกอะไรเกิดร่วมด้วยเท่าใด รูปาวจรวิบากก็มีเจตสิกนั้นๆ เกิดร่วมด้วยเท่านั้น รูปาวจรกุศลมีอารมณ์อะไร รูปาวจรวิบากก็มีอารมณ์นั้น อรูปาวจรกุศลและอรูปาวจรวิบาก โลกุตตรกุศลและโลกุตตรวิบากก็โดยนัยเดียวกัน แต่มหากุศลหาเป็นเช่นนั้นไม่ วิริตติเจตสิกเกิดกับมหากุศลจิตเฉพาะในขณะวิริตติทุจริต แต่มหาวิบากซึ่งเป็นผลของมหากุศลนั้นไม่มีวิริตติเจตสิกและอัปมัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วย เพราะมหาวิบากไม่ได้ทำกิจวิริตติทุจริตเช่นมหากุศล

วิริตติเจตสิกไม่เกิดกับรูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต เพราะขณะที่เป็นมหัคคตจิตนั้นไม่มีการกระทำใด ๆ ทางกายวาจาที่วิริตติเจตสิกจะต้องเกิดขึ้นวิริตติทุจริตทางกายหรือทางวาจาเลย

อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง ไม่เกิดพร้อมกัน อัปมัญญาดวงหนึ่งดวงใดย่อมเกิดในขณะที่จิตมีสัตว์บุคคล (ที่เป็นทุกข์หรือเป็นสุข) เป็นอารมณ์เท่านั้น อัปมัญญาเจตสิกไม่เกิดกับมหาวิบากจิตโดยนัยเดียวกับวิริตติเจตสิก แต่อัปมัญญาเจตสิกดวงหนึ่งดวงใดเกิดกับมหากุศลจิตและมหาทิรียาจิตได้เมื่อมีสัตว์ที่เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเป็นอารมณ์ และในการเจริญพรหมวิหารภาวนา คือ เมตตาภาวนาได้แก่โทสเจตสิก กรุณาภาวนาได้แก่กรุณาเจตสิก มุทิตาภาวนาได้แก่มุทิตาเจตสิก อุเบกขาภาวนาได้แก่ตัดตรมัมชัตตตตเจตสิก เมื่ออบรมเจริญสมถภาวนาซึ่งเป็นพรหมวิหารนั้น มหากุศลที่ประกอบด้วยเมตตาหรือกรุณา หรือมุทิตาย่อมเจริญเพิ่มขึ้น จนเป็นความสงบที่มีกำลังมั่นคง เป็นอุปจารสมาธิ (สมาธิใกล้ต่อการแนบแน่นในอารมณ์) และอัปนาสมาธิ (แนบแน่นในอารมณ์) ซึ่งเป็นฌานจิตขั้นที่ ๑ และเมื่ออบรมเจริญต่อไปก็บรรลุถึงฌานจิตขั้นที่ ๒ ขั้นที่ ๓ ขั้นที่ ๔

ตามลำดับ แต่เมตตา กรุณา มุทิตา ไม่อาจบรรลุถึงขั้นปัญญาจณาน ซึ่งเป็นรูปฌานที่ ๕ ได้ เพราะฌานจิตขั้นที่ ๑, ๒, ๓, ๔ เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ดังนั้นเมื่อจะอบรมพรหมวิหารภาวนาให้ถึงปัญญาจณานต้องเป็นอุเบกขาพรหมวิหารเท่านั้น ฉะนั้น เมตตา กรุณา มุทิตา จึงเป็นอารมณ์ของปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌานและจตุตถฌาน ส่วนอุเบกขาพรหมวิหารนั้นเป็นอารมณ์ของปัญญาจณานเท่านั้น

อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ดวงไม่เกิดกับอรูปาวจรจิต เพราะอรูปาวจรจิตไม่มีสัत्वบุคคลเป็นอารมณ์

อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ดวงไม่เกิดกับโลกุตตรจิต เพราะโลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์

ปัญญาเจตสิก ๑ ดวง เกิดร่วมกับกามาวจรจิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ทั้งหมด 12 และเกิดร่วมกับอรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิตด้วย เพราะจิตเหล่านี้ต้องประกอบด้วยปัญญาเจตสิกทั้งสิ้น

จะเห็นได้ว่า โดยทั่วไปกามาวจรกุศลจิตเกิดร่วมกับโสภณสาธารณเจตสิกเท่านั้น แต่บางกาลก็มีวิริตีเจตสิก ๑ ดวงเกิดร่วมด้วยเมื่อวิริตีหุงจิต และบางกาลก็มีอัปมัณฺญาเจตสิก ๑ ดวงเกิดร่วมด้วย และบางกาลก็เกิดร่วมกับปัญญาเจตสิก ขณะอบรมเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนานั้นเป็นมหากุศลจิตที่มีปัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วย จึงเป็นมหากุศลญาณสัมปยุตต์

สมถภาวนา

สมถภาวนาไม่ใช่การทำสมาธิ สมาธิเป็นสภาพธรรมที่ตั้งมั่นในอารมณ์ ซึ่งได้แก่เอกัคคตาเจตสิกที่เกิดขึ้นกับจิตทุกดวง เมื่อจิตฝึกฝัมีอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งนานๆ ลักษณะของเอกัคคตาเจตสิกก็ปรากฏเป็นสมาธิ คือตั้งมั่นแน่วแน่อยู่ที่อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเพียงอารมณ์เดียว เอกัคคตาเจตสิกที่เกิดขึ้นกับกุศลจิตเป็น **มิจจาสมาธิ** เอกัคคตาเจตสิกที่เกิดขึ้นกับกุศลจิตเป็น **สัมมาสมาธิ**

การทำสมาธิให้จิตจดจ่อที่อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งนาน ๆ นั้น เมื่อไม่ประกอบด้วยปัญญาก็เป็นมิจจาสมาธิ เพราะขณะนั้นเป็นความพอใจที่จะให้จิตตั้งมั่นแน่วแน่อยู่ที่อารมณ์เดียว เมื่อปราศจากปัญญาที่ไม่สามารถรู้ความต่างกันของโลภมูลจิตและกุศลจิต เพราะโลภมูลจิตและกามาวจรกุศลจิตมีเวทนาประเภทเดียวกันเกิดร่วมกันด้วย คือ

โลภมูลจิต ๘ ดวง มีอุเบกขาเวทนาเกิดร่วมด้วย ๔ ดวง มีโสมนัสเวทนาเกิดร่วมด้วย ๔ ดวง

กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง มีอุเบกขาเวทนาเกิดร่วมด้วย ๔ ดวง มีโสมนัสเวทนาเกิดร่วมด้วย ๔ ดวง

ฉะนั้น ขณะใดที่อุเบกขาเวทนาเกิดขึ้นหรือโสมนัสเวทนาเกิดขึ้น จึงยากที่จะรู้ว่าจิตที่ไม่สุขไม่ทุกข์ ไม่เดือดร้อนหรือขณะที่โสมนัสยินดีเป็นสุขนั้น เป็นโลภมูลจิตหรือเป็นมหากุศลจิต

ความต่างกันของโลภมูลจิต ๘ ดวงและมหากุศลจิต ๘ ดวง คือ โลภมูลจิตมีอกุศลเจตสิกเกิดร่วมด้วย มหากุศลจิตมีโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วย อกุศลเจตสิกที่แสดงความต่างกันของโลภมูลจิตและมหากุศลจิต คือ มิจจาทิฎฐิ ความเห็นผิดและโสภณเจตสิกที่แสดงความต่างกันของกุศลจิตและโลภมูลจิต คือ สัมมาทิฎฐิ ซึ่งเป็นปัญญาเจตสิก ฉะนั้น ความต่างกันของโลภมูลจิต ๘ ดวง และมหากุศล ๘ ดวง คือ

โลภมูลจิต ๘ ดวงเกิดร่วมกับทิฎฐิเจตสิก ๔ ดวง ไม่เกิดร่วมกับทิฎฐิเจตสิก ๔ ดวง

มหากุศลจิต ๘ ดวงเกิดร่วมกับปัญญาเจตสิก ๔ ดวง ไม่เกิดร่วมกับปัญญาเจตสิก ๔ ดวง

ฉะนั้น ผู้ที่จะเจริญสมถภาวนาจึงต้องรู้ความต่างกันของโลภมูลจิตและกุศลจิต มิฉะนั้นก็จะทำสมาธิด้วยโลภมูลจิตเป็นมิจจาสมาธิเมื่อไม่ประกอบด้วยปัญญา

ส่วนใหญ่ผู้ที่ทำสมาธิไม่ต้องการให้จิตวุ่นวายเดือดร้อนกังวลไปกับเรื่องราวต่าง ๆ พอใจที่จะให้จิตตั้งมั่นอยู่ที่อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง โดยไม่รู้ว่าขณะที่กำลังต้องการให้จิตจดจ่อที่อารมณ์ที่ต้องการนั้น ไม่ใช่มหากุศลญาณสัมปยุตต์

การเจริญสมถภาวนาเป็นการเจริญมหากุศลญาณสัมปยุตต์ ผู้ที่จะเจริญสมถภาวนาต้องเป็นผู้มีปัญญาเห็นโทษของอกุศลทั้งโลภะและโทสะ ไม่ใช่เห็นแต่โทษของโทสมูลจิตซึ่งเป็นความกังวลใจ เดือดร้อนใจต่าง ๆ เท่านั้น ผู้ที่ไม่รู้จักกิเลสและไม่เห็นโทษของโลภะ ย่อมไม่เจริญสมถภาวนา ฉะนั้นผู้ที่เจริญสมถภาวนาจึงเป็นผู้ตรง มีปัญญาเห็นโทษของโลภะและมีสติสัมปชัญญะ รู้ขณะที่ต่างกันของโลภมูลจิตและมหากุศลญาณสัมปยุตต์

จิต จึงจะเจริญมหากุศลญาณสัมปยุตต์เพิ่มขึ้น ๆ จนอกุศลจิตไม่เกิดแทรกคั่นได้ จนกว่าจะเป็นอุچارสมาธิ แล้ว บรรลุอัปนาสมาธิ คือ ปฐมฌานกุศลจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

การเจริญสมถภาวนาที่จะให้มหากุศลญาณสัมปยุตต์จิตเจริญขึ้น ๆ จนเป็นบาทให้เกิดปฐม ฌานกุศลจิตซึ่งเป็นรูปาวจรกุศลนั้น เป็นสิ่งที่กระทำได้ยาก เพราะจะต้องไม่เป็นอภัพพบุคคล คือผู้ที่แม่เจริญ สมถะหรือวิปัสสนาก็ไม่อาจบรรลุฌานจิตหรือโลกกุตตรจิตได้ ผู้ที่เป็นภัพพบุคคล คือผู้ที่เมื่อเจริญสมถภาวนา หรือวิปัสสนาภาวนาก็อาจบรรลุฌานจิตหรือโลกกุตตรจิตได้นั้น ต้องเป็นผู้ที่

๑. °ไม่มีวิบากเป็นเครื่องกั้น คือ ปฏิสนธิจิตเป็นดิเหตุกะ มีปัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วย

๒. ไม่มีกรรมเป็นเครื่องกั้นคือ ไม่ได้กระทำอนันตริยกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในอนันตริยกรรม ๕ ซึ่งเป็นเครื่องกั้นสวรรค์ มัคค์ ผล อนันตริยกรรม ๕ คือฆ่ามารดา ๑ ฆ่าบิดา ๑ ฆ่าพระอรหันต์ ๑ ทำร้ายพระผู้มี พระภาคให้หือพระโลหิต ๑ ทำสังฆเภท คือทำลายสงฆ์ให้แตกกันโดยไม่ทำสังฆกรรมร่วมกัน ๑

๓. ไม่มีกิเลสเป็นเครื่องกั้น คือ ไม่มีนิยตมิถจาทิฏฐิ ๓ ได้แก่ นัตถิกทิฏฐิ อเหตุกทิฏฐิ อภิริยทิฏฐิ

แม้ว่าปฏิสนธิจิตเป็นดิเหตุกะ ประกอบด้วยปัญญา แต่ถ้าอินดิเพิลคเพลินในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะโดยไม่เห็นโทษ ก็ย่อมจะไม่คิดจะบรรเทาความเพิลคเพลินในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ด้วยการ รักษาศีลและเจริญภาวนา ฉะนั้น การอบรมสมถภาวนาให้ถึงอุچارสมาธิและอัปนาสมาธิจึงไม่่ง่ายเลย ไม่ใช่ เพียงการจ้องที่อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งที่ต้องการก็จะเป็นมหากุศลญาณสัมปยุตต์ ที่จะทำให้บรรลุถึงอุچار สมาธิได้ ถ้าเข้าใจคิดว่าโลกมูลจิตขณะนั้นเป็นมหากุศลก็จะทำให้คิดว่า นิมิตต่างๆ ที่จิตปรุงแต่งให้เกิดขึ้นเห็น เป็นนรก สวรรค์ สถานที่ เรื่องราวเหตุการณ์ต่าง ๆ นั้น เป็นอุچارสมาธิและอัปนาสมาธิ ซึ่งเป็นฌานจิตชั้น ต่าง ๆ

ฉะนั้น สมถภาวนาจึงเป็นเรื่องละเอียดที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจถูกต้องจริง ๆ

วันหนึ่ง ๆ ในขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ฐุโผฏฐัพพะ และคิดนึก อกุศลจิตย่อมเกิดมากกว่ากุศล จิต กุศลจิตที่เกิดในวันหนึ่ง ๆ นั้นย่อมเป็นทานบ้าง สิลบ้าง เพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ ในแต่ละวันแต่ละเดือน ผู้ที่ เห็นโทษของอกุศลจึงอบรมจิตให้เป็นกุศลเพิ่มขึ้นด้วย ในขณะที่ไม่ใช้ทานและศีล การอบรมจิตให้สงบจาก อกุศลทั้งหลายในวันหนึ่ง ๆ นั้นเป็นกุศลชั้นสมถภาวนาในชีวิตประจำวัน แม้ว่าจะไม่สามารถจะถึงขั้นอุچارสมาธิ และอัปนาสมาธิ ก็เป็นสิ่งที่ควรเจริญ แต่การจะระงับจิตให้สงบจากอกุศลนั้น ต้องเป็นปัญญาที่รู้ว่าจิตจะสงบ ในขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น

° อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต ภัททสุตฺต ข้อ ๓๕๑ และอวารณตาสุตฺต ข้อ ๓๕๘

ถึมรส ฐุโผฏฐัพพะ และคิดนึกได้อย่างไร มิฉะนั้นกุศลจิตก็เกิดไม่ได้

จิตที่สงบจากอกุศลเป็นสมถภาวนานั้น ต้องเป็นกุศลจิตในอารมณ์ ๔๐ อารมณ์ คือ กสิณ ๑๐ อสุก ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อาหารปฏิกุศลสัญญา ๑ จตุธาตวัญฐาน ๑ พรหมวิหาร ๔ อรูปฌานอารมณ์ ๔

กสิณ ๑๐

ชื่อว่า กสิณ เพราะอรรถว่า ทำอารมณ์ทั้งสิ้น กสิณ ๑๐ ได้แก่

๑. ปรถวิกสิณ ระลึกถึงแต่ดินเท่านั้น

๒. อาโปกสิณ ระลึกถึงแต่น้ำเท่านั้น
๓. เตโชกสิณ ระลึกถึงแต่ไฟเท่านั้น
๔. วาโยกสิณ ระลึกถึงแต่ลมเท่านั้น
๕. นิลกสิณ ระลึกถึงแต่สีเขียวเท่านั้น
๖. ปิตกสิณ ระลึกถึงแต่สีเหลืองเท่านั้น
๗. โลหิตกสิณ ระลึกถึงแต่สีแดงเท่านั้น
๘. โอทาทกสิณ ระลึกถึงแต่สีขาวเท่านั้น
๙. อาโลกกสิณ ระลึกถึงแต่แสงสว่างเท่านั้น
๑๐. อากาสกสิณ ระลึกถึงแต่อากาศเท่านั้น

จิตที่ระลึกถึงแต่ดินเป็นกุศลเป็นอกุศล เมื่อปัญญาไม่เกิดขณะที่คิดถึงดินก็เป็นอกุศลที่ต้องการคิดถึงดิน หรือต้องการจดจ้องที่ดิน

เมื่อปัญญาเกิด จิตที่ระลึกถึงดินก็เป็นกุศล เมื่อรู้ว่ามีรูปทุกอย่างที่ปรากฏปราศจากธาตุดินไม่ได้ สิ่งที่เคยพอใจปรารถนาต้องการทั้งหมดทั้งสิ้นนั้น ล้วนเป็นแต่เพียงดินเท่านั้น เมื่อรู้ถึงแก่นแท้ของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกที่เคยพอใจปรารถนาว่าเป็นแต่เพียงดิน ก็ทำให้ละคลายความพอใจในสิ่งทั้งหลายได้ในขณะที่ระลึกถึงว่าเป็นเพียงดินเท่านั้น

การที่จิตจะเป็นกุศลระลึกถึงแต่ดินนั้น เป็นไปได้ยากเพราะเมื่ออารมณ์กระทบตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจก็คล้อยไปตามอารมณ์นั้น ๆ ทันที ด้วยเหตุนี้การเจริญสมถภาวนาที่จะทำให้จิตสงบจากอกุศลมันคงขึ้น จึงต้องอาศัยสถานที่ที่เงียบสงัดปราศจากเสียงผู้คนรบกวน และทำดินเป็นวงกลมเกลี้ยง (ปลถวิกสิณ) ปราศจากมลทิน โทษที่จะทำให้จิตโน้มหนักไปพอใจในรูปร่างลักษณะต่าง ๆ ได้ (ความละเอียดมีในคัมภีร์วิสุทธิมรรคสังฆนิเทศ ปลถวิกสิณ) ขณะที่ปลถวิกสิณนั้น เมื่อจิตระลึกถึงดินประกอบด้วยปัญญาเป็นมหากุศลญาณสัมปยุตต์ จิตจึงจะสงบได้ และจะต้องอุปถัมภ์เพื่อเตือนให้ระลึกถึงดินเท่านั้นเรื่อย ๆ ไปเพื่อไม่ให้จิตรู้อารมณ์อื่น

ยากแค่ไหนที่จะระลึกถึงแต่ดินด้วยจิตที่สงบจากอกุศลทั้งหลายอยู่เรื่อย ๆ โดยอุปถัมภ์ที่ไม่เล็งนึกไม่ใหญ่ไม่สูงนักไม่ต่ำนักไม่สูงนักไม่ต่ำนัก ฉะนั้น วิตกเจตสิกจึงเป็นองค์ฌานที่ขาดไม่ได้เลย วิตกเจตสิกที่เกิดกับมหากุศลญาณสัมปยุตต์จิตจะต้องจรที่ปลถวิกสิณ ด้วยจิตที่สงบจากอกุศลทั้งหลายทั้งในขณะที่ยลดับตาและลืมตา จนกว่าอุคคหนิมิต คือ นิมิตของปลถวิกสิณจะปรากฏทางมโนทวารเหมือนกับในขณะที่ยลดับตา ซึ่งบางท่านแม้ปฏิบัติจนจิตจะเป็นดีเหตุกะแต่อุคคหนิมิตก็ไม่ปรากฏเลย อุคคหนิมิตจะปรากฏเมื่อมหากุศลญาณสัมปยุตต์เพิ่มความสงบมันคงในปลถวิกสิณแล้ว แต่ขณะที่อุคคหนิมิตปรากฏนั้นก็ยังไม่ถึงอุปจารสมาธิ

การประคับประคองให้มหากุศลญาณสัมปยุตต์จิตตั้งมั่นในอุคคหนิมิตต่อไปและมันคงขึ้นนั้นไม่ง่ายเลย ตามข้อความในวิสุทธิมรรค ปลถวิกสิณนิเทศ เมื่อนิเวศน์ทั้งหลาย (อกุศลธรรมที่กลุ่มรุมครอบงำจิต) ระวังลงโดยลำดับแล้ว จิตย่อมสงบมันคงเป็นอุปจารสมาธิเมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏราวกะชาแรกอุคคหนิมิตออกมา ปฏิภาคนิมิตเป็นนิมิตที่ส่องใสกว่าอุคคหนิมิต ขณะที่ปฏิภาคนิมิตปรากฏนั้น มหากุศลญาณสัมปยุตต์จิตสงบมันคงถึงขั้นอุปจารสมาธิ คือ สมาธิที่ใกล้ชิดต่อการสงบแนบแน่นในอารมณ์ขั้นอัปนาสมาธิ ซึ่งเป็นปฐมฌานจิต

การประคับประคองให้มหากุศลญาณสัมปยุตต์จิตที่สงบถึงขั้นอุปจารสมาธิสงบได้ต่อไปอีกเรื่อย ๆ และเพิ่มความสงบมันคงขึ้นจนถึงขั้นที่อัปนาสมาธิซึ่งเป็นจิตขั้นรูปร่างเป็นปฐมฌานจิตเกิดขึ้นได้นั้น ต้อง

รักษาอุปปาสนาสมาธิที่ได้แล้ว คุณนางแก้วรักษาครรภ์ซึ่งเป็นที่อุบัติแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ และต้องเว้นเหตุอันไม่เป็นสัปปายะ (ธรรมที่สะดวกสบายเกื้อกูลแก่การเจริญภาวนา) ๗ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. เว้นอวาตคือที่อยู่ซึ่งเมื่ออยู่แล้วนิมิตที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดที่เกิดแล้วก็หายไป
๒. เว้นโคจรคือทางไปที่ห่างจากอวาตหรือที่ไกลอวาตมากที่หาภิกษาไม่ได้ง่ายและไม่สมบูรณ์
๓. เว้นถ้อยคำที่ไม่สบายที่นับเนื่องในดิรัจฉานกถา คือ กถาที่ไม่เกื้อกูลแก่ปัญญา ซึ่งทำให้ นิมิตที่เกิดขึ้นแล้วหายไป
๔. เว้นบุคคลที่มากด้วยกิเลส ที่ชวนชวายนิกิเลส เพราะทำให้จิตเกิดกิเลสเศร้าหมอง
- ๕ - ๖. เว้นโภชนะและอากาศที่ไม่ถูกกับร่างกาย อันจะทำให้ป่วยไข้
๗. เว้นอิริยาบถที่ไม่ทำให้จิตตั้งมั่น

เมื่อเว้นสิ่งทีควรเว้นและเสพสิ่งทีควรเสพแล้ว อปปนาสมาธิก็ยังไมเกิด ก็จะต้องบำเพ็ญอปปนาโกศลให้เต็มที คือ ต้องประกอบด้วยอปปนาโกศลความรู้ความฉลาดในธรรมทีเกื้อกูลให้ฉานจิตเกิดขึ้นได้ ๑๐ ประการ คือ°

° วิสุทธิมัทค์ ปฐกวิถินิทเทศ

๑. โดยการท้าวตดูให้เป็นของสะอาด คือทั้งร่างกายและเครื่องนุ่งห่มและที่อยู่อาศัยให้ สะอาด มิฉะนั้นแล้วจิตใจก็ไม่แจ่มใส
๒. โดยการยังความเสมอกันของอินทรีย์ ๕ คือ สัทธาและปัญญา วิริยะและสมาธิให้ เสมอกันด้วย สติ
๓. โดยฉลาดต่อนิมิต
๔. ย่อมระคองจิตโดยสมัยทีควรระคอง
๕. ย่อมข่มจิตในสมัยทีควรข่ม
๖. ย่อมยังจิตให้ร่าเริงในสมัยทีควรร่าเริง
๗. ย่อมเพ่งเฉยจิตในสมัยทีควรเพ่งเฉย
๘. โดยการเว้นบุคคลผู้ไม่ตั้งมั่น
๙. โดยเสพบุคคลผู้ตั้งมั่น
๑๐. โดยความเป็นผู้มีอิทธาศัยน้อมไปในคุณนั้นๆ

ถ้าไม่เป็นผู้ฉลาดในอปปนาโกศล ๑๐ นี้ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตก็ไม่อาจเพิ่มความสงบมั่นคงขึ้นอีกจนเป็นบาทให้อปปนาสมาธิ คือ รูปร่างปรุหมานจิตเกิดได้

ขณะที่รูปร่างปรุหมานจิตซึ่งเป็นจิตอีกระดับขั้นหนึ่ง คือ เป็นจิตอีภุมิหนึ่งจะเกิดขึ้น พ้นจากสภาพจิตที่เป็นกามาวจรนั้น วิถิจิตจะเกิดสืบต่อกันตามลำดับทางมโนทวารเป็นฉานวิถิ ดังนี้

ภวังคจิต	เป็น	มหาวิบากญาณสัมปยุตต์
ภวังคฉลนะ	เป็น	มหาวิบากญาณสัมปยุตต์
ภวังคุปัจเจตนะ	เป็น	มหาวิบากญาณสัมปยุตต์

มโนทวารวิชชณะ	เป็น	อเหตุกิริยา
บริกัมม	เป็น	มหากุศลญาณสัมปยุตต์
อุปจาระ	เป็น	มหากุศลญาณสัมปยุตต์ (ประเภทเดียวกับบริกัมม)
อนุโลม	เป็น	มหากุศลญาณสัมปยุตต์ (ประเภทเดียวกับบริกัมม)
โคตรภู	เป็น	มหากุศลญาณสัมปยุตต์ (ประเภทเดียวกับบริกัมม)
ปฐมฌานกุศลจิต	เป็น	รูปาวจรกุศลจิต
ภวังคจิต	เป็น	มหาวิบากญาณสัมปยุตต์

รูปาวจรปฐมฌานกุศลจิตที่เกิดเป็นครั้งแรกนั้นเกิดเพียง ๑ ขณะเท่านั้น ต่อเมื่อภายหลังชำนาญขึ้นแล้ว ฌานจิตจึงจะเกิดดับสลับต่อเพิ่มขึ้น ๆ ได้ โดยไม่มีภวังคจิตเกิดแทรกคั่นเลย ตามกำหนดเวลาที่ตั้งใจไว้ได้ ฌานวิถิจิตที่เกิดดับสลับต่อกันโดยไม่มีภวังคจิตเกิดแทรกคั่นเลยนั้นเป็น**ฌานสมบัติ** คือ เป็นการบรรลุถึงสภาพจิตที่สงบแนบแน่นในอารมณ์ของฌานได้ตามกำหนดเวลาที่ตั้งใจไว้

ก่อนที่ฌานวิถิจิตจะเกิดขึ้น ต้องมีมหากุศลญาณสัมปยุตต์จิตเกิดก่อนทุกครั้ง

มหากุศลชวณะขณะที่ ๑ เป็นบริกัมม คือ เป็นบริกัมมของอัปนาสมาธิ เพราะปรุงแต่งอัปนา คือ ถ้ามหากุศลซึ่งเป็นบริกัมมไม่เกิด จิตขณะต่อไปและอัปนาสมาธิ คือ ฌานจิตก็เกิดไม่ได้

มหากุศลชวณะที่ ๒ เป็นอุปจาร เพราะเข้าไปใกล้อัปนาสมาธิ

มหากุศลชวณะที่ ๓ เป็นอนุโลม เพราะอนุกุลแก่อัปนาสมาธิ

มหากุศลชวณะที่ ๔ เป็นโคตรภู เพราะข้ามพ้นกามาวจรภูมิเพื่อขึ้นสู่รูปาวจรภูมิ

เมื่อมหากุศลชวณะที่ ๔ ดับแล้ว ฌานวิถิจิตขณะต่อไปจึงเป็นรูปาวจรปฐมฌานกุศลจิต

รูปาวจรฌานกุศลจิตประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา แม้ว่ามิโสภณเจตสิกเกิดร่วมด้วย แต่องค์ประกอบที่ทำให้รูปาวจรปฐมฌานจิตเกิดนั้น ได้แก่ เจตสิก ๕ ดวงนี้ ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณธรรม คือ อุกุลธรรมที่กัณฐมูขัดขวางจิตไม่ให้ดำเนินไปในทางสงบ นิวรณธรรม ๕ คือ

กามฉันทนิวรณ ได้แก่ ความยินดีพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

พยาบาทนิวรณ ได้แก่ ความขุ่นเคืองใจ

ถีนมิตถนิวรณ ได้แก่ ความท้อถอย หดหู่ และความซบเซาว่างเหงา

อุทธัจจกุกกัจจนิวรณ ได้แก่ ความฟุ้งซ่าน และความรำคาญใจ

วิกิกิจฉานิวรณ ได้แก่ ความสงสัยไม่แน่ใจในสภาพธรรม และในเหตุและผลของสภาพธรรม

องค์ฌาน ๕ เป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณธรรม ๕ โดยวิตกเจตสิกจรดที่อารมณ์ซึ่งทำให้จิตสงบได้ และวิจารณ์เจตสิกตามประกอบอารมณ์ที่วิตกเจตสิกจรดลง ทำให้จิตไม่ฟุ้งซ่านไปสู่อารมณ์อื่น ปีติเจตสิกเป็นสภาพที่

เอิบอ้อม สุขเวทนาเพิ่มพูนยิ่งขึ้นตามความเอิบอ้อม และเอกัคคตาที่องค์ฌาน ๔ อุปการะอุดหนุนแล้ว ตั้งมั่นคง
ในอารมณ์โดยอาการของปฐมฌานที่ประกอบด้วยองค์ ๕

องค์ฌาน ๕ เป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณ์ธรรม ๕ ดังนี้^๑

๑. **วิตกเจตสิก เป็นปฏิปักษ์ต่อธัมมิกนิเวรณ** เพราะเมื่อวิตกเจตสิกตรีกถึงแต่อารมณ์ของสมถ
ภาวนามากขึ้นเรื่อย ๆ ความฟุ้งซ่าน หลุดเหวี่ยง และความว่างเหงาก็ย่อมเกิดไม่ได้

๒. **วิจารณ์เจตสิก เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉานิเวรณ** เมื่อวิจารณ์เจตสิกประกอบอารมณ์ตามวิตกเจตสิกที่
จรดลงในอารมณ์ของสมถภาวนาไปเรื่อย ๆ ความสงสัยความไม่แน่ใจในสภาพธรรม และในเหตุผลของสภาพ
ธรรมก็เกิดไม่ได้

๓. **ปีติเจตสิกเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาทนิเวรณ** เมื่อความสงบในอารมณ์ของสมถภาวนาเพิ่มขึ้น ปีติก็
เอิบอ้อมในความสงบนั้นยิ่งขึ้น ทำให้ความพยายามทขุ่นเคืองใจเกิดไม่ได้ในระหว่างนั้น

๔. **สุข (โสมนัสสเวทนา) เป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะนิเวรณ** เมื่อกำลังเป็นสุขในอารมณ์ของสมถ
ภาวนาอยู่ ความเดือดร้อนใจ กังวลใจ และความฟุ้งซ่านในอารมณ์อื่นก็เกิดไม่ได้ เพราะกำลังเป็นสุขในสมถ
อารมณ์ในขณะนั้น

๕. **เอกัคคตาเจตสิก เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทนิเวรณ** เพราะเมื่อสมาธิตั้งมั่นในอารมณ์ของสมถภาวนา
แล้ว ก็ไม่ยินดีในกามอารมณ์ใด ๆ

รูปาวจรปฐมฌานกุศลจิตเป็นอัปนาสมาธิที่แนบแน่นในอารมณ์ด้วยองค์ฌาน ๕ ฉะนั้น ถึงแม้ว่ารูปาว
จรฌานกุศลจะเกิดขึ้นครั้งแรกเพียงขณะเดียว เมื่อภวังคจิตเกิดขึ้นหลายขณะดับไปแล้ว มโนทวารวิถีจิตก็เกิดสืบ
ต่อโดยมโนทวารวิชชชจิตเกิดขึ้นร่าเริงถึงองค์ของฌาน ๑ ขณะ แล้วดับไป แล้วมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตก็
พิจารณาองค์ฌานนั้น ๗ ขณะ แล้วภวังคจิตก็เกิดขึ้น มโนทวารวิถีจิตเกิดขึ้นพิจารณาองค์ของฌานที่ละองค์ทีละ
วาระ ขณะที่มโนทวารวิถีจิตเกิดขึ้นพิจารณาองค์ฌานแต่ละองค์แต่ละวาระนั้น เป็นปัจเจกขณวิถี ซึ่งต้องเกิดต่อ
จากฌานวิถีทุกครั้ง

ปัญญาของผู้บรรลุรูปาวจรฌานกุศลจิต จึงรู้ความต่างกันขององค์ฌานทั้ง ๕ คือ รู้ความต่างกันของวิตก
เจตสิกและวิจารณ์เจตสิก รู้ความแตกต่างกันของปีติเจตสิกและสุข (โสมนัสสเวทนาเจตสิก) และรู้ลักษณะของ
เอกัคคตาเจตสิกที่เป็นอัปนาสมาธิ

ผู้เจริญสมถภาวนาต้องมีสติสัมปชัญญะอย่างปกติและรู้ลักษณะของจิตที่เป็นกุศลและอกุศลที่เกิด
สลับกันและแทรกคั่นอย่างรวดเร็วได้ถูกต้อง มิฉะนั้นก็จะเข้าใจผิดว่า โลกมุลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนาเป็น
ความสงบและเป็นกุศล

ผู้เจริญสมถภาวนาไม่มีอาการผิดปกติใด ๆ เลย เพราะการเจริญสมถภาวนาเป็นการเจริญกุศลทางใจ ซึ่ง
เมื่อจิตสงบแล้วก็ปรากฏแต่นิมิตของอารมณ์ ที่ทำให้จิตนุ่มเป็นกุศลมั่นคงยิ่งขึ้น เช่น ผู้ที่เจริญอาโปกสิณก็มี
นิมิตของอาโปกสิณเป็นอารมณ์ จะไม่เห็นนรกสวรรค์ เหตุการณ์เรื่องราวต่างๆ เลย

ขณะที่ทำสมาธิแล้วเห็นภาพต่าง ๆ ขณะนั้นไม่ใช่สมถภาวนา

^๑ อภิธัมมัตถวิภาวินี ปริจเฉทที่ ๒ วิเคราะห์องค์ฌาน

การเจริญสมถภาวนาต้องเป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ซึ่งสงบเพราะระลึกอารมณ์ของสมถภาวนา อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งใน ๔๐ อารมณ์ แม้โลกมุขจิตหรือมหากุศลญาณวิปยุตตจิตจะมีอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใด ใน ๔๐ อารมณ์ ก็ไม่ใช่สมถภาวนา เช่น เด็กหรือผู้ใหญ่ที่ท่องพุทโธโดยไม่ได้ระลึกถึงพระพุทธรูปประเภทต่าง ๆ ก็ไม่ใช่มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ผู้ที่เห็นซากศพแล้วตกใจกลัวก็เป็นโทสมุขจิตไม่ใช่มหากุศลญาณสัมปยุตต์ ผู้ที่พยายามจดจ้องที่ลมหายใจโดยไม่รู้ว่าเพราะอะไรจิตจึงจะสงบได้ก็ไม่ใช่มหากุศลญาณสัมปยุตต์ กสิณอื่น ๆ และอารมณ์อื่น ๆ ของสมถภาวนานั้น มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตต้องพิจารณาโดยถูกต้อง จิตจึงสงบได้ โดยนับเกี่ยวกับการเจริญปลุกวิกสิณ

เมื่อผู้บรรลุปฐมฌานกุศลเห็นโทษของวิตกเจตสิก ซึ่งเป็นเจตสิกที่จรดในอารมณ์ว่า ปกติย่อมจรดในอารมณ์ที่เป็นกามอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ จึงยังใกล้ชิดต่ออกุศลธรรมทั้งหลาย ถ้าสามารถให้ฌานจิตนั้นปราศจากวิตกเจตสิก ให้มีแต่วิจารณ์เจตสิก ปีติ สุข เอกัคคตา ก็ย่อมสงบประณีตกว่า จึงเพียรระลึกถึงอารมณ์ของปฐมฌานกุศลที่บรรลได้แล้ว และพยายามประคองให้จิตสงบมั่นคงที่อารมณ์ของปฐมฌาน โดยไม่ให้วิตกเจตสิกต้องจรดในอารมณ์นั้นเลย ซึ่งจะสำเร็จได้เมื่อถึงพร้อมด้วย วลี ๕ คือ ความชำนาญแคล่วคล่องในฌาน ๕ ประการก่อน วลี ๕ คือ^๑

๑. **อวัชชนวลี** ความชำนาญในการนึกถึงปฐมฌานได้ ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารถนา
๒. **สมาปัสสชนวลี** ความชำนาญในการเข้าฌาน คือ ให้ฌานจิตเกิดได้ ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารถนา
๓. **อธิษฐานวลี** ความชำนาญในการให้ฌานจิตเกิดดับสืบต่อกันมาไม่น้อย ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารถนา
๔. **วุฏฐานวลี** ความชำนาญในการออกจากฌานได้ ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารถนา
๕. **ปัจจุเวกษณวลี** ความชำนาญในการนึกถึงองค์ฌานแต่ละองค์ได้ ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารถนา

การที่จะบรรลุปฐมฌานจิตขั้นสูงขึ้นไปได้นั้น ต้องเห็นโทษขององค์ฌานขั้นต้น ๆ แล้วละองค์ฌานได้ตามลำดับ คือ

ทุติยฌาน ละวิตก จึงประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

ตติยฌาน ละวิจารณ์ จึงประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

จตุตถฌาน ละปีติ จึงประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

ปัญจฌาน ละสุข จึงประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

^๑ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามัคค์ มหาวรรค ญาณกถา ข้อ ๒๒๕

การละองค์ฌานไปที่ละองค์นั้น เป็นฌานโดยปัญญาจนัย คือ โดยนัยของฌาน ๕

สำหรับผู้ที่ปัญญาสามารถละวิตกและวิจารณ์ได้พร้อมกันนั้นเป็นฌานโดยจตุกถจนัย คือ โดยนัยของฌาน ๔ ดังนี้

ทุติยฌาน ละวิตก วิจารณ์ จึงประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

ตติยฌาน ละปีติ จึงประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

จตุตถฌาน ละสุข จึงประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ทุติยฌานโดยจตุกกนัย	ก็คือ	ตติยฌาน โดยปัญจกนัย
ตติยฌานโดยจตุกกนัย	ก็คือ	จตุตถฌาน โดยปัญจกนัย
จตุตถฌานโดยจตุกกนัย	ก็คือ	ปัญจฌาน โดยปัญจกนัย

ถ้าหาควสึแล้ว การละองค์ฌานขั้นต้น ๆ เพื่อบรรลุมานขั้นสูงขึ้นเรื่อย ๆ ก็เป็นไปได้เลย
เมื่อฌานวิจิตรดับแล้ว ปัจเจกขณวิธิต้องเกิดต่อทุกครั้ง

การระงับกิเลสด้วยการเจริญสมถภาวนา ไม่ใช่การดับกิเลสเป็นสมุจเฉท ฉะนั้น ฌานจิตจึงเสื่อม คือ
เกิดซ้ำไม่ช้านานยุคต่อแล้วเหมือนเดิม หรืออาจจะไม่เกิดอีกเลยก็ได้ ฉะนั้น ที่ฌานจิตจะเกิดได้ก็ต้องแก้แล้วจึง
ต้องมีวิสุทธิทุก ๆ ฌานอยู่เสมอ (ความละเอียดมีในวิสุทธิมรรค)

อารมณ์ของสมถภาวนา ๔๐ อารมณ์นั้น บางอารมณ์จิตก็สงบได้ไม่ถึงอุปจารสมาธิ บางอารมณ์จิตก็
สงบได้ถึงอุปจารสมาธิ บางอารมณ์จิตก็สงบได้ถึงปฐมฌานเท่านั้น บางอารมณ์ก็สงบได้ถึงจตุตถฌาน โดยปัญจก
นัย บางอารมณ์ก็สงบได้ถึงปัญจฌาน และบางอารมณ์ก็เป็นอารมณ์เฉพาะปัญจฌานเท่านั้น ดังนี้คือ อนุสสติ
๖ ได้แก่ พุทธานุสสติ ๑ ธัมมานุสสติ ๑ สังฆานุสสติ ๑ จาคานุสสติ ๑ สีลานุสสติ ๑ เทวตานุสสติ ๑ ผู้ที่
ไม่ใช่พระอรหันต์คนละถึงอนุสสติ ๖ นี้ จิตสงบได้ไม่ถึงอุปจารสมาธิ สำหรับพระอรหันต์คนนั้นอาจสงบได้
ถึงอุปจารสมาธิเท่านั้น ไม่ถึงอัปนาสมาธิ

อนุสสติ ๒ คือ อุปสมานุสสติ การระลึกถึงพระนิพพานและมรรคนุสสติ การระลึกถึงความตายนั้น
มรรคนุสสติสงบได้ถึงอุปจารสมาธิเท่านั้น แต่อุปสมานุสสติสงบได้ถึงอุปจารสมาธิเฉพาะผู้ที่พระอรหันต์
เท่านั้น

อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ คือ การระลึกถึงความปฏิกูลของอาหาร จิตสงบได้ถึงอุปจารสมาธิ

จตุราควาวัฏฐาน ๑ คือ การระลึกถึงธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ที่กาย จิตสงบได้ถึงอุปจารสมาธิ

อสุภ ๑๐ คือ การระลึกถึงสภาพของซากศพ ๑๐ อย่าง จิตสงบได้ถึงปฐมฌาน

กายคตาสติ (อนุสสติ) ๑ คือ การระลึกถึงความไม่น่าใคร่ของส่วนต่าง ๆ คือ อากาโร ๑๒ ของกายแต่
ละส่วน เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น จิตสามารถสงบได้ถึงปฐมฌาน

อานาปานสติ (อนุสสติ) ๑ การระลึกถึงลมหายใจ จิตสงบได้ถึงปัญจฌาน

กสิณ ๑๐ จิตสงบได้ถึงปัญจฌาน

พรหมวิหาร ๓ คือ เมตตา ๑ กรุณา ๑ มุทิตา ๑ จิตสงบได้ถึงจตุตถฌาน โดยปัญจกนัย (ตติยฌาน
โดยจตุกกนัย)

พรหมวิหาร ๑ คือ อุเบกขาพรหมวิหาร เมื่อจิตสงบจากพรหมวิหาร ๓ ถึงจตุตถฌานแล้วจึงเจริญ
อุเบกขาพรหมวิหารต่อไปได้ ในบรรดาพรหมวิหาร ๔ อุเบกขาพรหมวิหารจึงเป็นอารมณ์ของเฉพาะปัญจฌาน
ฌานเดียวเท่านั้น

อรุณ ๔ คือ ปัญจฌานที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์ ผู้ที่จะเจริญอรุณรูปฌานได้นั้น ต้องบรรลुरुูปปัญจ
ฌานก่อน เมื่อเห็นโทษของรูปปัญจฌานว่าถึงแม้จะเป็นรูปฌานขั้นสูงสุด คือขั้นรูปปัญจฌานก็จริง แต่
เมื่อยังมีรูปเป็นอารมณ์อยู่ ก็ยังใกล้ชิด หัวนั้ไหวต่อการที่จะโน้มไปสู่รูปที่เป็นกามอารมณ์ได้ง่าย ควรที่จะเพิก
รูปที่เป็นอารมณ์ แล้วโน้มจิตไปสู่อารมณ์ที่ไม่ใช่รูป ซึ่งสงบประณีตกว่ารูป เมื่อเพิกรูปและระลึกถึงความไม่มี

ที่สุดของรูปเป็นอารมณ์ จนอุปนาสมาธิเกิด ก็เป็นรูปฌานกุศลโดยวิถีจิตเกิดดับสลับต่อกันทางมโนทวาร เช่นเดียวกับฌานวิถี และต้องประกอบด้วยวิ ๕ จึงจะบรรลุถึงรูปฌานขั้นสูงขึ้นๆ ได้

รูปฌานมี ๔ ขั้น เป็นปัญจฌานทั้ง ๔ ขั้น แต่ต่างกันที่อารมณ์ละเอียดขึ้นเป็นลำดับขั้น คือ

รูปฌานที่ ๑ อากาสนัญญาตนฌานจิต มีอากาศซึ่งไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์

รูปฌานที่ ๒ วิญญาณัญญาตนฌานจิต มีอากาสนัญญาตนจิตเป็นอารมณ์ เพราะพิจารณาเห็นว่า อากาศซึ่งไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์นั้น ก็ยังไม่ละเอียดประณีตเท่ากับอากาสนัญญาตนจิตซึ่งมีอากาศที่ไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ ฉะนั้น จึงล่องอากาศที่ไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ แล้วน้อมไปสู่อากาสนัญญาตนจิตเป็นอารมณ์ จนอุปนาสมาธิเกิดขึ้นเป็นรูปฌานที่ ๒ คือ วิญญาณัญญาตนฌานจิตซึ่งเป็นรูปฌานจิตที่มีวิญญาณ คือ อากาสนัญญาตนจิตเป็นอารมณ์

รูปฌานที่ ๓ อากิญจัญญาตนฌานจิต มีภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ เพราะเป็นภาวะที่ไม่มีอากาสนัญญาตนจิตเป็นอารมณ์แล้ว เมื่อพิจารณาเห็นว่าเมื่อยังมีอากาสนัญญาตนจิตเป็นอารมณ์อยู่ก็ยังไม่สงบ ไม่ละเอียดประณีตเท่ากับไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์ จึงล่องอากาสนัญญาตนจิต ซึ่งเป็นอารมณ์ แล้วน้อมไปสู่ภาวะที่ไม่มีอากาสนัญญาตนจิตเป็นอารมณ์ จนอุปนาสมาธิเกิดขึ้นเป็นรูปฌานที่ ๓ คือ อากิญจัญญาตนฌานจิต มีภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์ เพราะไม่มีอากาสนัญญาตนจิตเป็นอารมณ์

รูปฌานที่ ๔ เนวตัณญานาตัณญาตนฌานจิต มีอากิญจัญญาตนฌานจิตเป็นอารมณ์ เมื่อพิจารณาเห็นว่าอากิญจัญญาตนฌานจิตซึ่งมีภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์นั้นเป็นสภาวะที่ละเอียดมาก จึงน้อมไปสู่ภาวะของอากิญจัญญาตนจิตที่ละเอียดนั้น จนอุปนาสมาธิเกิดขึ้นเป็นรูปฌานที่ ๔ คือ เนวตัณญานาตัณญาตนฌานจิต เป็นสภาวะที่สัญญาพร้อมทั้งสัมปยุตตรธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันนั้นละเอียด จนกล่าวไม่ได้ว่ามีหรือไม่มี เพราะไม่ได้กระทำกิจของสัมปยุตตรธรรมทั้งหลายอย่างเต็มที่ จึงกล่าวไม่ได้ว่ามีหรือไม่มีสัมปยุตตรธรรมนั้นๆ รูปฌานที่ ๔ จึงชื่อว่า เนวตัณญานาตัณญาตน คือ มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

การเจริญสมถภาวนาจนจิตสงบจากอกุศลธรรมทั้งหลายถึงขั้นรูปฌานนั้นเป็นจิตที่มีกำลัง สามารถฝึกให้เป็นประโยชน์ตามความประสงค์ได้ เช่น ระลึกชาติได้ อธิษฐานให้เกิดทิพจักขุเห็นสิ่งต่างๆ ที่อยู่ไกลหรือมีสิ่งกำบังได้ อธิษฐานให้เกิดโสตทิพ ได้ยินเสียงต่างๆ ทั้งที่ใกล้ ที่ไกลได้ กระทำอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ เช่น เดินบนน้ำ ไปในดิน เหาะไปในอากาศและเนรมิตสิ่งต่างๆ ได้ เป็นต้น แต่การจะฝึกอบรมให้เกิดคุณพิเศษแต่ละอย่างนี้ จะต้องเป็นผู้สามารถในกสิณทุกกสิณ และฌานสมาบัติทั้ง ๘ (รูปฌาน ๔ โดยจตุกกนัยและอรุปรุปรุ ๔) อย่างยอดเยี่ยม และต้องฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ คือ*

๑. กสิณานุโลมโต เข้าฌานตามลำดับกสิณ
๒. กสิณปฏิโลมโต เข้าฌานย้อนกสิณ
๓. กสิณานุโลมปฏิโลมโต เข้าฌานตามลำดับกสิณ แล้วย้อนกสิณ
๔. ฌานานุโลมโต เข้าฌานตามลำดับฌาน ตั้งแต่ปฐมฌานถึงเนวตัณญานาตัณญาตนฌาน
๕. ฌานปฏิโลมโต เข้าฌานโดยย้อนฌานตามลำดับ ตั้งแต่เนวตัณญานาตัณญาตนฌานถึงปฐมฌาน
๖. ฌานานุกุกนตโต เข้าฌานตามลำดับฌาน แล้วย้อนฌานตามลำดับ
๗. ฌานานุกุกนตโต เข้าฌานโดยข้ามฌาน แต่ไม่ข้ามกสิณ
๘. กสิณุกุกนตโต เข้าฌานโดยข้ามกสิณ แต่ไม่ข้ามฌาน

๕. ฌานกสิณทุกกตโต เข้าฌานโดยข้ามฌาน และข้ามกสิณ
๑๐. องคสงกนติโต เข้าฌานโดยก้าวล่วงองค์
 ๑๑. อารมมณสงกนติโต เข้าฌานโดยก้าวล่วงอารมณ์
 ๑๒. องการมมณสงกนติโต เข้าฌานโดยก้าวล่วงทั้งองค์และทั้งอารมณ์
 ๑๓. องควฎฐาปนโต เข้าฌานโดยกำหนดองค์ของฌานแต่ละฌาน
 ๑๔. อารมมณวฎฐาปนโต เข้าฌานโดยกำหนดอารมณ์ของฌานแต่ละฌาน

การกระทำใดๆ หรือพฤติกรรมใดๆ ที่ดูคล้ายคุณวิเศษทั้งหลายนั้น หาใช่คุณวิเศษที่แท้จริงไม่ เมื่อเหตุไม่สมควรแก่ผล

ข้อความในวิสุทธิมรรคแสดงว่า ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรยังไม่ได้ฝึกจิตด้วยอาการ ๑๔ เหล่านี้ จักยังอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ให้สำเร็จได้นั้น ไม่ใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้เลย

° วิสุทธิมรรค สมานินิเทศ อิทธิวิธินิเทศ

แม้ในการบริกรรมกสิณ คือ การเริ่มบำเพ็ญสมถภาวนานั้น ในร้อยคนหรือพันคนย่อมสามารถจะกระทำสำเร็จได้เพียงคนเดียว และเมื่อเจริญสมถภาวนาคือบริกรรมกสิณไปแล้ว ที่อุคคหนิมิตจะเกิดได้ในร้อยคนหรือพันคนนั้นย่อมสามารถเพียงคนเดียว เมื่ออุคคหนิมิตเกิดแล้ว การรักษานิมิตไว้ และการประคับประคองจิตให้สงบมั่นคงขึ้นจนปฏิภาคนิมิตเกิดแล้วบรรลุอัปนาสมาธินั้น ในร้อยคนหรือพันคนย่อมสามารถเพียงคนเดียว ในบรรดาผู้ที่บรรลุฌานสมาบัติ ๘ แล้วนั้น ในร้อยคนพันคนจะฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ นี้ได้เพียงคนเดียว ในบรรดาผู้ที่ฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ ได้แล้ว ในร้อยคนหรือพันคนจะสามารถแสดงฤทธิ์ได้เพียงคนเดียว และในบรรดาผู้แสดงฤทธิ์ได้ร้อยคนหรือพันคนนั้น ผู้ที่จะแสดงฤทธิ์ได้อย่างจับปล้น ก็จะสามารถสักคนเดียว

แม้ในเรื่องการระลึกชาติก็นัยเดียวกัน ใครเลยจะได้อุปจารสมาธิเมื่อไม่ใช่จิตที่สงบด้วยมหากุศลญาณ สัมปยุตต์ ใครเลยจะได้อัปนาสมาธิซึ่งเป็นปฐมฌาน ใครเลยจะได้ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌานและอรุณฌาน ใครเลยจะฝีกอบรมระลึกชาติ โดยฝีกะระลึกย้อนจากขณะนี้ไปทุก ๆ ขณะจนถึงเช้าวันนี้ ถอยไปจนถึงค่ำคืนวันก่อน เช้าวันก่อน ค่อย ๆ ระลึกถอยไป ๆ ด้วยจิตที่สงบมั่นคงจนถึงปฏิสนธิ แล้วจึงจะถึงขณะสุดท้ายวันสุดท้ายของชาติก่อน แล้วจึงถอยไป ๆ ตามลำดับด้วยกำลังของฌานจิตที่ฝีกอบรมให้คล่องแคล่วเป็นกำลัง เมื่ออิฐฐานให้มหากุศลญาณสัมปยุตต์จิตเกิดระลึกได้สำเร็จจากขณะหนึ่งแล้วถอยไปอีกขณะหนึ่ง ๆ

ผู้ที่ศึกษาเข้าใจเหตุและผลของคุณวิเศษทั้งหลายโดยละเอียดจึงรู้ว่าพฤติกรรมใดเป็นคุณวิเศษที่แท้จริงและพฤติกรรมใดไม่ใช่คุณวิเศษที่แท้จริง

การเจริญสมถภาวนาไม่ใช่การดับกิเลสเป็นสมุจเฉท เพราะไม่ใช่การประจักษ์ลักษณะของสภาพธรรมตามปกติตามความเป็นจริง เมื่อฌานจิตไม่เสื่อมและฌานวิถิจิตเกิดก่อนจตุตถจิตเป็นกัมมปัจจัยให้ฌานวิปากจิตปฏิสนธิในพรหมภูมิชั้นต่าง ๆ แต่เมื่อหมดอายุของพรหมภูมินั้น ๆ แล้วก็ต้องกลับมาสู่ความเป็นอยู่อย่างนี้อีก คือ ยินดี พอใจ ดิดข้อง ในตัวตน ในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ การเคยเจริญสมถภาวนาสะสมมาบ้างใน

ชาติก่อน ๆ ในสังสารวัฏฏ์ อาจจะทำให้บางท่านมีดวงสังขรณ์ เป็นต้น ส่วนผู้ที่ทำสมาธิแล้วเห็นสิ่งต่าง ๆ เห็นเหตุการณ์ต่าง ๆ นั้น เมื่อไม่ใช่การอบรมเจริญสมถภาวนาด้วยมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตที่สงบแนบแน่น มั่นคงในอารมณ์ตามลำดับจนเป็นฌานจิตขั้นต่าง ๆ ซึ่งย่อมจะเป็นไปได้ยากยิ่งนั้น ก็ไม่ใช่คุณวิเศษที่เป็นอุตริ มนุสสธรรม คือ ธรรมที่ยิ่งกว่าปกติของมนุษย์ทั้งหลาย ฉะนั้น เมื่อทำสมาธิแล้วเห็นสิ่งต่าง ๆ บ้าง เห็น เหตุการณ์ต่าง ๆ เป็นต้นนั้น จึงเป็นผลเล็ก ๆ น้อย ๆ ผิดบ้าง ถูกบ้าง ของสมาธิซึ่งไม่ใช่การเจริญสมถภาวนา การเจริญสมถภาวนาที่จะบรรลุถึงแม้อุปปจารสมาธิก็แสนยาก เพราะปกติเมื่ออารมณ์ใดกระทบตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็ย่อมคล้อยตามอารมณ์นั้นด้วยโลภะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง กุศลที่เป็นไปในทานบ้าง ใน ศีลบ้าง ในภาวนาบ้างนั้นในวันหนึ่ง ๆ มีเป็นส่วนน้อยมาก เมื่อเทียบกับอกุศลที่เกิดขึ้นรวดเร็วเป็นประจำทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และการเจริญสมถภาวนานั้นก็ดับกิเลสไม่ได้ เมื่อกิเลสเกิดขึ้นครอบงำจิตใจขณะใด สมถภาวนาที่เพียรอบรมมาจนถึงขั้นสามารถแสดงอิทธิปฏิบัติหาริย์ต่าง ๆ ได้ ก็เสื่อมหมดสิ้นไป

ก่อนการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคก็มีผู้บำเพ็ญเพียรเจริญสมถภาวนา จนบรรลุถึงแนวสัญญาภาวนา สัญญา ตณณาน และฝึกอบรมจิต จนอธิษฐานให้มีคาทิพย์ หูทิพย์ ระลึกชาติได้ และสามารถกระทำอิทธิปาฏิหาริย์ได้ แต่แม้กระนั้นท่านเหล่านั้นก็ยังไม่สามารถรู้แจ้งอริยสัจธรรมเมื่อไม่ได้อบรมเจริญเหตุ คือ วิปัสสนาภาวนาจน สมบูรณ์ที่จะเป็นปัจจัยให้รู้แจ้งอริยสัจธรรมได้ และบางท่านก็ยังเห็นผิติดมั่นในการปฏิบัติซึ่งไม่ใช่หนทางให้ รู้แจ้งอริยสัจธรรม แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้และทรงแสดงพระธรรมแล้ว ผู้รู้แจ้งอริยสัจธรรมถึง ความเป็นพระอริยสาวกที่ไม่บรรลุฌานจิตก็มีมากกว่าพระอริยสาวกผู้รู้แจ้งอริยสัจธรรมพร้อมด้วยองค์ของฌาน ขั้นต่าง ๆ °

ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าการเจริญสมถภาวนาที่ถูกต้องนั้น เป็นสิ่งกระทำได้ยากเพียงใด

วิปัสสนากถา

กิเลสมี ๓ ชั้น คือ อนุสัยกิเลส ปริญญาภิเลส วิติกมภิเลส

วิติกมภิเลส เป็นกิเลสอย่างหยาบ ทำให้ล่วงเป็นทุจริตกรรมทางกาย วาจา วจีระคือละเว้นวิติกมภิเลสได้ด้วยศีล

ปริญญาภิเลส เป็นกิเลสอย่างกลางที่เกิดร่วมกับอกุศลจิต แต่ไม่ถึงขั้นล่วงเป็นทุจริตกรรม ระวังปริญญาภิเลสได้ชั่วครา เป็นวิกขัมภนปหานด้วยมานกุศลจิต

อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสอย่างละเอียด เมื่อยังไม่ได้ดับกิเลส อนุสัยกิเลสก็นอนเนื่องอยู่ในจิตที่เกิดดับสืบต่อกันเป็นเชื้อเป็นปัจจัยให้เกิดปริญญาภิเลส กิเลสทั้งหลายจะดับหมดสิ้นเป็นสมุจเฉทปหาน ไม่เกิดอีกเลยเมื่อโลกุตตรมคคจิตรู้แจ้งอริยสัจธรรม โดยประจักษ์แจ้งสภาพของพระนิพพานตามลำดับขั้นของมคคจิต ซึ่งปหานกิเลสเป็นสมุจเฉท ตามลำดับขั้นของมคคจิตนั้นๆ

ก่อนการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคนั้น มีผู้ที่รักษาศีลวิริทิจูริต และเจริญสมถภาวนาจนถึงรูปฌานขั้นสูงสุด คือ เนวสัญญานาสัญญายตณฌาน ระวังกิเลสได้ชั่วคราเป็นวิกขัมภนปหาน แต่ไม่มีใครสามารถดับอนุสัยกิเลสได้ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงบำเพ็ญพระบารมี ๔ อสงไขยแสนกัปมาแล้ว จึงทรงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงแสดงหนทางปฏิบัติเพื่อการรู้แจ้งอริยสัจธรรม จึงมีพระอริยสงฆ์สาวกผู้บรรลุอริยสัจธรรมดับกิเลสได้เป็นจำนวนมาก สืบต่อมาจนตราบเท่าที่มีผู้ศึกษาและปฏิบัติธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงตรัสรู้และได้ทรงแสดงพระธรรมไว้โดยละเอียดตลอด ๔๕ พรรษา พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้วนั้น สุขุม ละเอียด ลึกซึ้ง เพราะทรงแสดงลักษณะของสภาพธรรมทั้งหลายที่ทรงตรัสรู้ โดยทรงประจักษ์แจ้งตามความเป็นจริงของสภาพธรรมนั้นๆ ถ้าผู้ใดไม่ศึกษาพระธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยละเอียดให้เข้าใจอย่างถูกต้อง ก็ย่อมไม่สามารถอบรมเจริญปัญญาที่จะประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมและดับกิเลสได้

การที่ปัญญาจะประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริงได้นั้น ก็จะต้องเข้าใจถูกต้องแต่เบื้องต้นว่าสภาพธรรมที่ปัญญาจะประจักษ์แจ้งตามความเป็นจริงนั้นคืออะไร คือทุกสิ่งที่เป็นของจริงที่กำลังปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในขณะนี้เอง แสดงว่า ทุกขณะที่เราเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้ไผ่รู้รู้พะและคิดนึกนั้น ไม่ได้รู้ลักษณะของสภาพธรรมตรงตามความเป็นจริงของสภาพธรรมนั้นๆ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสภาพธรรมที่เกิดขึ้นปรากฏเป็นไปทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทุกวันทุกขณะโดยละเอียด เพื่อให้เห็นโทษของอกุศลธรรมและภัยของสังสารวัฏฏ์ ซึ่งเมื่อยังไม่เห็นโทษภัยของสังสารวัฏฏ์ก็ย่อมไม่เพียรอบรมเจริญวิปัสสนา ซึ่งเป็นปัญญาที่ประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามปกติตามความเป็นจริงจนดับกิเลสได้

การเจริญสมถภาวนาและการเจริญวิปัสสนาภาวนาต่างกันที่อารมณ์และระดับขั้นของปัญญา สมถภาวนามีอารมณ์ที่มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตพิจารณาแล้วสงบ จนตั้งมั่นแน่วแน่ที่อารมณ์นั้นอารมณ์เดียว วิปัสสนาภาวนามีปรมาตถอารมณ์ คือ นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดขึ้นปรากฏแล้วดับไป เป็นอารมณ์ที่มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเริ่มสังเกตพิจารณาที่ละอารมณ์ย่อยๆ หนึ่งๆ จนรู้ว่าเป็นสภาพธรรมแต่ละอย่างที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน ผลของสมถภาวนาทำให้เกิดเป็นพรหมบุคคลในพรหมภูมิ ผลของวิปัสสนาภาวนาทำให้ปัญญารู้แจ้งสภาพธรรมตามความเป็นจริงและดับกิเลสเป็นสมุจเฉทตามขั้นของโลกุตตรมคคจิตซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ จนถึงอรหัตตมคคจิตซึ่งดับกิเลสหมดไม่เหลือเลย จึงดับสังสารวัฏฏ์ ไม่เกิดอีกเลย

ผู้อบรมเจริญวิปัสสนาต้องเป็นผู้ตรงที่รู้ว่า ยังมีกิเลสครบทุกอย่างและยังไม่ต้องการดับโลภะให้หมดก่อน เนื่องจากผู้ที่ป็นปุถุชนจะเข้าไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ทันทีไม่ได้ เพราะต้องดับโลภะที่เกิดร่วมกับสักกายทิฏฐิที่ยึดถือสภาพธรรมที่เกิดร่วมกันเป็นตัวตน สัตว์ บุคคล ให้หมดสิ้นเป็นสมุจเฉทก่อนกิเลสอื่นๆ จึงจะดับหมดสิ้นเป็นสมุจเฉทได้ต่อไปตามลำดับ

เมื่อไม่รู้ว่าขณะที่กำลังเห็นไม่ใช่ตัวตน สัตว์ บุคคลจะละกิเลส คือ ความยินดียินดีร้าย ฯลฯ ได้อย่างไร ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ก็โดยนัยเดียวกัน

สภาพธรรมแต่ละอย่างเกิดขึ้นแล้วก็ดับหมดสิ้นไปอย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา พระผู้มีพระภาคทรงแสดงหนทางปฏิบัติที่จะอบรมเจริญปัญญาให้รู้แจ้งสภาพธรรมเหล่านั้นตามความเป็นจริงว่า มีหนทางเดียวคือการเจริญอริยมัคค์มีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ(ปัญญาเจตสิก)๑ สัมมาสังกัปปะ (วิตกเจตสิก) ๑ สัมมาวาจา (สัมมาวาจาเจตสิก) ๑ สัมมากัมมันตะ (สัมมากัมมันตเจตสิก) ๑ สัมมาอาชีวะ (สัมมาอาชีวะเจตสิก) ๑ สัมมาวายามะ (วิริยเจตสิก) ๑ สัมมาสติ (สติเจตสิก) ๑ สัมมาสมาธิ (เอกัคคตาเจตสิก) ๑

ในเบื้องต้นที่โลกุตตรจิตยังไม่เกิด มัคค์มีองค์ ๕ (เว้นวิริติ เพราะวิริติเกิดที่ละดวง วิริติเจตสิกทั้ง ๓ ดวงจะเกิดพร้อมกันเฉพาะใน โลกุตตรจิตเท่านั้น) ย่อมเกิดขึ้นกระทำการร่วมกันในขณะที่สติระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมซึ่งเป็นนามธรรมหรือรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ทางตา หรือทางหู หรือทางจมูกหรือทางลิ้น หรือทางกาย หรือทางใจ และปัญญาเจตสิกที่เกิดร่วมกับสัมมาสติในขณะนั้นก็เริ่มสังเกตพิจารณารู้ลักษณะของนามธรรมหรือรูปธรรมนั้นๆ ที่ละเอียดละน้อยย่อยๆ หนึ่งๆ จนกว่าจะรู้ชัดว่าเป็นนามธรรมหรือรูปธรรม

สภาพธรรมที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจนั้น จำแนกเป็น สติปัญญา ๔ เมื่อสติเกิดขึ้นระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมนั้นๆ คือ

๑. กายานุปัสสนาสติปัญญา ขณะใดที่สติเกิดขึ้นระลึกรู้ลักษณะของรูปที่กาย ขณะนั้นเป็นกายานุปัสสนาสติปัญญา

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัญญา ขณะใดที่สติเกิดขึ้นระลึกรู้ลักษณะของความรู้สึกที่กำลังปรากฏ ขณะนั้นเป็นเวทนานุปัสสนาสติปัญญา

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัญญา ขณะใดที่สติเกิดขึ้นระลึกรู้ลักษณะของจิตประเภทต่างๆ ขณะนั้นเป็นจิตตานุปัสสนาสติปัญญา

๔. รัชมานุปัสสนาสติปัญญา ขณะใดที่สติเกิดขึ้นระลึกรู้ลักษณะของรูปธรรมหรือนามธรรมอื่นๆ ขณะนั้นเป็นรัชมานุปัสสนาสติปัญญา

คำว่า สติปัญญา มี ๓ ความหมาย คือ

๑. สติปัญญา เป็นปรกติธรรม คือ นามธรรมและรูปธรรมที่สติระลึกรู้ (สติปัญญา ๔)
๒. สติปัญญา เป็นสติเจตสิกที่เกิดกับกามาวจรญาณสัมปยุตตจิตซึ่งระลึกรู้อารมณ์ที่เป็นสติปัญญา
๓. สติปัญญา เป็นหนทางที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอริยสาวกดำเนินไปแล้ว

อริยมัคค์มีองค์ ๘ คือการอบรมเจริญสติปัญญา ๔ ระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมแต่ละอย่างที่เกิดขึ้นปรากฏ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในวันหนึ่งๆ นั้นย่อมเกิดยากและไม่บ่อย ตามเหตุคือวิชา โลภะ และอกุศลธรรมทั้งหลายที่สะสมพอกพูนมานั่นนานในสังสารวัฏฏ์ และแม้ในชาตินี้ตั้งแต่เกิดมาแต่ละวัน ผู้ที่เข้าใจเหตุและผลของสภาพธรรมตามความเป็นจริงจึงเป็นผู้จดทอนอย่างยิ่งต่อการที่จะฟังพระธรรมศึกษาพระธรรม พิจารณาพระธรรมให้เข้าใจเรื่องของสภาพธรรมทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จนกว่าจะเป็นปัจจัยปรุงแต่งให้สติปัญญาเกิดขึ้น ระลึกรู้ สังเกต พิจารณา ศึกษา ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏได้ถูกต้อง ตามที่ได้ฟังจะได้เข้าใจแล้ว ธรรมทั้งหลายแม้สติปัญญาและอริยมัคค์มีองค์ ๘ ก็เป็นอนัตตา ย่อมเกิดขึ้นได้เมื่อมีเหตุปัจจัย คือ เมื่อมหากุศลญาณสัมปยุตต์สะสมมาสมควรแล้ว ทำให้ไม่หันเหไปประพฤติปฏิบัติหนทางที่ไม่ใช่การระลึกรู้ สังเกต พิจารณา สภาพของนามธรรมและรูปธรรมทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจที่กำลังปรากฏ

ผู้อบรมปัญญาเป็นผู้ตรง เมื่อสติปัญญาเกิดก็รู้ว่าต่างกับขณะที่หลงลืมสติ เมื่อสติปัญญาเกิดในตอนต้นๆ นั้นยังไม่รู้ชัดในลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม ความเพียรที่เกิดพร้อมสติปัญญาที่ระลึกรู้ สังเกต พิจารณา ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏจึงเป็นสัมมัปปธาน ๔ คือ สังวรปธาน ๑ ปหานปธาน ๑ กวานาปธาน ๑ อнуรักขนาปธาน ๑

สังวรปธาน คือ เพียรเพื่อไม่ให้กุศลธรรม (ที่ยังไม่เกิด) เกิดขึ้น

ปหานปธาน คือ เพียรเพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

กวานาปธาน คือ เพียรเพื่อให้กุศลธรรม (ที่ยังไม่เกิด) เกิดขึ้น

อนุรักขนาปธาน คือ เพียรเพื่อความเจริญมั่นคงบริบูรณ์ของกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

ความเพียรซึ่งเป็นสัมมัปปธาน ๔ นั้น ย่อมเป็นบาทให้สำเร็จผลร่วมกับสัมปยุตตธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นพร้อมกับสภาพธรรมที่เป็นอิทธิบาท ๔ คือ

๑. ฉันทอิทธิบาท ได้แก่ ฉันทเจตสิก ความพอใจที่จะสังเกต พิจารณา รู้ลักษณะของสภาพนามธรรม และรูปธรรมที่กำลังปรากฏตามความเป็นจริง °การยังผลสำเร็จให้เกิดขึ้นโดยอาศัยความพอนั้น พึงเห็นเช่นกันกับบุตรอำมาตย์ผู้ไม่ประมาทในการบำรุงพระราชวัง จึงได้ฐานันดรโดยอาศัยการบำรุงนั้น

๒. วิริยอิทธิบาท ได้แก่ วิริยเจตสิก ความเพียรที่จะสังเกต พิจารณา รู้ลักษณะของนามธรรม และรูปธรรมที่กำลังปรากฏ °การยังผลสำเร็จให้เกิดขึ้นโดยอาศัยความเพียรนั้น พึงเห็นเช่นกับบุตรอำมาตย์ผู้ยังพระราชวังให้พอพระทัยโดยความเป็นผู้กล้าหาญในงาน แล้วได้ฐานันดร

๓. จิตตอิทธิบาท ได้แก่ จิต °การยังผลสำเร็จให้เกิดขึ้นโดยอาศัยจิตนั้น พึงเห็นเช่นกันกับบุตรอำมาตย์ผู้ได้ฐานันดรเพราะความถึงด้วยดีแห่งชาติ

๔. วิมังสาอิทธิบาท ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ไตร่ตรอง สังเกต พิจารณา ลักษณะของสภาพธรรม °การยังผลสำเร็จให้เกิดขึ้นโดยอาศัยปัญญานั้น พึงเห็นเช่นกับบุตรอำมาตย์ผู้ได้ฐานันดรเพราะอาศัยความรู้

บุตรอำมาตย์เหล่านั้นแม้ทั้งหมดถึงแล้วซึ่งฐานันดร โดยกำลังแห่งภาวะอันเป็นที่อาศัย (โดยความสามารถ) ของตนๆ

การที่อิทธิบาท ๔ เหล่านี้จะดำเนินไปได้ ก็ต้องอาศัยการสะสมเจริญขึ้นของอินทรีย์ ๕ ซึ่งเป็นสภาพธรรมที่เป็นใหญ่ในการนำไปสู่สัมมามัคค์หนทางปฏิบัติที่ถูกต้อง อินทรีย์ ๕ คือ

๑. สัทธินทรีย์ ได้แก่ สัทธาเจตสิก เป็นใหญ่ในการมีศรัทธาที่จะระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏ
๒. วิริยินทรีย์ ได้แก่ วิริยเจตสิกเป็นใหญ่ไม่เกียจคร้าน ไม่ทอดทิ้งที่จะระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏ
๓. สตินทรีย์ ได้แก่ สติเจตสิก เป็นใหญ่ในการไม่หลงลืม ระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏ
๔. สมาธินทรีย์ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก เป็นใหญ่ในการตั้งมั่นในอารมณ์ที่ปรากฏ
๕. ปัญญินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก เป็นใหญ่ในการไตร่ตรอง พิจารณา สังเกตศึกษาลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏ

^{๑,๒,๓} สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังคปกรณ์ อิทธิบาทวิภังคินิทเทศ

เมื่ออินทรีย์ ๕ เจริญเพิ่มขึ้นเป็นสภาพธรรมที่มีกำลัง ไม่หวั่นไหวในการพิจารณาอารมณ์ใดๆ ที่ปรากฏ ก็เป็นสภาพธรรมที่เป็นผล ๕ คือ

๑. สัทธาผละ ไม่หวั่นไหวไปด้วยความไม่ศรัทธา
๒. วิริยผละ ไม่หวั่นไหวไปด้วยความทอดทิ้ง
๓. สติผละ ไม่หวั่นไหวในการระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมใดๆ ที่ปรากฏ
๔. สมาธิผละ ไม่หวั่นไหวไปด้วยความฟุ้งซ่านไม่มั่นคง
๕. ปัญญาผละ ไม่หวั่นไหวไปด้วยความไม่รู้

การที่สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ จะเป็นสภาพธรรมที่มีกำลังได้ ก็เมื่อปัญญาเป็นผล เพราะรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมทั่วขึ้น จึงไม่หวั่นไหวที่จะระลึกได้ว่า ขณะที่กำลังเห็นเป็นนามธรรมและรูปธรรมอย่างไร ขณะที่กำลังได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้โผฏฐัพพะ ก็โดยนัยเดียวกัน

เมื่อปัญญาที่เกิดพร้อมสติซึ่งระลึกถึงลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมสมบูรณ์เป็นวิปัสสนาญาณแต่ละขั้นแล้ว ก็ประกอบด้วยโพชฌงค์ ๗ คือ องค์ธรรมของการตรัสรู้หรือริยสังจธรรมโพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
องค์ของการตรัสรู้ คือ สติเจตสิก
๒. รัชมวิจยสัมโพชฌงค์
องค์ของการตรัสรู้ คือ ปัญญาเจตสิก
๓. วิริยสัมโพชฌงค์
องค์ของการตรัสรู้ คือ วิริยเจตสิก
๔. ปิติสัมโพชฌงค์
องค์ของการตรัสรู้ คือ ปิติเจตสิก
๕. ปัสสัทธินทรีย์สัมโพชฌงค์
องค์ของการตรัสรู้ คือ กายปัสสัทธินทรีย์เจตสิกและจิตตปัสสัทธินทรีย์เจตสิก
๖. สมาธิสัมโพชฌงค์

องค์ของการตรัสรู้ คือ เอกัคคตาเจตสิก

๓. อุเบกขาสัมโพชนงค์ องค์ของการตรัสรู้ คือ
ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก

เมื่อปัญหาอบรมสมบูรณ์พร้อมที่จะรู้แจ้งอริยสัจจธรรมประกอบด้วยองค์ของการตรัสรู้ คือ โพชนงค์ ๓ สมบูรณ์ด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ (สติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิธัมม ๕ อินทรีย์ ๕ พลละ ๕ โพชนงค์ ๓ มัคค์มีองค์ ๘) แล้ว โลกุตตรจิตประกอบด้วยมัคค์มีองค์ ๘ ครบทั้ง ๘ องค์ คือ สัมมาทิฐิเจตสิก สัมมาสังกัปปเจตสิก สัมมาวาจาเจตสิก สัมมากัมมันตเจตสิก สัมมาอาชีวะเจตสิก สัมมาวายามเจตสิก สัมมาสติเจตสิก สัมมาสมาธิเจตสิก ก็เกิดขึ้นประจักษ์แจ้งสภาพของพระนิพพาน เป็น มัคควิธี ทางมโนทวารดังนี้ คือ

	ภวังค์	เป็นวิบากญาณสัมปยุตตจิต
	ภวังคจลนะ	เป็นวิบากญาณสัมปยุตตจิต (ประเภทเดียวกับภวังค์)
	ภวังคุปัจเฉทะ	เป็นวิบากญาณสัมปยุตตจิต (ประเภทเดียวกับภวังค์)
	มโนทวารวิชชนะ	เป็นกิริยาจิต
ชวนวิถิจิต	บริกัมม	เป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต
	อุปจาร	เป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต (ประเภทเดียวกับบริกัมม)
	อนุโลม	เป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต (ประเภทเดียวกับบริกัมม)
	โคตรภู	เป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต (ประเภทเดียวกับบริกัมม)
ชวนวิถิจิต	โสตาปัตติมคคจิต	เป็นโลกุตตรกุศลจิต
	โสตาปัตติผลจิต	เป็นโลกุตตรวิบากจิต
	โสตาปัตติผลจิต	เป็นโลกุตตรวิบากจิต
	ภวังคจิต	เป็นวิบากญาณสัมปยุตตจิต

ถ้าเป็นโลกุตตรมานจิตขั้นใด ก็เกิดร่วมกับองค์มานขั้นนั้น คือถ้าเป็นโลกุตตรทุติยมาน ก็ไม่มีวิตกเจตสิกซึ่งเป็นสัมมาสังกัปปะเกิดร่วมด้วย ถ้าเป็นโลกุตตรตติยมาน ก็ไม่มีวิจาร์เจตสิกเกิดร่วมด้วย ถ้าเป็นโลกุตตรจตุตถมาน ก็ไม่มีปีติเจตสิกเกิดร่วมด้วย ถ้าเป็นโลกุตตรปัญจจมาน ก็มีอุเบกขาเวทนาเกิดร่วมด้วยแทนโสมนัสสเวทนา

มัคควิธีจิตของผู้บรรลุอริยสัจจธรรมได้รวดเร็วขึ้นเป็นติกขบุคคล ไม่จำเป็นต้องมีบริกัมม ฉะนั้น มัคคชวนวิถิจมีแต่อุปจาร ๑ ขณะ อนุโลม ๑ ขณะ โคตรภู ๑ ขณะ มัคคจิต ๑ ขณะ และผลจิตเพิ่มจาก ๒ ขณะ เป็น ๓ ขณะ รวมเป็นชวนวิถิจิต ๗ ขณะ

เมื่อมกควิตติดับไปแล้ว ภวังคจิตเกิดสืบต่อหลายขณะแล้ว ปัจจเวกขณะวิธีก่เกิดขึ้นพิจารณา มกคจิต วาระ ๑ ผลจิตวาระ ๑ พระนิพพานวาระ ๑ กิเลสที่ดับแล้ววาระ ๑ กิเลสที่ยังเหลือวาระ ๑ รวมเป็นปัจจเวกขณะ วิถี ๕ วาระ เมื่อมกควิตติดับไปแล้ว ปัจจเวกขณะวิธิต้องเกิดต่อทุกครั้ง ด้วยเหตุนี้ พระอรุณบุคคลจึงไม่เข้าใจผิด ในคุณธรรมที่ตนบรรลุคือพระโสดาบันบุคคล ไม่เข้าใจผิดว่าท่านเป็นพระสกทาคามีบุคคล พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ก็โดยนัยเดียวกัน

การบรรลุอรุณสังขารธรรมขั้นต่อไป คือสกทาคามีมกควิตติ อนาคามีมกควิตติและอรหัตตมกควิตตินั้น มหา กุศลที่เป็น โศทรภูทกเปลี่ยนเป็น โวทาน (ฟ่องแผ้วขึ้น) เพราะท่านข้ามพ้นความเป็นปุถุชนแล้ว

ก่อนที่มกควิตติจะเกิดขึ้นได้นั้น มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเกิดขึ้นระลึก ศึกษา รู้ลักษณะของนามธรรม และรูปธรรมไปแต่ละชาติๆ จนกว่าปัญญาที่สังเกตุรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมจะเพิ่มขึ้น เมื่อปัญญา สมบูรณ์มั่นคงถึงขั้นใด มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตที่เป็นวิปัสสนาญาณก็เกิดขึ้น ประจักษ์แจ้งลักษณะของ นามธรรมและรูปธรรม ตามลำดับขั้นของวิปัสสนาญาณทางมโนทวาร คือ

วิปัสสนาญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ

มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเกิดขึ้น ประจักษ์แจ้งลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่แยกขาดจากกันที่ ละอรัมณั โลกปรากฏสภาพที่สูญเปล่าจากตัวตน ขณะนั้น ไม่มีอัตตสัญญาที่เคยทรงจำสภาพธรรมรวมกันเป็น โลก เมื่อสภาพธรรมขณะนั้นปรากฏลักษณะที่เป็นอนัตตา สัญญาจำลักษณะที่เป็นอนัตตาของสภาพธรรมนั้นๆ จึงจะเริ่มมีได้ และสติปัญญาจะต้องระลึกถึงอนัตตสัญญาที่ได้ประจักษ์แล้วเมื่อพิจารณาลักษณะของนามธรรม และรูปธรรมอื่นๆต่อไป เพราะถ้าไม่ระลึกถึงอนัตตสัญญาที่ได้ประจักษ์แล้วในนามรูปปริจเฉทญาณเพิ่มขึ้นอีก อัตตสัญญาที่สะสมพอกพูนมานั้นนานในสังสารวัฏฏ์ก็หมดสิ้นไปไม่ได้

วิปัสสนาญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ

เมื่อวิปัสสนาญาณดับไปหมดแล้ว โลกก็ปรากฏรวมกันเหมือนเดิม ผู้เจริญสติปัญญาจึงรู้ชัดความ ต่างกันของขณะที่วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นและขณะที่ไม่ใช่วิปัสสนาญาณ เมื่อวิปัสสนาญาณดับหมดแล้ว ความไม่รู้ ความสงสัยในนามธรรมและรูปธรรมอื่นๆ ก็เกิดอีกได้ เพราะ ความไม่รู้และความสงสัยยังไม่ดับเป็นสมุจเจต นามรูปปริจเฉทญาณเป็นญาณที่รู้เฉพาะลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏในขณะที่เป็นวิปัสสนา ญาณเท่านั้น ในขณะที่เป็นวิปัสสนาญาณนั้น ไม่มีความไม่รู้และความสงสัยลักษณะธรรมที่ปรากฏ นามรูป ปริจเฉทญาณเป็นวิปัสสนาขั้นต้นที่นำทางไปสู่วิปัสสนาญาณ ขั้นต่อไป ที่ประจักษ์ลักษณะของนามธรรมและ รูปธรรมเพิ่มขึ้น

เมื่อสติปัญญา ระลึกรู้และพิจารณาสังเกตลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏต่อๆ ไปอีก ย่อม พิจารณาฐานะที่อรัมณัแต่ละอรัมณัปรากฏว่า สภาพรู้แต่ละอย่างนั้นย่อมเกิดขึ้นตามปัจจัย คือ อรัมณั ถ้า อรัมณันั้นๆ ไม่ปรากฏ นามธรรมที่รู้ อรัมณัก็เกิดไม่ได้ การปรากฏของแต่ละอรัมณัย่อมทำให้ปัญญาเห็นสภาพ การเป็นปัจจัยของธรรมที่กำลังปรากฏ ทำให้รู้ลักษณะที่เป็นอนัตตาของธรรมทั้งหลายค่อยๆ คลายการเพ่ง ดิตตามอรัมณัด้วยความเป็นตัวตนลง เมื่อมกคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นสังขารขั้นเจริญขึ้นสมบูรณ์ขณะใดก็ปรุงแต่งให้ วิปัสสนาญาณที่ ๒ คือ ปัจจยปริคคหญาณเกิดขึ้น ประจักษ์การเกิดขึ้นของนามธรรมและรูปธรรมตามปัจจัยต่างๆ ในขณะที่สภาพธรรมนั้นๆ เกิดขึ้น เช่น ประจักษ์การเกิดขึ้นของนามได้ยินหรือเสียง ประจักษ์การเกิดขึ้นของสุข

เวทนา หรือทุกขเวทนา หรือนามคิดนึก ซึ่งปรากฏโดยสภาพที่แยกขาดจากกันทีละอารมณ์ โดยลักษณะสูญเปล่าจากตัวตน เป็นต้น

วิปัสสนาญาณประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมที่เกิดขึ้นปรากฏตามปกติ แต่เป็นการประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมทางมโนทวาร ซึ่งแยกขาดลักษณะของแต่ละอารมณ์โดยลักษณะที่ว่างเปล่าจากสิ่งอื่นๆ และตัวตน เมื่อวิปัสสนาญาณดับหมดแล้ว โลกก็ปรากฏรวมกันเหมือนเดิม

วิปัสสนาญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ

สัมมสนญาณเป็นปัญญาที่ประจักษ์แจ้งการเกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็วของนามธรรมและรูปธรรม เมื่อไม่ใช่วิปัสสนาญาณ แม้จะพิจารณาว่านามธรรมและรูปธรรมเกิดดับอย่างรวดเร็ว แต่การเกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็วของนามธรรมและรูปธรรมก็ไม่ปรากฏ หรือแม้ในวิปัสสนาญาณที่ ๑ และที่ ๒ การประจักษ์แจ้งลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมก็เป็นการประจักษ์เฉพาะลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ละอย่างเท่านั้น

วิปัสสนาญาณที่ ๑, ๒, ๓ เป็นตรุณวิปัสสนา เป็นวิปัสสนาญาณขั้นเริ่มแรกจึงเป็นวิปัสสนาที่ยังอ่อนไม่ใช่พลวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่มีกำลังที่เป็นวิปัสสนาญาณขั้นสูงขึ้นไป ตรุณวิปัสสนายังมีการตรึงถึงนามธรรมและรูปธรรมที่กำลังประจักษ์แจ้งแม้โดยอาการที่ว่างเปล่าจากโลกที่โดยรวมกัน

เมื่อยังมีการตรึงถึงนามธรรมและรูปธรรมที่กำลังประจักษ์จึงชื่อว่า จินตญาณ ซึ่งทำให้บางท่านเข้าใจว่าวิปัสสนาญาณทั้ง ๓ นี้คือขณะที่กำลังระลึกรู้ สังเกตรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม และเข้าใจชัดขึ้น แต่ตราบไคที่วิปัสสนาญาณยังไม่เกิดขึ้นก็ย่อมไม่สามารถรู้ได้ว่าวิปัสสนาญาณที่ประจักษ์แจ้งลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมทางมโนทวารนั้นจะเกิดขึ้นโดยความเป็นอนัตตา ณ สถานที่ใด ขณะใด และจะมีนามธรรมใดและรูปธรรมใดปรากฏเป็นอารมณ์ก็อารมณ์บ้าง

บางท่านเข้าใจว่า ขณะที่กำลังระลึกรู้ พิจารณาสังเกตรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม และคิดว่ารู้ชัดแล้วนั้นเป็นนามรูปปริจเฉทญาณแล้ว ที่เข้าใจอย่างนี้เพราะยังไม่รู้ว่า วิปัสสนาญาณต้องเกิดขึ้น ปรากฏโดยความเป็นอนัตตา เช่นเดียวกับนามธรรมอื่นๆ และการประจักษ์ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมสืบต่อกันทางมโนทวาร โดยลักษณะที่ทวารอื่นเสมือนอุกมโนทวารปิดบังไว้ โดยนัยตรงกันข้ามกับขณะที่วิปัสสนาญาณไม่เกิด ซึ่งแม้มโนทวารวิถีจิตเกิดขึ้นปัญจทวารวิถีจิตทุกวาระ แต่มโนทวารวิถีจิตก็ไม่ปรากฏ เพราะอารมณ์ของปัญจทวารวิถีจิตปิดบังไว้

บางท่านคิดว่า ขณะที่พิจารณาว่านามนี้เกิดจากรูปนี้ รูปนั้นเกิดจากนามนั้น จนเข้าใจแล้วนั้นเป็นวิปัสสนาญาณ คือ ปัจจยปริคคหญาณ แต่เมื่อนามรูปปริจเฉทญาณยังไม่เกิดวิปัสสนาญาณอื่นๆ ก็เกิดไม่ได้ และเมื่อนามรูปปริจเฉทญาณเกิดแล้ว จะไม่เข้าใจผิดเลยว่าขณะที่ไม่ใช่วิปัสสนาญาณนั้นเป็นวิปัสสนาญาณ ผู้ที่วิปัสสนาญาณเกิดแล้ว ย่อมรู้ความเป็นอนัตตาของวิปัสสนาญาณว่า วิปัสสนาญาณจะเกิดขึ้นตามที่มัลลคมองศ์ ๘ (ปกติมีองค์ ๕) ประจักษ์ไปจนถึงความสมบูรณ์ของวิปัสสนาญาณนั้นๆ วิปัสสนาญาณนั้นๆ จึงเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ฉะนั้นจึงเป็นผู้บรมเจริญเหตุ คือ สติปัญญา ละเอียดศึกษา พิจารณา สังเกต รู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมเป็นปกติต่อไปเรื่อยๆ เพิ่มขึ้น ละเอียดขึ้น

บางท่านคิดว่า เมื่อสัมมสนญาณเกิดขึ้นนั้น จะเห็นนามธรรมเกิดขึ้นและดับไปเป็นดวงกลมๆ ต่อๆ กัน นามธรรมไม่ใช่รูปธรรม เมื่อไม่รู้ลักษณะของนามธรรมซึ่งเป็นธาตุรู้ เพราะไม่ได้อบรมเจริญสติปัญญาละเอียดรู้ลักษณะของนามธรรมแต่ละประเภท ก็คิดว่านามธรรมที่เกิดดับนั้นมีลักษณะเหมือนกับรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ที่

ใจร้อนอยากจะให้วิปัสสนาญาณเกิดเร็วๆ นั้น ย่อมพยายามทำอย่างอื่นแทนการระลึกรู้พิจารณาสังเกตลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดขึ้นปรากฏตามเหตุปัจจัยตามความเป็นจริง แต่ไม่มีทางจะเร่งรัดปัญญาได้เลย เหตุที่จะอบรมปัญญาให้ค่อยๆ เจริญขึ้นได้นั้น มีหนทางเดียว คือ สติปัญญาตามปกติในชีวิตประจำวันเท่านั้น ถ้าทำอย่างอื่นที่ผิดไปจากนี้ ก็แน่นอนที่ผลต้องผิดไปตามเหตุที่ผิดด้วย การปฏิบัติผิวนั้น เกิดจากการหวังผลอย่างรวดเร็วเพราะไม่เข้าใจหนทางปฏิบัติที่ถูก โลกมุขจิตที่เกิดร่วมกับความเห็นผิวจึงเป็นมิจฉามัคค์ที่นำไปสู่วิมุตติ คือการพ้นอย่างผิดๆ เพราะไม่ใช่การพ้นจากกิเลสอย่างถูกต้อง แต่ก็เข้าใจผิดว่าพ้นจากกิเลสแล้ว

วิปัสสนาญาณที่ ๔ อุทกัพพญาณ

แม้ว่าวิปัสสนาญาณที่ ๓ จะประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปสลับต่อกันของนามธรรมและรูปธรรมอย่างรวดเร็วแล้วก็ตาม แม้กระนั้นปัญญาก็ยังไม่ละเอียดพอที่จะละลายหรือเห็นโทษของการเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรม เพราะการเกิดขึ้นสลับต่อการดับไปนั้นเร็วจนปิดบังโทษของการเกิดดับ ปัญญาจะต้องสมบูรณ์ถึงขั้นต่อไป ที่แทงตลอดการเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมแต่ละประเภทชัดเจนยิ่งขึ้นอีก ซึ่งไม่มีใครจะพากเพียรทำอย่างอื่นได้ นอกจากพิจารณาลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมต่อไปโดยไม่หวั่นไหว โดยทั่วไปไม่จะเป็นรูปธรรมนามธรรมประเภทใด กุศลธรรม อกุศลธรรมขึ้นใด ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ วิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ ซึ่งเป็นอุทกัพพญาณนั้น ประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมแต่ละประเภทอย่างชัดเจนยิ่ง ซึ่งอุทกัพพญาณจะเกิดขึ้นได้เมื่อตีระมัญญะ คือ ปัญญาที่พิจารณาลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมได้ทั่วทั้ง ๖ ทางถึงความสมบูรณ์แล้ว ตราบใดที่สติปัญญายังไม่ระลึกรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมได้ชัดเจนทั่วทั้ง ๖ ทวาร อุทกัพพญาณก็ไม่มีปัจจัยที่จะเกิดได้เลย

ผู้ที่อบรมเจริญอริยมัคค์ คือ สัมมามัคค์ที่ถูกต้องจึงรู้ว่าไม่มีทางที่จะรู้แจ้งสภาพของพระ นิพพานซึ่งเป็นธรรมที่ดับกิเลสได้เลย ถ้าไม่อบรมเจริญปัญญาารู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามปกติตามความเป็นจริงก่อน การที่จะรู้แจ้งสภาพของพระนิพพานโดยปัญญาไม่พิจารณารู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมทั้ง ๖ ทวาร โดยทั่วโดยละเอียดนั้น เป็นไปไม่ได้เลย เพราะถ้าไม่รู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมทั่วจริงๆ ก็ไม่รู้ว่านามธรรมและรูปธรรมแต่ละลักษณะนั้นต่างกันอย่างไร เมื่อไม่ประจักษ์ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ต่างกันทั้ง ๖ ทวาร ก็ประจักษ์แจ้งการเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมไม่ได้ เมื่อไม่ประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมก็จะดับความไม่รู้ ความสงสัยและความเห็นผิดในสภาพธรรมไม่ได้เลย

วิปัสสนาญาณที่ ๕ กังคญาณ

แม้ว่าอุทกัพพญาณจะประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมแต่ละลักษณะอย่างชัดเจนแล้ว แต่ความยินดี พอใจ ยึดมั่นในสภาพธรรมทั้งหลายที่สะสมมานานในสังสารวัฏฏ์ก็ยังเหนียวแน่นอยู่ แสดงให้เห็นมูลรากที่ฝังแน่นของอวิชชาและตัณหาในความเป็นตัวตน ซึ่งปัญญาจะต้องอบรมเพิ่มขึ้นอีก โดยสติปัญญาจะระลึกรู้ลักษณะที่ได้ประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏแก่อุทกัพพญาณแล้ว และจะต้องใส่ใจพิจารณาการดับไปของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏ เพื่อปัญญาจะได้เห็นความไม่มีสาระของนามธรรมและรูปธรรมที่ดับไปๆ เมื่อสติปัญญาเจริญขึ้น ปัญญาเพิ่มขึ้นจนมีปัจจัยสมบูรณ์

พร้อมเมื่อไหร่ ภัยคุกคามก็เกิดขึ้นประจักษ์แจ้งความไม่มีสารของการเกิดขึ้นและดับไปๆ ของสภาพธรรมที่ปรากฏ เป็นปหานปริญาซึ่งจะนำไปสู่การเจริญปัญญาขึ้นต่อไป ที่เริ่มจะละลายความพอใจยึดมั่นในสภาพธรรมว่าเป็นตัวตน สัตว์ บุคคล

วิปัสสนาญาณที่ ๖ ภยญาณ

เมื่อภัยคุกคามดับหมดแล้ว ผู้อบรมเจริญสติปัญญาเห็นว่ากิเลสทั้งหลายยังมีกำลังเกิดขึ้นเป็นไปตามการสะสม ซึ่งแม้จะใส่ใจระลึกลึกลงถึงลักษณะที่ดับไปๆ ของนามธรรมและรูปธรรม ความยึดถือนามธรรมและรูปธรรมว่าเป็นตัวคนก็ยังฝังแน่นอยู่ซึ่งจะละลายลงได้ก็ด้วยการเห็นภัยของการดับไปๆ ของนามธรรมและรูปธรรมนั่นเอง สติปัญญาจึงระลึกรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมต่อไป ด้วยการพิจารณาเห็นภัยของการดับไปๆ ของนามธรรมและรูปธรรม เมื่อปัญญาสมบูรณ์พร้อมด้วยปัจจัยขณะใด ภัยคุกคามก็เกิดขึ้นเห็นภัยของนามธรรมและรูปธรรมในขณะที่กำลังประจักษ์แจ้งการเกิดดับของนามธรรมและรูปธรรมในขณะนั้น

วิปัสสนาญาณที่ ๗ อาทีนวญาณ

แม้ว่าภยญาณจะเห็นภัยของการเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมแล้ว เมื่อ ภัยคุกคามดับไปแล้ว ความยินดีพอใจในการยึดถือนามธรรมและรูปธรรมว่าเป็นตัวคนก็ยังไม่หมดสิ้น ผู้เจริญสติปัญญาจึงรู้ว่าจะต้องเห็นโทษของนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดดับเพิ่มขึ้น โดยประการต่างๆ อีกจนกว่าจะละลายการยึดถือนามธรรมและรูปธรรมว่าเป็นตัวคนลงไปอีก เมื่อสติระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่เกิดดับ ปัญญา ก็เห็นโทษของการเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมละเอียดขึ้น จนปัจจัยสมบูรณ์พร้อมที่จะปรุงแต่งให้อาทีนวญาณเกิดขึ้นขณะใด อาทีนวญาณก็เกิดขึ้นประจักษ์แจ้งโทษของนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดดับในขณะนั้น

วิปัสสนาญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ

เมื่อประจักษ์แจ้งในโทษของสังขารธรรมทั้งหลาย ดูเหมือนที่ถูกไฟติดทั่วทั้งหลังแล้ว ย่อมคลายความยินดีในภพโดยความรู้ชัดความหน่ายลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏ จึงเป็นนิพพิทาญาณ

วิปัสสนาญาณที่ ๙ มุญจิกัมมตาญาณ

เมื่อปัญญารู้ชัดความหน่ายนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏเพิ่มขึ้นอีก ย่อมเกิดปัญญาที่ต้องการจะพ้นจากนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดดับปรากฏในขณะนั้น ปัญญาที่ต้องการจะพ้นจากนามธรรมและรูปธรรมเป็นมุญจิกัมมตาญาณ

วิปัสสนาญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขยาญาณ

เมื่อเกิดปัญญาที่ต้องการจะพ้นจากนามธรรมและรูปธรรมทั้งหลายยิ่งขึ้นแล้ว ปัญญาที่พิจารณาไตรลักษณะของสังขารธรรมทั้งหลายตามสภาวะที่เป็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะต่อไปอีก แล้วจึงประจักษ์อนิจจลักษณะของสังขารธรรมทั้งหลายที่เกิดดับๆ นั้น โดยเป็นสภาพที่ไม่แน่นอนเป็นที่สุด เป็นชั่วขณะ ก่อนแน่น แปรผัน ไม่ยั่งยืน ไม่มีสาระ ประจักษ์แจ้งในทุกขลักษณะของสังขารธรรมทั้งหลายที่เกิดดับๆ นั้น โดยสภาพที่บีบคั้นเนื่องๆ ไม่มีทางหลีกเลี่ยง ไม่มีทางแก้ไข เป็นทุกขภัย คือ เป็นสภาพที่ไม่น่าพอใจคิดขiong

ประจักษ์แจ้งในอนัตตลักษณะของสังขารธรรมทั้งหลายที่เกิดดับๆ นั้น โดยสภาพที่สูญไป ลึกลงไป ไม่มีเจ้าของ ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาได้ ปัญญาที่ประจักษ์แจ้งไตรลักษณ์ของสังขารธรรมทั้งหลายนั้นเป็นปฏิสังขยาญาณ

วิปัสสนาญาณที่ ๑๑ สังขารเพกขาญาณ

เมื่อปัญญาประจักษ์แจ้งไตรลักษณ์ของสังขารธรรมทั้งหลายเพิ่มยิ่งขึ้นแล้ว ทำให้สังขารธรรมทั้งหลายที่เคยปรากฏ โดยเป็นสภาพที่เที่ยง เป็นสุข และเป็นตัวตน อ่อนกำลังลงจนเกิดความวางเฉยในสังขารธรรมทั้งหลาย เพราะรู้ชัดว่าตราบใดที่ยังไม่ถึงกาลที่จะประจักษ์แจ้งลักษณะของพระนิพพาน โดยมีพระนิพพานปรากฏเป็นอารมณ์ ตรานั้นก็พิจารณาไตรลักษณ์ ลักษณะหนึ่งลักษณะใดเป็นอารมณ์ไปเรื่อยๆ ปัญญาที่รู้ชัดในความวางเฉยในสังขารธรรมทั้งหลายที่เกิดดับปรากฏนั้น เป็นสังขารเพกขาญาณ สังขารเพกขาญาณนี้เป็นวิปัสสนาอันบรรลุถึงยอด เป็นภูฐานคามินีปัญญา คือปัญญาอันเป็นเหตุพาพ้นออกไปจากภาวะแห่งปุถุชนเมื่อมกคิวิตีเกิดขึ้น

วิปัสสนาญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ

อนุโลมญาณเป็นวิปัสสนาญาณในมกคิวิตี ซึ่งอนุโลมต่อการรู้แจ้งอริยสัจธรรม อนุโลมญาณเป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๓ ขณะในมกคิวิตี คือ บริกัมม ๑ ขณะ อุปจาร ๑ ขณะ อนุโลม ๑ ขณะ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๓ ขณะนี้มีไตรลักษณ์ลักษณะหนึ่งลักษณะใดเป็นอารมณ์ คือ มีอนิจจลักษณะของสังขารธรรมเป็นอารมณ์ หรือมีทุกขลักษณะของสังขารเป็นอารมณ์ หรือมี อนัตตลักษณะของสังขารธรรมเป็นอารมณ์ ซึ่งอนุโลมต่อการที่จะปล่อยอารมณ์ที่เป็นสังขารธรรม

° สำหรับบุคคลที่เป็นติกขบุคคล คือมีปัญหาถ้อยคำบรรลุอริยสัจธรรมได้เร็ว อนุโลมญาณก็มี ๒ ขณะ คือ เว้นขณะบริกัมม ๑ ขณะ และเพิ่มผลจิตเป็น ๓ ขณะ

วิปัสสนาญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ

เมื่ออนุโลมญาณ ๓ ขณะ (สำหรับผู้เป็นมถนทบุคคลคือผู้บรรลุอริยสัจธรรมช้ากว่าติกขบุคคล) หรือ ๒ ขณะ (สำหรับผู้เป็นติกขบุคคล) ดับไปแล้ว โคตรภูญาณ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ก็เกิดต่อโดยน้อมไปมีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นอาเสวนปัจจยให้โสตาปัตติมกคจิตเกิดต่อมีนิพพานเป็นอารมณ์ โดยเป็นโลกุตตรกุศลจิตที่ดับกิเลสเป็นสมุจเฉท

ธรรมคาของชวานวิถีในวาระเดียวกัน ๘ ขณะนั้นต้องมีอารมณ์เดียวกัน แต่ในมกคิวิตินั้นชวานวิถี ๘ ขณะมีอารมณ์ต่างกัน คือ บริกัมม ๑ ขณะ อุปจาร ๑ ขณะ อนุโลม ๑ ขณะ มีไตรลักษณ์ลักษณะหนึ่งลักษณะใดใน ๓ ลักษณะเป็นอารมณ์ แต่โคตรภูจิต ๑ ขณะ มกคจิต ๑ ขณะ

° สัจสังเขป ข้อ ๓๕๗

และผลจิต ๒ ขณะ มีนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อโคตรภูจิตเป็นมหากุศลจิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ขณะแรก จึงเป็นคู่อาวชชนะของโสตาปัตติมกคจิตซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์ต่อจากโคตรภูจิต โสตาปัตติมกคจิตจึงทำกิจดับกิเลสได้

ข้อความในอัฐฐาสาลินี จิตตูปาทกัณฑ์ พรรณนาโลกุตตรกุศล และวิสุทธิมัคค์ ญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส อุปมาอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ คุจนุสรุผู้แห่งนาควงจันทร์ในเวลากลางคืน ขณะนั้นดวงจันทร์ไม่ปรากฏเพราะเมฆหมอกกำบังไว้ ทันใดนั้นก็มีลมกองหนึ่งพัดเมฆก้อนที่บั้นนั้นให้กระจายไปแล้วลมอีกกองหนึ่งก็

พัดเมฆที่กระจายแล้วนั้นให้ออกไปอีก แล้วลมอีกกองหนึ่งก็พัดเมฆแม้ละเอียดที่ปิดบังดวงจันทร์นั้นให้ออกไป
บุรุษนั้นจึงเห็นดวงจันทร์ที่ปราศจากเมฆปิดบัง นิพพานเปรียบดุจดวงจันทร์ อนุโลมญาณ ๓ ขณะเปรียบดุจดวง
๓ กอง โคตรภูญาณเปรียบดุจบุรุษผู้เห็นดวงจันทร์ที่ปราศจากเมฆปิดบัง

อนุโลมญาณ ๓ ขณะเหมือนลม ๓ กองซึ่งอาจกำจัดเมฆที่ปิดบังดวงจันทร์ได้ แต่ไม่อาจเห็นดวงจันทร์
นั้นได้อนุโลมญาณก็บรรเทาความมืดอันปกปิดสังขารได้ แต่ไม่อาจเห็นนิพพานได้ ฉะนั้น และบุรุษนั้นอาจเห็น
ดวงจันทร์ได้อย่างเดียวแต่ไม่สามารถกำจัดเมฆได้ ฉะนั้น โคตรภูญาณก็ฉะนั้น คือ อาจเห็นนิพพานได้ แต่ไม่
อาจทำลายความมืด คือ กิเลสได้

วิปัสสนาญาณที่ ๑๔ มัคคญาณ

เมื่อโคตรภูจิตดับไปแล้ว โสตาปัตติมัคคจิตที่เกิดต่อก็ข้ามพ้นสภาพความเป็นปุถุชนสู่ความเป็นพระ
อริยบุคคล โสตาปัตติมัคคจิตเกิดขึ้นดับกิเลสเป็นสมุจเฉท ตามขั้นของโลกุตตรปัญญา

วิปัสสนาญาณที่ ๑๕ ผลญาณ

เมื่อโสตตาปัตติมัคคจิตซึ่งเป็นโลกุตตรกุศลจิตดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้โสตตาปัตติผลจิตซึ่งเป็นโลกุตตร
วิบากจิตเกิดสืบต่อ โดยไม่มีจิตอื่นเกิดคั่นเลย โลกุตตรกุศลจิตเป็นอกาลิโกเป็นกัมมปัจจัยที่ทำให้โลกุตตรวิบากจิต
เกิดสืบต่อทันทีโดยไม่มีจิตอื่นเกิดคั่นเลย โลกุตตรวิบากจิตจึงเป็นวิบากจิตที่ต่างกับวิบากอื่นๆ คือ ทำชวนกิจสืบ
ต่อจากโลกุตตรกุศลจิต ๒ หรือ ๓ ขณะ ในมัคควิถี และโลกุตตรวิบากคือผลจิตซึ่งเกิดภายหลังมัคควิถินั้นก็ทำ
ชวนกิจ ไม่ทำกิจของวิบากจิตอื่นๆ เลย

วิปัสสนาญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกขณญาณ

เมื่อมัคควิถิจิตดับไปแล้ว ภาวังคจิตก็เกิดสืบต่อ และหลังจากนั้นมโนทวารวิถีจิตก็เกิดขึ้น พิจารณาสภาพธรรมที่
เพ็งประจักษ์แจ้ง ที่ละวาระ คือ พิจารณามัคคจิต วาระ ๑ พิจารณาผลจิต วาระ ๑ พิจารณาภิเลสที่ละได้แล้ว
วาระ ๑ พิจารณาภิเลสที่ยังเหลือ วาระ ๑ พิจารณานิพพาน วาระ ๑

สำหรับผู้บรรลอรหัตตมัคค์และอรหัตตผลนั้น ไม่มีการพิจารณาภิเลสที่ยังเหลือ เพราะอรหัตตมัคคจิต
ดับกิเลสทุกประเภทหมดเป็นสมุจเฉท ไม่มีกิเลสใดๆ เหลือเลย

วิปัสสนาญาณ ๑๖ นั้น ในบางแห่งแสดงวิปัสสนาญาณ ๕ ซึ่งเป็นพลววิปัสสนาญาณ คือ

๑. อุทัพพญาณ
๒. กังคญาณ
๓. ภยญาณ
๔. อาทีนวญาณ
๕. นิพพิทาญาณ
๖. มุญจิกัมมตาญาณ
๗. ปฎิสังขญาณ
๘. สังขารูปกขญาณ
๙. อนุโลมญาณ

ในบางแห่งแสดง **วิปัสสนาญาณ ๑๐** คือ เริ่มตั้งแต่สัมมสนญาณถึงอนุโลมญาณ การที่แสดงวิปัสสนาญาณตั้งแต่ญาณแรกถึงอนุโลมญาณนั้น ก็เพราะวิปัสสนาญาณเหล่านั้นค่อยๆ คมกล้าขึ้นจนอนุโลมต่อการมีนิพพานเป็นอารมณ์

การอบรมเจริญสติปัฏฐานทำให้ปัญญาคมกล้าและบริสุทธิ์ขึ้นเป็นวิปัสสนาญาณตามลำดับขั้นนั้น เป็นวิสุทธิ ๗ ดังนี้

๑. **ศีลวิสุทธิ** ได้แก่ ศีลเมื่อสติระลึกรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม ขณะนั้นวิสุทธิจากการไม่รู้สภาพปรมาตมธรรมซึ่งไม่ใช่ตัวตน ขณะที่สติปัฏฐานไม่เกิดไม่ใช่ศีลวิสุทธิ เพราะยึดถือศีลว่าเป็นเรา เป็นตัวตน

๒. **จิตตวิสุทธิ** ได้แก่ สมาธิขั้นต่างๆ ขณะที่สติระลึกรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม และขณะใดที่สมาธิเป็นอารมณ์ของสติปัฏฐาน ฌานจิตขณะนั้นก็เป็นจิตตวิสุทธิเพราะขณะนั้นไม่ยึดถือสมาธิขั้นนั้นว่าเป็นเรา เป็นตัวตน

๓. **ทัญญูวิสุทธิ** ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นญาณที่ประจักษ์แจ้งลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม โดยสภาพที่ไม่ใช่ตัวตน ขณะนั้นจึงวิสุทธิจากการไม่เคยประจักษ์แจ้งลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม โดยสภาพที่ไม่ใช่ตัวตนมาก่อนเลย

๔. **กัณฑ์ขัตตวิสุทธิ** เมื่อทัญญูวิสุทธิเกิดขึ้นแล้วปัญญาที่เจริญขึ้นจากการเจริญสติปัฏฐานก็เป็นญาณที่ประจักษ์เห็นลักษณะของสภาพธรรม ตามความเป็นจริงของสภาพธรรมนั้นๆ ในขณะที่สติระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จนสมบูรณ์ถึงขั้นเป็นปัจฉยปริคคหญาณ ข้ามพ้นความสงสัยในการเกิดขึ้นของนามธรรมทั้งหลายว่าเป็นไปตามปัจจัยทั้งสิ้น ปัจฉยปริคคหญาณจึงเป็นกัณฑ์ขัตตวิสุทธิ

๕. **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** เมื่อกัณฑ์ขัตตวิสุทธิเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาที่เจริญขึ้นจากสติปัฏฐานที่พิจารณาถึงลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมทั่วขึ้นจนชิน รู้ว่าเป็นแต่เพียงนามธรรมและรูปธรรมเท่านั้น เสมอกันหมดทุกประเภท ทำให้ละคลายการใฝ่ใจแสวงหาขีตมโนในนามหนึ่งนามใดรูปหนึ่งรูปใดโดยเฉพาะ และน้อมพิจารณาการเกิดดับ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏจนประจักษ์การเกิดดับสืบต่อกันของนามธรรมและรูปธรรม เป็นสัมมสนญาณและอุท্থัพพญาณตามลำดับ เมื่ออุท্থัพพญาณดับไปแล้ว ก็เลสที่ยังไม่ได้ดับเป็นสมุจเฉทก็ทำให้เกิดความยินดีพอใจใน **วิปัสสนูปกิเลส ๑๐** อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ

๑. โสภาส	แสงสว่าง
๒. ญาณ	ความรู้
๓. ปีติ	ความอิ่มใจ
๔. ปัสสัทธิ	ความสงบ
๕. สุข	ความสบายชุ่มชื่นใจ
๖. อธิโมกษ์	ความน้อมใจเชื่อ
๗. ปีกคาหะ	ความเพียร
๘. อุปีฏฐานะ	ความมั่นคง
๙. อุเบกขา	ความวางเฉย
๑๐. นิกันติ	ความใคร่

๑. เมื่ออุทกขุทตถกฏฉบับที่แล้ว โอกาสย่อมเกิดจากจิตที่สงบถึงขั้นที่เป็นปัจจัยให้แสงสว่างเกิดขึ้นได้ ขณะที่เกิดความยินดีในโอกาสนั้นเป็นวิปัสสนูปกิเลส เพราะทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง ไม่ได้พิจารณาความเกิดดับ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนของสภาพธรรมในขณะนั้น

๒. ขณะที่เกิดความยินดีในความคมกล้าของปัญญาที่ประจักษ์การเกิดดับของนามธรรมและรูปธรรมอย่างรวดเร็วดูฟ้าแลบนั่นก็เป็นวิปัสสนูปกิเลส เพราะไม่ได้พิจารณาความเกิดดับ ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนของสภาพธรรมในขณะนั้นต่อไป

๓. ขณะที่ยินดีในปิติ ความอึดเอิบที่ประจักษ์การเกิดดับของนามธรรมและรูปธรรมนั้น ก็เป็นวิปัสสนูปกิเลส

๔. ขณะที่ยินดีในความสงบ ซึ่งปราศจากความกระวนกระวายความแข็งกระด้างความคดงอไม่ควรแก่การงาน เป็นต้น ก็เป็นวิปัสสนูปกิเลส

๕. ขณะที่ยินดีในความสุข ซึ่งเป็นโสมนัสเวทนาอย่างอื่นนั้น ก็เป็นวิปัสสนูปกิเลส

๖. ขณะที่ยินดีในความน้อมใจเชื่อที่มั่นคงยิ่งขึ้นนั้น ก็เป็นวิปัสสนูปกิเลส

๗. ขณะที่ยินดีในความเพียรที่ไม่ตั้งงกไม่หย่อนนุกที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณ ก็เป็นวิปัสสนูปกิเลส

๘. ขณะที่ยินดีในความมั่นคงของสติปัญญา ๔ ที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณนั้น ก็เป็นวิปัสสนูปกิเลส

๙. ขณะที่ยินดีในความวางเฉย คือเป็นกลางเสมอทั้งในสังขารธรรมทั้งปวงที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณ เมื่อประจักษ์การเกิดดับของอารมณ์ที่ปรากฏอย่างรวดเร็วดูฟ้าแลบนั่น ก็เป็นวิปัสสนูปกิเลส

๑๐. ขณะที่ยินดีที่ได้ประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมด้วยวิปัสสนาญาณนั้น ก็เป็น วิปัสสนูปกิเลส

เมื่อปัญญาพิจารณาว่าวิปัสสนูปกิเลสเป็นสิ่งที่ควรละ ขณะที่ปัญญาคมกล้ารู้ชัดความละเอียดของวิปัสสนูปกิเลสซึ่งไม่ใช่ทางที่จะนำไปสู่การละคลายความติดข้องในสภาพธรรมทั้งหลายที่ละเอียดขึ้น ขณะนั้นเป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ อุทกขุทตถกฏที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสแล้ว

๖. **ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ** เมื่อพ้นจากวิปัสสนูปกิเลสแล้ว ปัญญาที่เจริญขึ้นจากการเจริญสติปัญญาต่อนั้นก็เป็นปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ ตั้งแต่อุทกขุทตถกฏที่ปราศจากวิปัสสนูปกิเลส จนถึงอนุโลมญาณ ๓ ขณะในมัคควิถี คือ บริกัมม อุปจาร อนุโลม

๗. **ญาณทัสสนวิสุทธิ** เมื่ออนุโลมญาณ ๓ ขณะดับแล้ว โศตรกฏญาณก็เกิด โศตรกฏญาณไม่ใช่ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิและไม่ใช่ญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะโศตรกฏญาณมีฐานะเป็นคจจาวัชชนะของโลกุตตรจิตระหว่างปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิและญาณทัสสนวิสุทธิ แต่ถึงการนับว่าเป็นวิปัสสนาญาณเพราะเป็นกระแสของวิปัสสนา เมื่อโศตรกฏญาณดับแล้วมัคคจิตต์เกิดเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ

รวมเป็นวิสุทธิ ๗

ปริญา ๓

การเจริญสติปัฏฐานซึ่งเป็นการอบรมเจริญปัญญาเพื่อรู้แจ้งอริยสัจธรรมนั้น ทำให้เกิดปัญญาคือ ปัญญาอรอบรู้ ๓ ชั้น คือ ญาณปริปัญญา ตีรณปริปัญญา ปหานปริปัญญา

ญาณปริปัญญา คือ ปัญญาที่ประจักษ์ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏโดยสภาพไม่ใช่ตัวตน ด้วยนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้นไป เป็นพื้นฐานให้น้อมพิจารณาลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมอื่นๆ เพิ่มขึ้น รอบรู้ขึ้นตามลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ได้ประจักษ์แล้วในนามรูปปริจเฉทญาณ

ตีรณปริปัญญา คือ ปัญญาที่พิจารณาลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏโดยเสมอกัน โดยรอบรู้ ไม่เจาะจงฝึกฝีมุ่งหวังนามธรรมและรูปธรรมใดโดยเฉพาะ เพราะรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏจนทั่วทั้ง ๖ ทวาร ความสมบูรณ์ของปัญญาที่รู้ชัดในความเสมอกันของนามธรรมและรูปธรรมทำให้ประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมตั้งแต่สัมมสนญาณ เป็นต้นไป

ปหานปริปัญญา คือ เมื่อพิจารณาความดับไปของนามธรรมและรูปธรรม จนประจักษ์แจ้งการดับไปของนามธรรมและรูปธรรมด้วยกัมมญาณแล้ว ปัญญาอรอบรู้เพิ่มขึ้น ก็เริ่มคลายความยินดีในนามธรรมและรูปธรรม เพราะเห็นโทษของนามธรรมและรูปธรรมเพิ่มขึ้น เป็นปหานปริปัญญา เป็นต้นไป จนถึงมกคญาณ

ในวันหนึ่งๆ ปัจจัยที่จะทำให้สติปัฏฐานเกิดระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามปกติตามความเป็นจริงนั้น น้อยกว่าปัจจัยที่จะให้ออกุศลธรรมเกิดขึ้นมากเหลือเกิน ฉะนั้น การเจริญขึ้นของโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของการรู้แจ้งอริยสัจธรรม ๔ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมัคค์มีองค์ ๘ รวมเป็นโพธิปักขิยธรรม ๓๗ นั้น จึงต้องสะสมอบรมนานมาก เพราะไม่ใช่เป็นการทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดขึ้นมาดู แต่เป็นการระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่เป็นอนัตตาที่มีเหตุปัจจัยเกิดขึ้น ปรากฏแล้วดับไปรวดเร็วเป็นปกติในชีวิตประจำวัน ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในขณะนี้เอง ถ้าขณะนี้ไม่รู้สติปัฏฐานเป็นอย่างไร ไม่รู้ว่าสิ่งที่กำลังปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยสภาพที่เป็นปรมาตถธรรมไม่ใช่ตัวตนนั้นเป็นอย่างไร ก็จะต้องอบรมปัญญาขึ้นต้นด้วยการฟังพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ เพื่อให้พุทธบริษัทเข้าใจลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏ ถูกต้องตรงตามความเป็นจริงตามที่ทรงตรัสรู้ และจะต้องพิจารณาหนทางปฏิบัติ คือการอบรมเจริญปัญญาให้ถูกต้องว่า เหตุต้องสมควรแก่ผล เมื่อผลคือปัญญาที่ประจักษ์แจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สภาพที่เกิดขึ้นและดับไปเป็นทุกข์ เพราะไม่ใช่สภาพที่น่ายินดีและเป็นอนัตตาของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏในขณะนี้ ก็ย่อมรู้ว่าไม่มีทางอื่นเลย นอกจากหนทางเดียว คือ สติปัฏฐานเกิดขึ้นระลึกถึง ศึกษา สังเกตลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏในขณะนี้ไปเรื่อยๆ จนกว่าสังขารขันธ์ทั้งหลายจะเป็นปัจจัยปรุงแต่งให้ปัญญาที่อบรมสมบูรณ์แล้วเกิดขึ้นเป็นวิปัสสนาญาณแต่ละขั้นๆ

พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอบรมพระบารมี ๔ อสงไขยแสนกัปป์ หลังจากที่ได้รับพระพุทธรูปจากพระที่ปึงกรสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว พระองค์ทรงอบรมเจริญบารมีมาโดยตลอด และได้เฝ้าพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์ ก่อนที่จะทรงตรัสรู้อริยสัจธรรมเป็นพระโสดาบันบุคคล พระสกทาคามีบุคคล พระอนาคามีบุคคล แล้วบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยลำดับ ในปีฉิมขาม ณ โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ในวันเพ็ญเดือน ๖

พระอัครสาวกทั้ง ๒ คือ ท่านพระสารีบุตร ผู้เลิศทางปัญญา และท่านพระมหาโมคคัลลานะ ผู้เลิศทางอิทธิฤทธิ์นั้น อบรมเจริญปัญญามาแล้ว ๑ อสงไขยแสนกัปป์ ในชาติสุดท้ายท่านพระสารีบุตรบรรลุเป็นพระ

โศดบันนุคคล เมื่อได้ฟังท่านพระอัสสชิแสดงธรรมแก่ท่าน และท่านพระมหาโมคคัลลานะก็ได้บรรลุเป็นพระโศดบันนุ เมื่อได้ฟังท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมที่ท่านพระอัสสชิได้แสดงแล้วนั้น

พระมหาสาวกผู้เป็นเอตทัคคะ คือ เป็นเลิศในทางต่างๆ เช่น ท่านพระมหากัสสปะ ท่านพระอานนท์ ท่านพระอุบาลี ท่านพระอนนฺตทนะ เป็นต้น ก็ได้อบรมเจริญปัญญาแล้วแสนกัปปี พระอรหันตสาวกและพุทธบริษัทก็ได้อบรมเจริญปัญญาแล้วจนรู้แจ้งอริยสัจธรรมเป็นพระอริยบุคคลเป็นจำนวนมากในกาลสมัยคือสมัยที่พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงดับขันธปรินิพพาน และหลังจากทรงดับขันธปรินิพพานแล้วไม่นานสืบต่อมาจนถึงยุคสมัยปัจจุบัน ซึ่งการรู้แจ้งอริยสัจธรรมย่อมลดน้อยลงไปตามการศึกษา การเข้าใจพระธรรม และการปฏิบัติธรรมโดยถูกต้อง และโดยเหตุคือการอบรมสะสมเจริญปัญญาที่สมควรแก่ผล

ก่อนการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคนั้น มีผู้อบรมเจริญสมถภาวนาจนสามารถบรรลุคุณวิเศษ กระทำอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ ได้ แต่ไม่สามารถดับกิเลสได้เป็นสมุจเฉท เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณและทรงแสดงพระธรรมแล้ว ก็มีผู้รู้แจ้งอริยสัจธรรมเป็นจำนวนมาก และบางท่านที่เจริญสมถภาวนาบรรลุฌานจิตมาแล้ว เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ก็รู้แจ้งอริยสัจธรรมด้วย ฉะนั้น พระอริยสาวกจึงมี ๒ ประเภท คือ พระอริยสาวกผู้เป็นสุกขวิปัสสกะและพระอริยสาวกผู้เป็นเจโตวิมุตติ

พระอริยบุคคลผู้เป็นสุกขวิปัสสกะนั้นบรรลุหมกจิตโดยไม่มีฌานจิตเป็นบาท คือไม่ได้บรรลุฌานจิต ฌานจิตจึงไม่เกิดขึ้นเป็นอารมณ์ให้พิจารณา และถึงแม้ว่าโลกุตตรจิตประจักษ์แจ้งนิพพานอย่างชัดเจนแนบแน่น เช่นเดียวกับอัปนาสมาธิที่แนบแน่นในอารมณ์ของฌานจิตขั้นต่างๆ แต่เมื่อพระอริยสุกขวิปัสสกะไม่ได้บรรลุฌาน ก็ไม่สามารถเข้าถึงฌานสมาบัติได้ การนับประเภทจิตโดยนัย ๘๕ ดวง จึงนับโดยนัยของพระอริยบุคคลผู้เป็นสุกขวิปัสสกะ

ส่วนพระอริยบุคคลผู้เป็นเจโตวิมุตตินั้น บรรลุหมกจิตผลจิตโดยมีฌานเป็นบาท ฉะนั้น จึงต้องเป็นผู้บรรลุฌานพร้อมด้วยวสี ฌานจิตจึงเกิดขึ้นเป็นอารมณ์ให้มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตพิจารณา จนบรรลุโลกุตตรหมกจิต ผลจิตได้ด้วยการพิจารณาฌานจิตนั่นเอง พระอริยบุคคลผู้บรรลุหมกผลนิพพานพร้อมด้วยองค์ของฌานขั้นต่างๆ จึงเป็นเจโตวิมุตติเพราะพ้นจากกิเลสด้วยปัญญาและความสงบของฌานขั้นต่าง ๆ การนับประเภทจิตโดยนัย ๑๒๑ ดวงจึงนับโดยนัยของพระอริยบุคคลผู้เป็นเจโตวิมุตติ

สมาบัติ ๓

สมาบัติ ๓ คือ ฌานสมาบัติ ๑ ผลสมาบัติ ๑ นิโรธสมาบัติ ๑

บุุคคลผู้บรรลุฌานจิตและมีวสี ๕ คือความชำนาญในการเข้าและออกฌานแต่ละขั้น เป็นต้นนั้น เป็นฌานลาภินุคคล คือผู้มีฌานเป็นลาภ จึงสามารถเข้า **ฌานสมาบัติ** คือ ฌานวิถิจิตเกิดสืบต่อกันทางมโนทวารโดยไม่มีภวังคจิตเกิดขึ้นเลยตลอดเวลาที่กำหนดไว้ในวันหนึ่งๆ ขณะที่เข้าฌานสมาบัตินั้นระงับทุกขกายและทุกขใจ เพราะขณะนั้นสงบจากอารมณ์อื่นๆ ทั้งหมด มีแต่ความสุขสงบด้วยการเข้าถึงอารมณ์ของฌานเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ขณะนั้นจึงเป็นฌานสมาบัติ

พระอริยบุคคลผู้เป็นเจโตวิมุตตินั้น สามารถเข้า**ผลสมาบัติ** คือ โลกุตตรปฐมฌานผลจิต หรือโลกุตตรทุติยฌานผลจิต หรือโลกุตตรตติยฌานผลจิต หรือโลกุตตรจตุตถฌานผลจิตหรือโลกุตตรปัญจฌานผลจิต เกิดขึ้นมี

นิพพานเป็นอารมณ์ตลอดเวลาที่กำหนดไว้ในวันหนึ่งๆ โดยไม่มีภวังคจิตเกิดขึ้นเลย ผลสมาบัติเป็นการเข้าถึงโลกุตระตามลำดับขั้นของโลกุตระผลจิตซึ่งเกิดพร้อมด้วยองค์ของฌานนั้นๆ

ขณะที่ผลสมาบัติวิถึจะเกิดขึ้น กามาวจรจิตที่เกิดก่อนไม่ชื่อว่า บริกัมม์ และอุปจาร แต่เป็นอนุโลมทั้ง ๓ ขณะ เพราะอนุโลมต่อการที่โลกุตระผลจิตซึ่งเคยเกิดแล้วจะเกิดขึ้นมีนิพพานเป็นอารมณ์อีกตามขั้นของโลกุตระตาม ต่างกับบริกัมม์ อุปจาร อนุโลม ในมคควิถึซึ่งมคคจิตจะเกิดขึ้นเพื่อดับกิเลสเป็นสมุจเฉท ขณะที่ผลจิตเกิดขึ้นมีนิพพานเป็นอารมณ์ตลอดเวลาที่กำหนดไว้ในวันหนึ่งๆ นั้น เป็นผลสมาบัติ

สำหรับพระอนาคามีบุคคลและพระอรหันต์ผู้บรรลุถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้น สามารถเข้านิโรธสมาบัติ คือดับจิตและเจตสิกไม่เกิดเลยตลอดเวลาไม่เกิน ๗ วัน เพราะอาหารที่บริโภคแล้วนั้นค้ำจุนร่างกายได้ไม่เกิน ๗ วัน การเข้านิโรธสมาบัติซึ่งดับจิตและเจตสิกได้ชั่วคราวนั้น ต้องประกอบด้วยกำลัง ๒ ฝ่าย คือ ทั้งสมณะและวิปัสสนา คือถึงแม้ว่าเป็นพระอนาคามีบุคคลหรือพระอรหันต์แต่ไม่บรรลุถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ก็เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ พระโสดาบันบุคคลและพระสกทาคามีบุคคลที่บรรลุถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานก็เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้

เมื่อจะเข้านิโรธสมาบัตินั้น ต้องเข้าตั้งแต่ปฐมฌานเป็นลำดับไป โดยเมื่อออกจากปฐมฌานแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วจึงเข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วจึงเข้าตติยฌาน ออกจากตติยฌานแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ฯลฯ ตลอดไปจนถึงอาภิญญายตนฌาน เมื่อออกจากอาภิญญายตนฌานแล้วกระทำกิจเบื้องต้น

๔ อย่าง คือ

- นานาพัทธอวิโกปนะ ๑
- สังฆปฎิฆานนะ ๑
- สัตถูปักโกสนะ ๑
- อัทธานปริจเฉทะ ๑

นานาพัทธอวิโกปนะ คือ อธิษฐานให้บริวารของใช้อันเนื่องกับตน เช่น บาตร จีวร เติง ที่อยู่อาศัย ไม่ถูกทำลายเสียหายด้วยไฟ น้ำ ลม โจร เป็นต้น ภายใน ๗ วันที่เป็นนิโรธสมาบัติ ส่วนสิ่งใดที่ใช้อยู่เนื่องกับตน เช่น ผ้าถุง ผ้าห่ม ที่นั่ง ไม่มีกิจที่จะอธิษฐานต่างหาก เพราะสมาบัตินั้นแลย่อมคุ้มครองมิให้ถูกทำลายเสียหายได้

สังฆปฎิฆานนะ คืออธิษฐานให้ออกจากนิโรธสมาบัติเมื่อต้องร่วมประชุมสงฆ์เพื่อทำสังฆกรรมอย่างหนึ่งอย่างใด

สัตถูปักโกสนะ คืออธิษฐานให้ออกจากนิโรธสมาบัติเมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกหา

อัทธานปริจเฉทะ คือการพิจารณากำหนดกาลของชีวิตว่าจะมีอายุตลอดไป ๗ วันหรือไม่ เพราะระหว่างนิโรธสมาบัตินั้นจุดจิตเกิดไม่ได้ เมื่อมีอายุตลอดไป ๗ วันได้จึงเข้านิโรธสมาบัติ

เมื่อทำพุททกิจ ๔ นี้แล้ว ก็เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน โดยจิตเกิดดับสลับต่อกันตามลำดับวาระของเนวสัญญานาสัญญายตนฌานวิถิจิต โดยเนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิตเกิด ๒ ขณะ แล้วจิตเจตสิกไม่เกิดเลยในระหว่างที่เป็นนิโรธสมาบัติตลอด ๗ วัน

เมื่อถึงกำหนดออกจากนิโรธสมาบัติแล้ว ผลจิตเกิดขึ้น ๑ ขณะ แล้ววังก์จิตจึงเกิดต่อนิโรธสมาบัติมีเฉพาะในภุมมิมัจฉัน ๕ เท่านั้น ในอรุปรหมภูมิไม่มีนิโรธสมาบัติเพราะไม่มีรูปฌานจิต

° สัทธัมมปกาสินี อรรถกถาพุทธทศนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อรรถกถานิโรธสมาบัติคิณญาณิทเทศข้อ ๒๑๗ - ๒๒๕

แนวทางเจริญวิปัสสนา

- ก. การเจริญสมถภาวนามีอารมณ์ตั้ง ๔๐ ประเภท เห็นว่าส่วนใหญ่นิยมอานาปานสติ เข้าใจว่าจะไม่สามารถขัดเกลากิเลส ไม่ถึงพระนิพพานหรือบรรลุอริยสังฆธรรมได้
- ข. ถ้าเป็นการเจริญสมถภาวนาก็คับกิเลสไม่ได้ เพราะไม่บรรลุถึงนิพพานซึ่งเป็นการรู้แจ้งอริยสังฆธรรม
- ก. ถ้าอย่างนั้นการจะขัดเกลากิเลสได้ อย่างบุคคลทั่วไปนี้ที่มุ่งจะขัดเกลากิเลสให้ถึงพระนิพพาน แต่ว่าเขาไม่เข้าใจเลยว่าในชีวิตประจำวันนี้ อะไรเป็นเหตุให้เรายึดถือ ถ้าเพื่อไม่เข้าใจ แต่เป็นโลภะ หรือเป็นความต้องการที่ว่าอยากจะละกิเลสอย่างเดียวโดยที่ไม่รู้จักกิเลส จะสามารถเจริญสติปัฏฐานหรือไม่
- ข. เป็นไปไม่ได้
- ก. สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ทั้ง ๒ อย่างเจริญไม่ได้
- ข. เข้าใจเอาเองว่ากำลังเจริญสมถภาวนา หรือ วิปัสสนาภาวนา แต่เมื่อไม่ใช่ปัญญาก็เจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาไม่ได้
- ก. ที่นี้ถ้าจะเจริญสติปัฏฐาน อาจารย์จะมีแนวทางอย่างไรให้เขาพิจารณา
- ข. ไม่มีใครเร่งรัดให้ใครเจริญสติปัฏฐานได้ ไปเอาเด็กมานั่งเข้าแถวแล้วบอกให้เจริญสติปัฏฐาน เด็กไม่รู้จักกิเลสเลยและก็ได้ไม่ได้อยากละกิเลสด้วย แล้วเด็กจะเจริญสติปัฏฐานได้อย่างไร เมื่อโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่แล้วก็ยังไม่ได้หมดกิเลส ผู้ใหญ่ทุกคนก็มีกิเลสคนละเยอะๆ ทั้งนั้น ลองถามผู้ใหญ่แต่ละคนว่าอยากหมดกิเลสไหม ส่วนใหญ่ก็บอกว่าไม่อยากหมดกิเลส แม้บางคนจะบอกว่าไม่อยากมีกิเลส แต่เมื่อเอ่ยคำว่า “กิเลส” นั้นรู้จักกิเลสจริงๆ หรือยัง โลภะเป็นกิเลส อยากมีโลภะไหม ไม่ชอบซื้อโลภะแต่ว่า

ต้องการโทษทุกขณะ นี่แสดงว่าไม่เข้าใจลักษณะโทษซึ่งเป็นกิเลส อาหารอร่อยไหม เสื้อผ้าอาภรณ์สวยไหม เพลงนี้เพราะไหม กลิ่นนี้หอมไหม เก้าอี้แบบนี้อ่อนนุ่มดีไหม กระดาษสัมผัสแล้วสบายไหม นี่คือไม่ชอบชื้อโทษ แต่ทุกขณะจิตต้องการโทษ การเจริญสติปัญญาเป็นการเจริญสติปัญญาไม่ใช่การอยากทำสมาธิ

ก. อตตสัญญาคืออะไร

ข. อตตสัญญา คือ ความจำด้วยการยึดถือว่าเป็นตัวตน ความจริงไม่น่าสงสัยในอตตสัญญาเลย เพราะทุกคนมีอตตสัญญา เมื่อรู้แจ้งอริยสัจธรรมเป็นพระโสดาบันบุคคลจึงดับความเห็นผิดที่ยึดถือสภาพธรรมว่าเป็นตัวตน สัตว์ บุคคลได้ แต่ก่อนที่สติจะเกิดและปัญญาศึกษาเข้าใจลักษณะของสภาพธรรมจนกระทั่งรู้ชัดประจักษ์แจ้งในสภาพธรรมที่ไม่ใช่ตัวตนได้นั้นก็ต้องมีอตตสัญญา เมื่อสติไม่เกิดจึงไม่รู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏแต่ละทวารตามความเป็นจริง จึงเห็นผิดยึดถือสภาพธรรมที่ปรากฏรวมกันเป็นอัตตา คือเป็นตัวตนเป็นหนึ่งสิ่งใด เมื่อไม่รู้ความจริงเป็นสภาพธรรมขณะนี้ ก็มีอตตสัญญามีความทรงจำว่าเป็นเราที่เห็น และจำว่าสิ่งที่เห็นนั้นเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน ต่างๆ

ปัญหาที่เกิดจากการฟังไม่ประจักษ์แจ้งว่าสิ่งที่เคยเห็นเป็นคน เป็นสัตว์นั้น แท้จริงเป็นเพียงสิ่งที่กำลังปรากฏทางตาเท่านั้น ฉะนั้น การฟังพระธรรม การศึกษาพระธรรมต้องพิจารณาบ่อยๆ เนื่องจากพิจารณาแล้วพิจารณาอีก ใคร่ครวญอย่างละเอียดจนกระทั่งเข้าใจคำที่แสดงลักษณะของสภาพธรรม เช่นคำว่า “สิ่งที่ปรากฏทางตา” นั้นเป็นคำที่ถูกต้องที่สุดเพราะแสดงว่า เป็นธาตุชนิดหนึ่งที่ปรากฏได้ทางตา สิ่งที่ปรากฏให้เห็นนั้น ไม่ว่าจะเป็นสีแดง สีเขียว สีฟ้า สีเหลือง สีขาว สีใส สีขุ่น ก็ต้องปรากฏเมื่อกระทบกับจักขุปสาท เมื่อเห็นแล้วไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง จึงมีอตตสัญญาว่าเป็นคน สัตว์ วัตถุต่างๆ ขณะที่สนใจในสีต่างๆ นั้นทำให้เกิดนึกเป็นรูปร่างสังขฐาน เกิดความทรงจำในรูปร่างสังขฐาน จึงเห็นเป็นคน สัตว์ สิ่งของต่าง ๆ ซึ่งรูปร่างที่เห็นเป็นคน สัตว์ สิ่งของต่าง ๆ นั้นก็ต้องมีหลายสี เช่น สีดำ สีขาว สีเนื้อ สีแดง สีเหลือง เป็นต้น ถ้าไม่จำหลายสีต่าง ๆ เป็นรูปร่างสังขฐาน ความสำคัญหมายว่าเป็นสัตว์บุคคล วัตถุต่างๆ ก็มีไม่ได้

ฉะนั้น ขณะใดที่เห็นแล้วสนใจ เพลินในนิมิต คือ รูปร่างสังขฐานและอนุพยัญชนะ คือ ส่วนละเอียดของสิ่งที่ปรากฏ ให้ทราบว่าจะขณะนั้นเพราะสีปรากฏจึงทำให้เกิดนึกเป็นรูปร่างสังขฐานและส่วนละเอียดของสิ่งต่างๆ ขึ้น เมื่อใดที่สติเกิดระลึกและปัญญาเริ่มศึกษาพิจารณา ก็จะเริ่มรู้ว่านิมิตและอนุพยัญชนะทั้งหลายซึ่งเป็นสีต่างๆ ก็เป็นเพียงสิ่งที่ปรากฏทางตาเท่านั้น นี่คือปัญญาที่เริ่มเข้าถึงลักษณะของสภาพธรรมที่ไม่ใช่ตัวตน สัตว์ บุคคล เมื่อสติเกิดระลึกสีก็เนื่องๆ บ่อย ๆ ก็จะเข้าใจอรรถที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไม่ติดในนิมิตอนุพยัญชนะ (ด้วยการอบรมเจริญปัญญาสู่สภาพธรรม ที่ปรากฏตามความจริง)และเริ่มละคลายอตตสัญญาในสิ่งที่ปรากฏทางตา หู จมูกลิ้น กาย ใจ ตามขั้นของปัญญาที่เจริญขึ้น

ฉะนั้น จะต้องรู้ว่าไม่ว่าพระใครปฏิญาณกล่าวถึงข้อความใดพยัญชนะใด ก็เป็นเรื่องสภาพธรรมในชีวิตประจำวันจริงๆ ซึ่งสติจะต้องระลึกและพิจารณาให้เข้าใจ จนกว่าปัญญาจะรู้ชัด ประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏจนดับกิเลสได้เป็นสมุจเฉท

นี่เป็นเรื่องที่ทุกๆ ท่านจะค่อยๆ ฟังไป ศึกษาไป พิจารณาไปตามปกติในสภาพที่เป็นชีวิตจริงๆ เพราะยังไม่สามารถที่จะดับกิเลส โทสะ โมหะ ฯลฯ ซึ่งหลายคนอยากจะดับให้หมดเสีย

เหลือเกิน แต่จะต้องรู้ว่ากิเลสจะดับได้ก็ต่อเมื่อโลกุตตรมัคคจิตเกิดขึ้นดับสัปดาห์ทิฏฐิ คือการยึดถือสภาพธรรมว่าเป็นตัวตน สัตว์ บุคคล ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เป็นพระอรหันต์ บุคคลชั้นพระโสดาบันก่อน แล้วปัญญาจึงจะเจริญขึ้นจนรู้แจ้งอริยสัจธรรมเป็นพระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ตามลำดับ ฉะนั้น จึงจะต้องอบรมเจริญปัญญาไม่ไข่มุ่งหน้ารีบร้อนที่จะไปปฏิบัติเป็นวัน เป็นเดือน เป็นปี โดยไม่เข้าใจเหตุปัจจัยว่า สติที่เป็นสัมมาสติซึ่งเป็นมัคค์มีองค์ ๘ นั้นจะเกิดได้ เมื่อศึกษาเข้าใจลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จริงๆ เสียก่อน แล้วสัมมาสติจึงจะเกิดระลึกได้และปัญญาเริ่มศึกษาพิจารณาจนประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมตามปรกติตามความเป็นจริงในชีวิตประจำวัน

การเจริญสติปัฏฐานเป็นไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิต (สมาธิ) สิกขา อธิปัญญาสิกขา เพราะในขณะที่ระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏนั้น เป็นสติอย่างละเอียด คือเป็นอธิศีลสิกขา เป็นการระลึกถึงลักษณะของจิต รูป รู้ลักษณะของกุศลธรรมและอกุศลธรรมก่อนที่จะเกิดการกระทำใดๆ ทางกาย วาจา สติปัฏฐานเป็นอธิจิตสิกขา เพราะเป็นความตั้งมั่นของเอกัคคตาเจตสิก(สมาธิ)ในอารมณ์ที่ปรากฏซึ่งเกิดดับอย่างรวดเร็ว สติปัฏฐานเป็นอธิปัญญาสิกขา เพราะเป็นปัญญาที่พิจารณาศึกษาถึงลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามปกติโดยละเอียดตามความเป็นจริง

- ก. ผมขออภัยท่านผู้ฟังด้วยนะครับ ที่ท่านอาจารย์อธิบายหมดประโยคไปเดี๋ยวนี้ะครับตรงกับตัวผมเป็นอย่างยิ่ง แล้วก็ตัวผมไม่ใช่ว่าไม่เข้าใจเท่าที่อาจารย์กล่าว ไม่เข้าใจมากกว่านั้นอีก เช่น สมมติว่าเราจะปฏิบัติเรื่องสติปัฏฐานนี้ประเดี๋ยวกลายเป็นตัวเราไปใช้สติ สติก็มีหลายประตูลหลายทวาร สติเบื้องต้นนี้แหละครับ สำหรับตัวผมยังไม่ไปแค่นั้นเลยครับ เท่าที่สำรวจตัวเองเบื้องต้นนี้ครับยังไม่เข้านามรูปปริจเฉทญาณเลยสักที จะทำอะไรดีครับ
- ข. เวลาที่จะ ท้าวปีศาจ ครั้นใดก็ยุ่งยากครั้งนั้นที่เดียว เพราะว่าจะทำ จะทำถูกได้ยังไงถ้ายังมีตัวตนที่จะทำอย่างนั้นอย่างนี้ พอเริ่มจะทำก็แสดงว่ามีความต้องการที่จะรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมทางหนึ่งทางใดเกิดขึ้นแล้ว ซึ่งความจริงแล้วลักษณะของสติปัฏฐาน เป็นสภาพธรรมที่ระลึกถึงตรงลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏทางหนึ่งทางใด เช่น ทางตาในขณะที่กำลังเห็นเดี๋ยวนี้ สติปัฏฐานที่ระลึกได้ตามปรกติทีละเล็กทีละน้อย และปัญญาก็จะเริ่มศึกษาพิจารณาถึงลักษณะที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมทีละเล็กทีละน้อย
- ค. ขณะที่กำลังเห็นจะเจริญสติปัฏฐานอย่างไร
- ก. ขณะที่กำลังเห็นก็ระลึกถึงสิ่งที่กำลังปรากฏให้เห็นเป็นสภาพธรรมชนิดหนึ่งที่เพียงปรากฏทางตาเท่านั้น จะเห็นเป็นผม จะเห็นเป็นโต๊ะ เป็นเก้าอี้ เป็นเสา เป็นศาลา เป็นอะไรก็ตามความจริงแล้วก็เป็นสิ่งที่ปรากฏทางตาเท่านั้น ไม่ปรากฏทางหู ทางจมูก ทาง

ลิ้น ทางกายเลย เมื่ออบรมเจริญปัญญายังไม่ถึงขั้นนามรูปปริจเฉทญาณก็เป็นนามรูปปริจเฉทญาณไม่ได้

- ก. กระผมขอเรียนว่า เมื่อได้รับหนังสือธรรมปฏิบัติในชีวิตประจำวันแล้ว ผมอ่านไม่รู้จักจบครับ ๗-๘ จบ หรือจะกว่าอยากจะทำปฏิบัติให้ได้ แต่มันเป็นตัวเราเสียทุกที ทางตาที่เราเห็น ไม่ใช่สีเป็นรูป เห็นเป็นนาม นึกๆ ไปมันก็แพร่สะพัดไปหมดครับ ไม่กระจายหรือไม่เป็นเฉพาะ ประตุ ไม่เข้านามรูปอย่างที่ว่านี้ ขอให้อธิบายอีกทีเถาะครับ
- ข. ขณะที่เห็นทางตา ระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏตามปรกติขณะนั้นได้ไหม ข้อ สำคัญประการแรกก็คือ จะต้องรู้ว่าการอบรมเจริญความรู้อันถึงความสมบูรณ์ของปัญญาที่เป็นนามรูปปริเจตญาณนั้น ต้องเริ่มจากสติระลึกรู้ลักษณะที่ต่างกันของนามธรรมและรูปธรรมที่กำลังปรากฏทางหนึ่งทางใดก็ตามปรกติ ไม่ใช่โดยขั้นการฟัง และไม่ใช่พอเห็นก็เริ่มกระวนกระวายกระสับกระส่ายนึกกระจัดกระจายว่าสิ่งที่กำลังปรากฏเป็นรูปและสภาพที่กำลังเห็นเป็นนาม ขณะนั้นไม่ใช่การระลึกรู้ลักษณะที่เป็นนามธรรมและลักษณะที่เป็นรูปธรรม การที่สติปัญญาจะเกิดขึ้น จะต้องเข้าใจลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมอย่างถูกต้องก่อนว่านามธรรมที่กำลังเห็นนั้นเป็นสภาพรู้ ไม่มีรูปร่าง ตัวตน ไม่ต้องเอาแขนขา มือ เท้า มาประกอบรวมกันเป็นท่าทางว่ายืน แล้วเห็น นั่งแล้วเห็น นอนแล้วเห็น สติปัญญาจะระลึกรู้เฉพาะอาการที่กำลังเห็นจริงๆ ว่าเป็นสภาพรู้ชนิดหนึ่ง ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์บุคคลใดๆ ทั้งสิ้น และขณะที่สติปัญญาเกิดขึ้น ระลึกรู้ลักษณะของรูปที่ปรากฏทางตานั้นก็พิจารณาศึกษาเข้าใจจนกว่าจะรู้ว่ามันเป็นสภาพธรรมชนิดหนึ่งไม่ใช่ตัวตน สัตว์ บุคคลใดๆ ทั้งสิ้น

- ก. เพื่อให้การปฏิบัติแน่นแฟ้น ไม่กระสับกระส่ายอย่างท่านอาจารย์ว่านะครับ ถ้าเราจะใช้วิธีอานาปานสติ ปัญญาจะได้ไหม กาย เวทนา จิต ธรรม แต่เราใช้ควบกับอานาปานสติ กระผมก็เลยตั้งชื่อพิเศษของกระผมว่า อานาปานสติปัญญา การปฏิบัติเช่นนี้นะครับ
- ข. โดยมากความต้องการผล จะทำให้หาวิธีผสม เพราะบางทีพอไม่รู้ว่าจะทำอะไร ก็ลองใช้อย่างโน้นกับอย่างนี้รวมกัน เพื่อว่าจะมีสัมปชัญญะบริบูรณ์ขึ้นและสติจะได้ไม่หลงลืมและจดจ่ออยู่ที่หนึ่งที่ได้ได้นาน แต่เป็นลักษณะของความต้องการหรือเปล่า ท่านที่ต้องการให้จิตจดจ่อที่อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งนานๆ แต่ทางตาก็ระลึกรู้ไม่ได้ ระลึกรู้ไม่ถูก ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ปรกติธรรมดาก็ระลึกรู้ไม่ได้ เมื่อต้องการให้จิตจดจ่ออยู่ที่หนึ่งที่ได้ ก็เลยพยายามผสมรวมกันหลายๆ ทาง ซึ่งก็เป็นเพราะความต้องการจึงไม่ใช่การ
- อบรมเจริญปัญญา ผู้มีปรกติเจริญสติปัญญานั้นอบรมเจริญปัญญาเพื่อรู้แล้วละ แต่เมื่อยังไม่รู้จักไม่ละการพยายามจะทำให้จิตจดจ่อที่นั่น ละความต้องการหรือเปล่า และก็ไม่ใช่การ
- อบรมเจริญปัญญาเพื่อรู้แล้วละด้วย อย่าบิดเบือนทำอย่างอื่นหรือผสมการปฏิบัติอื่นๆ เข้ามาอีก เพราะจะไม่ทำให้รู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมขณะนี้ที่กำลังปรากฏตามปรกติตามความเป็นจริง ได้ยินเป็นปรกติ คิดนึก เป็นสุขเป็นทุกข์ตามปรกตินั้นล้วนเป็นธรรมทั้งหมด ครอบงำที่สติไม่เกิดขึ้นระลึกรู้ก็ไม่ใช่เป็นการอบรมเจริญสติปัญญา เพราะถึงพยายามทำอย่างอื่นผสมวิธีต่างๆ มากสักเท่าไร ปัญญาก็ไม่ได้รับสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามปรกติตามความเป็นจริง ฉะนั้น จะมีประโยชน์อะไรที่จะไปผสมวิธีต่างๆ

ขึ้น ในเมื่อไม่ใช่ปัญญาที่ศึกษาพิจารณา รู้ลักษณะที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมตามปกติทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ

ขอทราบว่าจะขณะที่กำลังผสมวิธีปฏิบัติต่างๆ นั้นมีประโยชน์อะไรบ้าง เกิดความรู้อะไรบ้าง

ก. เท่าที่อาจารย์ถามผมว่าได้รับความรู้อะไรบ้างนะครับ ผมก็ได้รับความรู้ทางไตรลักษณ์ เพราะว่าในหลักฐานของท่านอาจารย์พระธรรมกถึกมีตำราอานาปานสติ ๓ เล่ม ผมก็ไปอ่านจุดกาะที่ ๔ ท่านว่า อนิจจัง ทุกขัง อนตตา และอธิบายอนิจจัง ทุกขัง อนตตา ด้วย ตามที่ผมอ่าน ท่านชี้แจงว่า อานาปานสตินี้มี ๑๖ ข้อ แต่จุดกาะที่ ๔ นี้เป็นธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานเกี่ยวกับปัญญาโดยแท้ ไม่ได้เกี่ยวกับหายใจเข้าหายใจออกเท่าไร ที่นี้เราก็เอาอานาปานสติบังคับไว้จะได้ไม่ไปแปรเป็นอย่างอื่น ถ้านึกอะไรๆ ไม่ออก คือวิปัสสนาอย่างที่อาจารย์สอนนะครับ หายใจเข้าหายใจออกบังคับไว้ เป็นวงไว้ทีเดียว คิดอะไรไม่ออกก็หายใจเข้าหายใจออกเอาไว้ ถ้าเกิดมีปัญหาขึ้นก็คิดไปอย่างนี้ ที่คิดนี้ผมก็ไม่ได้ไปคิดนอกอาจารย์นะครับ ก็อยากจะทำตามความเห็นเป็นนาม ก็อยากจะทำอย่างนั้น ไม่ใช่ตัวตนหรือคนนะ ก็เห็น ก็ได้ยินนะ ไม่ใช่ตัวตนนะ แต่ที่นี้เจ้าตัวตน เจ้าผม เจ้าเรา เจ้าคิดนี้มันมีเรื่องละครับ นี่ละครับมันหนักใจละครับ

ข. ผสมอย่างนั้นแล้วก็ยังหนักใจ เพราะไม่ใช่ปัญญาที่พิจารณาศึกษาลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏตามปกติตามความเป็นจริง ท่านบอกว่าประโยชน์ที่ท่านได้ คือรู้ทางไตรลักษณ์ ถ้าไม่รู้สภาพนามธรรมและรูปธรรมแล้วจะรู้ไตรลักษณ์ของอะไรก็เป็นเพียงการรู้ไตรลักษณ์ตามหนังสือเท่านั้น การประจักษ์ไตรลักษณ์จริงๆ นั้นต้องเป็นวิปัสสนาญาณ และวิปัสสนาญาณจะไม่ได้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมไม่ได้เลย ฉะนั้น จะกล่าวว่า รู้ไตรลักษณ์โดยไม่รู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมย่อมไม่ได้

ก. ต่อไปนี่ก็อ่อนวอนเรียนถามอาจารย์ว่า การระลึกรู้ ระลึกอย่างไร ระลึกมากๆ หรือระลึกรู้นิดๆ หน่อยๆ ผมว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่ครับ เช่น สติ เราว่าเป็นการระลึกรู้ จะระลึกรู้อย่างไร มีปัญหาแล้ว ระลึกรู้นิดหน่อย ระลึกรู้ให้ลึกซึ้ง ระลึกรู้ไปถึงว่า อนิจจัง ทุกขัง อนตตา หรือนึกแต่อ่อนแต่แข็ง ผมเข้าใจครับที่อาจารย์สอน ฟังมา ๒-๓ ปีเข้าใจแต่เวลาปฏิบัติ ปฏิบัติไม่ได้ รูป นาม อะไรคือรูป นาม ทั้งๆ ที่ผมไม่ได้เรียนพระไตรปิฎก ผมเข้าใจครับ ที่นี้ขณะที่ระลึกรู้ ปัจจุบันที่ระลึกรู้ ปัจจุบันธรรม ขณะที่ระลึกรู้ ระลึกรู้อย่างไรถึงจะมีเคล็ด เคล็ดในการระลึกรู้ที่สำคัญครับ ระลึกรู้ขึ้น ระลึกรู้ลึก ระลึกรู้มาก ระลึกรู้ยาว ระลึกรู้สั้น ระลึกรู้ผินๆ เอาใจใส่ก็เป็นตัวตน เป็นเรา เป็นเขาไป นี่นาม นึกแล้วนี่....

ข. ถ้าพยายามจะทำก็วุ่นจริงๆ เลย จะให้สติระลึกรู้ผินหรือจะให้ระลึกแรง จะให้มากหรือจะให้ให้น้อย การอบรมเจริญความรู้ คือปัญญานั้น ไม่ใช่มีเคล็ดที่จะทำ แต่เริ่มด้วยฟังและศึกษาสิ่งที่สติจะระลึกรู้จนเข้าใจยิ่งขึ้น พอที่จะเป็นปัจจัยให้สติเกิดระลึกรู้ตรงลักษณะของสภาพนามธรรมหรือรูปธรรมตามปกติตามความเป็นจริง เมื่อสภาพธรรมที่ปรากฏเป็นจริงอย่างไร ก็ระลึกรู้ตามความเป็นจริงอย่างนั้นเท่านั้น ไม่ต้องไปปกปิดให้แรง ไม่ต้องไปผ่อนให้เบา ไม่ต้องไปทำให้ผินหรืออะไรเลย เพราะถ้าทำอย่างนั้นก็เป็นเรื่องตัวตน ไม่ใช่การพิจารณาศึกษาลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏตามความเป็นจริง สภาพธรรมตามความเป็นจริงเป็นอย่างไร ผู้ไม่หลงลืมสติ คือกำลังระลึกถึงสภาพธรรมนั้นตามปกติความเป็นจริงตรงลักษณะนั้น และเริ่มพิจารณา รู้ลักษณะที่เป็นนามธรรมหรือรูปธรรมนั้นๆ ทีละเล็กน้อย โดยไม่ใช่ให้สติจดจ้องให้ลึกลงไปอีก หรือว่าให้ผินออกมาหน่อย หรืออะไรอย่างนั้น เมื่อสติที่เกิดขึ้นนั้นดับไปแล้วก็

อาจจะหลงลืมสติต่อไป หรือสติก็อาจจะระลึกรู้ที่อารมณ์อื่นต่อไปก็ได้ จึงจะเห็นความเป็นอนัตตาของสติ ปัญฐาน เมื่อรู้ว่าสภาพธรรมทั้งหลายและสติปัญฐานก็เป็นอนัตตา จึงจะไม่ยุ่ง มิฉะนั้นความรู้สึกรู้ว่าเป็นตัวคนที่ทำให้ยุ่งแน่ๆ เพราะแม้พอจะระลึกรู้ก็ไม่ทราบว่าจะระลึกรู้แค่ไหนจึงจะถูก จะระลึกรู้หนักหรือเบา จะแรงหรือจะเฉิน ซึ่งถ้าเป็นการระลึกรู้ศึกษาพิจารณาเข้าใจ ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏก็จะไม่ยุ่งเลย เพราะเมื่อเป็นปรกติแล้วจะยุ่งได้อย่างไร เมื่อผิดปรกติจึงจะยุ่ง

ก. สติปัญฐาน ผมก็ยังไม่ทราบว่าลักษณะที่แท้จริงเป็นอย่างไร คือ บางครั้งที่ผมฟังอาจารย์บรรยายแนวทางเจริญวิปัสสนาเวลาตั้งใจฟังอยู่ก็รู้เรื่องด้วย และมีสติรู้ว่าที่ฟังนั้นอาจารย์บรรยายอะไรก็รู้เรื่อง แต่ว่าไม่ได้พิจารณาให้เป็นรูปเป็นนามในขณะนี้ ไม่ทราบว่า จะเป็นสติปัญฐานหรือเปล่า

ข. ขณะที่ไม่รู้ว่าเป็นนามธรรมเป็นรูปธรรม ก็มีคุณสมบัติสภาพธรรมเป็นตัวตนอยู่เต็ม ซึ่งความเป็นตัวตนที่มีอยู่เต็มนี้จะละลายหมดไปได้ก็ด้วยสติที่ระลึกรู้พิจารณาศึกษาเข้าใจลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่กำลังปรากฏ ทีละน้อย ความรู้ที่เกิดขึ้นทีละน้อยนั้นละความไม่รู้นามธรรมและรูปธรรมไปทีละน้อย จะละให้หมดสิ้นไปทันทีไม่ได้ เพราะเมื่อสติเกิดจะรู้ชัดทันทีไม่ได้ว่าสภาพธรรมที่ปรากฏนั้นเป็นนามธรรมเป็นรูปธรรม ความรู้ที่เกิดขึ้นทีละน้อยนั้นน้อยจนกระทั่งไม่รู้สึกรู้เปรียบเหมือนการจับค้ำมิดซึ่งค้ำมิดก็เริ่มสีกไปทีละน้อยจริงๆ เพราะเป็นวิกาลภาวนา° บางท่านก็ไม่พอใจที่สติและปัญญาเจริญขึ้นทีละน้อยๆ ซึ่งก็ไม่มีหนทางอื่น เพราะถ้าไม่พอใจและผสมวิธีอื่นก็จะทำให้ยุ่งยิ่งขึ้น

ก. การปฏิบัติเป็นปรกติกับการปฏิบัติที่ผิดปรกติต่างกันอย่างไร

ข. ขณะนี้กำลังนั่งตามปรกติ ระลึกรู้สภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามความเป็นจริง เช่น สภาพธรรมที่อ่อนแอซึ่งปรากฏที่กาย หรือสภาพธรรมที่ปรากฏทางตา นั้นเป็นปรกติ แต่ถ้าเข้าใจว่าเมื่อเจริญสติปัญฐานจะต้องนั่งขัดสมาธิ จดจ้องตรงนั้นตรงนั้นไม่เป็นปรกติ เพราะเป็นความต้องการที่จะเลือกรู้สภาพธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ข้ามการระลึกรู้สภาพธรรมที่กำลังปรากฏ เช่น สภาพธรรมที่กำลังเห็น สภาพธรรมที่กำลังได้ยิน สภาพธรรมที่กำลังปรากฏทางตา เสียง กลิ่น รส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ฯลฯ ที่กำลังปรากฏ แม้ความเข้าใจผิดเพียงชนิดเดียว ก็เลศตมหาก็คงปิดบังไม่ให้ปัญญาเกิดขึ้นรู้สภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามปรกติ ตามความเป็นจริงในขณะนั้น

ผู้ที่ชอบธรรมเจริญสติปัญฐานได้นั้น จะต้องเข้าใจให้ถูกต้องว่า ขณะที่หลงลืมสติกับขณะที่มีสติต่างกันอย่างไร ถ้าไม่รู้จักเจริญสติปัญฐานไม่ได้ เลยหลงลืมสติอย่างไร ก็ยังหลงลืมสติต่อไปอย่างนั้น หรือมิฉะนั้นก็ต้องการเลือกจดจ้องอารมณ์ที่จะให้สมาธิเกิดขึ้น ซึ่งก็ไม่ใช่วิธีการเจริญสติปัญฐานอยู่นั่นเอง ฉะนั้น จึงต้องเข้าใจให้ถูกต้องว่า **ขณะที่หลงลืมสติ คือขณะที่ไม่รู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามปรกติในชีวิตประจำวันนั่นเอง ไม่ระลึกรู้สภาพที่เห็น สภาพที่ได้ยิน เป็นต้น ส่วนขณะที่มีสติเป็นขณะที่ระลึกรู้ได้** จึงพิจารณาศึกษารู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามปรกติทางหนึ่งทางใด คือ ทางตา หรือทางหู หรือทางจมูก หรือทางลิ้น หรือทางกาย หรือทางใจ โดยไม่บังคับเจาะจง อย่าเลือกจดจ้อง หรือต้องการอารมณ์นั้นอารมณ์นี้ เพราะถ้าเป็นโดยลักษณะนี้แล้วก็จะไม่ประจักษ์ว่าสติเป็นอนัตตา ฉะนั้น ขณะที่สติก็คือขณะที่ระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏตามความเป็นจริงของสภาพธรรมนั้นๆ เช่น ขณะที่กลิ่นปรากฏ ก็ระลึกรู้สภาพของกลิ่นที่ปรากฏทางจมูก พิจารณาว่ากลิ่นเป็นเพียงสภาพธรรมชนิดหนึ่ง ที่เกิดขึ้นปรากฏแล้วก็หมดไป หรือระลึกรู้สภาพที่

กำลังรู้สึกขณะนั้นว่าเป็นเพียงสภาพพหุชนิดหนึ่งที่เกิดขึ้น รู้กลืนแล้วก็หมดไปไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เป็นต้น

° ปรมัตถทีปนี อรรถกถาพุทธกนิกาฬ จริยาปิฎก นิทานกถา

- ก. ถ้าอย่างนั้นผู้เป็นพระโศดาบันบุคคล ก็ไม่รู้ว่าใครเป็นพ่อเป็นแม่ล่ะซี
- ข. ผู้ที่เป็นพระโศดาบันบุคคลรู้ซัดว่า สภาพที่กำลังเห็นเป็นนามธรรมชนิดหนึ่ง เมื่อเห็นแล้วก็รู้ว่าสิ่งที่เห็นเป็นคน เป็นสัตว์ หรือเป็นสิ่งของ สภาพที่รู้อย่างนั้นก็ป็นนามธรรมอีกชนิดหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป มีใครบ้างที่เห็นแล้วไม่รู้ว่าเห็นอะไร ถ้าเช่นนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรู้จักท่านพระอนนท ท่านพระมหาโมคคัลลานะ ไม่ทรงรู้อะไรเลย และถ้าเป็นอย่างนั้นก็จะมีเพียงนามธรรมที่เห็นเท่านั้น ไม่มีนามธรรมอื่นที่รู้ว่าเห็นอะไร เป็นต้น แต่สภาพธรรมตามความเป็นจริงนั้นนอกจากนามธรรมที่เห็นแล้ว ก็ยังมีนามธรรมที่รู้ว่าเห็นอะไรด้วย

- ก. มรราวาสที่อยากพ้นทุกข์ เพราะเห็นว่าทุกข์นี้ช่างมากมายและมีอยู่ตลอดเวลา เกิดแล้วและจะเกิดอีกด้วย ควรจะท้ออย่างไร วิธีสั้นๆ ด้วย
- ข. ที่ว่าทุกข์นี้ช่างมากมายนั้น ก็เพราะมีความเห็นผิด ยึดถือว่าเป็นตัวตน ถ้าไม่มีความเห็นผิดยึดถือว่าเป็นตัวตนแล้วก็จะละลายทุกข์ลงไปมากทีเดียว พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ความทุกข์ทั้งหลายจะละลายเบาบางลงได้เมื่อกิเลสดับไปตามลำดับ เมื่อกิเลสยังไม่ดับสิ้นไป การเกิดก็ย่อมยังมีประมาณนับไม่ได้ ตราบใดที่ยังเกิด ตราบนั้นก็ยังมีทุกข์ พระโศดาบันบุคคลดับกิเลสขั้นต้นได้แล้วจึงเกิดอย่างมากที่สุดอีก เจ็ดชาติเท่านั้น ข้อความในพระสูตรมีว่า พระผู้มีพระภาคทรงช้อนฝุ่นเล็กน้อย ไว้ที่ปลายพระขนแล้วตรัสว่า ฝุ่นเล็กน้อยที่ปลายเล็บนี้เปรียบได้กับการเกิดอีกของพระโศดาบันบุคคล ซึ่งมีเพียงเจ็ดชาติ ส่วนมหาปฐพีนั้น เปรียบได้กับชาติที่จะต้องเกิดอีกของพวกปุถุชน เมื่อชาติคือการเกิดของปุถุชนมีมากเหลือประมาณเช่นนี้ ทุกข์ซึ่งเกิดเพราะชาติก็จะต้องมากเหลือประมาณตามที่ถามทีเดียว

° สังยุตตนิกาย มหาวรรค อภิสมขรรคที่ ๖ นขลิวาสุตร ข้อ ๑๗๔๗

- ก. ทุกท่านที่นั่งอยู่ในที่นี้คงอยากจะทำทราบว่า จะเริ่มปฏิบัติวิปัสสนาเดี๋ยวนี้จะทำอย่างไร

๓. ระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏ ขณะที่สติระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมหนึ่งสภาพธรรมใดนั้น สัมมาสังกัปปะ คือวิตกเจตสิกก็ตริก คือจรดในลักษณะของอารมณ์ที่กำลังปรากฏ และปัญญาเริ่มศึกษา พิจารณาลักษณะที่แท้จริงของสภาพธรรมที่ปรากฏที่ละเอียดที่ละน้อย จนกว่าความรู้จะเพิ่มขึ้น

ความรู้จะเกิดขึ้น และเจริญขึ้นได้จากการพิจารณาถึงลักษณะของสภาพธรรมซึ่งปรากฏใน ขณะที่สติระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมนั้น สภาพธรรมเกิดขึ้นปรากฏแล้วก็หมดไปเร็วเหลือเกิน บางที ก็ยังไม่ทันจะพิจารณาศึกษาถึงลักษณะของสภาพธรรมนั้นเลย เช่น ขณะได้ยิน สติเกิดระลึกถึงสภาพได้ยินนิดเดียว แต่ยังไม่ทันศึกษาพิจารณาว่าเป็นสภาพรู้เสียง สภาพได้ยินก็หมดไปแล้ว แม้ว่าในตอนต้นปัญญาจะไม่เกิดขึ้นรู้ชัดในลักษณะของสภาพได้ยิน ก็เป็นธรรมดาที่จะเป็นอย่างนั้น เพราะไม่มีใครสามารถยึดจับ เสียงหรือนามธรรมที่ได้ยินเอามาทดลอง เอามาพิสูจน์พิจารณาได้ แต่ว่าสภาพได้ยินก็ต้องเกิดอีก ผู้อบรมเจริญสติและปัญญา จึงระลึกถึงลักษณะของนามธรรมที่ได้ยินในคราวต่อไปอีกได้

ขณะนี้สติจะเกิดขึ้นระลึกถึงลักษณะของนามธรรมหรือรูปธรรมที่กำลังปรากฏ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ทางหนึ่งทางใดก็ได้ ที่ละลักษณะ และพิจารณาศึกษาถึงลักษณะของสภาพธรรมนั้นๆ ที่ละเอียดที่ละน้อย จนกว่าปัญญาจะเพิ่มขึ้นรู้ชัดในลักษณะที่ต่างกันของนามธรรมและรูปธรรม สามารถที่จะแยกรู้ลักษณะที่ต่างกันของนามธรรมที่ได้ยินกับเสียง ฯลฯ ในที่สุดก็จะชินกับสภาพของ นามธรรมและรูปธรรมมากขึ้น เมื่อชินแล้วความรู้ถึงลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมก็เพิ่มขึ้นอีก ไม่ว่า นามธรรมใดรูปธรรมใดจะเกิด ณ สถานที่ใด สติและปัญญาก็สามารถเกิดระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรม นั้นๆ ในขณะนั้นได้ตามปกติตามความเป็นจริง การเจริญสติปัญญาเป็นการเจริญสติปัญญา ความรู้ใดที่ได้อบรมให้เกิดขึ้นแล้วความรู้นั้นก็เพิ่มขึ้น และละคลายความไม่รู้ให้ลดน้อยลงไปด้วย

ก. สมมติว่าไหว้พระสวดมนต์เสร็จเรียบร้อยแล้ว คิดว่าจะนั่งกรรมฐาน จะโยนิโสมนสิการอย่างไรจึงจะไม่ มี อภิชณาและโทมนัสในอารมณ์

๓. ที่จะโยนิโสมนสิการจริงๆ นั้น ต้องเป็นสัมมาสติในการเจริญมัคค์มีองค์ ๘ ฉะนั้น จึงไม่ควรคิดว่า จะนั่งกรรมฐาน ที่คิดว่าจะนั่งกรรมฐานก็เพราะเห็นผิดว่ามีตัวตนที่สามารถจะให้เกิดสติเกิดขึ้นได้ตาม กำหนดเวลา แต่สัมมาสตินั้นไม่ต้องคอยจนกระทั่งไหว้พระสวดมนต์แล้ว ใครไหว้พระ เมื่อไม่รู้ว่า เป็น นามธรรมเป็นรูปธรรมจึงยึดถือสภาพธรรมในขณะที่กำลังไหว้พระนั้นเป็นตัวตน คือเป็นเราไหว้พระ ในขณะที่สวดมนต์เมื่อไม่รู้ว่า เป็นนามธรรมเป็นรูปธรรมก็ยึดถือว่าเป็นเราสวดมนต์ สัมมาสติจะเกิดขึ้น ระลึกถึงลักษณะของสภาพธรรมหนึ่งสภาพธรรมใดขณะที่กำลังไหว้พระสวดมนต์ หรือในขณะอื่นๆ ไม่ว่าจะ อยู่ในอิริยาบถใดได้ทั้งนั้น

XXXX

ก. อาตมาอยากจะถามเรื่องการเจริญสติปัญญา อาตมาได้อ่านพระอภิธรรมปิฎกเล่ม ๒ ชั้นชวิภังค์ ใน หมวดของรูป ๒๘ รูป มีรูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ รูปละเอียด รูปไกล เป็นต้น

๓. รูปทั้งหมดมี ๒๘ รูป และมีเพียงรูปเดียวเท่านั้นที่เห็นได้ คือ รูปารมณ์ที่ปรากฏทางตาซึ่งเป็นรูปที่เห็นได้ (สนธิทสนรูป) และกระทบได้ (สัพฺปฎฺฐรูป) อีก ๑๑ รูป คือ เสียง ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โผฏฐัพพะ ๑ จักขุปสาทรูป ๑ โสตปสาทรูป ๑ ฆานปสาทรูป ๑ ชิวหาปสาทรูป ๑ กายปสาทรูป ๑ เป็นรูปที่กระทบได้แต่เห็น

ไม่ได้ รูป ๑๒ รูปที่กระทบได้นี้เป็นรูปหยาบ จึงเป็นรูปใกล้ต่อการพิจารณาได้ ส่วนรูปอีก ๑๖ รูปที่
เหลือนั้นเห็นไม่ได้ และกระทบไม่ได้ จึงเป็นรูปละเอียดและเป็นรูปไกลต่อการพิจารณาได้

สภาพธรรมมีจริงที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้นั้น ผู้อบรมเจริญสติปัญญาสามารถพิสูจน์รู้
ลักษณะของสภาพธรรมนั้นๆ ที่กำลังปรากฏตามปรกติตามความเป็นจริงได้ แต่ก็เป็นเรื่องละเอียดและ
ลึกซึ้งมาก เช่น รูปารมณซึ่งเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏทางตาเห็น เพียงได้ฟังเท่านั้นก็รู้สึกว่าจะเข้าใจได้ไม่
ยาก แต่ไม่ใช่ความรู้ในขณะที่กำลังเห็น ถ้าบุคคลนั้นไม่ได้อบรมเจริญสติปัญญาจนปัญญาคมกล้า ก็จะไม่
รู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมตามความเป็นจริง เพราะขณะเห็นทางตานั้นมีรูปารมณแน่ๆ แต่ก็
เห็นเป็นคน สัตว์ เป็นวัตถุต่างๆ จนกระทั่งเกิดความสงสัยว่ารูปารมณนั้นเป็นอย่างไร มีลักษณะ
อย่างไร

รูปารมณเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏเมื่อลืมตาแล้วเห็น โดยที่ยังไม่ได้นึกถึงสิ่งหนึ่งสิ่งใดเลย
นั่นแหละเป็นลักษณะแท้ๆ ของรูปารมณ ซึ่งปัญญาจะต้องเจริญจนเข้าใจจนจินว่ารูปารมณไม่ใช่สัตว์
บุคคล ตัวตน หรือวัตถุใดๆ ทั้งสิ้น ลักษณะที่แท้จริงของรูปารมณเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏทางตาเท่านั้น
จริงๆ ฉะนั้น เมื่อสติปัญญายังไม่เกิดก็ยังไม่ระลึกศึกษาพิจารณาลักษณะของรูปารมณจริงๆ ว่าเป็น
เพียงว่าสิ่งที่ปรากฏทางตา จึงละการยึดถือสิ่งที่เคยเห็นเป็นคน เป็นสัตว์ เป็นวัตถุต่างๆ ไม่ได้เลย

- ก. ศึกษาหมายควมว่าอย่างไร
- ๓. ขณะที่สติเกิด ระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมใดสภาพธรรมหนึ่งที่ปรากฏ และพิจารณารู้ลักษณะสภาพ
ธรรมนั้นๆ (ไม่ใช่คิดในใจเป็นคำๆ) เพื่อประจักษ์แจ้งไตรลักษณ์ของสภาพรู้ และสภาพธรรมที่ไม่ใช่
สภาพรู้ นั่นแหละคือการศึกษาลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตนของสภาพธรรมที่ปรากฏ
- ก. ลืมตายังเห็นอยู่ แต่ไม่ใส่ใจใหม่ครับ
- ๓. ห้ามการเกิดดับสืบท่อของจิต ซึ่งเป็นไปตามปกติไม่ได้ แต่เมื่อสติเกิดขึ้น สติระลึกถึงลักษณะของสภาพ
ธรรมใดสภาพธรรมหนึ่งที่กำลังปรากฏตามปกติตนเอง
- ก. ถ้าอย่างนั้นจุดมุ่งหมายในการเจริญสติปัญญาในชีวิตประจำวันส่วนมากเราทำกันเพื่อให้
พ้นทุกข์ เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นแล้วจึงพ้นทุกข์
- ๓. เรื่องพ้นทุกข์ยังเป็นเรื่องที่พ้นไม่ได้ง่าย ๆ จนกว่าปัญญาจะเจริญขึ้นเป็นขั้นๆ และละความไม่รู้ ความ
สงสัย ความเห็นผิดที่ยึดถือสภาพธรรมเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตนก่อนซึ่งผู้มีปรกติเจริญสติปัญญาแล้วสติ
และปัญญาค่อยๆ อบรมเจริญขึ้นทีละเล็กทีละน้อย เพราะอวิชชาในวันหนึ่ง ๆ เกิดมากกว่ากุศล ทั้งใน
อดีตอนันตชาติและในปัจจุบันชาติ
- ก. แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือว่า เวลาที่มีอะไรมากระทบ เรามักขาดสติ
- ๓. เป็นธรรมดา เมื่อสติยังไม่มีกำลังจะให้สติเกิดทันทีเป็นสิ่งที่เป็นไปได้
- ก. จากการศึกษาในบทสวดมนต์ทำวัตรเช้า ที่ท่านว่า อุปาทานักขันธาทุกขา คือการเข้าไปยึดมั่นในขันธ
๕ เป็นทุกข์ นี่เป็นอย่างไร
- ๓. เป็นทุกข์แน่ เมื่อไม่รู้สภาพความเป็นจริงของธรรมที่ปรากฏก็ย่อมยินดียินร้าย ในขณะที่ยินดียินร้ายก็
เป็นทุกข์อย่างหนึ่งเพราะขณะนั้นไม่สงบจากกิเลสเลย トラบใดที่ปัญญายังไม่เกิดขึ้นก็ไม่รู้สภาพที่
ต่างกันของกุศลจิตและอกุศลจิต ทุกคนชอบโลกะ ไม่หมดความพอใจในโลกะจนกว่าปัญญาจะเห็น
ความต่างกันของขณะที่เป็นกุศลซึ่งไม่มีโลกะกับขณะที่เป็นโลกะซึ่งสนุกรื่นเรริง ปราารถนา พพอใจ ดิด

ช่อง เมื่อปัญญาไม่เกิดก็พอใจในกิเลส พอใจในโลกะ ซึ่งไม่มีวันพอ ไม่ว่าจะเส้นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ โดยไม่รู้เลยว่าขณะนั้นเป็นทุกข์ เป็นโทษ เป็นภัย การยึดถืออุปาทานขั้น ๕ จึงเป็นทุกข์

- ก. ที่นี้ถ้าเราละวางตอนกระทบ เช่น ตากระทบรูป หูกระทบเสียง ถ้าเรามีสติตอนนั้นก็จะเป็นความพอใจหรือไม่พอใจ
- ค. ไม่มีใครละวางหรือบังคับให้สติเกิดขึ้นได้ เมื่อสติเกิดก็รู้ความต่างกันว่า ขณะที่สติเกิดต่างกับขณะที่สติไม่เกิด
- ก. ขั้น ๕ ของปุถุชนก็ย่อมมีเช่นเดียวกับพระอรหันต์ แต่ขั้น ๕ ของปุถุชนเต็มไปด้วยอุปาทานที่ทำให้เกิดทุกข์ ที่นี้ถ้าเราคอยละวางตอนกระทบ เมื่อตากระทบรูป หูกระทบเสียงและมีสติอยู่ จะเป็นการเจริญสติที่ถูกต้องไหม
- ค. การเจริญสติที่ถูกต้อง คือรู้ว่าธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา จึงรู้ว่าขณะใดสติเกิด ขณะใดสติไม่เกิด แต่ถ้ามีตัวตนที่จะละวางก็ไม่ใช่สติปัญญา
- ก. คำว่า “อนัตตา” นี้คล้ายเส้นผมบังภูเขา บางคนก็รู้ว่า “อนัตตา” แปลว่าอะไร หรือ “อัตตา” แปลว่าอะไร แต่ถามกันหลายๆ คนก็อธิบายแตกต่างกันหมด โดยมากกล่าวว่าอนัตตาไม่ใช่ตัวตน ทั้ง ๆ ที่ตัวตนก็ยังมี
- ค. อะไรเป็นตัวตน
- ก. สมมุติว่า ตัวเราเป็นตัวตนอยู่ แต่พระผู้มีพระภาคตรัสว่ามีแต่เพียงขั้น ๕ มาประชุมกัน
- ค. เมื่อเป็นขั้นก็ไม่ใช่ตัวตน แต่เมื่อไม่รู้ว่าเป็นขั้นก็เข้าใจว่าเป็นตัวตน
- ก. ทั้ง ๆ ที่รู้อย่างนี้ เวลาเห็นทางตาที่เราเป็นผู้เห็น
 - ค. เพราะยังไม่ประจักษ์แจ้งลักษณะของขั้นว่า ขั้น คือ สภาพธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดับไปอย่างรวดเร็วจริงๆ จึงจำแนกเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน เป็นภายใน เป็นภายนอก หยาบ ละเอียด เลว ประณีต ไกล ใกล้ เมื่อประจักษ์ลักษณะของขั้นจริงๆ ก็รู้ว่าสภาพธรรมแต่ละลักษณะที่เกิดขึ้นนั้นเป็นรูปขั้น หรือเป็นเวทนาขั้น หรือเป็นสัญญาขั้น หรือเป็นสังขารขั้น หรือเป็นวิญญาณขั้น นั่นเอง

- ก. ขอให้อธิบายเรื่องอิริยาบถปิดบังทุกข์
 - ค. ที่ว่าอิริยาบถบังทุกข์นั้น ต้องเข้าใจด้วยว่าหมายถึงทุกขลักษณะของสภาพธรรมทั้งหลาย ไม่ใช่เฉพาะทุกขเวทนา แม้ว่าขณะนี้จะนั่ง นอน ยืน เดิน โดยยังไม่เมื่อย อิริยาบถที่ปิดบังทุกขลักษณะซึ่งเป็นการเกิดดับของนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดรวมกันในอิริยาบถนั้นๆ ปัญญาที่ประจักษ์แจ้งการเกิดดับของนามธรรมและรูปธรรมนั้น ไม่ใช่รู้อิริยาบถหนึ่งแล้วเปลี่ยนเป็นอีกอิริยาบถหนึ่ง จึงกล่าวว่าอิริยาบถปิดบังทุกข์ และถ้าเป็นเช่นนั้นก็ต้องกล่าวว่าการเปลี่ยนอิริยาบถปิดบังทุกข์ ซึ่งไม่ใช่รู้ว่าอิริยาบถนั่นเองปิดบังทุกข์ แต่ที่พระธรรมแสดงว่าอิริยาบถปิดบังทุกข์นั้นก็เพราะการเกิดรวมกันของนามรูปเป็นอิริยาบถต่างๆ จึงปิดบังไม่ให้รู้ทุกขลักษณะของแต่ละรูปแต่ละนามที่กำลังเกิดดับอยู่ตลอดเวลา

บางท่านสารภาพว่าเพิ่งนั่งใหม่ๆ พอถูกถามว่าเป็นทุกข์ไหมก็ตอบว่าไม่เป็น เมื่อไม่เป็นทุกข์แล้ว อริยาบถจะบังทุกข์ได้อย่างไร เมื่อทุกข์ไม่มี จะกล่าวว่าอริยาบถปิดบังทุกข์ไม่ได้ ต้องมีทุกข์อยู่จึงจะกล่าวได้ว่าอริยาบถปิดบังทุกข์ ความจริงถึงแม้ว่าอริยาบถใดไม่มีทุกขเวทนาเกิดขึ้น อริยาบถนั้นก็ปิดบังทุกข์ไว้แล้ว เพราะไม่เห็นการเกิดดับของนามรูปในขณะนั้น เมื่อไม่อบรมเจริญปัญญาให้รู้ลักษณะของนามและรูป ก็เข้าใจผิดว่ารู้ทุกข์ขณะที่พิจารณาก่อนเปลี่ยนอริยาบถ แต่ว่ารู้ทุกข์อะไร ในเมื่อยังไม่รู้ลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตนของสภาพรู้ทางตา กับสิ่งที่ปรากฏทางตา สภาพได้อันกับเสียงที่ปรากฏทางหู สภาพรู้กลิ่นกับกลิ่น สภาพรู้รสกับรส สภาพรู้โผฏฐัพพะและโผฏฐัพพะ สภาพคิดนึกสุขทุกข์ต่างๆ แม้แต่สภาพธรรมที่คิดจะเปลี่ยนอริยาบถนั้น ก็ไม่รู้ว่าเป็นไม่ใช่ตัวตน เป็นนามธรรมชนิดหนึ่งที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เมื่อไม่ระลึกถึงลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมตามปกติตามความจริง ปัญญาที่สมบูรณ์ขึ้นตามลำดับขั้นไม่ได้ จึงไม่ประจักษ์ทุกข์อริยสัจจ์ เพราะปัญญายังไม่ประจักษ์ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม

๙๙๙๙๙

- ก. ขณะไหนที่มีสติก็มีแต่ทุกข์ที่ปรากฏ แต่ไม่ได้แยกอุปนามทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เพราะการแยกนั้นแยกกันมาเยอะแยะแล้ว แต่แยกกันตามปริยัติ ฉิฉินมีการศึกษาน้อย เพียงแต่ปฏิบัตินิดๆ หน่อยๆ ที่สำนักปฏิบัติ เกิดความรู้มาอย่างนั้นก็เรียนให้ทราบ จะว่ารู้ตามอริยสัจจ์ หรือรู้ตามอะไรก็แล้วแต่จะเข้าใจเถอะค่ะ แต่รู้อย่างนั้นจริงๆ
- ค. พอใจในความรู้แบบนี้แล้วหรือยัง
- ก. ยังอยู่ในระหว่างการศึกษา จะว่าพอใจก็ไม่ได้
- ค. ที่กล่าวว่าไปสำนักงานปฏิบัติเพื่อความรู้ความเข้าใจในหนทางปฏิบัติ แต่ถ้าไปแล้วไม่รู้ไม่ เข้าใจสภาพธรรม การไปจะมีประโยชน์ไหม
- ก. ก็มี ตามธรรมดาเราอยู่บ้านอกุศลเกิดมาก เมื่อเราไปสำนักปฏิบัติได้พบกัลยาณมิตรที่ดี พบสถานที่ที่สงบเงียบ อกุศลจิตก็เกิดมาก อันนี้ฉิฉินถือว่ามีประโยชน์
- ค. โสดาปัตติยังคะ องค์ธรรมของการบรรลุโสดาบันมี ๔ คือคบสัจตบุรุษ ๑ ฟังธรรมจากท่าน ๑ พิจารณาธรรมที่ได้ฟังด้วยความถูกต้อง ๑ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ ไม่เกี่ยวกับสถานที่เลย ฉะนั้น ในเรื่องของสำนักปฏิบัติสมควรย้อนกลับไปพิจารณาสำนักของพระผู้มีพระภาค เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นว่า สำนักปฏิบัติในสมัยนี้เหมือนกับสำนักของพระผู้มีพระภาคหรือไม่ สำนักของพระผู้มีพระภาคในอดีตกาลนั้น พระภิกษุทั้งหลายบิณฑบาต สนทนาธรรม ทำกิจต่างๆ ตามพระวินัยบัญญัติ พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญกุศลทั้งปวง แต่ผู้ที่ไปสู่สำนักปฏิบัติในสมัยนี้ปฏิบัติเช่นเดียวกับพุทธบริษัทในครั้งนั้นหรือเกินกว่าหรือต่างกัน ถ้าเหตุคือการปฏิบัติต่างกัน ผลจะเหมือนกันได้ไหม อุบาสกและอุบาสิกาในครั้งพุทธกาล เช่น ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ท่านก็ไปพระเชตะวันมหาวิหารที่ท่านได้สร้างไว้ แต่ท่านเหล่านั้นก็ไม่ได้เข้าใจผิดว่า จะต้องบรรลุมรรคผลเฉพาะในสถานที่เหล่านั้น เพราะท่านเหล่านั้นบรรลุมรรคผลนิพพาน ณ สถานที่ต่างๆ กันตามชีวิตประจำวันจริงๆ ของแต่ละท่าน

ในอังคุตตรนิกาย ปิณฺณกนิบาต อรัญญวักคที่ ๕ อรัญญกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คุณกริกษุทั้งหลายภิกษุที่ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้ ๕ จำพวกเป็น โฉน คือ ภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร เพราะโง่เขลา เพราะหลงงมงาย ๑ มีปรารถนาลามกถูกความอยากครอบงำจึงถืออยู่ป่าเป็นวัตร ๑ ถืออยู่ป่าเป็นวัตรเพราะเป็นบ้าเพราะจิตฟุ้งซ่าน ๑ ถืออยู่ป่าเป็นวัตร เพราะรู้ว่าเป็นวัตรอันพระพุทธเจ้าและสาวกแห่งพระพุทธเจ้าสรรเสริญ ๑ ถืออยู่ป่าเป็นวัตรเพราะอาศัยความเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความเป็นผู้มีความต้องการด้วยข้อปฏิบัติอันงามเช่นนี้ ๑

ข้อความต่อไปมีว่า

คุณกริกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้แล ภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร เพราะอาศัยความเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความสงัด ความเป็นผู้มีความต้องการด้วยข้อปฏิบัติอันงามเช่นนี้ เป็นผู้เลิศ ประเสริฐ เป็นประธาน สูงสุด และดีกว่าภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้ เปรียบเหมือนนมสดเกิดจากโค นมส้มเกิดจากนมสด เนยข้นเกิดจากนมส้ม เนยใสเกิดจากเนยข้น หัวเนยใสเกิดจากเนยใส หัวเนยใสขาว โลกย่อมกล่าวว่าเป็นยอดในจำพวกโครต ๕ เหล่านั้นฉันใด บรรดาภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้ ภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตรเพราะอาศัยความเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความสงัด ความเป็นผู้มีความต้องการด้วยข้อปฏิบัติอันงามเช่นนี้ เป็นเลิศ ประเสริฐ เป็นประธานสูงสุดและดีกว่าภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน

จบสูตรที่ ๑

ทำไมจึงมีภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร เพราะ โง่เขลา เพราะหลงงมงาย บางท่านคิดว่าอยู่ป่าแล้วก็จะรู้แจ้ง อริยสัจธรรม ผู้ที่เข้าใจอย่างนั้นเป็นผู้อยู่ป่าเพราะโง่เขลาหรือเพราะงมงายหรือไม่ ถ้าเข้าใจเหตุผลแล้วจะเห็นว่าไม่มีชีวิตใดที่ประเสริฐยิ่งกว่าบรรพชิตผู้สละชีวิตฆราวาสไปสู่สำนักของพระผู้มีพระภาค ซึ่งไม่ใช่การไปสู่สำนักปฏิบัติเพียงชั่วคราวชั่วคราว เพื่อต้องการบรรลุมรรคผล เพราะคิดว่าการไปทำวิปัสสนาที่สำนักปฏิบัติซึ่งไม่ใช่ อริยสัจจริง ๆ นั้นจะเป็นเหตุให้รู้แจ้งอริยสัจธรรมได้ ซึ่งถ้าเป็นจริงเช่นนั้น คฤหัสถ์ที่ไปทำวิปัสสนาที่สำนักปฏิบัติก็ควรแก่การสรรเสริญยิ่งกว่าพระภิกษุในสำนักของพระผู้มีพระภาคซึ่งท่านมีชีวิตตามปกติธรรมดาตามพระวินัยบัญญัติ คือ บิณฑบาต ฟังธรรม สนทนาธรรม และกระทำกิจต่างๆ ของสงฆ์ด้วย

- ก. ที่ว่าไม่ใช่ อริยสัจนี้ก็เข้าใจ แต่ถ้าจะฝืนอริยสัจไม่เป็นการสมควรหรือ
- ข. อันนี้ต้องพิจารณาเหตุผลให้ถูกต้อง มีพระภิกษุจำนวนมากที่เดียวที่ไม่ได้ถืออยู่ป่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงบังคับให้เจริญสติปัฏฐานในป่า หรือในห้อย หรือในสถานที่ที่ไม่ให้ทำกิจอะไรเลย พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญการอยู่ป่า ทรงสรรเสริญการไม่คลุกคลี ทรงสรรเสริญทุกอย่างที่ไม่เป็นปัจจัยให้เกิดโลกะ โทสะ โมหะ แต่มิได้ทรงบังคับ มิได้ทรงวางกฏเกณฑ์ในการอบรมเจริญปัญญา เพราะพระองค์ทรงรู้ อริยสัจของสัตว์โลก พระองค์ทรงแสดงธรรมให้พุทธบริษัทเข้าใจสภาพธรรมถูกต้อง เพื่อขัดเกลากิเลส ที่มีอยู่ตามปกติตามความเป็นจริง ด้วยการเจริญสติปัฏฐานตามเพศของบรรพชิตและคฤหัสถ์ เมื่อสติระลึกรู้พิจารณาศึกษาลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมเพิ่มขึ้นทีละเล็กทีละน้อยนั้น ก็จะสังเกตเห็นได้ว่า ค่อยๆ ละนิสัยเก่าที่เคยเพลินไปทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ด้วยโลกะ โทสะ โมหะ ไปทีละน้อย เป็น

อหยาศัยจริงๆ ไม่ใช่ชอบฮาเป็นพักๆ ไม่ใช่อย่างที่บางท่านกล่าวว่าสถานที่ปฏิบัตินั้นไม่ควรทาสีเพราะทำให้เกิดโลภะ แต่พอกลับบ้านก็ทาสีบ้าน ปลูกต้นไม้ ดอกไม้ ตามอหยาศัยแท้จริงๆ ที่สะสมมา

พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมซึ่งเป็นสังขธรรม เป็นความจริง เพื่อให้เกิดความเห็นถูกในเหตุและผลของสภาขธรรมทั้งหลาย ทรงแสดงการอบรมเจริญปัญญาด้วยการเจริญสติปัฏฐาน เพื่อละคลายอนุสัยกิเลสที่ประจำอยู่ในจิต ซึ่งเกิดดับสลับต่อกันมาในอดีตนันตชาติ จนถึงขณะนี้ อวิชาความไม่รู้ลักษณะของสภาขธรรม และความเห็นผิดที่ยึดถือสภาขธรรมว่าเป็นตัวตนนั้นเป็นอนุสัยกิเลส ไม่ว่าจะเห็นขณะใด ได้ยินขณะใด ลิ้มรส รู้โผฐฐัพพะ คินนิก สุข ทุกข์ ขณะใด ก็ยึดถือว่าเป็นตัวตนทั้งสิ้น ฉะนั้น ทางเดียวที่จะละอนุสัยกิเลสได้ก็คือเจริญสติพิจารณา รู้ลักษณะของสิ่งที่กำลังปรากฏและรู้ชัดขึ้นเป็นลำดับจนถึงวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๑ คือ นามรูปปริจเฉท ญาณ ซึ่งเป็นความสมบูรณ์ของปัญญาที่ประจักษ์แจ้งลักษณะต่างกันของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏในขณะนั้น

การอบรมเจริญปัญญาไม่ใช่การพยายามสร้างทุกข์ให้เกิดขึ้นด้วยการนั่ง นอน ยืน เดินนานๆ เพื่อให้เกิดทุกข์เวทนา แต่เป็นการระลึกรู้พิจารณาศึกษาลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่กำลังปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ตามปรกติตามความจริงซึ่งเกิดขึ้นแล้วตามเหตุปัจจัย ไม่ว่าจะอยู่ที่ไหนก็ตาม

๙๙๙๙๙

- ก. การเจริญสติปัฏฐานมี ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชัมมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ท่านอรรถกถาจารย์ อธิบายเหมือนประตูเมืองทั้ง ๔ ถ้าใครเข้าประตูใดประตูหนึ่งไม่ว่าจะเป็นประตูทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ก็เข้าไปจนถึงกลางเมืองได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ทุกวันนี้ก็มีอาจารย์หลายต่อหลายคนที่ไม่จำเป็นต้องเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ เอาแค่กายานุปัสสนาสติปัฏฐานเพียงอย่างเดียวพอ เพราะอรรถกถาท่านแก้ไว้ว่า เข้าประตูใดประตูหนึ่งก็ถึงกลางใจเมืองเหมือนกัน กายานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้เจริญอย่างเดียวจะถึงพระนิพพานไหมครับ
- ต. การเจริญปัญญาเป็นเรื่องละเอียดมาก ไม่ใช่ว่าผู้หนึ่งผู้ใดอ่านอรรถกถาแล้วปฏิบัติได้ ประคองอยู่ที่ไหน ถ้ายังไม่ทราบเลยว่าประคองอยู่ที่ไหนแล้วจะเข้าประตูไหน
- ก. ประตูก็คือ กาย เวทนา จิต ธรรม นั่นเอง
- ต. เมื่อประตูคือ กาย เวทนา จิต ธรรม แล้วรู้อะไรที่กาย ซึ่งจะต้องพิจารณาโดยละเอียดจริงๆ สภาขธรรมทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นขั้น ๑ ๒ ๓ ๔ อริยสัจจ์ ก็ไม่ใช่ สัตว์ บุคคล ตัวตน เพราะ เป็นนามธรรม คือ สภาขรู้ ๑ และเป็นรูปธรรม คือ ไม่ใช่สภาขรู้ ๑ การเข้าใจเช่นนี้ไม่ใช่การประจักษ์แจ้งลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตนของนามธรรมและรูปธรรม ในขั้นการฟังนั้นไม่สงสัยเลยว่ารูปธรรมมีจริง รูปเกิดขึ้นปรากฏทางตาเป็นสีสันต่างๆ เสียงเป็นรูปที่ปรากฏทางหู กลิ่นเป็นรูปที่ปรากฏทางจมูก รสเป็นรูปที่ปรากฏทางลิ้น เป็นต้น และนามธรรมก็มีจริงเกิดขึ้นรู้อารมณ์ต่างๆ โดยขั้นการฟังนั้นเข้าใจได้ถูกต้อง แต่การที่ปัญญา

จะรู้ลักษณะนามธรรมที่เป็นสภาพรู้ เป็นธาตุรู้ เป็นอาการรู้นั้น จะรู้อย่างไรถ้าไม่ระลึกู้ ฉะนั้น การเจริญภาวนาปัสนาสติปัฏฐานอย่างเดียว จะทำให้รู้ลักษณะของนามธรรมได้หรือ

ผู้ที่อบรมเจริญปัญญา สติระลึกู้ลักษณะของสภาพรู้ในขณะที่กำลังเห็น พิจารณาศึกษาว่า เป็นเพียงสภาพรู้อย่างหนึ่ง ขณะใดอื่นก็ระลึกได้พิจารณาเข้าใจลักษณะของนามธรรมที่ได้ยิน เพื่อที่จะรู้จริงๆ ว่าขณะนั้นเป็นสภาพรู้เสียง เมื่ออบรมเจริญสติ ศึกษา พิจารณาเข้าใจและรู้ลักษณะของนามธรรม ทางตา ทางหู ฯลฯ บ่อยๆ เนื่องจาก ปัญญาที่จะรู้ได้ว่ายังมีนามธรรมอื่นๆ อีกที่ต้องระลึกู้ จนกว่า ลักษณะของนามธรรมซึ่งเป็นสภาพรู้หรืออาการรู้นั้นจะปรากฏจริงๆ ให้ประจักษ์แจ้งว่าเป็นแต่เพียง ธาตุรู้ อาการรู้ ซึ่งไม่ใช่ สัตว์ บุคคล ตัวตน

ถ้าผู้ใดจะระลึกเพียงลักษณะของนามธรรมที่ได้ยิน แต่ไม่ระลึกู้ลักษณะของนามธรรมที่กำลัง เห็นเลย มีความตั้งใจพากเพียรที่จะรู้เพียงลักษณะของนามธรรมที่ได้ยินเสียงเท่านั้น จะเข้าใจลักษณะ ของสภาพธรรมที่เป็นธาตุรู้จริงๆ ในขณะที่เห็นได้ใหม่ พิสูจน์ได้ด้วยตนเองว่าไม่เป็นเช่นนั้นเลย

ฉะนั้น การอบรมเจริญปัญญาโดยสติระลึกู้พิจารณาศึกษาเข้าใจลักษณะของนามธรรมทั้งทาง ตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ก็เพื่อที่ประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมซึ่งเป็นธาตุรู้จน หหมดสงสัยจริงๆ เมื่อสติเกิดและปัญญาพิจารณารู้ลักษณะของนามธรรมทั้งทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยทั่วแล้วก็จะคลายความสงสัยในลักษณะของนามธาตุ ซึ่งเป็นธาตุรู้ไปที่ละเอียดละน้อย จนกว่าปัญญา ความรู้ชัดลักษณะของสภาพธรรมจะเพิ่มขึ้นๆ เป็นลำดับ แต่ถ้าผู้ใดต้องการรู้เพียงนามเดียวเท่านั้นก็ แสดงว่ายังต้องมีความไม่รู้และความสงสัยในลักษณะของนามธรรมอื่นๆ ด้วยเหตุนี้ การที่จะขจัดความ สงสัยความไม่รู้ในลักษณะของธาตุรู้นั้น จึงเป็นไปได้ที่จะรู้เพียงลักษณะของนามธรรมเดียว เพราะ ถ้ารู้เพียงนามธรรมเดียวเท่านั้นจริงๆ ก็แสดงว่าไม่รู้สภาพธรรมอื่นแน่ๆ

- ก. ขึ้นฟังเขาแล้วก็เข้าใจ เวลาปฏิบัติเขาก็ผ่านนามรูปปริจเฉทญาณ
- ฐ. ผ่านอย่างไร
- ก. อันนี้ไม่ใช่ตัวผม
- ฐ. เพราะฉะนั้นไม่ต้องตื่นเตนกับการผ่านของคนอื่น จะต้องเป็นปัญญาของท่านเองที่พิจารณารู้ว่าปัญญาที่ ได้อบรมเจริญขึ้นๆ จนเป็นปัจจัยให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นนั้นประจักษ์แจ้งสภาพธรรมและรูปธรรมที่กำลัง ปรากฏตามปกติที่ละอย่างทางมโนทวาร ประจักษ์ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมแต่ละ ลักษณะที่กำลังปรากฏ ไม่ใช่เพียงนามธรรมเดียวและรูปธรรมเดียวเท่านั้น
- ก. ผู้ปฏิบัติจนกระทั่งได้ถึงนิพพิทาญาณ การปฏิบัติของเขาก็คือ คุรูบั้ง รูปนอน รูปยืน รูปเดิน ผมยัง สงสัยว่า รูปนั่ง รูปนอน รูปยืน รูปเดิน เขาไปดูกันยังไง ปฏิบัติกันอย่างไร จนบรรลุได้ถึงนิพพิทาญาณ
- ฐ. นามรูปปริจเฉทญาณเป็นอย่างไร เมื่อไม่รู้ก็จะถึงนิพพิทาญาณไม่ได้ ภาวนาปัสนาสติปัฏฐานคือ ขณะที่สติระลึกู้ลักษณะของรูปปรมัตถธรรมทีละลักษณะซึ่งปรากฏที่กายคือ รูปยืนบ้าง รูปนอนบ้าง รูปอ้อนบ้าง รูปอ้อมบ้าง รูปแข็งบ้าง รูปตึงบ้าง รูปไปหิวบ้าง ไม่ใช่คุรูรูปเป็นท่าทางนั่ง นอน ยืน เดิน เมื่อสภาพเห็น ปรากฏที่กายก็เป็นเพียงสภาพธรรมที่เห็น จึงไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อไม่รู้ลักษณะของ รูปธรรมที่ปรากฏแต่ละทวารว่าเป็นเพียงรูปที่ปรากฏได้แต่ละทวารเท่านั้น ก็จะถึงนามรูปปริจเฉทญาณ ไม่ได้ เมื่อปัญญาไม่ถึงนามรูปปริจเฉทญาณก็จะถึงนิพพิทาญาณไม่ได้

- ก. ในสัมปชัญญบรรพ ท่านก็แสดงไว้ว่า เราขึ้นก็รู้ว่าเราขึ้น ขณะที่เดินก็รู้ว่าเราเดิน ขณะที่นั่งก็รู้ว่าเรานั่ง หรือผู้เข้าเหยียดออก ก็ให้รู้ลักษณะสัณฐานต่างๆ นี้ คำว่าเราเดินก็ให้รู้ว่าเราเดิน รู้ขณะที่เดินชื่อว่า ปฏิบัติรูปเดินได้ไหมครับ
- ส. ถ้าไม่มีรูป จะมีเดินได้ไหม
- ก. ไม่มีรูป ก็มีแต่อากาศ อากาศเดินไม่ได้ครับ
- ส. ขณะที่กำลังเดิน มีรูปแต่ละลักษณะปรากฏให้รู้ได้แต่ละทาง
- ก. รูปเดินหรือเปล่านั้น
- ส. รูปที่ปรากฏไม่ว่าขณะนั่ง หรือนอน หรือยืน หรือเดินนั้น จะต้องปรากฏทางหนึ่งทางใด คือ ทางตา หรือทางหู หรือทางจมูก หรือทางลิ้น หรือทางกาย หรือทางใจ โดยไม่เจาะจง โดยเป็นอนัตตา
- ก. นี่เขาใจ เพราะในอรรถกถาท่านก็อุปมาไว้ว่า เข้าประตูใดประตูหนึ่ง ก็ถึงกลางเมือง เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเจริญเฉพาะกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเท่านั้น ปุฏฐานอื่นเขาไม่เอา
- ส. การอ่านอรรถกถาจะต้องเข้าใจด้วยว่า ปัญหาที่ละความเห็นผิดที่ยึดถือสภาพธรรมเป็นตัวตนได้จริงๆ นั้นเป็นปัญหาที่รู้อะไร สภาพธรรมมี ๒ อย่าง คือ รูปธรรมและนามธรรมเมื่อรู้แจ้งชัดในลักษณะของ นามธรรมและรูปธรรม ก็ยังยึดถือทั้งนามธรรมและรูปธรรมว่าเป็นตัวตน ข้อความที่ว่าในขณะที่เดินให้ รู้ว่าเราเดิน ตามความเป็นจริงนั้นไม่มีเรามีแต่รูป ขณะที่สติปัฏฐานระลึกถึงลักษณะของรูปที่กายซึ่ง ปรากฏในขณะที่เดินก็เป็นกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน แต่จะบังคับสติให้ระลึกถึงรูปซึ่งปรากฏที่กายอยู่ ตลอดเวลาไม่ได้ ย่อมแล้วแต่สติซึ่งเป็นอนัตตาจะเกิดขึ้นระลึกถึงลักษณะของนามธรรมใดหรือรูปธรรม ใดที่เกิดขึ้นปรากฏตามปกติตามความเป็นจริง ปัญหาที่ละการยึดถือสภาพธรรมว่าเป็นตัวตนนั้นรู้ ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดขึ้นปรากฏจนทั่วทั้ง ๖ ทวาร จึงรู้แจ้งชัดได้ว่าไม่ใช่ตัวตน จริงๆ

ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค สมุททวรรคที่ ๓ อุทายีสุตต (๓๐๐) มีข้อความว่า

สมัยหนึ่ง ท่านพระอานนท์และท่านพระอุทายีอยู่ ณ โขสิตารามใกล้พระนครโกสัมพี ครั้งนั้นแล เป็นเวลาเย็น ท่านพระอุทายีออกจากที่พักผ่อนแล้วเข้าไปหาท่านพระอานนท์ถึงที่อยู่ ได้ปราศรัยกับท่านพระอานนท์ ครั้งผ่านการปราศรัยพอให้ระลึกถึงกันแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้วได้กล่าวกะท่านพระอานนท์ว่า ดูกร ท่านพระอานนท์ กายนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสบอก เปิดเผย ประกาศแล้วโดยปริยายต่างๆ ว่าแม้เพราะเหตุนี้ กายนี้เป็นอนัตตา ดังนี้ ฉันทิ แม้วิญญูณนี้ ท่านอาจจะบอกแสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื่นว่า แม้เพราะเหตุนี้ วิญญูณก็เป็นอนัตตา ฉันทิ หรือ

เมื่อยังไม่รู้แจ้งชัดในสภาพธรรม ก็ยังไม่หมดความสงสัย เมื่อยังสงสัยอยู่จะรู้แจ้งอริยสัจธรรมได้ อย่างไร จะเข้าประตูไหน เพราะประตูที่ว่ามีหมายถึง ขณะที่โลกุตตรจิตจะเกิดขึ้นรู้แจ้งนิพพาน ก่อนที่โลกุตตร จิตจะเกิดขึ้น กามาวจรจิตต้องเกิดก่อน แล้วแต่กามาวจรจิตนั้นมีสติปัฏฐานใดใน ๔ สติปัฏฐาน เป็นอารมณ์ แต่ไม่ใช่ว่าไม่รู้แจ้งชัดลักษณะของรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ แล้วจะไปเข้าประตู คือ บรรลุอริยสัจ ธรรมประจักษ์ลักษณะของนิพพาน โดยนิพพานเป็นอารมณ์ได้และกว่าจะเข้าใจได้ว่ากายนี้เป็นอนัตตา... แม้ วิญญูณนี้ก็เป็นอนัตตา ก็ต้องบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื่นลักษณะของนามธรรมและ รูปธรรมในขณะที่กำลังเห็น กำลังได้ยิน กำลังได้กลิ่น กำลังลิ้มรส กำลังรู้สิ่งที่กระทบสัมผัส กำลังคิดนึก เพราะหากที่จะเข้าถึงอรรถและประจักษ์แจ้งลักษณะของสภาพธรรมทั้งหลายที่เป็นอนัตตาได้

ท่านพระอานนท์กล่าวว่า ดูกร ท่านพระอุทายี ภายนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสบอก เปิดเผย ประกาศแล้ว โดยปริยายต่างๆ ว่าแม้เพราะเหตุนี้ ภายนี้เป็นอนัตตาดังนี้ฉันใด แม้วิญญานนี้ ผมอาจจะบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื่นว่า แม้เพราะเหตุนี้วิญญานนี้ก็เป็นอนัตตา ฉะนั้น

ถ้าท่านพระอานนท์ไม่ได้เป็นพระโสดาบันบุคคล ไม่รู้แจ้งสภาพธรรมที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมโดยทั่วโดยตลอด จนละความเห็นผิดที่ยึดถือนามธรรมและรูปธรรมเป็นตัวตน สัตว์บุคคล ท่านพระอานนท์ก็คงจะกล่าวกับท่านพระอุทายีไม่ได้ว่า ผมอาจบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื่นว่า แม้เพราะเหตุนี้ วิญญานนี้เป็นอนัตตา

ฉะนั้น บุคคลใดบรรลุนิพพานได้ ธรรมนั้นย่อมปรากฏกับบุคคลนั้น เวลานี้สภาพธรรมเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว เมื่อบุคคลใดยังไม่บรรลุนิพพานก็ยังไม่ปรากฏกับบุคคลนั้น แม้จะบอกกันสักเท่าไรว่า นามธรรมเป็นสภาพรู้ เป็นธาตุรู้ในขณะที่กำลังเห็น กำลังได้ยิน แต่เมื่อบุคคลนั้นยังไม่บรรลุนิพพาน ธรรมนั้นก็ไม่ปรากฏแก่บุคคลนั้น แต่เมื่อธรรมปรากฏกับบุคคลนั้นแล้ว บุคคลนั้นก็รู้แจ้งลักษณะที่แท้จริงของธรรมนั้น

ท่านพระอานนท์ไม่มีความสงสัยในลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมเลย ทั้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ถ้าคนสมัยนี้เข้าใจว่าจะรู้เพียงกายานุปัสสนาสติปัญญาอย่างเดียว หรือรู้เพียงนามเดียว รูปเดียวเท่านั้น จะชื่อว่า รู้ลักษณะที่แท้จริงของนามธรรมและรูปธรรมได้ไหม เพราะถ้ารู้จริงแล้ว ทำไมทางตาไม่รู้ ในเมื่อทางตาเป็นนามธรรมเป็นธาตุรู้ที่กำลังเห็น ทำไมทางหูไม่รู้ ในเมื่อทางหูเป็นนามธรรมเป็นธาตุรู้ที่กำลังได้ยินเสียง ถ้ารู้ลักษณะของนามธรรมจริงๆ ประจักษ์แจ้งในธาตุรู้ อากาญญารู้แล้วทำไมไม่รู้ว่าในขณะที่คิดนึกก็เป็นเพียงนามธรรมที่กำลังรู้เรื่องรู้ค่าเท่านั้นเอง

การที่จะทดสอบปัญญาของท่านว่า รู้จริง หรือเปล่าคือ ไม่ว่าเป็นนามธรรมใด รูปธรรมใด ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เมื่อรู้จริงก็ต้องรู้ลักษณะของนามธรรมต่างกับรูปธรรมในขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส คิดนึก จึงจะเป็นการรู้จริงในอรรถ และลักษณะของสภาพธรรมทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา

ท่านพระอานนท์กล่าวกับท่านพระอุทายีว่า “ดูกร ท่านพระอุทายี จักขุวิญญานย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัย จักขุและรูปหรือ”

อุทายี. อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ

อานนท์. เหตุและปัจจัยที่จักขุวิญญานอาศัยเกิดขึ้นพึงดับไปหมดสิ้น หาส่วนเหลือมิได้ จักขุวิญญานจะปรากฏบ้างหรือหนอ

อุทายี. ไม่ปรากฏเลยท่านผู้มีอายุ

ในขณะที่ได้ยิน ไม่มีเห็น นี่คือการประจักษ์ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง ในขณะที่นึกคิดเรื่องราวต่างๆ ไม่มีเห็น ไม่มีได้ยิน เพราะขณะนั้นกำลังรู้เรื่อง สภาพรู้กำลังคิดเรื่องที่กำลังรู้ผู้อยู่ในขณะนั้น ก็คือการประจักษ์ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง ท่านพระอานนท์จึงกล่าวกับท่านพระอุทายีว่า เมื่อจักขุวิญญาน คือ การเห็นเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุคือตา และสิ่งที่ปรากฏทางตา เมื่อจักขุและรูปซึ่งไม่เที่ยงดับไปแล้ว การเห็นจะมีได้อย่างไร การเห็นก็ต้องดับไป

ในขณะที่ผู้ประจักษ์ลักษณะของสภาพรู้ ธาตุรู้จริงๆ เป็นนามรูปปัจเจกธาตุแล้ว กว่าจะอบรมเจริญปัญญาจนถึงนิพพิทาญาณได้ ปัญญาจะต้องเจริญขึ้นจนรู้ปัจจัยของสภาพธรรมที่เกิดขึ้น บรรลุถึงปัจจัยปริคคหา

ญาณแล้วปัญญาจึงจะอบรมเจริญต่อไป จนกว่าจะประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของสภาพธรรมที่สืบต่อกัน เป็น สัมมสนญาณแล้วปัญญาก็จะต้องอบรมเจริญต่อไป จนกว่าจะประจักษ์การเกิดดับ แยกขาดกันของสภาพธรรมแต่ ละลักษณะ เป็นอุท্থัพพญาณ แล้วปัญญาจึงจะอบรมเจริญขึ้นจนกว่าจะประจักษ์ความไม่เที่ยงของสภาพธรรม ซึ่งดับไปๆ เป็นกัมมญาณ แล้วปัญญาจึงจะอบรมเจริญขึ้นจนกว่าจะประจักษ์โทษภัยของการดับไปของสภาพ ธรรมเป็นกยญาณและอาทีนวญาณ แล้วปัญญาก็จะต้องอบรมเจริญขึ้นจนกว่าจะถึงนิพพิทาญาณ ปัญญาจะต้องรู้ แจ่มชัดจริงๆ โดยประจักษ์ลักษณะของสภาพธรรม ไม่ใช่ว่าไม่รู้ลักษณะของนามธรรมแล้วจะเข้าประตุนิพพาน โดยเพียงรู้ท่านั่ง ท่านอน ทำขันธ์ ทำเดิน ซึ่งเป็นการจำรูปที่เกิดรวมกันเป็นสัณฐานอาการต่าง ๆ ไม่ใช่การรู้ลักษณะ ของนามธรรมและรูปธรรมแต่ละลักษณะที่เกิดขึ้นปรากฏทางทวารต่างๆ แล้วก็ดับไป ตามปรกติตามความเป็น จริง

ท่านพระอานนท์กล่าวว่า แม้โดยปริยายนี้แล จักขุวิญญาณนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสบอก เปิดเผย ประกาศแล้วว่า แม้เพราะเหตุนี้ วิญญาณนี้เป็นอนัตตา ดังนี้ ข้อความซ้ำต่อไปตลอดไปถึงโสทวิญาณ ชิวหา วิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ โดยนัยเดียวกัน

พระสูตรนี้แสดงให้เห็นประโยชน์ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมโดยละเอียดโดยตลอด ในเรื่อง ของวิญญาณทั้งหลายซึ่งเป็นนามธรรม ถ้าสามารถรู้แจ้งอริยสัจธรรมได้โดยสติปัญญาเดียว พระผู้มีพระภาค จะทรงแสดงธรรมอื่นเพื่อประโยชน์อะไร ไม่ว่าจะเป็นการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส การรู้สิ่ง กระทบสัมผัส การคิดนึก ความสุข ความทุกข์ ความจำ ฯลฯ เป็นต้นทั้งหมดนี้ก็เพื่อเกื้อกูลให้สติระลึกรู้ ใ้ ปัญญาพิจารณาวิจักษณ์รู้ชัดจนดับความสงสัยและความเห็นผิดที่ยึดถือนามธรรมและรูปธรรมได้เป็นสมุจเฉท และ ที่กล่าวว่าสามารถรู้แจ้งอริยสัจธรรมได้โดยไม่ต้องรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม ตามปรกติตามความ เป็นจริงนั้นก็แสดงความเคลือบแคลงสงสัยแล้วว่า จะรู้นามอื่นรูปอื่นไม่ได้ มิฉะนั้นก็จะไม่กล่าวว่า ให้รู้เพียง นามเดียวรูปเดียว

ท่านพระอานนท์กล่าวว่า “ดูกร ท่านพระอุททายี บุรุษต้องการแก่นไม้ เที้ยวเสาะแสวงหาแก่น ไม้ ถือเอาขวานอันคมเข้าสู่ป่า พบต้นกล้วยใหญ่ ตรง ไม่รุ่งรังในป่านั้น ฟังตัดที่โคนต้น แล้วตัดที่ปลาย ครั้น แล้วลอกกาบออก แม้กระพี้ที่ต้นกล้วยนั้นก็ไม่พบ ที่ไหนจะพบแก่นไม้ ฉันทิ ดูกร ท่านพระอุททายี ภิกษุจะ พิจารณาหาตัวตนหรือสิ่งที่เป็นตัวตนในผัสสาขานั้น ๖ ไม่ได้ ฉันทิ เหมือนกัน เมื่อเล็งเห็นอยู่อย่างนี้ก็ไม่ยึดถือ สิ่งใดในโลก เมื่อไม่ยึดถือ ก็ไม่คืนรน เมื่อไม่คืนรนก็ปรินิพพานโดยแน่แท้ ย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี”

ข้อความตอนท้ายที่ท่านพระอานนท์กล่าวว่า “ดูกร ท่านพระอุททายี บุรุษต้องการแก่นไม้ เที้ยวเสาะ แสวงหาแก่น ไม้ ถือเอาขวานอันคมเข้าสู่ป่า พบต้นกล้วยใหญ่ ตรง ไม่รุ่งรังในป่านั้น” เมื่อเป็นต้นกล้วยก็ยังเป็น ทำทางเพราะรวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน

“ฟังตัดที่โคนต้น แล้วตัดที่ปลาย ครั้นแล้วลอกกาบออก” ก็ต้องเพิกถอนสิ่งที่เคยยึดถือรวมกัน ประชุมกันเป็นวัตถุ เป็นตัวตน เป็นทำทางออก “แม้กระพี้ที่ต้นกล้วยนั้นก็ไม่พบ ใดจะพบแก่นไม้” จึงจะละ การยึดถือว่าเป็นต้นกล้วย เช่นเดียวกับโคทั้งตัว ถ้ายังไม่ลอกหนังออก ไม่ตัดชิ้นส่วนต่างๆ ออก ก็ยังคงเห็น เป็นโคนอนอยู่ トラบโคที่รูปทั้งหลายยังประชุมรวมกันอยู่ก็จำไว้เป็นทำทาง เป็นอาการใดอาการหนึ่ง และ ยังคงเห็นว่าสิ่งนั้นเป็นวัตถุ เป็นตัวตนบุคคลอยู่ ต่อเมื่อใดรู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง เมื่อนั้นจึง

จะไม่ยึดถือสภาพธรรมเป็นสัตว์ เป็นบุคคล เหมือนการลอกกาบออกแม้กระทั่งที่ต้นกล้วยก็ไม่พบ โฉนจะพบ
แก่นได้ ฉันทิ

“คุณ ท่านพระอุทายี ภิกษุจะพิจารณาหาตัวตนหรือสิ่งที่เป็นตัวตนในผัสสาชยณะ ๖ ไม่ได้” ในผัสสาชย
ณะ ๖ ไม่ได้มีท่าทางอะไรเลย ตาเป็นอายตนะหนึ่ง รูปร่างตาเป็นเพียงสิ่งที่ปรากฏ ถ้าตาพบแต่ที่ยังเห็นเป็นคน
กำลังนั่งขณะนั้นจะกล่าวว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เป็นแต่เพียงความคิดนึกเอาเองว่าไม่ใช่ตัวตน แต่ไม่ประจักษ์ว่าไม่ใช่
ตัวตนจริงๆ ปัญญาจะต้องรู้ว่าขณะที่เห็นนั้นเห็นเพียงสิ่งที่ปรากฏทางตาเท่านั้น หลังจากนั้นจึงตรึกหรือจำ
สัจฐานของสิ่งที่ปรากฏแล้วจึงรู้ว่าสิ่งที่ปรากฏเป็นอะไร แม้ขณะนั้นก็เป็นนามธรรมที่รู้ที่จำ ไม่ใช่สัตว์บุคคล
ตัวตน ทางหูซึ่งได้ยินนั้นก็ไม่มี ความทรงจำเหลือค้างอยู่จากทางตาว่า กำลังเห็นคนนั่งคุยกัน หรือกำลังพูด เพราะ
ขณะนั้นสติระลึกถึงลักษณะของสภาพที่ได้ยินซึ่งเป็นธาตุรู้เสียงเท่านั้น แล้วหลังจากนั้นจึงคิดนึกกล่าวหรือเรื่อง
ตามเสียงต่ำเสียงสูงที่ได้ยิน ปัญญาเห็นว่าขณะที่รู้ค่านั้นก็เป็นนามธรรมชนิดหนึ่งที่รู้ค่า

เมื่อรู้สภาพธรรมทั้งหลายเป็นนามธรรมและรูปธรรมแต่ละลักษณะ ความเห็นคิดที่ยึดถือสภาพธรรม
เป็นตัวตนจึงจะคลายลงและความทรงจำที่ยึดถือรวบรวมกันเป็นท่าทางจึงจะหมดไป แล้วจะเข้าใจธรรมดาที่ว่า
“ความสงบภายใน” เพราะจิตไม่ได้ออกไปยุ่งเกี่ยวกับภายนอกซึ่งเป็นตัวตน คนสัตว์โดย ไม่มีโลกเก่าซึ่งเป็นโลก
ภายนอกที่เต็มไปด้วยผู้คน วัตถุ สิ่งต่างๆ ที่เคยยึดถือว่าเป็นบุคคลนั้นบุคคลนี้ สิ่งนั้นสิ่งนี้อย่างเที่ยงแท้ถาวร แต่
ว่าสติเกิดขณะใด ปัญญาชัดขณะนั้นจึงเป็นความสงบภายในเพราะไม่มีคน สัตว์ วัตถุใดๆ ที่ไม่สงบเพราะคน
เยอะ มีเรื่องมาก ถ้าเป็นบุคคลที่เคยมีความสัมพันธ์หรือมีเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกัน พอเห็นนึกเดี๋ยวก็ต่อเป็น
เรื่องยาว แต่ถ้าเป็นคนที่ไม่เคยรู้จักเรื่องก็สั้น พอเห็นก็คิดนึกเดี๋ยวก็หมดแล้ว ไม่ได้ติดตามไปเป็นเรื่องราวต่างๆ

เมื่ออบรมเจริญปัญญาจริงๆ ก็จะเห็นพระคุณของพระผู้มีพระภาคที่ทรงแสดงพระธรรมโดยละเอียด
ตั้งแต่ขั้นปาดิโมกขสังวรศีล ความประพฤติทางกายและทางวาจาที่ควรแก่สมณะ คือเพศบรรพชิตผู้สงบ แม้แต่
การมองก็มองชั่วแอก เพื่อให้ระลึกอยู่เสมอว่าไม่ควรต่อเรื่องให้ยึดยาวเมื่อเห็นแล้วก็ไม่ควรคิดวิจิตรเป็นคนนั้น
เป็นคนนี้ เรื่องนั้น เรื่องนี้มากมาย เมื่อเห็นแล้วก็รู้ว่าเป็นเพียง “เห็น” จะชั่วแอกหรือไม่ชั่วแอกก็ตาม เห็นแล้วก็
จบ ขณะนั้นก็จะไม่ผูกพันเชื้อใยในนิมิต อนุพยัญชนะ เมื่อปัญญาชัดจริงๆ ว่าที่เคยเห็นเป็นโลกภายนอกมีคน
มากมายนั้น ก็เป็นเพราะคิด ถ้าไม่คิด เพียงเห็นแล้วก็หมด จะมีคนเยอะไหมแต่เพราะเคยคิดมานาน
เพราะฉะนั้น ก็ย่อมคิด แล้วแต่ว่าจะคิดอะไร แม้ว่าเห็นสิ่งเดียวกัน แต่ละคนคิดไม่เหมือนกันเลยตามเหตุตาม
ปัจจัยที่ได้สะสมมา เช่น เห็นดอกไม้ท่านหนึ่งพอใจว่าสวย อีกท่านหนึ่งว่าไม่สวย ฉะนั้น สวยหรือไม่สวยจึง
เป็นความคิดของแต่ละคน โลกที่แท้จริงจึงเป็นโลกของความคิดของแต่ละบุคคล เมื่อสติระลึกถึงลักษณะของ
นามธรรมและรูปธรรมจริงๆ ก็จะรู้ว่าขณะนั้นเป็นนามธรรมที่กำลังคิดเรื่องต่างๆ เท่านั้น ไม่ว่าจะคิดอะไรก็
ตาม เมื่อรู้ลักษณะของนามธรรมที่คิดก็รู้ว่าเรื่องราวที่เป็นคน สัตว์ต่างๆ ไม่มีจริงๆ ขณะที่เห็นทุกขังกาลใจก็รู้ว่า
ทุกข์ เพราะความคิด ขณะที่เห็นทุกข์ก็โดยนัยเดียวกันขณะที่ดูโทรทัศน์เรื่องที่ขบใจก็เป็นสุข เพราะคิดตาม
ภาพที่เห็น ฉะนั้น ไม่ว่าจะอยู่ ณ ที่ใดก็ตาม ก็อยู่ในโลกของความคิดนึกนั่นเอง โลกแต่ละขณะจึงเป็น
นามธรรมที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย แล้วก็คิดนึกต่อทางใจเป็นเรื่องราว
ต่างๆ เท่านั้นเอง

- ก. ที่อาจารย์กล่าวว่า ความสุข ความทุกข์ นี่เป็นเรื่องของความคิด ตอนนี้อยู่ยังไม่ค่อยเข้าใจ เวลาที่มีความทุกข์ใครเขาจะอยากคิดทุกข์ ฉะนั้น ที่อาจารย์พูดว่า ความทุกข์เกิดจากความคิด คิดให้เป็นทุกข์คิดยังไงครับ
- สุ. ไม่ใช่คิดให้เป็นทุกข์ มีเหตุมีปัจจัยให้คิดแล้วเป็นทุกข์
- ก. หมายความว่าไม่มีปัจจัยเกิดขึ้น เช่น สมบัติพลัดพรากไปหรือว่าแทงม้าเสียไป กลับถึงบ้านก็คิดว่าเสียไปเท่านั้นเท่านี้ การแทงม้าเป็นปัจจัย
- สุ. ถ้าไม่คิดเรื่องเสียม้าม่าจะมีความทุกข์ไหม
- ก. ไม่ทุกข์ครับ
- สุ. เมื่อเห็น ได้ยิน แล้วคิด ปัญญาจะต้องรู้ว่า ขณะที่คิดนั้นก็เป็นการที่คิดเรื่องต่างๆ แล้วก็ดับ ขณะที่คิดเรื่องม้าม่าไม่มีม้าม่าในขณะนั้น มีความจำเรื่องม้าม่าทำให้เกิดความทุกข์ขึ้น ฉะนั้น ทุกข์จึงเกิดเพราะคิดเรื่องที่ไม่พอใจ และสุขก็เกิดเพราะคิดเรื่องที่ไม่พอใจ

๙๙๙๙๙

ธรรมที่ได้ฟังทั้ง ๓ ปีถูก รวมทั้งอรรถกถาและฎีกา ก็เพื่อให้เกิดปัญญาดูแลรักษาธรรมที่กำลังปรากฏ ในขณะที่ตามปกติความเป็นจริง ไม่ว่าจะฟังมาก เรียนมาก สนทนาธรรมมาก ตรีศตรองธรรมมากสักเท่าไร ก็เพื่อเป็นสังขารขั้นปฐมแต่งให้สติเกิดระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ในขณะที่ แม้ว่าจะได้ยินได้ฟังอย่างนี้ครั้งแล้วครั้งเล่าก็ต้องพิจารณาให้เข้าใจลักษณะของสภาพธรรมแต่ละอย่างที่กำลังปรากฏจริงๆ ซึ่งสติจะต้องระลึกรู้ มิฉะนั้นแล้วก็ไม่สามารถที่จะศึกษาพิจารณารู้อลักษณะของสภาพธรรมที่เป็นอนัตตาในแต่ละวันที่ผ่านไปๆ ซึ่งก็เป็นนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทุกขณะ ไม่มีอะไรเหลือเลย สักขณะเดียว

ทุกคนรู้ว่าอดีตที่สนุกสนานหรือความทุกข์ที่เกิดขึ้นก็ดับหมดไปแล้ว คงเหลืออยู่แต่ปัจจุบันขณะนี้ขณะเดียว เพียงขณะเดียวจริงๆ ซึ่งจะต้องศึกษาให้เข้าใจลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตน สัตว์ บุคคล บางคนก็บอกว่าไม่ชอบคนนั้นคนนี้อีกในชาติหน้า ซึ่งถ้าเป็นผู้ที่เข้าใจพระธรรมแล้วจะไม่คิดอย่างนี้เลย เพราะชาติหน้าจะไม่มีคนนั้น และจะไม่มีคนนี้ซึ่งกำลังเข้าใจว่าเป็นเราอีกในชาติหน้าด้วย ชาตินี้เท่านั้นก็ยังเป็นคนนี้หรือเป็นคนนั้นอยู่ เมื่อตายไปก็สิ้นสุดสภาพความเป็นบุคคลนี้และบุคคลนั้นในชาตินี้โดยเด็ดขาด ชาติหน้าก็ต้องเป็นบุคคลอื่นจริงๆ ฉะนั้น ก็ไม่ต้องห่วงกังวลว่าจะต้องไปพบกับคนนั้นคนนี้อีก ซึ่งไม่มีทางจะเป็นไปได้เลยเพราะว่าความเป็นบุคคลนี้บุคคลนั้นจะไม่ติดตามไปถึงชาติหน้า

ถ้ายังมีความห่วงข้องใจหรือความไม่พอใจในบุคคลหนึ่งบุคคลใด ก็ขอให้เข้าใจว่าความจริงไม่มีบุคคลนั้นเลยมีแต่สภาพธรรมซึ่งเป็น จิต เจตสิก รูปที่เกิดขึ้นและดับไป ทุกชีวิตดำรงอยู่เพียงชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้นเอง

การระลึกถึงความตายเนืองๆ บ่อยๆ ย่อมมีประโยชน์แก่การเจริญสติปัญญา เมื่อระลึกได้ว่าอาจจะตายเช่นนี้หรือพุงนี้ก็ได้ ก็จะเป็นปัจจัยเกื้อกูลให้สติระลึกรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่กำลังปรากฏ เพราะผู้ที่ยังไม่รู้แจ้งอริยสัจธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้น เมื่อจุดแล้วก็ไม่แน่นอนว่าจะปฏิสนธิในสุคติภูมิหรือทุคติภูมิจะมีโอกาสได้ฟังพระธรรมและเจริญสติปัญญาอีกหรือไม่

ความตายปรากฏทุกอย่างจากชาตินี้ไปหมดสิ้น ไม่มีอะไรเหลืออีกเลยแม้แต่ความทรงจำ เหมือนเมื่อเกิดมาชาตินี้ก็จำไม่ได้ว่าชาติก่อนเป็นใคร อยู่ที่ไหน ทำอะไร หมดความเป็นบุคคลในชาติก่อนโดยสิ้นเชิง ฉะนั้นชาตินี้ทั้งหมดไม่ว่าจะเคยทำกุศลกรรม อกุศลกรรมอะไรมาแล้ว เป็นบุคคลที่มีมานะในชาติตระกูล ทรัพย์สินสมบัติ เกียรติยศ ชื่อเสียงอะไรๆ ก็ตาม ก็จะต้องหมดสิ้น ไม่มีเชื้อหลงเหลือเกี่ยวข้องกับภพนี้ชาตินี้อีกเลย หมดความผูกพันยึดถือทุกขณะในชาตินี้ว่าเป็น “เรา” อีกต่อไป ฉะนั้น

การประจักษ์แจ้งลักษณะที่แท้จริงของปรมัตถธรรมจะปรากฏจากการยึดถือสภาพธรรมที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน แม้แต่ความทรงจำที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปนั้น ก็เป็นแต่เพียงนามธรรมประเภทหนึ่งเท่านั้น สติที่ระลึกถึงลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม จนปัญญาประจักษ์แจ้งสภาพธรรม จึงปรากฏจากความเป็นตัวตนเป็นบุคคลในชาตินี้ เมื่อประจักษ์ลักษณะที่เป็นขณิกมรรณะของสภาพธรรมทั้งหลาย เพราะมรรณะหรือความตายนั้นมี ๓ ประเภทคือ* ขณิกมรรณะ สมมุติมรรณะ สมุจเฉทมรรณะ

ขณิกมรรณะ	คือ การเกิดขึ้นและดับไปของสังขารธรรมทั้งหลาย
สมมุติมรรณะ	คือ ความตายในภพหนึ่งชาติหนึ่ง
สมุจเฉทมรรณะ	คือ ปรีนิพพาน การตายของพระอรหันต์ ซึ่งไม่มีการเกิดขึ้นอีกเลย

* สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาสัจจวิภังคินิทเทศ นิตเทศมรรณะ ข้อ ๑๕๑